Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ ***http://www.armin.am***

Էլ. փոստ՝ ***info@armin.am***

ՎԿԱՅԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Գիրք Ե.

Պատրաստեց՝
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻՄԿԱՀԱՏԵԱՆ

Պէյրութ
2013

«Վա՜յ քեզի, ո՛վ կործանող, որ
Դուն չկործանուեցար.
Վա՜յ քեզի, ո՛վ յափշտակող, որ
Քեզ չյափշտակեցին:
Երբ դուն կործանելը լմնցնես,
Քեզ պիտի կործանեն.
Երբ յափշտակելէ դադրիս,
Քեզ պիտի յափշտակեն:»

(Մարգարէութիւն Եսայեայ, 33:01)

Սոյն գիրքը պատրաստողը իր յատուկ շնորհակալութիւնը
կը յայտնէ տպագրութեան մեկենասներուն՝
Տէր եւ Տիկին Արմէն եւ Միմի Յարութիւնեանին:

* * *

Շնորհակալութիւն նաեւ՝
Տէր եւ Տիկին էլեկտրական ճարտարագէտ Վարդան եւ Մակի
Գուզուճեաններուն:

hiskahadian@yahoo.com
հեռ. (+961) 1 566896, (+961) 3 283313

no. 129, Adjemian bldg., Khalil Badawi str., Beirut, Lebanon

PATRIARCAT DE CILICIE
DES ARMENIENS CATHOLIQUES

بطريركية كيليكيا
للأرمن الكاثوليك

ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՀԱՅՈՑ

Գիւրութ, 19 Նոյեմբեր 2012

Թիւ՝ թիւ 278/12

Յարգարժան Տիար Յարութիւն Իսկահատեան,

Շնորհակալութեամբ իր օրին ստացանք «Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» Դ. Հատորը, որ արդիւնքն է մեր հետեւողական, գիտական պրպտումներուն եւ մատենագիտական յուրջ ու անխոնջ աշխատանքին: Ան յատուկ կարեւորութիւն կը գտնենք մանաւանդ Հայոց Ցեղասպանութեան 100-րդ տարելիցին ընդառաջ եւ կը համապատասխանէ մեր մտաւորականութենէն եւ պատմագիրներէն ակնկալուած աշխատանքին: Իսկապէս, նոյն կարեւորութիւն ներկայացնող իրագործում մըն է «ՎԿԱՅԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ» շարքը, զոր ինչպէս ձկտեցինք պիտի աննենայ նաեւ իր շարունակութիւնը:

Այս առիթով, նոր Տարւան եւ Սուրբ Ծննդեան առթիւ, մեր գնահատանքին եւ հայրապետական օրհնութեան կը միացնենք խաչառքութեան, յարատեւութեան եւ ծոր ազնիւ ու ոգեղէն տաղանդներու յաջողութեան մեր մտքերնիս:

+ Ընկ. Պետրոս ժբ.

Ներսէս Պետրոս ԺԹ.
Պաթրիկոս Պետրիարք Տանն Կիլիկիոյ
Կաթողիկէ Հայոց

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Նախանձախնդիր եւ գիտակից հայ ճարտարապետ Յարութիւն Իսկահատեան քանի մը տարիներէ ի վեր լծուած է կարեւոր աշխատանքի մը: Ան պրպտումներով եւ իրեն եղած թելադրանքներով կ՚ընտրէ Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերող ծանօթ եւ անծանօթ կամ շատ քիչ տարածուած գիրքերէ գրութիւններ, անոնց պատմութեան ամփոփումը պարզացուած ձեւով կը մատուցանէ հայ հասարակութեան: Այսօրուայ նորահաս սերունդին համար հոյակապ մէկտեղում մըն է որ կը կատարէ: Մեծ դիւրութիւն մը կ՚ընծայէ բոլոր անոնց, որ հետաքրքրուած են Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեամբ եւ դրուագներով, որոնք մատուցուած են դիւրամատչելի ձեւով:

Հայոց Ցեղասպանութեան մօտալուտ հարիւրամեակին Յարութիւն Իսկահատեան գնահատելի ներդրում մըն է որ կ՚ընէ: Իր ոճը հեզասահ է եւ ընթերցողէն լաւ կ՚ընկալուի:

Առանց ընկրկելու դժուարութեան առջեւ ահա ան հրապարակ կու գայ «Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» Ե. հատորով: Յ. Իսկահատեանի աշխատանքը պէտք է սրտագին շնորհաւորել:

Ձաւէն Մսըրլեան

ՄԱՄՈՒԼԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐ «Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» մատենաշարի Դ. գիրքին մասին

(հատուածներ)

Շահանդուխտ, «Կարդալով Լոյս Տեսած Գիրքերը. Վկայարան Հայոց Ցեղասպանութեան», «Ազդակ» օրաթերթ, Պէյրութ, 6 Հոկտեմբեր 2012

«... (Յարութիւն Իսկահատեանը) մտահոգած է այն իրողութիւնը, որ ցարդ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին գրուած հրատարակութիւնները պէտք է ամփոփել հատորներու ընդհանուր ժողովածուով, որպէսզի համայնական երեւոյթ ու շօշափելի իրագործում մը յանձնուի պատմութեան՝ մեր ապագայ սերունդներու առ ի գիտութիւն եւ անմոռանալի աւանդ:

Ինքնուրոյն մտայղացում մըն է այս, զոր կը նկատենք օգտաշատ, մասնաւորաբար՝ մեր ապագայ սերունդին: Համայնագիտարան մը գուցէ, իրագործուած տարիներ պահանջող քրտնաջան եւ հետեւողական կեդրոնացումով: Ան ի մի ամփոփած է իր կարդացած գիրքերուն այն մասերը, որոնք կը պատմեն մեզի միայն Օսմանեան Պետութեան կատարած անլուր ցեղասպանութիւնը: Գրադարաններ լեցուցած հատորները այս նոյն թեմայով՝ կը գտնենք համատեղուած հատորներու մէջ, որոնց վերջին էջերուն արձանագրուած են նաեւ տեղանուններու եւ

անձնանուններու ցանկերը, պատկեր մը, որ ունի նաեւ ուսուցողական բնոյթ, ինչ կը վերաբերի մեր կորուսեալ ծննդավայրերուն եւ հայրենի քաղաքներուն, գիւղերուն, շէներուն՝ աշխարհագրական իմաստով:

(Յ. Իսկահատեանի) ունեցած հետաքրքրութիւնը հայ ժողովուրդին ցաւատանջ ճակատագրին շուրջ եղած է մղում մը՝ մոռացութենէ փրկելու Տէր Զօրէն անցած եւ գերեզման չունեցած անմեղ նահատակներուն յիշատակը յաւերժացնելու պարտք մը: Ան կը մտածէ նաեւ օտար լեզուի թարգմանել իր պատրաստած հատորները:

Գնահատելի նախաձեռնութիւն մը, որ արժանացած է նաեւ մտաւորական եւ ժողովրդային ընթերցող դասին քաջալերանքին»:

Ա. Կեսար, «Այնթապի Գոյամարտը», տպարան «Հայրենիք», Պոսթըն, Մեսեչուսեց, Ա. Մ. Ն., 1945. միջակ չափի 195 էջ:

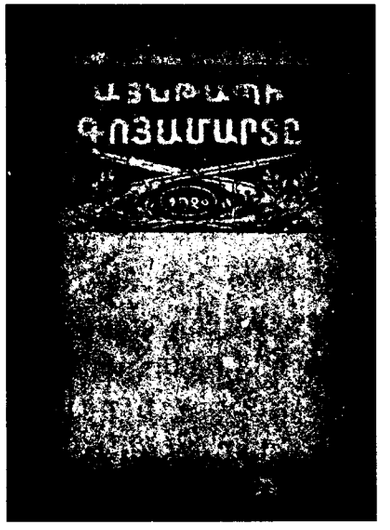

Հեղինակը՝ Ա. Կեսարը, իր գիրքի պատրաստութեան համար օգտագործած է հետեւեալ աղբիւրները.

1-12 Անձնական յուշերը հետեւեալ այնթապցիներուն. Աւետիս Գալէմքեարեան, Ատուր Լեւոնեան (որու յուշերն ընդօրինակած է Յակոբ Գարամանուկեանը), Գէորգ Սվաճեան (Խմբապետ), Աստուածատուր Կիւլէսէրեան, Տէր Ներսէս Քահանայ Թաւուգճեան (քաղուածքներ), Լեւոն Լեւոնեան, Հայր Գաբրիէլ Գասպարեան (Փասքալ), Տրդատ Կիւլէսէրեան, Խմբապետ Եագուպ Տաճէլեան, Սարգիս Պալապանեան (Պալապան Խոճա), Յակոբ Գարամանուկեան, Տոքթոր Գրիգոր Սարգիսեան:

13-14 Այնթապի Զինուորական Կեդրոնական Մարմինին եւ Գէորգ Պարսումեանի օրագրութիւնները:

15-16 Այնթապի Ազգային Միութեան եւ Այնթապի Հ. Յ. Դ.ի կոմիտէի նիստերուն արձանագրութիւնները:

17 Հատուածներ Ամերիկեան Գոլէճի (պաշտօնական անունը՝ Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ - խմբ.) նախագահ Ճոն Ի. Մերիլի անգլերէն գրքոյկէն եւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի վարիչ Տոքթոր Ռոպըրթ Ա. Էմպըրթի տեղեկագրութենէն:

18 Այնթապի Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ ղրկուած հարցարաններու բազմաթիւ պատասխանները:

Գիրքի Ա. մասին համար (1915-ի տարագրութենէն առաջ ժամանակաշրջանն ընդգրկող) Ա. Կեսար օգտուած է

Մխիթարեան Հայր Սուքիաս Վրդ. Էփրիկեանի «Քնաշխարհիկ Բառարան»էն, ինչպէս նաեւ «Հայրենիք», «Պայքար» եւ այլ թերթերու մէջ լոյս տեսած յօդուածներէ: Այս մասին մէջ, հեղինակը պատմական հակիրճ ակնարկ մը կը նետէ Այնթապ քաղաքի պատմութեան վրայ: Ան շատ ամփոփ կերպով կը ներկայացնէ 1895-1896-ի, 1909-ի եւ 1915-ի Մեծ Եղեռնի ու բռնագաղթի օրերը:

Գիրքի Բ. մասին մէջ, Ա. Կեսար կը նկարագրէ Այնթապի 1920-1921-ի հերոսամարտին նախորդող ամիսներուն կացութիւնը: Արդարեւ, 30 Հոկտեմբեր 1918-ին Մուտրոսի մէջ կնքուած զինադադարէն քառասուն օր ետք, 11 Դեկտեմբեր 1918-ին քանի մը անգլիացի սպաներ Այնթապ կը մտնեն: Քաղաքին մէջ կարգ ու կանոն կը հաստատուի եւ ժողովուրդը վերաշինութեան գործին կը ձեռնարկէ: Բրիտանական բանակի զինուորներուն թիւը հետզհետէ կ'աւելնայ: 22 հազար վերապրող հայեր Այնթապ կը վերահաստատուին: Անոնցմէ 8 հազարը այնթապցի չէր, գլխաւորաբար սեբաստացի էր: Հայութիւնը ուրախութեան մէջ էր: Բրիտանական իշխանութիւնները քանի մը իթթիհատական ոճրագործներ կը ձերբակալեն եւ զանոնք Եգիպտոս կ'աքսորեն:

Սակայն, այս կացութիւնը երկար չի տեւեր: Քեմալական ոյժերու ծաւալումը թափ կ'առնէ: 1919-ի աշնան բրիտանացիք աստիճանաբար կը հեռանան Այնթապէն: Զանոնք ֆրանսացիք կը փոխարինեն եւ մուտք կը գործեն Այնթապ: Սկիզբը կու գան քանի մը ֆրանսացի սպաներ, ապա կը հետեւին 200-ի չափ զինուորներ, որոնց մեծ մասը հայ կամաւորներէն էր: Թուրքերը հայոց դէմ ոտնձգութիւններ կը կատարեն, գողութիւններ եւ սպանութիւններ կ'արձանագրուին:

1920-ի սկիզբը թուրքերն ու ֆրանսացիները Մարաշի մէջ բախումներ կ'ունենան: Այնթապի թուրքերը հայ կամաւորներու ներկայութենէն իրենց ոյժգոհութիւնը կը յայտնեն ֆրանսացիներուն: Կացութիւնը հետզհետէ կը վատթարանայ: Քեմալականները իրենց շարքերը կը կազմակերպեն:

Այնթապի, Մարաշի եւ Եդեսիոյ ֆրանսական ոյժերուն ընդհանուր հրամանատարը՝ Զօր. Քէրէթ Այնթապ կը ժամանէ: Ֆրանսացիք տիրող կացութեան հանդէպ ընդհանրապէս անհոգ ու անտարբեր էին: Թուրքերն իրենց պահած զէնքերը երեւան կը հանեն, իրենց երիտասարդները կը մարզեն, եւ զէնքերով ալ կը շրջագային՝ ազատ ու համարձակ: Ի տես այս վիճակին, հայերն ալ կը սկսին կազմակերպել իրենց ոյժերը: Դաշնակցական փորձառու յեղափոխական Աւետիս Գալէմքեարեանը մեծ ներդրում կ'ունենայ Այնթապի ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպելուն մէջ: 21 Յունուար 1920-ին, Հ. Յ. Դ.ի Այնթապի կոմիտէն ժողով մը կը գումարէ ու ինքնապաշտպանութեան կանոնաւոր մարմին մը ստեղծելու պարտականութիւն կը յանձնէ Խորէն Վարժապետեանին: Խորէնն իր շուրջը կը հաւաքէ հնչակեան, ռամկավար եւ չէզոք անհատներ՝ դաշնակցականներու կողքին, եւ ինքնապաշտպանութեան միացեալ մարմին մը ստեղծելու առաջին քայլը կ'առնուի: Խորէնի կը միանան նաեւ հայկական զանազան միութիւններու անդամներ: Խորէնի միացողներուն շարքին էր նաեւ Ատուր Լեւոնեանը, որ բրիտանական բանակին ծառայած ըլլալով, զինուորական հարցերու մէջ փորձառութիւն ունէր: Նորաստեղծ խումբը իր ժողովները կը գումարէ YMCA-ի (Young Men Christian Association - Երիտասարդաց Քրիստոնէական Ընկերակցութիւն) ակումբին մէջ՝ կասկածի տեղիք չտալու համար: Ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու եւ զայն վարելու գործը միասնաբար կը ստանձնեն Աւետիս Գալէմքեարեանը, Ատուր Լեւոնեանը եւ Խորէն Վարժապետեանը: Այս երեքը միասին Այնթապի Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը կը հիմնեն: Խորէն երբ թոքախտով կը հիւանդանայ՝ Մկրտիչ Արարատեանը կը փոխարինէ զայն:

31 Յունուար 1920-ին ֆրանսացի զինուորի մը եւ թուրք նպարավաճառի մը միջեւ վէճ կը ծագի: Օգտուելով վէճին հետեւանքով ստեղծուած լարուածութենէն, նոյն օրը, թուրքերը շուկայ իջած քանի մը հայոց վրայ կը յարձակին, հայ պատանի մը կը սպաննեն եւ ուրիշ հայեր ալ կը վիրաւորեն:

Հայերը խուճապի կը մատնուին: Քիլիսէն Այնթապ հասած երկու հայ կառապաններ կը պատմեն, թէ զինեալ *չէթէ*ներ Պէշկէօզ գիւղի հայոց վրայ յարձակած են եւ Շահան պէյ կոչուած *չէթէ*ապետին անունով՝ հայերը սպաննելու հրաման տուած թուրքերուն: Աւելի ուշ երեւան կու գայ, թէ Պէշկէօզի մէջ Սեդրակ անունով հայ մը սպաննուած էր:

Յուսահատեցնող այս լուրերուն կը հետեւի Մարաշի հայոց ջարդին գոյժը. Մարաշի մէջ 10 հազար հայեր կոտորուած ու հրկիզուած էին: Այնթապի մէջ կացութիւնը ա՛լ աւելի կը վատթարանայ: Սնունդը դժուարութեամբ կը ճարուի: Հայերն այլեւս շուկայ չեն կրնար իջնել: Եղանակը աւելի կը ցրտէ տեղացած առատ ձիւնին պատճառով: Թուրքերն ու ֆրանսացիները իրարու դէմ կռուելու տենդագին պատրաստութիւններ կը տեսնեն: *Միլլի* (քեմալական) *չէթէ*ները աւելի համարձակութեամբ կը գործեն իրենց ոճիրները: Քիլիսի ճամբուն վրայ, Շահան պէյի *չէթէ*ները կը կողոպտեն Ամերիկեան Նպաստամատոյցի ինքնաշարժ մը եւ քանի մը ամերիկացի կը սպաննեն: Այս դէպքին օրը թուրքերը երեք հայերու ալ կեանքը կը խլեն:

«Իմթիհամ քոմիսիոն» կոչուած հայ-թուրք խառն յանձնախումբ մը («իմթիհամ» արաբերէնի եւ թրքերէնի մէջ «խառն» կը նշանակէ - Յ. Ի.) կը ստեղծուի՝ անդորրութիւնը վերահաստատելու համար: 2-3 շաբաթ յարաբերական խաղաղութիւն կը տիրէ, սակայն կիրքերը բորբոքած ըլլալով, ոճրային դէպքերը կրկին կը սկսին: Օրուլ գիւղի ճամբուն վրայ չորս հայ կը սպաննուի, ինչպէս նաեւ ֆրանսացի սպայ մը իր հետեւորդ զինուորին հետ՝ Թութլու Գույու կոչուած վայրին մէջ: Իսլամացած հայ մը կ'անյայտանայ եւ ուրիշ մը կը սպաննուի: Այս իրադարձութեանց պատասխանատուութիւնը թուրքերը հայոց վրայ կը նետեն...

Քեմալական *չէթէ*ները, առանց ֆրանսացի ոստիկաններու ընկերակցութեան, կը շրջագային Այնթապի հայկական թաղերուն մէջ: Քաղաքին անդորրութիւնը պահպանելու պատրուակին տակ, թուրք ոստիկանները հայու մը տունը կը խուզարկեն եւ զէնքի կտոր մը կը գրաւեն: Այնթապի հայոց Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը հայոց կը հրահանգէ դիմադրել՝ նման դէպք մը նորէն պատահելու պարագային:

1920-ի Մարտին, քանի մը նոր պատահարներ կ'արձանագրուին Այնթապի մէջ: Ֆրանսական ոյժերը իրենց զինուորներուն թիւը կ'աւելցնեն. երկու հազար ֆրանսացի զինուորներ գնդապետ Անդրէայի առաջնորդութեամբ կը մտնեն Այնթապ: Հայերը կը յուսադրուին, սակայն ֆրանսական զօրասիւնը շուտով կը հեռանայ քաղաքէն...

Սուրիոյ մէջ ֆրանսական ոյժերու ընդհանուր հրամանատար Տըլամոթի անունով հետեւեալ յայտարարութիւնը կը ցրուի ժողովուրդին մէջ. «Մեր գործն է միայն խաղաղութիւնը պահպանել այս երկրամասին մէջ, <u>որուն ճակատագիրը մօտ օրէն պիտի ճշդորոշուի հաշտութեան դաշինքին մէջ</u> (ընդգծումը իմս է - Յ. Ի.): Մինչ այդ, ժողովուրդը հանդարտութեամբ պէտք է հետեւի իր գործերուն: Խստիւ պիտի պատժենք բոլոր այն անձերը, որոնք կը վրդովեն ժողովուրդին անդորրութիւնը» (սոյն յայտարարութեան մէջ ընդգծուած հատուածը արդէն կը բացատրէ ֆրանսացիներուն երկդիմի քաղաքականութիւնը եւ անոնց հիւսած դաւադրութիւնը Կիլիկիոյ քրիստոնեաներուն նկատմամբ - Յ. Ի.):

Գնդապետ Անդրէայի զօրասիւնը Այնթապէն հեռանալու ատեն իրեն հետ տարած էր հայ կամաւորներուն խումբը: Այնթապի Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը գործի կ'անցնի եւ ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններ կը տեսնէ: Հայոց քով հազիւ 50 զէնք եւ 4000 փամփուշտ, 100-ի չափ որսի հրացան եւ քանի մը հատ ալ ուրիշ տեսակի զէնքեր կային: Հայոց զինուորական վիճակը շատ տկար էր: *Չէթէ*ները արտաքին աշխարհի հետ կապի բոլոր ճամբաները բռնած էին:

1 Ապրիլ 1920-ին երբ ֆրանսական բանակը կը քաշուի Այնթապէն, թուրքերն անմիջապէս յարձակումի կ'անցնին հայոց թաղամասերուն վրայ, որոնք պաշտպանական 11 շրջաններու բաժնուած էին: Կը սկսի այնթապահայութեան

հերոսամարտը: Հայերը պատնէշներ կը շինեն շատ արագ եւ կազմակերպուած ձեւով ու թրքական յարձակման կը դիմադրեն: Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճի նախագահ Ճոն Ի. Մերիլի վկայութեամբ, հայոց կեցուածքը ամէն տեսակ գովեստէ վեր էր: 1920-ի առաջին երեք ամիսներուն, հայերն իրենց ապահովութեան յոյսը թուրքերու հետ հաշտ ապրելու վրայ դրած էին: Հակառակ բոլոր վտանգաւոր դէպքերուն, անոնք կը շարունակէին թուրքերու հետ խաղաղօրէն գոյակցելու միջոցներ ապահովել: «Հայերը իրաւացիօրէն կրցան ըսել, թէ իրենց վրայ յարձակում գործուած է առանց պատճառի եւ իրենց ըրածը միայն ինքնապաշտպանութիւն է, առանց վրէժխնդրական ոգիի»,- կ'եզրակացնէ Մերիլը: Նման գնահատումներ տուած են նաեւ տոքթոր Շէփըրտը, տոքթոր Ռոպըրթ Ա. Լեմպըրթը եւ ուրիշներ:Կռիւներուն ընթացքին, Այնթապի *մութասարրիֆ* Ճելալէտտինը Այնթապի Ազգային Միութեան կը յղէ նամակ մը, որուն մէջ կը յայտնէ, թէ քաղաքին մէջ արձանագրուած դէպքերը քիւրիմացութեան արդիւնք են եւ թէ թուրքերը հայոց դէմ թշնամական որեւէ կեցուածք չունին: Աւելի ուշ, կը պարզուի քիւրիմացութիւնը. բանտէն քանի մը հոգի փախուստ տուած էր եւ պահակներն անոնց ետեւէն կրակած էին: Թուրք *չէթէ*ները եւ ժողովուրդը, իրողութենէն անտեղեակ, կարծելով, թէ հայոց վրայ յարձակման ազդանշանը տրուած էր, շուկային մէջ գտնուող հայոց վրայ յարձակած էին (սակայն ինչպէ՞ս բացատրել թուրքերու՝ անմեղ հայեր ջարդելու սրուած ախորժակը, երբ պատահարներուն անտեղեակ էին... - Յ. Ի.): Այնթապի հայերը լաւապէս կը գիտակցէին քրքական կեղծիքն ու խաբէութիւնը: Ֆրանսացի զինուորներուն վրայ ո՛չ մէկ գնդակ արձակուած էր, մինչդեռ հայերէն 10 մեռեալ եւ 19 վիրաւոր ինկած էին, 23 հայեր ալ թուրքերուն քով կալանաւորուած էին դէպքերուն առաջին շաբաթը: Հայկազուն անունով կարնեցի հայ կամաւոր զինուոր մը սպանուած էր, իսկ տասնեակ մը ֆրանսացի զինուորներ գերի ինկած էին թուրքերուն ձեռքը:

Ընդհարումներուն երկրորդ օրը՝ 2 Ապրիլ 1920-ին, գերիներու փոխանակում կը կատարուի: Նոյն օրը յոյս կար կռիւները դադրելու, սակայն Չինարլը Ճամիի մօտերը դիրք բռնած թուրքերը անընդհատ կը կրակեն Լատինաց վանքին վրայ, ուր փոքրաթիւ հայեր եւ ֆրանսացի զինուորներ դիրքաւորուած էին: Հայերն ու ֆրանսական իշխանութիւնները օգնութիւն կը փութացնեն Լատինաց վանքը: Հայ մարտիկները վանքէն դուրս կ'ելլեն ու կ'ընթանան Չինարլը Ճամիին ուղղութեամբ: Այս մարտին կը փորձարկուին հայոց պատրաստած ռումբերը եւ մեծ յաջողութիւն կը գտնեն՝ նպաստելով թուրքերու փախուստին:

Մինչ մարտերը կը շարունակուին, բանակցութիւններ տեղի կ'ունենան կռուող կողմերուն միջեւ: 4 Ապրիլ 1920-ին, *միլլի* ոյժերու հրամանատարը՝ Գըլըճ Ալին (ապագային՝ Անկախութեան Դատարանի անդամ եւ Մուսթաֆա Քեմալի աջ բազուկը) Այնթապ կը հասնի: Ան կը գումարէ Իմթիազճ Քոմիսիոնի ժողով մը եւ 4 օրուան համար զինադադար կը յայտարարէ: Բայց ընդհարումները չեն դադրիր: Գըլըճ Ալի հայոց Զինուորական Կեդրոնական Մարմինին կը յղէ նամակ մը, ուր կը յայտնէր, թէ թուրքերը թշնամաբար չեն տրամադրուած հայոց նկատմամբ: Այս նամակին մէջ ան կը հրահանգէր բանալ խանութները եւ սովորական կեանքը շարունակել: Հակառակ պարագային, ան հայոց կը սպառնար: Թուրքերուն նպատակը հայոց խանութները կողոպտել եւ հայերը կոտորելն էր...

7 Ապրիլ 1920-ին Մարտինի հայ որբերը Այնթապ կը տեղափոխուին երկար բանակցութիւններէ ետք (բանակցութեանց մանրամասնութիւնները տեսնել էջ 75-80): Նոյն գիշերը թուրքերը մեծ յարձակողականի կ'անցնին հայկական եւ ֆրանսական ոյժերուն դէմ:

Այնթապի հայերը բողոքականներու ժողովարանին մէջ կը հիմնեն զինարան մը եւ ըստ անհրաժեշտութեան զէնքեր, ռումբեր ու «Վրէժ» անունով մկրտուած թնդանօթ մը կը սարքեն: 11 Ապրիլին, Ս. Յարութեան տօնին օրը, կռիւները կը շարունակուին: Թուրքերը Մարաշի երեք յարանուանութեանց

պետերը - որոնք ձերբակալուած էին - Այնթապ կը բերեն՝ «յորդորելու համար» այնտեղի հայութիւնը՝ յանձնուելու թուրքերուն: Այդ ճիգերը ապարդիւն կ'անցնին:

Թուրքերը Շէյխ Ճամիսի կոչուած մզկիթին մէջ դիրք բռնած էին եւ անընդհատ կրակ կը տեղացնէին քաղաքի հայկական թաղամասերուն վրայ: Չինուորական Կեդրոնական Մարմինը կ'որոշէ գրաւել այս դիրքը, ինչը հայ մարտիկները կ'իրագործեն յաջորդ օրը իսկ: Քանի մը օր ետք, հայերը ուրիշ վտանգաւոր դիրք մը՝ Պիւլպիւլզատէի տունը կը գրաւեն: 20 Ապրիլ 1920-ին, ֆրանսական զօրքին մեծ մասը կը հեռանայ դէպի Քիլիս: Հայերը Գօզանլըի թրքական դիրքերն ու Քիւրտ Մահալլէսին կը գրաւեն: Այս մարտերուն, ֆրանսացիք շատ սահմանափակ կերպով օգտակար կ'ըլլան հայոց:

Սննդամթերքի ապահովումը Հալէպէն Այնթապ կը կատարուէր գաղտնի եւ վտանգաւոր ճամբաներով՝ Քիլիսի վրայով: Մայիսի սկիզբը այս գործին մէջ ընդգրկուած ազգային գործիչ Յովսէփ Բորբոսեանը կը նահատակուի:

1920-ի Մայիսի վերջերը կը հեռանան նաեւ այն ֆրանսական ոյժերը, որոնք դեռ նոր ժամանած էին Այնթապ: Ֆրանսացի գնդապետ Ապատի հայոց կը յանձնարարէ, որ հինգ հազար հայեր իրենց հետ հեռանան քաղաքէն, որպէսզի պարենաւորման ծանր հոգը թեթեւնայ: Այս լուրը հայոց մէջ յուսալքում եւ ընդվզում կը յառաջացնէ: Յամենայն դէպս, ուրիշ ճար չկար: Երկու ամիս կռուելէ ետք, 4 հազար հայեր ֆրանսացի զինուորներուն հետ կը հեռանան Այնթապէն: Քաղաքը մնացող հայերը հաստատ կը մնան կռուելու իրենց որոշումին վրայ:

Թուրք-ֆրանսական բանակցութեանց եւ գաղտնի համաձայնութեան իբր արդիւնք, Այնթապի հայերը անել կացութեան կը մատնուին: Ֆրանսացիք կ'որոշեն հեռանալ եւ իրենց դաշնակից հայերը ձգել բախտի քմահաճոյքին... Այնթապի հայերը, այդուհանդերձ, ժողով մը կը գումարեն եւ կը վճռեն չհեռանալ, հակառակ սննդեղէնի սաստիկ նեղութեան (տագնապին սրութիւնը մասամբ կը հարթուի՝ Այնթապի հռչակաւոր պիստակը աղալով անոր ալիւրէն հաց պատրաստելու շնորհիւ - Յ. Ի.):

1920-ի Յունիսին, իրերայաջորդ ժողովներէ ետք, զինադադար կը կնքուի: Ինքնապաշտպանութեան առաջին փուլը վերջ գտած էր 23 հայ նահատակներ եւ գրեթէ նոյնքան հայ վիրաւորներ տալով:

Զինադադարի ընթացքին կը գումարուին հաւաքներ, որոնց մէջ թուրք պատասխանատուներ իրենց ելոյթներուն մէջ կը յիշեն հայոց հետ 600 տարուան «բարի» դրացնութիւնը: Սակայն թուրքերը ճամբայ կը բանային Մուսթաֆա Քեմալի վարչակարգին առջեւ: Անոնք հետզհետէ նորանոր պայմաններ կը դնեն հայոց առջեւ՝ այսինչ կամ այնինչ դիրքն իրենց յանձնելու: Այնթապի հայկական թաղամասերը չորս կողմէ պաշարուած էին թուրքերով: Ֆրանսացիք հայոց ո՛չ մէկ օգնութիւն կ'ընծեռեն: Հայոց Ազգային Միութիւնն ու Չինուորական Կեդրոնական Մարմինը կ'անդամալուծուին եւ հայոց դիրքերը կը պարպուին: Դրութեան վատթարացման ի տես, քաղաքի Հ. Յ. Դ.ի կոմիտէն այդ օրերուն ժողով մը կը գումարէ եւ միաձայնութեամբ կ'որոշէ հայոց պարպուած դիրքերը կրկին ամրապնդել հայ մարտիկներով եւ զանոնք թուրքերուն չյանձնել: Կոմիտէն հնչակեաններու եւ ռամկավարներու հետ կապի մէջ կը մտնէ եւ հայոց ինքնապաշտպանութիւնը կը վերականգնի: Չինուորական Կեդրոնական Մարմինը կը վերակազմակերպուի: Այդ օրերուն, կ'անյայտանայ Թեճիրեան մականունով երիտասարդ մը, որուն դիակը կը գտնուի 24 Յունիս 1920-ին: Կառավարութիւնը կը ձերբակալէ երկու ոճրագործներ, սակայն զանոնք ազատ կ'արձակէ քանի մը շաբաթ ետք:

Յուլիսի սկիզբին, զանազան անհիմն տարածայնութիւններ կը շրջին եւ հայոց համար կացութիւնը դէպի վատը կ'ընթանայ: *Մութասարրիֆ* Ճելալէտտինը պաշտօնանկ կ'ըլլայ եւ անոր տեղ Սապրի անունով թունդ քեմալական մէկը կը նշանակուի: Վերջինիս առաջին գործերէն մէկը կ'ըլլայ Հայոց Ազգ. Միութիւնը լուծարուած հռչակելը:

13 Յուլիսին, քեմալական ոտնձգութիւնները կը վերըսկսին հայոց դէմ: Շուտով, հայերը պատնէշները կը վերականգնեն եւ ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն: Ազգ. Միութիւնը կը վերակազմուի եւ ինքնապաշտպանութեան բոլոր գործերը կը վարէ: Թուրքերը 24 Յուլիսին կը տօնեն սահմանադրութեան վերահռչակման տարեդարձը եւ կրակոտ ճառեր կ'արտասանեն: Անկէ ետք, աւնոնք հայոց նոր պայմաններ կը փորձեն պարտադրել եւ կարգ մը շէնքերու, դպրոցներու ու հիւանդանոցներու իրենց յանձնուիլը կը պահանջեն:

Անգարայի մէջ Մուսթաֆա Քեմալ կազմած էր կառավարութիւն մը, որու հետ *մութասարրիֆ* Սապրին միշտ կապի մէջ էր եւ իր հրահանգները անկէ կը ստանար: Թուրքերը կը պահանջէին, որ ֆրանսացիք վերջնականօրէն եւ ամբողջովին հեռանան Այնթապէն եւ ամբողջ Կիլիկիայէն: Այս հիման վրայ, աւնոնք 29 Յուլիս 1920-ին ֆրանսացիներու դիրքերուն վրայ կ'արձակեն թնդանօթի առաջին հարուածները: Կը հետեւի 300 ռումբերու արձակումը նոյն դիրքերուն վրայ: Այնուհետեւ, թուրքերը Խարաֆի կոչուած դիրքին վրայ կը յարձակին, սակայն ֆրանսացիք ուժգին կերպով կը դիմադրեն, ինչ որ թուրքերը նահանջելու կը մղէ: Այս մարտերուն, հայերը չէզոք կեցուածք կը բռնեն, հակառակ այն իրողութեան, որ թուրքերը 5-10 ռումբ կ'արձակեն հայկական թաղերուն վրայ: Ընդհարումներէն ամիս մը ետք, 21 Օգոստոս 1920-ին, հայոց միացեալ 28-երու ժողովը - որ կը մէկտեղէր Այնթապի հայկական բոլոր կուսակցութիւններն ու միութիւնները - նիստ մը կը գումարէ, ուր հայոց արտագաղթի հարցը կը քննարկուի: Հ. Յ. Դ.ն դէմ կը կանգնի արտագաղթի գաղափարին: Ժողովը յստակ եզրակացութեան մը չի յանգիր: 28 Օգոստոսին կը գումարուի ուրիշ նիստ մը եւ հայոց արտագաղթը կը քոյլատրուի: Այս անգամ ալ Դաշնակցութիւնը դէմ կը կանգնի որոշումին եւ կը ցրուէ յայտարարութիւններ՝ չգաղթելու կոչ ուղղելով ժողովուրդին: Օգոստոսի վերջաւորութեան, կը սկսի հայոց արտագաղթը: Ժողովին մէջ կար նաեւ երկրորդ հարց մը՝ հայոց չէզոքութեան պահպանման խնդիրը: Չէզոք մնալու

կողմնակիցները գերակշռած էին ու իրենց դիրքորոշումը անցուցած: Միւս կողմէ, կռիւները կը շարունակուէին թուրքերուն եւ ֆրանսացիներուն միջեւ: Ուտելիքի պակասը մեծապէս զգալի էր քաղաքին մէջ: Ֆրանսացիներու կողքին կռուելու պատրաստ հայոց թիւը աստիճանաբար կը շատնար: Վերջապէս, Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը կը վերակազմուի եւ հրահանգ կու տայ հայոց՝ իրենց դիրքերը գրաւել եւ թուրքին դէմ կռուիլ: Այսպիսով, Այնթապի հայ-թրքական ճակատը նորէն կը բռնկի մեծ տարողութեամբ: 30 Սեպտեմբեր 1920-էն մինչեւ 9 Փետրուար 1921-ը հայերն ու ֆրանսացիները սերտօրէն կը գործակցին թուրքերու դէմ կռիւներուն ընթացքին:

Մարտերու ողջ տեւողութեան՝ հայոց արտագաղթը կը շարունակուի, իսկ 1921-ի կէսերուն՝ մեծ թափ կը ստանայ: 6 Նոյեմբեր 1921-ին, ֆրանսացիք պաշտօնապէս կը յայտարարեն, թէ մինչեւ 1 Յունուար 1922-ը ֆրանսական բոլոր ոյժերը Պաղտատի երկաթուղագիծէն հիւսիս ինկած բոլոր շրջաններէն քաշուած պիտի ըլլան: Հայոց մէջ ծայր կու տայ իրարանցումը: Այնթապահայերը ամէն օր խումբ առ խումբ կը հեռանան քաղաքէն: 25 Դեկտեմբեր 1921-ին, ֆրանսական բանակի վերջին զինուորը կը հեռանայ Այնթապէն եւ քեմալական *միլլի ասքեար*ները քաղաք կը մտնեն:

Ստիպողաբար, Այնթապ մնացած էին 3000-ի չափ հայեր, որոնք 1922-ի վերջաւորութեան արագ փախուստով կը հեռանան քաղաքէն, որով վարագոյրը կը քաշուի հայկական Այնթապի վրայ:

Հեղինակը գիրքի վերջին քանի մը էջերը յատկացուցած է Այնթապի Հայրենակցական Միութեան կազմակերպական հարցերուն:

Յակոբ Գույումճեան, «Արիւնոտ Անապատ», «Զարթօնք»ի թերթօն թիւ 10, Պէյրութ, 1949, միջակ չափի 434 էջ:

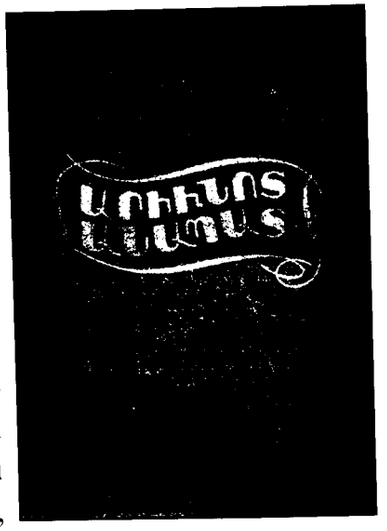

Յակոբ Գույումճեանը ծնած է Մերսին: 1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակման տօնակատարութեան օրը, չորս-հինգ տարեկան Յակոբ Գույումճեանն իր ծնողներուն հետ նաւահանգիստ կ'երթայ, մանկական աչքերով ականատես ըլլալու համար ժողովրդային տօնախմբութեան: Յակոբի հայրը՝ Երեմիան ու մօրեղբայրը միասնաբար պանդոկ մը կը բանեցնէին Մերսինի մէջ: Ատեն մը ետք Յակոբն ընտանեօք կը փոխադրուի Ատանա, ուր անոր հայրը յոյն մեծահարուստ Զախարոֆի տան մէջ իբր խոհարար կ'աշխատի:

Երեմիա Գույումճեանը Կեսարիոյ նահանգի Կիւմիւշ-Մատէն քաղաքը ծնած էր: Ան մանկութենէն որբ մնացած էր:

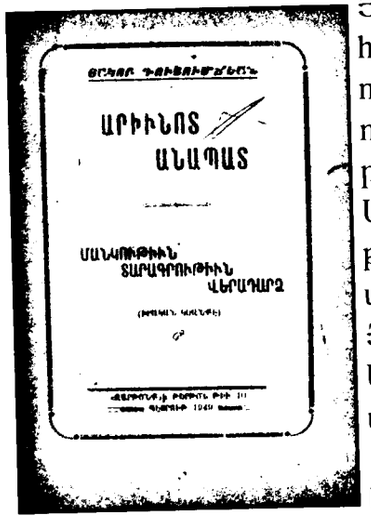

Յակոբի մայրը՝ Աննան ալ իր եղբօր հետ որբ մնացած էր Պահչէի մէջ, որովհետեւ անոնց ծնողները կոտորուած էին ապտիւլհամիտեան ջարդերուն՝ 1895-1896 թուականներուն: Աննայի քոյրը առեւանգուած եւ բռնի բրքացուած ու ամուսնացուած էր, անունն ալ՝ Մերիամի փոխուած: Յակոբի մայրն ու հայրը գաղթած էին Մերսին, ուր իրարու ծանօթանալով, ամուսնացած էին:

Ատանա հաստատուելէն ետք Աննա Յակոբի համար կը ծննդաբերէ չորս եղբայրներ՝ Երուանդը, Միսաքը, Գրիգորն ու Ալեքսանդրը: Յակոբը Ատանայի ֆրանսական Սեն Փօլ Գոլէճին մէջ քանի մը տարի կ'ուսանի:

Յակոբ Գույումճեանն կը պատմէ իր կեանքին նախապատերազմեան տարիներու դրուագները: Յատկանշական է իր մօրաքրոջ՝ Մերիամի առեւանգումն ու անոր ծնողներուն նահատակութիւնը Պահչէի մէջ: Աւելի ուշ, Ատանա հաստատուելէ յետոյ, Աննա իր զաւակներով Պահչէ՝ քրոջը՝ Մերիամի կ'այցելէ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը սկսելէ յետոյ օր մը, Երեմիայի հօրեղբօրորդին՝ Բարսեղը խղճալի վիճակով իրենց տունը կը հասնի: Ան բանակէն փախուստ տուած էր: Անօթի, ծարաւ եւ ոտքերը ուռած այս մարդը տան ներկաները սաստիկ կը յուզէ իր գլխուն եկած փորձանքները պատմելով: Աննա անոր ոտքերը կը լուայ եւ անոր մարմնին վէրքերը կը բուժէ, ապա հաց ու պանիրով կը կշտացնէ զայն: «Բանակին մէջ կտոր մը հացի փոխարէն երկու հարուած կու տային»,- դառնութեամբ կ'ըսէ Բարսեղը: Ան Կեսարիա կը բնակէր եւ 1914-ին զինուոր տարուած էր: Բազում չարչարանքներ կրելէ յետոյ, պահակներուն քնացած մէկ պահուն ան փախուստ տուած էր: Երկար ճամբայ կտրելով, անձանօթ քաղաքներէ ու գիւղերէ անցնելով եւ մուրացկան ձեւանալով հասած էր Երեմիայի տունը: Բարսեղը կարճ ժամանակուան մէջ կը կազդուրուի եւ անորոշ ուղղութեամբ կը մեկնի:

Ատանայի մէջ թուրքերը հայ այրերը զինուոր կը տանին: Փրկագին (*պէտէլ*) վճարողները զերծ կը մնան: Բարսեղին պէս աղքատ ու խեղճ մարդիկը բանակ կ'երթան՝ չարչարուելու համար յօգուտ թշնամի թուրքի զէնքի յաղթանակին:

Զէյթունի բռնագաղթուածներուն առաջին կարաւանը Ատանա կը հասնի: Թուրքերը անոնց հրամայած էին քանի մը օրուան մէջ պատրաստուիլ եւ ամէն ինչ իրենց ետին ձգելով՝ ճամբայ ելլել: Յոգնաբեկ, ոտքի վրայ կենալու անկարող, մեծ մասամբ կիներու եւ երեխաներու բազմութիւնը, որուն մէջ

ծերունիներ, անկարներ եւ հիւանդներ ալ կային, շատ ողբերգական պատկեր մը կը պարզէր Ատանայի մէջ:

Ատանայի մէջ չարագուշակ լուրեր կը շրջին: Հակառակ անոր, որ Երեմիա գերմանական դրամատան մէջ կ'աշխատէր, թուրքերը բոլոր հայ տղամարդոց նման, անկէ ծանր տուրքեր կը պահանջեն: Թրքական հայաջինջ քաղաքականութիւնը մեղմութեամբ կը սկսի եւ հետզհետէ կը սաստկանայ: Հայաբնակ քաղաքներէն ու գիւղերէն բռնագաղթուածներու կաւաւանները Ատանայէն կ'անցնին եւ դէպի սուրիական անապատները կը քշուին՝ հոն բնաջնջուելու համար:

Կարգը Ատանայի հայութեան կը հասնի:

Օր մը թուրք ոստիկանները Յակոբենց տունը կու գան եւ կը հրամայեն պատրաստուիլ ու քանի մը օրէն ճամբայ ելլել: Երեմիա յաջորդ օրը այս գոյժը իր աշխատանքի մեծաւորին կը յայտնէ: Գերմանացի պաշտօնեան տարտամ խոստումներով կ'օրօրէ Երեմիան: Վերջինս կասկածով կը լեցուի, եւ թուրք ոստիկաններուն բռնութենէն զգուշանալով՝ կը սկսի իր տան կահ-կարասիները հապճեպով եւ շատ աժան գիներով վաճառել: Քանի մը օր ետք արդէն տունէն դուրս գալու հրամանը կը տրուի: Երեմիա իր ընտանիքով կայարան կը մեկնի պէտք եղած ապրանքները իր հետ առնելով:

Շոգեկառքը Ատանայէն ճամբայ կ'ելլէ եւ Օսմանիէի մէջ կանգ կ'առնէ: Գաղթականները վրանաքաղաք կը տեղափոխուին: Երեմիան եւ Աննան վրան մը կը լարեն եւ եօքը հոգինոց ընտանիքը կը պատսպարուի: Գիշերը տեղատարափ անձրեւ կը տեղայ եւ ամէն ոք կը թրջուի նոյնիսկ վրաններուն տակ: Տառապանքն արդէն սկսած էր:

Հայ գաղթականները Օսմանիէէն խումբ առ խումբ դէպի Հալէպ կը ղրկուին: Քանի մը շաբաթ ետք Երեմիան իր ընտանեօք բռնութեամբ ճամբայ կը հանեն: Ան կառապանին երկու ոսկի կանխիկ կը վճարէ որպէսզի զիրենք Հալէպ հասցնէ: Թուրք ոստիկաններէն մէկը, որ կարաւանին կը հսկէր, զիրենք պաշտպանելու համար Երեմիայէն կաշառք կը պահանջէ: Երեմիա անոր ուզածը կու տայ եւ անոնք ճամբան կը

շարունակեն: Աննան երկու տարեկան Ալեքսանդրը միշտ գրկած կը տանէր, իսկ Երեմիան Միսաքն ու Գրիգորը իր ուշադրութեան տակ առած էր: Յակոբն ու Երուանդը տարիքով աւելի մեծ ըլլալով, իրենք զիրենք կը կառավարէին: Բազմաթիւ կառքեր, ամէն տեսակ գրաստներով, կարաւան կազմած կ'ընթանան լեռներ ու դաշտեր կտրելով: Հսկող *ասքեար*ները երբեմն կառք մը կը կեցնէին եւ խիստ խուզարկութեան կ'ենթարկէին՝ կողոպտելու նպատակով: Ճամբուն եզերքները դիակներ փռուած էին: Իրենցմէ առաջ քշուող կարաւաններէն բազմաթիւ բռնագաղթուածներ ինկած ու հոն մնացած էին: Անոնցմէ շատերը սովամահ եղած էին:

Կարաւանը կը հասնի Գաթմա եւ աքսորեալները գաղթակայանին մէջ կը հաւաքուին: Անօթութիւնը, ծարաւը, յոգնութիւնն ու կողոպուտը կը տիրէին հոն: Հիւանդներէն շատեր կը մահանան: Թուրք *չէթէ*ներն ու խաժամուժը գաղթակայանին մէջ աչքի զարնող այրերն ու պատանիները կը տանէին ու կը սպաննէին:

Կարաւանը իր ճամբան շարունակելով կը հասնի Հալէպ: Յակոբենք բախտը կ'ունենան քաղաքը մտնելու եւ հոն տուն մը վարձելու: Երեմիա կ'ունենայ այն միամիտ մտածումը, թէ Ատանայի մէջ իր աշխատած դրամատան գերմանացի տնօրէնը արդեօք բարեխօսա՞ծ էր իր ընտանիքին համար: Սակայն շատ կարճ ատեն ետք, թուրք *ասքեար*ները Երեմիայի ընտանիքը բռնի ոյժով կը փոխադրեն ուրիշ տուն մը, ուր քանի մը բռնագաղթուած ընտանիքներ խցկուած էին:

Երեմիա Ատանա գտնուած ատեն խոհեմութիւնն ունեցած էր իր ունեցած դրամին մէկ մասը Հալէպի գերմանական դրամատունը փոխանցելու: Այս կարգադրութեան շնորհիւ, անոնք որոշ ատեն կը յաջողին հացի, ուտելիքի եւ կաշառքի դրամ հայթայթել: Սակայն թուրք գինուոր-ոստիկանները զիրենք շատ կը նեղէին: Երեմիա Հալէպի գերմանական դրամատան տնօրէնին միջնորդութիւնը կը խնդրէ թուրքերու ոտնձգութեանց սահման մը դնելու համար: Դիմումն ապարդիւն կ'անցնի: Ատեն մը ետք, Երեմիայի դրամը կը

հատնի եւ ընտանիքը խեղճուկրակ վիճակի կը մատնուի: Աննա կը հիւանդանայ՝ երեխաներուն հոգը Երեմիայի եւ բարեսիրտ դրացիներուն վրայ ձգելով: Թուրք ոստիկանները յաճախ տան դուռը կը զարնէին, կաշառք կը պահանջէին եւ Գույումճեաններուն սարսափի մէջ կը պահէին: Տունէն դուրս գալով ձերբակալուելու եւ Տէր Զօր աքսորուելու վախը մշտապէս տիրական էր հայոց համար: Դուռը զարնող ոստիկաններուն Երեմիան զգեստով մը կամ խոհանոցային իրով մը կը կաշառէր, քանզի կաշառք տալու համար դրամ չէր մնացած այլեւս: Աննան քանի մը շաբաթ ետք կ'ապաքինի եւ կը շարունակէ երեխաներուն հոգ տանիլ:

Օր մը Յակոբենց տան առջեւ երեք ձիաքարշ կառքեր կանգ կ'առնեն եւ տան մէջ բնակող բոլոր հայ տարագիրները կը տանին գաղթակայան՝ զանոնք հոնկէ ալ աքսոր քշելու համար: Հազարաւոր հայ բռնահանուածներու հետ միասին Յակոբենց ընտանիքն ալ շոգեկառքով Ռաս-իլ-Այն կը ղրկուի:

Ռաս-իլ-Այնի գաղթակայանին մէջ Երեմիա իր վրանը կը լարէ եւ ընտանիքը անոր տակ կը հաւաքէ: Հոս կենսապայմաններն անտանելի էին: Շատեր կը մեռնէին սովէն, ուրիշներ՝ համաճարակներէն: Թուրքերը գաղթակայանին մէկ մասին վրանները քանդելով՝ տառապեալ հայերը կրկին ճամբայ կը հանեն: Երեմիա, իր ընտանիքն առած, կը շարժի: Այլեւս ոտքով պիտի ընթանային: Իրարանցումի, պոռչըտուքի եւ սարսափի մթնոլորտին մէջ շատեր ձիերու սմբակներուն տակ մնալով՝ կը մեռնին: Կանգ առնելն ու հանգստանալը արգիլուած էին: Անկարելի էր ջուր ճարել խմելու համար:

Առաջին գիշերը անապատին մէջ բացօդեայ կ'անցընեն: Հոս, աչքառու այրերը կը զատեն կարաւանին մէջէն ու քիչ մը անդին՝ չարչարելով կը սպաննեն զանոնք: Յակոբ Գույումճեան լաւապէս կը յիշէ, թէ թուրք *ասքեար*ները հոն ինչպէս հայ քահանայ մը չարչարելէ յետոյ հրացանազարկ կ'ընեն:

Կարաւանը կրկին ճամբայ կ'ելլէ: Երեմիա եւ Աննա Ալեքսանդրը փոխնիփոխ կը շալկեն: Սաստիկ յոգնութեան եւ տառապանքի լուծին տակ, Երեմիա Ալեքսանդրը ճամբուն եզերքը կը թողու ու ճամբան կը շարունակէ: Աննա կ'ընդդիմանայ ամուսնոյն քայլին, բայց գետին կ'իյնայ իր զաւկին կողքին... Կարաւանը կը յառաջանայ թուրք *ասքեար*ներու մտրակներու հարուածներուն տակ: Աննան եւ Ալեքսանդրը ետեւ կը մնան...Երեմիա իր մնացեալ որդիներով կը յառաջանայ: Քիչ անդին, քանի մը արաբներ կ'ուզեն Գրիգորն ու Երուանդը իրենց հետ տանիլ: Երեմիա կը համակերպի, յոյսով, որ գուցէ անոնք ողջ մնային: Միսաքն ալ նոյն ճակատագրին կ'ենթարկուի: Այս մասին Յակոբ Գույումճեան կը գրէ. «Տուինք զանոնք, որովհետեւ գիտէինք, թէ արաբները երեխաներ չէին սպաններ: Զանոնք կը տանէին ու կ'որդեգրէին: Կը մեծցնէին ու կ'աշխատցնէին»: Երեմիա Յակոբն իրեն հետ առնելով՝ կը շարունակէ Գողգոթայի ճանապարհը: Շատ չէին յառաջացած, երբ թուրք զինուոր մը, առանց հարց ու փորձի, իր ատրճանակը Երեմիայի գլխուն կը պարպէ ամենայն սառնասրտութեամբ... Եւ այսպէս, Գույումճեան բազմանդամ ընտանիքէն միայն Յակոբը կը մնայ կարաւանին մէջ...

Կարաւանը, կոտորակուած եւ յոգնաբեկ, կը շարունակէ իր ճամբան անապատին մէջ: Ողջ մնացողները, իրարու սեղմուած, կը քալեն խլեակներու պէս: Տարագրեալները կը հասնին տեղ մը, ուր թուրք *ասքեար*ները զիրենք սեղմ օղակի մէջ կ'առնեն եւ կը հրամայեն մերկանալ իրենց հագուստներէն: Երիտասարդ կիներ ու աղջիկներ կը բռնաբարուին: Հազարաւոր տեղացիներ յանկարծ կը յայտնուին, եւ իրենց սուրերը մերկացուցած, խեղճ տարագրեալներուն վրայ կը յարձակին: Սաստիկ կոտորած տեղի կ'ունենայ: Աքսորական հայերը սառնասրտօրէն կը սպաննուին կամ կը վիրաւորուին բահերով, բրիչներով ու սուր գործիքներով: Ամէն կողմ արիւն կը հոսի: Աղեկտուր աղաղակները երկինք կը հասնին: Յակոբ Գույումճեանը ուրիշ քիչերու հետ միասին հրաշքով ողջ կը մնայ դիակներուն տակ: Խուժանը հեռանալէ յետոյ, թուրք *ասքեար*ները ողջ մնացողները կը հաւաքեն եւ նոր կարաւան մը կը կազմեն:

*Ասքեար*ներն ու *չէք*ները ջարդելէ, բռնաբարելէ, կողոպտելէ եւ առեւանգելէ զատ, հայ աղջիկները, կիները, պատանիներն ու երեխաները արաբներուն, քիւրտերուն եւ թուրքերուն կը վաճառէին:

Անապատի ճանապարհին՝ ծեր քրտուհի մը կը մօտենայ եւ թուրք զինուորի մը ձեռքը քանի մը դուրուշ սահեցնելով, Յակոբը կ'առնէ ու իրեն հետ կը տանի: Քիչ անդին, ծեր կնոջ դուստրը՝ Սուլթանիէն, Վերժին անունով ատանացի աղջնակին ձեռքէն բռնած՝ զայն իրեն հետ կը տանէր: Ծեր կինն ու Յակոբը Սուլթանիէին ու Վերժինին միանալով, չորսով կ'երթան գիւղ մը, որուն անունը հեղինակը չի յիշեր: Գիւղ հասնելով, անոնք ծեր կնոջ տունը կը մտնեն: Սուլթանիէ հայ որբերը գարիի հացով ու թանով կը կերակրէ:

Սուլթանիէի մայրը՝ մամիկը Յակոբն ու Վերժինը կ'իսլամացնէ եւ զանոնք կ'որդեգրէ՝ Յակոբը Հասան, իսկ Վերժինը՝ Ատիլէ կոչելով: Մամիկը մեծ յոյսեր դրած էր յատկապէս Յակոբի վրայ: Վերջինս գիտակից տարիքի հասած ըլլալով, իր քրիստոնեայ ու հայ ըլլալը լաւ գիտէր: Ատիլէն տարիքի բերմամբ կ'անգիտանար այս իրականութիւնը: Օր մը Յակոբը Ատիլէին կը յիշեցնէ, թէ ինք քրիստոնեայ եւ հայ էր: Ատիլէ կ'ընդվզի եւ պատահածը մամիկին կը յայտնէ: Յակոբ կը պատժուի երեք օր անօթի պահուելով: Այնուհետեւ, ան Ատիլէին այլեւս ո՛չ մէկ գաղտնիք կը վստահի:

Յակոբ լաւ կ'աշխատէր եւ տան օգտակար կը դառնար: Ան մամիկին վստահութիւնը կը շահի: Գիւղի տուներէն շատերուն մէջ, հայ որբ աղջիկներ ու տղաք կ'աշխատէին եւ կը պատսպարուէին: Տարին մէկ անգամ թուրք հարկահաւաքներ գիւղը կու գային եւ բերքին տուրքերը կը հաւաքէին: Այդ տարին հարկահաւաքներուն պաշտօն տրուած էր տուրքերը հաւաքելու ատեն հայ որբերն ալ ձերբակալել: Քիւրտ մամիկը նախօրօք լուր ստացած ըլլալով, թէ թրքական իշխանութիւնները որբերը պիտի ձերբակալեն, Յակոբը իր մէկ ազգականի տան ախոռին մէջ կը թաքցնէ: Այդ գիշեր ապահով անցընելէ յետոյ, Յակոբ յաջորդ օրը մամիկին տունը կը վերադառնայ:

Յաջորդ տարին, իբր հարկ տրուելիք ցորենը Յակոբն ու Սուլթանիէն իշու մը վրայ բեռցուցած Նուսէյպին կը տանին՝ կառավարութեան յանձնելու համար: Երբ քաղաքը կը մտնեն, Յակոբ երկաթուղագիծի շինարարութեան մէջ աշխատող գերմանացիներ կը նշմարէ: Ան կը խորհի, որ եթէ ինք անոնց քով ապաստանի իբր քրիստոնեայ, աւելի հանգիստ պայմաններ կրնայ գտնել: Ուստի ան գաղտագողի կերպով խոյս կու տայ Սուլթանիէէն, ցորենով բեռցուած էշը առնելով՝ բազմութեան մէջ կը կորսուի ու նեղլիկ փողոցներուն մէջէն ընթանալով՝ դէպի գերմանացիներուն աշխատանքային համալիրը կ'ուղղուի: Ընթացքին, Յակոբ էշն ու ցորենը առաջին հանդիպած մարդուն կը ծախէ:

Գերմանական համալիրին պահակը Յակոբը կ'առաջնորդէ գերմանացի զինուորականի մը քով, որ զայն ջաղացք կը ղրկէ գիշերելու՝ յաջորդ օրը գործի սկսելու համար: Ջաղացքի սենեակին մէջ Յակոբ կը ծանօթանայ ատաբազարցի Կարապետ անունով պատանիի մը, որ քիւրտերու քովէն փախած էր իրեն պէս: Կարապետը շատ դժգոհ էր իր նոր միջավայրէն ու կ'ըսէր. «Գերմանացիները թուրքերուն չափ անգութ են»: Ո՛չ հաց, ո՛չ պանիր եւ ո՛չ ալ ճաշ, այլ օրական միայն ափ մը բրինձ կու տային եփելու եւ ուտելու համար, ինչը փոր չէր կշտացներ: Յակոբն ու Կարապետը դառնապէս կը զղջան իրենց նախկին տաքուկ տեղերը թողած ըլլալնուն համար:

Գերմանացիք այս պատանիները տաժանակիր աշխատանքի կը մղեն: Այս պայմաններուն տակ, Յակոբ օր մը մթերանոցէն հաց, պանիր եւ քանի մը հատ միրգ գողնալու փորձութիւնը կ'ունենայ: Կարապետին հետ փառաւոր ճաշ մը ընելէ յետոյ գաղտնիքը երեւան կ'ելլէ եւ երկու հայ պատանիները սաստիկ պատիժ կը կրեն: Գերմանացի երկրաչափը կը ծեծէ Յակոբը..., որուն յանցանքը տաժանակիր աշխատանքի տակ անօթի մնացած ըլլալուն պատճառով, հացի գողութեան դիմելն եղած էր... Կարապետն ալ նման պատիժի կ'ենթարկուի: Այս դէպքէն ետք, Յակոբ եւ Կարապետ փախուստ կու տան: Երկու ընկերները ճամբայ կ'իյնան Հալէպ հասնելու մտադրութեամբ:

Գիւղէ գիւղ անցնելով, հաց ու թանապուր մուրալով, անոնք երեկոյեան գիւղի մը մէջ քիւրտի մը տան դուռը կը թակեն գիշերելու համար: Թէեւ Յակոբն ու Կարապետը քրտական տարազ հագած էին, քիւրտը անոնց հայ ըլլալը կը գիտնայ, սակայն քանի որ անոնք իսլամութիւնն ընդունած էին (թէեւ երեսանց - Յ. Ի.), իր տան մէջ Յակոբը կ'ընդունի իբր որդեգիր, իսկ Կարապետը նոյն գիւղին մէջ իր մէկ բարեկամին տունը կը ղրկէ: Յաջորդ օրը, Յակոբ քիւրտին ոչխարները կը սկսի արածել:

Չմեռնամուտին, Յակոբ իր տիրոջ որդւոյն հետ ոչխարներուն հօտը կը տանի Մարտին, ուր անասուններու յարմար քարայրներ կային՝ ցուրտ եղանակը հոն անցընելու համար: Ամբողջ ձմեռը Մարտին մնալէ յետոյ, Յակոբ գարնան գիւղ կը վերադառնայ: Անոր նպատակը միշտ նոյնն էր՝ Հալէպ հասնիլ: Ուստի ան կը մտադրէ փախուստ տալ: Յակոբ իր տիրոջ էշը առնելով դէպի Նուսէյպին կ'ուղղուի: Քաղաքի մուտքին ան էշը մարդու մը կը վաճառէ ու ճամբան կը շարունակէ: Երեկոյեան կը հասնի քրտական գիւղ մը, եւ գիշերելու համար տան մը դուռը կը թակէ: Քիւրտ գիւղապետը զայն կ'ընդունի, կը կերակրէ եւ ախոռին մէջ տեղ կու տայ անոր: Օրերը Յակոբին համար մղձաւանջային էին, որովհետեւ թուրք ոստիկանները հայերը միշտ կը հետապնդէին: Յակոբ իր թաքստոցին մէջ դժնդակ գիշեր մը կ'անցընէ: Վախի ու սարսափի ազդեցութեան տակ, ան գէշ երազ մը կը տեսնէ, եւ երբ յանկարծ կ'արթննայ, կը զգայ, թէ օձ մը կը փորձէր իր ձեռքին փաթթուիլ: Արագ շարժումով մը ան օձը մէկ կողմ կը շպրտէ եւ բարձրաձայն օգնութեան կը կանչէ տանտէրը, որ կը հասնի եւ զինք տան վերի յարկը կը փոխադրէ: Յաջորդ օրը ան գիւղապետին շնորհակալութիւն կը յայտնէ եւ հրաժեշտ կու տայ: Յակոբ փրկուած էր երկու փորձանքներէ. առաջինը՝ օձէն, երկրորդը՝ այդ սողունէն շատ աւելի գէշ թուրք ոստիկաններէն...

Ճամբուն վրայ, Յակոբ հեռուէն իր ուղղութեամբ յառաջացող ինքնաշարժներ կը տեսնէ: Երբ առաջին ինքնաշարժը կը մօտենայ, ան ձեռքով նշան կ'ընէ, որպէսզի վարորդը զինք հետը վերցնէ, բայց վարորդը անվրդով կերպով կը շարունակէ իր ճամբան: Յակոբ կը նկատէ, թէ անոնք գերմանացիներ էին: Տագնապալի հոգեվիճակով, ան իր ձեռքի շարժումները կ'աւելցընէ ու կը խաչակնքէ: Աւելի քան եօթը հոգի փոխադրող ինքնաշարժի մը մէջէն մարդ մը ձեռքով Յակոբին նշան կ'ընէ որ բարձրանայ: Ան անմիջապէս ինքնաշարժին մէջ կը ցատկի եւ գէր կնոջ մը գիրկը կ'իյնայ: Կինը հայերէն լեզուով կը բացականչէ իր դժգոհութիւնը: Յակոբ թէեւ մոռցած էր հայերէնը, սակայն կը յաջողի շարժուձեւերով իր հայ ըլլալը հասկցնել անոնց, որոնցմէ քանի մը հոգին հայ էր: Վերջիններս Յակոբին չարչրկուող միտքը կը հանգստացնեն եւ զայն իրենց հետ կը տանին: Կը պարզուի, որ անոնք գերմանացիներուն քով աշխատող հայեր էին:

Յակոբ խումբին հետ միասին քանի մը օր ճամբորդելէ յետոյ, Մուսուլի ճամբուն վրայ գտնուող Ուէյնաթ գիւղը (հեղինակը գրած է Ավայնաթ, ինչ որ սխալ է) կը հասնի: Հայ պաշտօնեաները գերմանացի սպաներու հսկողութեան տակ վրաններ կը լարեն: Խումբը ամէն տեսակ ուտեստեղէնով եւ պիտոյքներով պարենաւորուած էր: Յակոբ Գույումճեան ապահով ձեռքերու մէջ էր այլեւս: Ան Իսկէնտէր, Նշան եւ Պայծառ անուններով հայ պաշտօնեաներու հետ մէկ վրանի մէջ կը բնակի: Գերմանական կայանին մէջ հայոց թիւը 20-25 հոգիի կը հասնէր:

Պատերազմը կը շարունակուէր տակաւին եւ լուրեր կը շրջէին, թէ անգլիացիք կը յառաջանան:

Սկիզբը կեանքը խաղաղ էր կայանին մէջ: Ամէն ոք իր գործով կը զբաղէր: Յակոբ լուացքի եւ ճաշի համար ջուր կը կրէր Պայծառին: Շատ չանցած, մթնոլորտը կը մթագնի: Թուրքերը կրկին կը հալածեն ու կը ջարդեն հայերը, երբ պատերազմի ճակատներուն վրայ պարտութիւն կը կրեն: Հայոց նոր կոտորածի մը չարագուշակ տարածայնութիւնները կը շրջին եւ հայերը սարսափի կը մատնուին: Ուէյնաթի կայանին խաղաղ կեանքը երկար չի տեւեր: Հոն աշխատող բոլոր հայերը իրարու հետ խորհրդակցելու կը նստին: Մեծամասնութիւնը կ'որոշէ հեռանալ Ուէյնաթէն: Իսկէնտէր կ'առաջարկէ Սինճար

լերան եգիտիներուն քով ապաստանիլ: Այս գաղափարին շատերը համաձայն կը գտնուին այն հիման վրայ, թէ եգիտիները հայանպաստ կեցուածք ունէին: Քաջալերական իրողութիւն մըն էր նաեւ այն, թէ Պաղտատ մտած անգլիացիները շուտով Սինճարն ալ պիտի գրաւէին:

Փախուստի այս ծրագիրը բոլորովին գաղտնի կը պահուի գերմանացիներէն:

Ուէյնաթի գերմանական կայանին հայոց խումբը գաղտնօրէն ճամբայ կ'ելլէ: Անոնք գիշերով կը քալեն եւ ցերեկը կը պահուըտին: Օր մը, կիզիչ արեւուն տակ չեն կրնար պահուըտած մնալ ու կը սկսին քալել: Անօթի, ծարաւ, անքուն ու յոգնաբեկ փոքր կարաւանը դանդաղօրէն կ'ընթանայ: Քիչ անդին, նիզակաւոր մարդիկ խումբը կը շրջապատեն, բայց երբ կը տեսնեն, թէ անոնք խլեակներ են, կը գթան անոնց վրայ եւ զանոնք իրենց բնակավայրը կը տանին: Հոն հայերը քիչ մը կը հանգստանան եւ իրենց ծարաւը կը յագեցնեն: Արդարեւ, արաբական ցեղախումբի մը անդամներուն ձեռքն ինկած էին: Ցեղապետը կը խոստանայ իրենց կեանքը շնորհել՝ եթէ ունեցած բոլոր ոսկիները իրեն յանձնեն: Հայերը ամէն ինչէ կը կողոպտուին, սակայն ողջ կը մնան:

Խումբը կրկին ճամբայ կ'ելլէ դէպի Սինճար: Արաբական ցեղախումբէն տղամարդ մը մինչեւ որոշ տեղ մը անոնց կ'ընկերանայ իբրեւ պահակ, ապա խումբը իր բախտին ձգելով՝ կը հեռանայ: Երբ հայ փախստականները փշաստանէ մը անցնելէ յետոյ, Սինճար լերան ստորոտը կը հասնին, երկու զինեալ եգիտիներ կը կեցնեն զանոնք: Քրտերէն գիտցող հայ մը անոնց կը բացատրէ կացութիւնը եւ կը խնդրէ զիրենք ցեղապետին քով տանիլ: Իսկէնտէրը եւ քրտախօս հայ մը ցեղապետին կը պատմեն ամբողջ եղելութիւնը եւ անոր պաշտպանութիւնը կը խնդրեն: Երկար լռութենէ ետք, վերջինս կը մերժէ խումբին պաշտպանութիւն ընծեռել եւ կ'ըսէ, թէ անոնք անյոյս վիճակի մէջ են: «Դուք պէտք է մեռնիք, որովհետեւ այդպէս վճռուած է»,- կ'ըսէ ան: Ամէն կողմ զինեալ պահակներ կը շրջէին եւ սարսափի մթնոլորտ մը կը տիրէր: Քիչ ետք սակայն, ցեղապետը հայ փախստականներուն կ'ըսէ, թէ անմիջական վտանգ մը չկայ եւ իր ծառաներուն կը հրամայէ անոնց առջեւ ճաշ դնել: Ճաշէն ետք, եգիտիները զանոնք երկուքական հոգինոց ենթախումբերու կը բաժնեն ու անջատ վայրերու մէջ կը տեղաւորեն: Պայծառն ու Յակոբը միասին կը տարուին: Քիւրտ մը զանոնք ախոռի նման մութ սենեակ մը կ'առաջնորդէ: Շաբաթէ մը աւելի հոն թաքնուած կը մնան: Ապա քիւրտը, որ ամէն օր կը կերակրէր զանոնք, քրտական տարազներ կը բերէ անոնց: Յոյսի նշոյլ մը կը ծագի Յակոբի եւ Պայծառի սիրտերուն մէջ: Զգեստները հագուեցնելէ յետոյ, խումբին անդամները իրարու կը միացնեն կրկին: Ցեղապետը անոնց կը յայտնէ, թէ թուրք *ասքեար*ներով լեցուն այդ գիւղերուն մէջ զիրենք պաշտպանելն անկարելի էր: Եգիտի սպասաւորները անոնց ուտելիք եւ ջուր կու տան որպէսզի կրկին անապատ երթան եւ եգիտիներու շրջաններէն հեռանան: Քիւրտ առաջնորդներ մէկ ժամու չափ անոնց կ'ուղեկցին ու կը վերադառնան: Խումբը կը շարունակէ իր ճամբան եւ քրտական գիւղ մը կ'անցնի: Հոն կը հարցնեն Նուսէյպինի ճամբան ու այդ ուղղութեամբ ալ կ'ընթանան: Երեկոյեան, խումբը քաղաքին կը մօտենայ եւ գետափին՝ մարգագետնի մը վրայ կը գիշերէ:

Յաջորդ առտու Իսկէնտէր քաղաք կը մտնէ, կը տեսակցի իր աշխատանքի գերմանացի նախկին տնօրէնին հետ եւ ուրախ լուրով կը վերադառնայ: Արդարեւ, Իսկէնտէրը բոլորին ալ գործ ճարած էր: Քիչ ետք, գերմանացի պաշտօնեաներ անոնց կը մօտենան եւ խումբին իւրաքանչիւր անդամը գործի կը դրկեն՝ անջատ-անջատ: Յակոբ Գույումճեանին կը վիճակուի Քարավայք անունով գերմանացի երկրաչափի մը տան մէջ ծառայել: Յակոբը շուտով կ'ընտելանայ Քարավայքի տան միջավայրին: Անոր գործը երկրաչափին միակ այծը կերակրելն էր: Յակոբ շատ հանգիստ կեանք մը կ'ապրի: Հակառակ այս իրողութեան, Յակոբ Նուսէյպինի մէջ ապրող ու աշխատող Շիւքրի պէյ անունով վաճառականի մը առաջարկին անսալով, անոր տան եւ խանութին ծառայութեան մէջ կը մտնէ: Յակոբ

հոն ալ հանգիստ օրեր կ'անցընէ, սակայն չարաբաստիկ դէպք մը զինք լուրջ եւ ծանր ամբաստանութեան տակ կը դնէ թուրք ոստիկաններուն չարամտութեան պատճառով: Շիւքրի պէյը վաճառատունէն զատ ունէր սրճարան մըն ալ, ուր յաճախորդները բախտախաղ կը խաղային: Օր մը, բախտախաղին մէջ պարտուած մէկը յաղթողը կը սպանէ: Թրքական ոստիկանութիւնը կ'ամբաստանէ Յակոբը, որ սուրճ կը հրամցնէր յաճախորդներուն: Երկար ու տանջալից հարցաքննութենէ ետք, Շիւքրի պէյի միջնորդութեամբ ան ազատ կ'արձակուի՝ անպարտ հռչակուելով:

Պատերազմը վերջ կը գտնէ ու Յակոբ Գույումճեան շոգեկառքով Հալէպ կը մեկնի ազատօրէն: Որո՞ւ քով կ'երթար Յակոբ՝ ինք ալ չէր գիտեր: Ընկերներէն եւ բարեկամներէն բացի մէկը չունէր ան: Բարեբաստիկ դիպուածով մը Յակոբ իր հօրաքրոջ եւ անոր որդւոյն՝ Յակոբճանին կը հանդիպի: Անոնք կ'ողջագուրուին եւ իրարու կը պատմեն իրենց գլուխէն անցածները:

Քանի մը շաբաթ ետք Յակոբ Գույումճեան Ատանա կը մեկնի եւ որբանոց կը մտնէ: Կարճ ատեն ետք ան դժգոհելով դուրս կու գայ որբանոցէն եւ կօշկակարի աշկերտ կը դառնայ: Ազատ եւ անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան հիմերը դրուած էին եւ հայերը կը յուսային, որ Ֆրանսան Կիլիկիան հայոց պիտի յանձնէր... Սակայն, դէպքերն այդպէս չընթացան, քէեւ հայկական բոլոր կուսակցութիւնները ի խնդիր Կիլիկիոյ անկախ պետութեան հիմնադրութեան ջանքեր կը թափէին:

Յակոբ Ատանայի մէջ կօշկակարութիւնը լքելով կը մտնէ Աբգարեան Վարժարանը, որուն տնօրէնը Բենիամին Ժամկոչեանն էր: Յակոբ կը սկսի լաւ հայերէն սորվիլ: Սակայն դէպքերը դէպի վատը կ'ընթանան: Հաճընի պաշարման եւ ինքնապաշտպանութեան օրերուն քեմալականները կը կազմակերպուին ու հայոց սպառնալիք կը դառնան: Հայերը դպրոցներն ու որբանոցները Կիպրոս, Լիբանան, Յունաստան եւ Սուրիա կը փոխադրեն: 1922-ի Նոյեմբերին Յակոբ Գույումճեանն ալ գաղթականներու կարաւանով Մերսինէն շոգենաւ կը

նստի եւ կը մեկնի Կիպրոս, ուր հարուստ հայ ընտանիքի մը տան ծառայութեան մէջ կը մտնէ: Ան տարի մը ետք Եգիպտոս կ'անցնի:

Յակոբ Գույումճեան շատ կը փափաքէր Ա. Մ. Ն. մեկնիլ: Անոր փափաքը վերջապէս կ'իրականանայ:

Եսթեր Կոտիկեան, «Մեծ Եղեռնի Փոքրիկ Յուշարձանը», տպարան «Սիփան», Գորտոպա, Արժանթին, 1956, փոքր չափի 112 էջ:

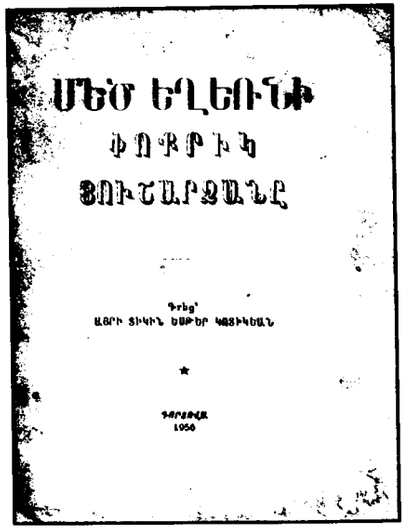

Եսթեր Կոտիկեան դուստրն է Յարութիւն Շխրտըմեանի, երէց որդին՝ 1844-ին Հաճընի մէջ ծնած Կարապետի:

1895-ին, Զէյթունի ապըստամբութենէն քիչ առաջ, հընչակեան երկու գործիչներ՝ Ապահ (Պետրոս Գըմգըմեան – խմբ.) եւ Շահան (շատ հաւանաբար՝ Քերովբէ Տէրտէրեան – խմբ.), Հաճընի կը ժամանեն: Անոնք Հաճընոյ երեւելիները կը հաւաքեն Կարապետ Շխրտըմեանի տունը եւ ժողով գումարելով, կազմակերպուելիք ապստամբութեան Հաճընոյ հայոց մասնակցութիւնը կը խնդրեն: Սակայն հաճընցիք կը մերժեն մասնակցիլ ապստամբութեան՝ զայն կանխահաս նկատելով: Այս ժողովէն քանի մը օր ետք, թուրքերը մասնակիցներէն Սոկրատ Թոփալեանը, Ասատուր Թուրսարգիսեանը, *Շալվարճի* Յարութիւնը եւ Տէր Թորոս քահանան կը ձերբակալեն ու Ատանա կը տանին: Կարապետ Շխրտըմեան գործով տունէն հեռու ըլլալուն շնորհիւ, ձերբակալութենէն զերծ կը մնայ: Կարապետ ազդեցիկ ու յարգուած մարդ մըն էր Հաճընոյ եւ Ատանայի մէջ: Թուրքին բարբարոս ու նոյնքան ալ վախկոտ ըլլալը լաւ գիտէր ան: Կալանաւորներն ազատելու համար, Կարապետ կը դիմէ թուրք պատասխանատուներու եւ խորամանկաբար կը ձեւացնէ, թէ Հաճընը Զէյթունի նման ըմբոստանալու ոյժ ունի, սակայն չ'ուզեր այդ քայլին դիմել: Թուրքերն սկիզբը հայ կալանաւորները հիւրանոցի մը մէջ կ'արգելափակեն եւ սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.ի հրամանով ազատ կ'արձակեն զանոնք, որոնք ծննդավայրը կը վերադառնան՝ հերոսավայել ընդունելութեան արժանանալով. եկեղեցիներուն զանգակները կը ղօղանջեն եւ ամբողջ Հաճընը ուրախութեան երգերով կը ցնծայ:

Եսթերի հայրը՝ Յարութիւն Շխրտըմեանը եւ մայրը՝ Հնազանդ Թուրսարգիսեանը ունեցած են իր զաւակներ: 1904-ին Յարութիւն Հաճընոյ քաղաքապետ ընտրուած է: Քաղաքի հայութեան ու հնչակեան կուսակցութեան դէմ գործող երկու դաւաճաններ՝ Արամ Ճիյէրճեան (Սանթուրի որդին) եւ Արամ Պոյաճեան, թուրքերու դէմ ըմբոստութեան կոչող յայտարարութիւն մը կը փակցնեն եկեղեցւոյ պատին վրայ: Հարցնողներուն անոնք կը պատասխանեն, թէ հրահանգը հնչակեան կուսակցութենէն ստացած են, մինչդեռ անոնց հրահանգողները Մինաս Պահատրեանն ու Արամ Մանկրեանը եղած էին: Այս սադրանքը պատճառ կը դառնայ, որ քանի մը անմեղ հայ ազգայիններ՝ Նազարէթ Շխրտըմեանը, Կարապետ Կիզիրեանը, պաֆրացի Տրդատը, ինչպէս նաեւ նոյն ինքը՝ դաւաճան Արամ Պոյաճեանը կախաղան հանուին, իսկ Արմենակ Տէր Վարդանեանն ու երկրորդ դաւաճան Արամ Ճիյէրճեանը ազատ կ'արձակուին:

Այս դէպքէն ետք, օսմանեան կառավարութիւնը Աւնի պէյ անունով դաժան ու անբարեխիղճ կառավարիչ մը Հաճընը կը ղրկէ: Վերջինս զէնքեր հաւաքելու պատրուակով, հայերը տեսակ-տեսակ չարչարանքներու կ'ենթարկէ:

Մեծ Եղեռնի օրերուն, Եսթերի եղբայրներն ու քոյրերը կը նահատակուին: Միայն մէկ եղբայրը՝ Պարոյրը մարմնապէս կը փրկուի մահէն՝ որդեգրուելով քիւրտէ մը:

Եսթերի հօրեղբայրը՝ Նազարէթ Շխրտըմեանը մասնակցած էր Կիլիկիոյ 1909-ի աղէտի ժամանակ Հաճընի ցուցաբերած ինքնապաշտպանական կռիւներուն: Թուրքերը զայն ամբաստանած էին Չանտըր Թէպէր անունով սպան սպաննած ըլլալու յանցանքի համար: Նազարէթը երկար դատավարութենէ ետք 101 տարուան բանտարկութեան վճիռ ստացած էր եւ արգելափակուած Ռոտոս կղզիի բերդին մէջ: Իտալեւթուրք պատերազմին ատեն (1911-1912 – խմբ.), երբ

Ռոտոսն անցաւ իտալացիներուն ձեռքը, Նազարէթ Շխըրտըմեան ազատ արձակուելով Յունաստան, ապա Եգիպտոս անցած էր: Ընդհանուր ներման հռչակումով՝ ան վերադարձած էր Հաճըն, սակայն 1914-ի ընդհանուր զօրահաւաքի ժամանակ հայ մատնիչ դաւադիրներու ամբաստանութեանց իբրեւ հետեւանք, Նազարէթ Ատանայի Չարչապուք թաղին մէջ քանի մը ուրիշ հնչակեաններու հետ կախաղան բարձրացուած էր:

Եսթերի մօր՝ Հնազանդի հայրը՝ Սարգիս Թուրսարգիսեանը բարեպաշտ եւ ազգասէր մարդ մըն էր: Անոր որդին՝ Աղասին (բուն անունով՝ Կարապետ – խմբ.) Զէյթունի ապըստամբութեան ղեկավարներէն էր ու քաջաբար մարտնչած էր թուրքերուն դէմ: Սարգիս մահացած էր խոր ծերութեան հասակին՝ 120 տարեկանին, իսկ Աղասին, 1950-ական թուականներուն սկիզբը կնքած էր իր մահկանացուն Փարիզի մէջ:

Եսթեր Շխրտըմեան-Կոտիկեան ծնած է Հաճըն, 1891-ին: Դպրոց յաճախել սկսած է վեց տարեկանին: Տասնըհինգ տարեկանին Գըրտէտի միսիոնարներու աղջկանց վարժարանէն վկայուած է: Նոյն տարին Եսթեր կաթողիկէ մայրապետներու աղջկանց վարժարանին մէջ մարզանքի եւ թուաբանութեան դասատու կը կարգուի: Շատ շուտով, ան ուսուցչութեան ասպարէզը կը լքէ ու կ'ամուսնանայ հաճընցի Գաբրիէլ Մալեանի հետ: Զոյգը կը բախտաւորուի երեքական մանչ ու աղջիկ զաւակներով: «Բախտաւորուի՞լ». Եսթեր կ'ըսէ. «Վայե՞մ, քրիստոնեայ կարծուած այն պետութիւնները, որոնք իմ թշնամիիս ձեռքը սուր դնելով, քաջալերեցին զայն, որ միլիոնաւոր հայերու հետ ողջակիզեն նաեւ իմ վեց հոգեհատորներս» (էջ 47):

Հաճընցի պատուաւոր ընտանիքի մը հարս Եսթերը, մինչեւ բռնագաղթը ամէն բարիք կը վայելէր: 1915-ի տեղահանութիւնը ամէն ինչ տակնուվրայ կ'ընէ: Ողջ հայութեան նման, հաճընցիք ալ թուրքերու կողմէ բռնութեամբ կը քշուին արաբական անապատները: Սակայն, Աստուծոյ օգնութեամբ, շատեր կ'արժանանան վերապրելու բախտին, իրենց ծննդավայրը՝ Հաճըն կը վերադառնան եւ քաղաքը աւերակ կը գտնեն. եկեղեցիները, դպրոցները, այգիներն ու պարտէզները, տուներն ու միւս գրեթէ բոլոր շինութիւնները հրկիզուած էին: Անոնց տեղը՝ մարդու հասակով խոտեր, փուշեր ու տատասկներ բուսած էին: Հաճընցին յուսահատութիւն չի ճանչնար ու կը սկսի վերաշինել իր բնօրրանը: Բոլորն ալ մէկ սիրտ մէկ հոգի կ'աշխատին՝ անգամ մը եւս չէնցնելու կործանած ու աւերակ դարձած վայրերը: Սակայն ճակատագիրին սեւ թաթը նորէն կը ծանրանայ հաճընցի հայուն գլխուն վրայ: Փորձառու հաճընցին անդրադառնալով, որ դարձեալ սպանդ մը կը պատրաստուի իրեն համար, կը սկսի զինուիլ: Արդարեւ, 13 Մարտ 1920-ին, Զօր. Անդրանիկի բարձրաստիճան զինուորներէն Սարգիս Ճեպեճեանը տեղւոյն վրայ առկայ ոյժերը կը հաւաքէ ու կը կազմակերպէ, Հաճնոյ երիտասարդութիւնը ընդհանուր զօրակոչի կ'ենթարկէ ու անոնցմով զինուորական չորս վաշտեր կը կազմէ:

Ճեպեճեանն ու հաճընցիք չէին սխալած: Թուրք թշնամին 25-30 հազար զինուած ոյժերով կը յարձակի Հաճնոյ վրայ: Թրքական թնդանօթներն ու արագահարուածները կարկուտի նման արկեր ու գնդակներ կը տեղացնեն քաղաքի հայութեան վրայ: Հաճընն առանձինն կը պայքարի: Հակառակ խոստումներուն, Ատանայի Ազգ. Միութիւնը չի կրնար բաւարար օգնութիւն հասցնել հաճընցիներուն: Ամիսներ կ'անցնին, թշնամին կ'ամրապնդէ իր դիրքերը, մինչ անդին, Ատանայի Ազգ. Միութիւնը անտարբեր կը մնայ: Այս նեղ կացութեան մէջ, գիշեր մը, յանկարծ, սաստիկ հրացանաձգութիւն մը կը սկսի հայոց կողմէ: Հայերը կը յաջողին թրքական յարձակման ենթարկուած Ս. Յակոբայ վանքը պաշտպանել՝ թշնամիին վրայ գրոհելով խիզախօրէն: Հայ տղաքը վանքին, զօրանոցին, Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ շէնքին եւ Տօլամաճի անառիկ դիրքին կը տիրանան: Անոնք քիչ մը աւելի առաջ երթալով, Գըրտէտի միսիոնարներու որբանոցի շէնքն ալ կը պաշարեն եւ 200 հայ որբեր կ'ազատեն: Հայերը կ'որոշեն թուրքերու թնդանօթը գրաւել: Այդ օրերուն, Սարգիս Ճեպեճեանը ծանրօրէն կը վիրաւորուի: Հաճնոյ զինեալ ոյժերու «Վրէժ» խումբը, Արամ

Կայծակի ղեկավարութեամբ, գործի կ'անցնի: Եսթերի ամուսինը՝ Գաբրիէլ Մալեանը եւ ուրիշ մը՝ Յովսէփ Քէչէճեանը իրենց ամբարած ցորենէն եւ կերպասէն կը տրամադրեն հայ ինքնապաշտպաններու կարիքներու բաւարարման համար: Առտուան ժամը հինգին, հայ երիտասարդները թրքական թնդանօթի դիրքին վրայ կը գրոհեն: Հինգ ժամ տեւած կռիւներէ ետք, հայերը կը յաղթեն, կը տիրանան թնդանօթին եւ մեծ քանակութեամբ ռումբեր, փամփուշտներ եւ սնունդ կը գրաւեն: Հայոց ձեռքն ինկած թնդանօթը Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ բակը կը տեղափոխուի եւ անիկա թշնամիին դէմ կը սկսի գործածուիլ (անոր գործածութիւնը յանձն կ'առնէ թնդանօթաձիգ Համբարձում Քէշիշեանը, որու համար ալ Լիբանան հաստատուած հաճընցիներու շրջանակին մէջ ան ծանօթ էր «Թոփճի»՝ Թնդանօթաձիգ անունով – Յ. Ի.): Հակառակ այս ռազմական բացառիկ յաջողութեան, հայոց կացութիւնը տակաւին ծանր կը մնար, որովհետեւ բաւարար ուտելիք չէր մնացած: Այդ միջոցին, «Հերոս» Ասատուր Սաչեանը, ճեղքելով Հաճընի թրքական պաշարման շղթան, քաջալերական լուրեր կը բերէ Ատանայի Ազգ. Միութենէն (տե՛ս «Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան», գիրք Բ., էջ 28-40): Դժնդակ պայմաններու տակ գտնուող հաճընցիք կը ստիպուին իրենց ձեռքը ինկած շուն, կատու, ձի, էշ եւ ուրիշ կենդանիներ մորթել՝ սովի ուրուականը իրենցմէ հեռացնելու համար: Հաճնոյ Հայոց Կոմիտէն կ'որոշէ մօտակայ Ռումլու եւ Կիւզէլիմ գիւղերուն վրայ յարձակիլ՝ ուտեստեղէն ճարելու համար: Զանիէլ *Չաուշ* (Թորոսեան – Յ. Ի.) իր տղոցմով կը գրոհէ Կիւզէլիմի վրայ եւ բաւական ուտելիք կ'աւարառէ: Արամ Կայծակն ալ իր խումբով կը նետուի Ռումլուի վրայ, նոյնպէս սննդեղէն ձեռք կը ձգէ ու Հաճընն կը տեղափոխէ: Թուրքերը երկու գիւղերէն ալ փախուստ կու տան: Հաճընն բերուած պաշարը քանի մը շաբաթ կը կշտացնէ ժողովուրդը:

Հաճնոյ Կոմիտէն կ'որոշէ այս անգամ յարձակիլ թրքական Կիւլիշէն գիւղին վրայ՝ նոյն նպատակով: Թուրքերը աւելի մեծ թնդանօթ մը բերել տուած էին ու կրակ կը տեղային Հաճնոյ հայութեան վրայ: Վերջիններս կը ծրագրեն այս թնդանօթն ալ գրաւել կամ գոնէ վնասազերծել: Արշակ (Սահակեան) եւ Զանիէլ (Թորոսեան) *Չաուշ*ները 200 հայ մարտիկներով կ'իջնեն քաղաքին ձորը եւ դէպի թնդանօթին գտնուած դիրքը կ'ուղղուին: Միւս կողմէ, Արամ Կայծակ իր տղոցմով կ'ընթանայ Կիւլիշէնի ուղղութեամբ: Թուրքերը կը յաջողին ձորին մէջ շրջապատել Արշակի եւ Զանիէլի խումբերը, որոնք քանի մը զոհ տալով, դէպի Հաճընն կը նահանջեն: Այս ընդհարումէն ետք, թուրքերը Հաճընը սաստիկ կերպով կը ռմբակոծեն՝ հայոց համար անտանելի վիճակ ստեղծելով: Ժողովուրդը հացի կարօտը կը քաշէ... Ինն ամիս տեւած հերոսական ինքնապաշտպանութեան վերջաւորութեան, պաշարուած քաղաքին մէջ ուտելու բան չէր մնացած...

Հաճնոյ դիմադրութեան վերջին վայրկեաններուն, Եսթեր իր ամուսնոյն եւ զաւակներուն հետ տունէն դուրս կու գայ հապճեպով: Այդ ծանրագոյն վայրկեաններուն, Եսթեր իր ամուսնոյն եւ իր Ազատ որդւոյն հասնելու համար, իր Վշտուհի անուն դուստրը ոստիկանատան դրան առջեւ ձգելով, սարսափահար կը վազվզէ: Լեռները սողոսկելով, Եսթեր կը վերամիանայ Գաբրիէլի ու Ազատի, սակայն քիչ ետք, ան զանոնք յաւէտ կը կորսնցնէ...

Ազատ ծնած էր 1 Ապրիլ 1909-ին, այն օրը երբ սկսած էին Կիլիկիոյ կոտորածները: Երկու օր ետք թուրքերը յարձակած էին Հաճընոյ վրայ եւ Եսթեր Ազատը գրկելով՝ ամերիկացի միսիոնարներուն դպրոցը ապաստանած էր ու ջարդէն ազատած:

Հաճնոյ անկումէն ետք, Եսթեր կը շարունակէ իր ճամբան՝ լեռներ ու ձորեր կտրելով, սակայն առանց յուսահատելու: Ան ժայռի մը քով կը տեսնէ Կարապետ *Չաուշ*ը, որ Եսթերի կը խոստովանի, թէ ինք Սարգիս Ճեպեճին սպաննած է՝ վերջինիս փափաք-հրահանգով, որպէսզի ծանր վիրաւոր հրամանատարը գերի չիյնայ թշնամիին ձեռքը:

Բաւական քալելէ ետք, Եսթերն ու Կարապետ *Չաուշ*ը կը միանան Արշակ *Չաուշ*ի խումբին, որ դէպի Վահկա կ'ուղ-

ղուէր: Վահկայէն անդին, այս խումբը շատ ծանր եւ տառապալի պահեր կ'անցընէ: Եսքեր խումբին ընկերակցութիւնը ակամայ կը կորսնցնէ ու առանձինն կը քալէ: Պազար Եոլու կոչուած վտանգաւոր անդունդը կտրելէ քիչ ետք ան խումբին կը վերամիանայ: Անդին, Զէնճիրլի Պողազ Եէրի կոչուած վայրին մէջ, թուրքերը կը պաշարեն խումբը: Երկուստեք հրացանաձգութիւնը կը սկսի: Հայերը յաղթական դուրս կու գան եւ թուրքերու վրաններուն մէջ գտնուող ուտելիքի պաշարին կը տիրանան: Թուրքերը փախուստ կու տան եւ հայերը կը շարունակեն իրենց ճամբան: Երբ կը հասնին Կիլիկիոյ Աթոռին պատկանող Թլան գիւղին մօտերը, երկրորդ յարձակումի մը կ'ենթարկուին: Հաճընցիներու խումբը կը յաջողի թշնամին ետ մղել ու Թլանը գրաւել՝ արիւնահեղ մարտերէ ետք (Թլանի մէջ կը զոհուի Հաճնոյ Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի ատենապետ Միհրան Գայեանը – խմբ.): Վրէժի կիրքով այրող հայ մարտիկները բոլոր թուրքերը սուրէ կ'անցընեն:

Հաճնոյ Հայոց Կոմիտէն Արամ Մուշեանն ու Մանուկ Շխրտրմեանը Ճիհան կը ղրկէ՝ հոնկէ օգնութիւն խնդրելու համար: Այդ օրերուն, ֆրանսական օդանաւ մը կը սաւառնի Թլանի վերեւ՝ առանց հայոց որեւէ օգնութիւն ցոյց տալու: Խումբը Թլանէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Ճիհան, ուր կը հասնին անցնելով ճահճահուտ վայրերէ, Մերճիմէկլի գիւղէն եւ Սիհուն գետէն: Այլեւս ազատած էին... Ոմանք Ատանա, իսկ ուրիշներ Չորք Մարզպան կ'երթան:

Եսքեր կը հասնի Ատանա եւ իր ամուսնոյն հօրեղբօր դստեր՝ Մարիամ Մալեանի տունը կ'երթայ: Յետոյ ան կը գտնէ իր քոյրը՝ Սառան:

Հեղինակը իր գրութեան մէջ ֆրանսական կառավարութեան նենգ եւ հաշուենկատ դիրքորոշումը ցոյց կու տայ: Ֆրանսացիք ոչ մէկ օգնութիւն հասցուցած էին հերոսական Հաճնոյ ինքնապաշտպաններուն եւ անոր անկումէն ետք՝ բնաւեր ու գաղթական հաճընցիներուն: Իրենց շահերուն համար, ֆրանսացիք զոհեցին Հայաստանն ու Կիլիկիան՝ յօգուտ քեմալական Թուրքիոյ:

Եսքեր կը պաշտօնավարէ Ատանայի հայոց որբանոցին մէջ, ապա տոքթ. Հասի հիւանդանոցին մէջ կ'աշխատի իբրեւ հիւանդապահուհի: Ատեն մը ետք, երբ կը լսէ, թէ ֆրանսացիք պիտի հեռանան Կիլիկիայէն, Եսքեր կը մեկնի Պէյրութ, ուր քանի մը տեղեր աշխատելէ յետոյ 1923-ին կը գաղթէ Արժանթին: Ան Պուէնոս Այրէսի մէջ դերձակութիւն կը սորվի ու այդ արհեստը կը բանեցնէ: Եսքեր Շխրտրմեան կ'ամուսնանայ վանեցի Գարեգին Կոտիկեանի (Երուանդ Աւագ) հետ եւ ամուսնոյն հետ Գորտոպա կը հաստատուի:

Շաւարշ Միսաքեան, «Տերեւներ Դեղնած Յուշատետրէ Մը», մատենաշար «Ազդակ»ի թիւ 80, Պէյրութ, 1957, միջակ չափի 93 էջ:

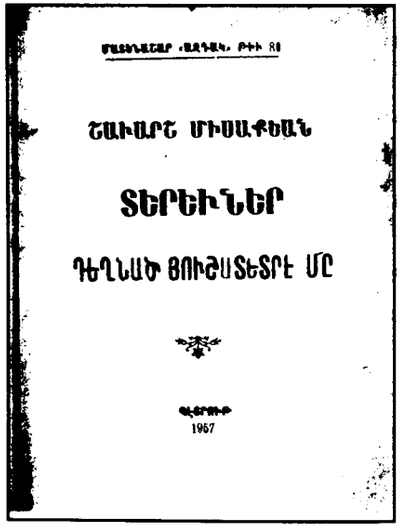
ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ՏԵՐԵԻՆԵՐ

ԴԵՂՆԱԾ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԷ ՄԸ

1957

Նշանաւոր խմբագիր, հրապարակագիր եւ կուսակցական գործիչ, Փարիզի «Յառաջ» թերթի հիմնադիր-խմբագիր-հրատարակիչ Շաւարշ Միսաքեանի յուշերու արձանագրութեանց մէջ կը գտնենք 1914-էն 1918 երկարող ողբերգական շրջանին թուրքերու կատարած ոճիրներու բազմաթիւ յիշատակութիւններ: Անոնց շարքին կը յիշուին Կ. Պոլսոյ հայ մտաւորականներու ձերբակալութիւնը, բանտարկութիւնը, աքսորն ու ջարդը, նաեւ՝ հայաբնակ նահանգներու հայոց բռնագաղթը եւ դէպի Տէր Զօր տարագրութիւնն ու բնաջնջումը: Միսաքեան իր ականատեսի յուշերը կը հրատարակէ այն ատեն, երբ թրքական «Ջաման» թերթին մէջ լոյս կը տեսնեն Ալի Ռիզա կոչուած թուրք լրտես ոստիկանին «Ինչե՛ր Տեսայ, Ինչե՛ր Անցուցի» խորագրուած յուշերը:

Շաւարշ Միսաքեան իր ձերբակալութենէն առաջ չէր տեսած այս Ալի Ռիզան, այլ՝ միայն լսած էր անոր մասին: Անոր վստահուած էր հայ մտաւորականներուն ձերբակալումն ու բանտարկումը: Ալի Ռիզայի գործակիցներն էին պոլսահայութեան մէջ իբրեւ Գրաշար Արթին կամ Յակոբ անունով ծանօթ, այնուհետեւ թրքանալով Հիտայէթ անունն ստացած հայ դաւաճան մը (նախապէս եղած է հայ կաթոլիկ, ապա՝ հայ առաքելական ... վարդապետ մը, որ յետագային ստոր դեր խաղցաւ Կարս քաղաքի թրքական գրաւման մէջ 1920-ի աշնան – խմբ.), դաւաճան-մատնիչներ Յարութիւն Մկրտիչեանը (Պէշիկթաշի *մուխթարը*, նախապէս՝ ուսուցիչ, որ զինադադարէն ետք շանսատակ եղաւ հայ վրիժառուներու ձեռքով), Հմայեակ Արամեանցը (որ զինադադարէն ետք նոյնպէս գետին փռուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ՝ հայ վրիժառուներու ձեռքով – խմբ.), նաեւ՝ պուլկարացի Վլատիմիր Տիմիթրիեւը եւ ուրիշներ:

24 Ապրիլ 1915-ին՝ հայ մտաւորականներու ձերբակալութեանց օրը, թրքական ոստիկանութիւնը չի կրնար գտնել Շաւարշ Միսաքեանը: Այդ օրերուն, Ամերիկայէն եկած հընչակեան մը՝ Գէորգ Համբարձումեանը (Տէֆճեան), որ ճանչցուած էր նաեւ Քօշենց անունով, Էվէրէկի իր տան մէջ ռումբ պատրաստած ատեն կը զոհուի՝ իր թոյլ տուած մէկ սխալին պատճառով: Պոլսոյ մէջ թուրքերը հետապնդումներ կը կատարեն այս դէպքին մեղսակիցները երեւան հանելու համար (այս մասին տեսնել Ալեքսան Գրիգորեանի պատրաստած «Յիշատակարան Էվէրէկ-Ֆէնէսէի» հատորը, էջ 583 եւ Գաբրիէլ Թագուրեանի «Գորշ Գայլը Կատղեր Էր – 1915 – Վկայութիւններ Ու Տպաւորութիւններ» գիրքը, գլուխ 17, էջ 170-178 – Յ. Ի.):

Շաւարշ Միսաքեան կը յիշէ, թէ ձերբակալութեանց յաջորդ օրը Սիամանթօն (Ատոմ Եարճանեան) իրեն ըսած է. «Վստահելի աղբիւրէ լսեցի, գաղտնի կնքուած նամակներ ղրկած են բոլոր քաղերու ոստիկանական տեսուչներուն, բացառիկ լիազօրութիւններ տալով, ի հարկին վճռապէս գործելու»:

11 (նոր տոմարով՝ 24 – Յ. Ի.) Ապրիլ 1915-ին յաջորդող օրերուն, Շաւարշ Միսաքեան կ'իմանայ, թէ դերձակ Սարգիս Գոնիալեանը, Գրիգորիս Վրդ. Պալաքեանը, Սիամանթօն եւ ուրիշ 15-20 հայ երեւելիներ ալ ձերբակալուած են Պոլսոյ մէջ:

Թուրք ոստիկաններ քանի մը անգամ կը խուժեն տուն մը, ուր Շաւարշ յաճախ ելումուտ ունէր: «Ազատամարտ» (Հ. Յ. Դ.ի պաշտօնաթերթ – խմբ.) թերթին հրատարակութիւնը դադրած էր, խմբագրատունը՝ խուզարկուած եւ բազմաթիւ աշխատակիցներ ձերբակալուած էին: Միսաքեան Պոլսոյ «Օրոզտի Պաք» վաճառատան առջեւ կը տեսնէ բժիշկ Միրզա Քէթենճեանը, որ ձեռնակապերով կը փոխադրուէր պահա-

կանոց: Չերքակալութեանց երրորդ կամ չորրորդ օրը Գրիգոր Մերճանօֆ Շաւարշի քով կու գայ՝ միասնաբար զգուշական միջոցներ ձեռք առնելու համար: Անոնք ապահով վայր մը կը փոխադրուին նոր ընկերոջ մը՝ Սամուէլի (Վարդգէս) հետ: Երեք ընկերներն անմիջապէս կը վերահաստատեն արտասահմանի հետ կապերը եւ տեղեկութիւնները օրը օրին կը հաղորդեն պէտք եղած մարմիններուն:

Վարդգէս ձերբակալութեանց դէմ դիմումներ կը կատարէ թուրք պատասխանատուներու մօտ եւ կը ջանայ «Ազատամարտ»ի սնտուկէն գրաւուած 440 հնչուն ոսկին ետ բերել՝ թերթի աքսորեալ աշխատակիցներու ընտանիքներուն բաշխելու համար: Սակայն Վարդգէսն ալ կը ձերբակալուի շուտով: Շատեր Շաւարշի խորհուրդ կու տան հեռանալ կամ պահուըտիլ: Գրիգոր Զօհրապի տունն ալ խուզարկած էին: Խուզարկութեանց եւ ձերբակալութեանց «հերոս»ը Ալի Ռիզան էր՝ իր կողքին ունենալով օգնականներ, այդ շարքին՝ Հիտայէթն ու Արշաւիր Եասեանը (հեղինակը շփոթած է այս տականքին բուն անունը՝ Արշաւիր Սահակեան եւ ծածկանունը՝ Արթուր Եասեան. սա ալ պատերազմէն ետք արժանացաւ մահապատիժի՝ Կիլիկիոյ մէջ – խմբ.) կոչուած դաւաճանները: Աքսորէն նոր վերադարձած Բիւզանդ Քէչեան կը զգուշացնէ Շաւարշ Միսաքեանը: Վերջինս կ'այցելէ Կոմիտաս վարդապետին, որ ազատ արձակուած էր ու վերադարձած աքսորէն: Շաւարշ կ'այցելէ նաեւ տարագրեալ ընկերներու ընտանիքներուն, կը կարդայ անոնց հասած նամակները, տեղեկութիւններ կը հաւաքէ եւ անոնց սահմանուած օրապահիկները կը վճարէ:

Միսաքեան իր տեղեկութիւնները կը ղրկէր Սոֆիա եւ հոնկէ ալ նոր լուրեր կը ստանար: Ան իր ընկերներուն հետ երեք չէզոք դեսպանատուներուն - պուլկարական, ամերիկեան եւ սպանական - ֆրանսերէն տեղեկագիրներ կը յանձնէր: Բոլոր շրջաններէն հայոց բռնագաղթն սկսած էր: Կապերը կտրուած էին Այաշի եւ Չանղըրըի աքսորականներուն հետ:

Երզնկայի Առաջնորդական Տեղապահէն տեղեկագիրներ կը հասնին Պոլիս, ուր ան կը գրէր, թէ Կարինէն բռնագաղթեցուած հայոց՝ Երզնկա հասած կարաւանները անկարագրելի պատկեր մը կը պարզէին: Հայ եկեղեցականը կը յայտնէր, թէ զէնք հաւաքելու պատրուակով, թուրքերը հայոց նկատմամբ աննախադէպ խժդժութիւններ եւ գազանութիւններ կը գործադրէին:

Միսաքեանի կուսակցական ընկերներէն Միհրան Թերլէմէզեանը Կարինի հայոց նկատմամբ կատարուածներուն համար «Աս ուրիշ բան է» բնութագիրը կը հաղորդէ Շաւարշին: Կուսակցական ուրիշ ընկեր մը՝ Վահան Մեծատուրեանը 1915-ի Մայիսին յուսահատական եւ չափազանց չարագուշակ դէպքերու մասին կը տեղեկացնէր Սեբաստիայէն: Սարսափի պատմութիւնները բերնէ բերան շրջան կ'ընէին Կ. Պոլսոյ մէջ: Բաբերդէն Պոլիս հասած հայ կին մը Զաւէն պատրիարքին կը նկարագրէ իր բնակավայրին տարագրութիւնը: Շաւարշի գործակիցներէն Մառին (Քիւրքճեան) Հայաստանի զանազան շրջաններէն կը բերէր նամակներ, որոնք տարագրութեան տառապանքները կը նկարագրէին...

Նախքան նորէն աքսորուիլը, Այաշի եւ Չանղըրըի մէջ արգելափակեալ դաշնակցական ընկերները վերջին անգամ ըլլալով երկտող մը կը ղրկեն Շաւարշին, որու մէջ ձերբակալուելէ կը զգուշացնեն զայն:

Շաւարշ Միսաքեանի կուսակցական ընկերական բջիջը յաջողած էր հասնիլ Գոնիա, ուր փրոֆ. Ա. Խաչատուրեան, Խոսրով Պապայեան եւ Տիգրան Ծամհուր (Ֆերիտ Ճեմիլ) եւ ուրիշներ աքսորուած էին: Ուրիշ բջիջ մըն ալ հաստատուած էր Հալէպի մէջ՝ Մարզպետին (բուն անունով՝ Ղազարոս Ղազարոսեան – խմբ.) շնորհիւ: Վերջինս Կեսարիոյ մէջ բանտարկուած ատեն թանկագին տեղեկագիր մը կազմած էր բանտային չարչարանքներուն մասին, որոնց գործադրողներուն պետն էր արիւնարբու հրէշ Զէքի պէյը, որ յետոյ Տէր Զօրի կառավարիչ նշանակուելով, տեղի հայ աքսորականներէն 60 հազարին ջարդը կազմակերպեց: Այս ճիւաղը ցերեկները կը քնանար եւ գիշերները բանտը այցելելով, կը հրճուէր հայ

արգելափակեալներուն տուայտանքները կազմակերպելով, դիտելով ու երբեմն ալ՝ անոնց մասնակցելով անձնապէս: Ան հնչակեան Մուրատի (Համբարձում Պոյաճեան) յետոյքէն խողովակ մը անցընել տուած էր եւ կիսամեռ վիճակի մէջ կախաղան հանած: Անձնազոհ գործիչ Գէորգ Վիշապեան յանձն առնելով Դաշնակցութեան բոլոր «մեղքերը», կախաղան բարձրացուած էր՝ առանց որեւէ գաղտնիք յայտնելու թրքական իշխանութեանց: Իբրահոսեան Հաճի աղան ալ իր կորովը պահած էր: Մարզպետը իբրեւ պարսկական կամ աւստրո-հունգարական հպատակ, նախ փոխադրուած էր Պոլիս, հոնկէ աքսորուած էր Գոնիա, ուրկէ փախուստ տուած էր: Գերմանացի միսիոնարի տարազ հագած, ան յաջողած էր Հալէպ հասնիլ:

1915-ի Սեպտեմբերին, Պուլկարիան ալ դիրք բռնեց Գերմանիոյ կողքին՝ համաշխարհային պատերազմին մէջ: Այս դիրքորոշման հրապարակումէն քանի մը օր առաջ, պուլկարական դեսպանատան թարգմանը՝ Փաւլով, որ բարի երիտասարդ մըն էր, Շաւարշի կը յայտնէ, թէ իրեն յանձնարարուած էր Շաւարշը, Գրիգոր Մերճաւօֆը եւ երրորդ ընկեր մը (որու անունը հեղինակը չի յիշատակեր – Յ. Ի.) Պուլկարիա անցընել: Առաջին կարգին՝ Շաւարշը, ապա նաեւ միւս երկուքը կը մերժեն Պուլկարիա անցնիլ՝ Հ. Յ. Դ.ի հանդէպ իրենց ըստանձնած պատասխանատուութիւններն ու պահանջները Պոլսոյ մէջ գոհացնելու համար: Արեւմտահայաստանը արմատախիլ եղած էր իր բնիկ տարրէն՝ հայէն, որ աքսորուած էր եւ կամ կոտորուած: Բիւթանիոյ եւ Թրակիոյ հայերն ալ բռնագաղթեցուած էին: Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսը կատարուած դէպքերուն դէմ ընդվզած էր եւ «Հայգոյժ» մը ղրկած էր Պոլիս (հեղինակը չէ յստակացուցած հասցէատէրը, կ'ենթադրենք, որ զայն ղրկած է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարան – Յ. Ի.)՝ Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոսին միջոցով: Իթթիհատական ջարդարար կառավարութիւնը պատրուակի մը կը սպասէր Պոլսոյ հայերն ալ տարագրելու համար:

Շաւարշ Միսաքեանն ու ընկերները կը յաջողին հայաստէր դռկտ. Եոհաննէս Լեփսիուսը Պոլիս բերել տալ Գերմանիայէն: Կացութեան ականատես ըլլալով, վերջինս կը յուսահատի եւ կ'ըսէ. «Կը մնայ միայն Կարմիր Խաչի աշխատանք՝ ողջ մնացողները, գոնէ մանուկները փրկելու համար...»: Լեփսիուս կը դիմէ Էնվեր փաշայի եւ ամէն ջանք կը թափէ հայեր ազատելու համար:

Պատերազմին Պուլկարիոյ մասնակցութեամբ՝ արտասահմանի հետ Շաւարշի եւ ընկերներուն կապերը կը կտրուին: Պոլսոյ զինուորական իշխանութիւնները բացառիկ խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնեն, որպէսզի դոյզն իսկ տեղեկութիւն արտասահման չղրկուի: Հակառակ այս իրողութեան, Միսաքեան եւ ընկերները կը յաջողին օրը օրին տեղեկագիրներ ու նամակներ հասցնել արտասահման: «Հայաստան» թերթի խմբագիրը՝ Լիպարիտ Նազարեանցը 12 Օգոստոս 1915-ին թերթին մէջ անոնցմէ կը հրատարակէ Շաւարշ Միսաքեանի մէկ տեղեկագիրը՝ «Մեծ Ճգնաժամը» խորագիրով եւ «Վարազ» ծածկանունով (էջ 14-16): Շաւարշ այս եղելութենէն տեղեակ չէր այդ օրերուն: Երեք ընկերները կը թղթակցէին թերթին՝ առանց պատասխան տեղեկութիւններ ստանալու. երբեմն միայն՝ կցկտուր լուրեր կը հասնէին:

Այդ օրերուն, անսալով ընկերներու խորհուրդներուն, Շաւարշ Միսաքեան վերջնական թաքստոց մը մտած էր: Անոր կը հասնին երկու անուղղակի նամակներ եւ անուն մը՝ Վլատիմիր, որ Պոլսոյ մէջ Պուլկարիոյ դեսպանատան նախկին բարապանն էր: 1915-ի Յունիսին, թուրքերը Կ. Պոլսոյ մէջ նոր ձերբակալութեանց կը ձեռնարկեն: Կալանման հրամանագիր կար նաեւ Շաւարշ Միսաքեանի համար: Հայ շատ մտաւորականներ ձերբակալուած եւ Գոնիա քշուած էին: Անոնց մէկ մասը, կարաւաններուն միացնելով, կրկին տեղահանած էին, իսկ միւս մասը՝ ողջ ձգած: Շաւարշի թաքստոցը գիտէին միայն երկու ընկերներ ու երկու քաջ հայուհիներ: Այդ օրերուն, զինուորական եւ քաղաքական պատճառներով, հազարաւոր տարագիր երիտասարդներ ապաստարաններու մէջ պահուըտած էին:

Շաւարշ քանի մը անգամ կը փոխէ իր թաքստոցը եւ Գրիգոր կեղծանունը կ'օգտագործէ: Կու գայ ատեն մը, երբ ան իր ընկերներով արտաքին աշխարհէն որեւէ լուր չի ստանար: Այս միջոցին, կը ձերբակալուի իրենց ընկերներէն Սամուէլ Դարբինեանը, որ Պատերազմական Ատեանին առջեւ դատուելէ յետոյ ազատ կ'արձակուի: 25 Հոկտեմբեր 1915-ին կը ձերբակալուի Գրիգոր Մերճեան անունով պուլկարահպատակ ընկեր մը, զոր աւելի ուշ Սոֆիայի կը փոխանցուի: Պոլսոյ բանտը գտնուած միջոցին, ընկերները կապի մէջ կը մտնեն Գրիգոր Մերճեանին հետ, ինչ որ ապագային օգտակար կը դառնայ Պուլկարիոյ հետ նամակագրութիւնը դիւրացնելու տեսակէտէն:

Պուլկարացի Վլատիմիր Տիմիթրիեւի միջոցով Սոֆիայէն նամակ մը կը հասնի Շաւարշին եւ ընկերներուն: Վլատիմիր նամակը կը ձգէ պուլկարական հիւանդանոցը՝ հոն պաշտօնավարող իրենց ընկերուհիներ Մառի Քիւրքճեանի եւ Ֆիլօ Քրքքճեանի մօտ, որոնք Վլատիմիրի տունը կ'երթան՝ տեսնելու զայն: Վլատիմիր օրիորդներուն կը յայտնէ, թէ ինք Շաւարշը Պուլկարիա տանելու յանձնարարութիւն ստացած է: Բաւական երկար զրուցելով Վլատիմիր համոզիչ լեզուով «հայրաբար» երաշխիքներ տուած էր... Սոֆիայէն հասած նամակները կը հաստատէին Վլատիմիրի բարեյուսութիւնը: Սակայն, նամակներէն մէկը կ'իյնայ թուրքերուն ձեռքը: Գրիգոր Մերճանօֆի քոյրը՝ տիկին Վերժին եւս կ'ուզէր դէպի Պուլկարիա փախչիլ: Մառի եւ Վերժին պարբերաբար Վլատիմիր Տիմիթրիեւի տունը կ'երթային՝ այս հարցը քննարկելու համար: Սոֆիայէն այս նամակը գրած Գրիգոր Մերճանօֆը այս տեսակ գործերու մէջ ւսնփորձ էր: Տիմիթրիեւ կը փորձէ պուլկարական անցագիր մը հանել Շաւարշի համար: Սակարկութիւնը պիտի վերջանար 20 հնչուն ոսկեդրամ վճարելով: 17 Մարտ 1916-ին, Շաւարշ Պուլկարիա պիտի մեկնէր շոգենաւով: Ասկէ մէկ օր առաջ ան կը տեսակցի Վլատիմիր Տիմիթրիեւի հետ՝ կարգադրութեանց համար: Շաւարշի յուշատետրերը Մառին Վլատիմիրին յանձնած էր: 16 Մարտ 1916-ի գիշերը, Վլատիմիր եւ Շաւարշ կ'ուղղուին դէպի նաւահանգիստ ու կը մտնեն Ղալաթիոյ սալոնը: Հոս թուրք պաշտօնեայ մը Շաւարշը կը ձերբակալէ: Կը պարզուի, թէ Վլատիմիր Տիմիթրիեւ մատնած էր Շաւարշը ու անոր յուշատետրերը քրքական ոստիկանութեան յանձնած: Շաւարշի քով կը գտնուէր պուլկարական անցագիրը՝ Նիքոլա Տիմիթրիեւ անունով: Այս անունով ալ ան կը ներկայանայ ոստիկանութեան՝ Ղալաթիոյ սալոնին մէջ:

Հարցաքննութիւններ կը սկսին Շաւարշ Միսաքեանի հետ ու ան վար կը դրուի: Ոստիկանատան աշխատողներէն մէկը կը ճանչնայ Շաւարշը: Վերջինս կ'իմանայ, թէ Մուշեղ (Չարխի-Ֆալաք) անունով ընկեր մը իրեն կը հետեւէր այդ պահուն: Մուշեղ յարձակման ծրագիր մըն ալ միտքէն անցուցած էր, բայց գործադրութիւնն անկարելի նկատելով՝ իր մտադրութենէն ետ կեցած էր:

Շաւարշ Միսաքեան կը փոխադրուի քաղաքական բանտարկեալներու բաժինը՝ Ալի Ռիզայի ընկերակցութեամբ եւ ձեռքերն ու նոյնիսկ մատներն ալ կապուած վիճակով: Զայն կը տանին բաժինի պետ Ռեշատ պէյի քով: Ալի Ռիզա Շաւարշի ցոյց կու տայ Քօլտ տեսակի ատրճանակ մը, փաթթուած ծրար մը եւ բաց նամակ մը, զորս Շաւարշ Վլատիմիրի յանձնած էր: Միսաքեան միշտ կը ներկայանայ իբրեւ Նիքոլա Տիմիթրիեւ՝ ըստ իր պուլկարական կեղծ անցագիրին: Հարցաքննութեանց ընթացքին, ստոր դաւաճաններ Յարութիւն Սկրտիչեանն ու Հիտայէթը կ'երեւան ոստիկանատան մէջ: Ալի Ռիզա Միսաքեանի յուշատետրերը կը յանձնէ այս երկուքին, որպէսզի անոնց բովանդակութիւնը թրքերէնի թարգմանեն: Շաւարշ Ալի Ռիզայէ կը պահանջէ զինք Պուլկարիոյ դեսպանատուն յանձնել՝ գիտնալով հանդերձ, որ պուլկարական դեսպանատունը անցագիրին կեղծ ըլլալը պիտի հաստատէր ու հաւանաբար այդ մասին յայտնէր քրքական իշխանութեանց: Իր յուսահատական վիճակին մէջ, Միսաքեան կը փորձէր որեւէ ելք գտնել: Նոյն գիշերը թուրքերը զայն արգելարան կը տանին:

Շաւարշ Միսաքեան կ'ենթարկուի կրկնակի հարցաքննութեան: Անոր մանրամասն հարցումներ կ'ուղղեն: Այս ան-

գամ, Կ. Պոլսոյ ոստիկանութեան ընդհանուր տեսուչը՝ Պետրի պէյը կը հարցաքննէ զայն: Այս պաշտօնեան համեմատաբար ազնուօրէն կը վարուի Շաւարշի հետ: Ալի Ռիզա եւ ուրիշներ երբեմն կ'երեւային հարցաքննութեանց պահուն: Շաւարշ իմացած ըլլալով Կարինի եւ Սեբաստիոյ հայութեան բռնագաղթին եւ կոտորածներուն մասին, հարցաքննիչի երեսին կը շպրտէ այս փաստերը: Հիտայէթ միշտ կը հսկէր Շաւարշի վրայ՝ գերազանցօրէն կատարելով դաւաճանի իր «նուիրեալ» պաշտօնը: Ոստիկանատան մէջ, թուրքերը Շաւարշը սաստիկ կերպով կը ծեծեն: Յաջորդ օրը Շաւարշը կրկին կը հարցաքննեն: Միսաքեան այս անգամ թուրքերուն հարց կու տայ Գրիգոր Զօհրապի ճակատագիրին մասին:

Շաւարշ Միսաքեան կը փորձէ անձնասպանութիւն գործել՝ ազատելու համար իր կրած տառապանքներէն: Ճաղրօրէն կը վիրաւորուի եւ օրերով անզգայ վիճակի մէջ կը մնայ՝ ուտելու, խմելու եւ խօսելու կարողութիւնը գրեթէ ամբողջովին կորսնցնելով: Զայն զինուորական հիւանդանոց կը տեղափոխեն: Ապաքինումը ամիսներ կը տեւէ:

Թուրքերը Միսաքեանը կը հանեն Պատերազմական Ատեանին առջեւ՝ ուրիշ 12 հոգիի հետ: Անոնցմէ Սամուէլ Դարբինեանը, անոր նշանածը՝ Սոնան եւ Իգնատիոս Ահարոնեանը ուղղակի կապ ունէին Շաւարշի ձերբակալման հետ: Միսաքեան մանրակրկիտ կերպով կը հարցաքննուի Ատեանին առջեւ: Ան կը խոստովանի իր ինքնութիւնը եւ անոր վիճակը յարաբերաբար կը բարելաւուի:

Պատերազմական Ատեանին մէջ՝ անոր կը ներկայացնեն իր յուշատետրերը եւ բացատրութիւն կը պահանջեն: Շաւարշ կը նկատէ, թէ թուրքերը գրուած տեղեկութիւնները սխալ մեկնաբանած էին, եւ անմիջապէս կը պահանջէ թրքերէն թարգմանութիւնը: Ան ինքնավստահ կերպով կը յայտարարէ, թէ թարգմանութեան մէջ առկայ են շատ սխալներ ու բնագիրին մէջ անգոյ յաւելումներ: Ատեանը կ'ընդառաջէ Շաւարշի առարկութեան եւ թուրք թարգմանիչ մը կը նշանակէ՝ ստուգելու համար թարգմանութեան բովանդակութեան համապատասխանութիւնը հայերէն բնագիրին հետ: Նոր թարգմանը՝ Մեհմէտ պէյը կը հաստատէ Շաւարշի բողոքին իրաւացիութիւնը եւ այդ մասին կը տեղեկացնէ Ատեանը: Կը պարզուի, թէ Յարութիւն Մկրտիչեան կոչուած տականքը իր ուզած իմաստը տուած էր յուշատետրերուն մէջ հանդիպող համառօտագրութեանց, նաեւ՝ Միսաքեանի համար նպաստաւոր տպաւորութիւն հաւանաբար ստեղծելիք ամբողջ տողեր չէին թարգմանուած:

Մեհմէտ պէյը ազնիւ մարդ մըն էր ու իր գործը խղճմտօրէն կը կատարէր: Անոր աշխատանքը բարերար ազդեցութիւն կ'ունենայ ոչ միայն Շաւարշ Միսաքեանի կացութեան, այլ նաեւ՝ ձերբակալուած Մեսրոպ Եպս. Նարոյեանի եւ Հրանդ Վրդ. Յովսէփեանի պարագաներուն վրայ: Մեհմէտ պէյ Միսաքեանի կացութիւնը բարելաւելու համար, Պատերազմական Ատեանի անդամներուն կը բարեխօսէ անոր հասցէին: Դատավարութիւնը կը տեւէ 1916-ի Յունիսէն մինչեւ Դեկտեմբեր ու Շաւարշ հինգ տարուան բանտարկութեան վճիռ կը ստանայ (էջ 78):

Վճիռն արձակուելէն յետոյ, Շաւարշը Մերքէզ Գովուշ կոչուած բանտը կ'առաջնորդեն, ապա, 1917-ի Յունուարին, զայն Կեդրոնական բանտը կը տեղափոխեն: Շաւարշ հոն հետզհետէ կը յարմարի կացութեան եւ աշխատելու ու դրամ շահելու իրաւունքներ ձեռք կը բերէ: Ան իր ընկերոջ՝ Սամուէլի հետ բանտի բակին մէջ կը վարձէ խանութ մը, զոր միասնաբար կը բանեցնեն: Այս բանտը կը գտնուէր նաեւ Մեհմէտ Օնպաշիին, որ պատերազմի շրջանին գերմանացի զօրավար Լիման ֆոն Զանտերսի երկու դուստրերը անտառին մէջ բռնաբարող թուրք զինուորներէն մէկն էր: Անոր պատժամիջոցը 15 տարիէն իջեցուած էր կէսին:

Բանտի կեանքի բոլոր դժուարութիւնները Շաւարշ կը յաղթահարէ կամքի ոյժով:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը վերջ կը գտնէ եւ բանտարկեալներուն մեծ մասը ընդհանուր ներման կ'արժանանայ: Բանտարկութեան վերջին օրերուն Միսաքեան

կ'իմանայ, թէ ազատ արձակուած ընկերներ վերսկսած են «Ազատամարտ»ի հրատարակումը եւ թէ շատ չանցած, Մամուլի Տեսչութիւնը դադրեցուցած է անոր լոյս ընծայումը:

Շաւարշ Միսաքեան ազատ կ'արձակուի ու կը վերամիանայ իր կուսակցական ընկերներուն: Ան կ'օգնէ ուրիշ հայոց արգելափակման վերջ տալուն: Ան իր ընկերներուն հետ կը սկսի հրատարակել «Ազատամարտ»ը փոխարինած «Ճակատամարտ» թերթը:

Հեղինակը կը յիշէ, թէ Հմայեակ Արամեանց, Վլատիմիր Տիմիթրիեւ, Յարութիւն Մկրտիչեան, Արշաւիր Եասեան եւ *Փոլիս* Կարապետ դաւաճան-լրտեսները իրար ետեւէ կը մաքրուին:

Շաւարշ Միսաքեան իր յուշագրութիւնը կը վերջացնէ հետեւեալ տողերով. «Այժմ կարգը մեզի եկած էր դէպի բանտը առաջնորդելու օրուան բռնաւորներն ու ջարդարարները: Հասա՞ծ է հատուցման ժամը,- կ'ըսէին բարեմիտներ՝ հաւատալով Դաշնակիցներու արդարադատութեան: Եւ խումբ-խումբ կը հաւաքուէին ու կը յանձնուէին Դաշնակից ոստիկանութեան: Միեւնոյն ատեն՝ խուզարկութիւններ թուրք տուներու մէջ՝ երեւան հանելու համար առեւանգուած մանուկներ:

Բայց... Այդ արդէն ուրիշ պատմութիւն է: Շատ աւելի շահեկան, քան ինչ որ գրի առի ակամայ»:

Մինաս Ա. Թաթարեան, «Կամաւորի Մը Յուշերը - Ա., Բ. Գ. Մասեր», «Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի» թիւ 7, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1960, միջակ չափի 44 էջ:

Ա. Մաս, «Կամաւորի Մը Յուշերը» (էջ 7-25):

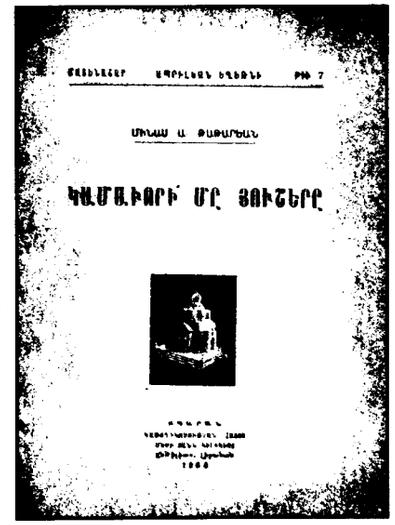

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ծագումէն ետք հայոց դէմ քրքական իշխանութեանց գործադրած բռնութեանց եւ տեղահանութեանց լուրերը հեռաւոր ամերիկեան աշխարհամասին չորս կողմերը կը հասնին: Ամէն ամերիկահայ իր սրտին մէջ կսկիծի եւ վրէժի զգացումներ կը սնուցանէ:

1917-ի Յուլիսին, կուսակցական ղեկավար գործիչներ՝ հնչակեան Ստեփան Սապահ-Գիւլեանը, դաշնակցական Արտաւազդ Հանըմեանը եւ ռամկավար Միհրան Տամատեանը Ա. Մ. Ն. կ'այցելեն եւ ամերիկահայոց կը փոխանցեն Ազգային Պատիւրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի պատգամը: Ա. Մ. Ն.ի զանազան շրջաններէն հայ երիտասարդներ կը հաւաքուին, կը կամաւորագրուին ու կը պատրաստուին ովկիանոսը հատելու՝ իրենց ազգի ազատութեան համար թուրքին դէմ կռուելու նպատակով:

Մինաս Ա. Թաթարեան իր ընկերներով 28 Յուլիս 1917-ին նաւ կը բարձրանայ: 11 օր ետք, 10 Օգոստոսին նաւը կը խարսխէ Ֆրանսայի Պորտօ նաւահանգիստին ծովափը: Հոս հայ կամաւորները նաւէն կ'իջեցնեն եւ ֆրանսական կանոնաւոր բանակին կը միացնեն: Սակայն, անոնք կ'ուզէին անկախաբար, ոչ օտար դրօշակի տակ կռուիլ թուրքին դէմ:

Հինգ օր ետք, կամաւորները Մարսէյ կը փոխադրուին՝ հոնկէ Փոր Սայիտ տարուելու համար: Մեկնումէն օր մը առաջ լուր կ'առնեն, թէ Մարսէյի նաւահանգիստէն դուրս եկող եւ սերպ զինուորներ տեղափոխող նաւ մը Միլա կղզիին մօտ գերմանական ընդծովեաներու կողմէ հարուած ստացած էր ու ընկղմած: Ո՛չ մէկ զինուոր ողջ մնացած էր:

Հայ տղաքը փոխադրող նաւը Մարսէյէն ելլելէ ետք, կը հասնի Միլա, ուր մէկ օր հանգստանալէ յետոյ կը շարունակէ իր ուղին, եւ արկածախնդրական ճամբորդութենէ մը ետք (մանրամասնութիւնները տեսնել էջ 10-11) կը հասնի Փոր Սայիտ, ուր կամաւորները կը մնան 10 օր: Խումբը հոսկէ կ'անցնի Կիպրոս եւ Մոնարքայի մէջ 8 ամիս կը մարզուի: Ապա զանոնք ետ Փոր Սայիտ կը բերեն:

10 Սեպտեմբեր 1918-ին, հայ կամաւորներու վաշտերը կ'ուղղուին Պաղեստինի ռազմաճակատը եւ 8 օր հանգիստէ ետք կը պատրաստուին յարձակում գործելու թրքական պաշտպանական գիծերուն վրայ՝ Արարայի բլուրի շրջանին մէջ: Յարձակման նախորդ օրը, տեղակալ Շիշմանեանը ճառ մը խօսելով կը խրախուսէ կամաւորները: Ան իր խօսքին մէջ կ'ըսէ նաեւ. «Այս ժամը վրէժխնդրութեան եւ արդար հատուցման վսեմ ժամն է: Հայրենիքի ազատութեան համա՛ր է, որ պիտի մղենք նուիրական պատերազմը»:

Ֆրանսական բանակի հարիւրապետ Ֆուռուիէ կու տայ Արարայի բարձունքը գրոհելու հրամանը: Հայ երիտասարդները, տեղակալ Շիշմանեանի առաջնորդութեամբ, «Վրէ՛ժ» գոռալով կը յառաջանան: Թշնամի թուրք *ասքեար*ները թոյլ դիմադրութենէ մը ետք փախուստի կը դիմեն: Արարայի ճակատամարտի յաղթանակի օրը՝ 19 Սեպտեմբեր 1918-ն կը մտնէ հայ ռազմոյժի պատմութեան մէջ՝ գրուելով ոսկիէ տառերով: Այս յաղթանակէն ետք, թուրքերը բոլոր ճակատներուն վրայ բարոյալքման նշաններ ցոյց կու տան (մանրամասնութիւնները տեսնել էջ 14-17):

Մինաս Ա. Թաթարեան եւ կամաւորներու խումբը իրենց մարտիրոսացած 21 զինակիցները թաղելէ յետոյ, հինգ օր

հանգիստ կ'առնեն, ապա Պէյրութ մեկնելու հրահանգ կը ընտանան: Մեծ դժուարութիւններ յաղթահարելով, ծանր բեռներ կրող հայ կամաւորները 12 Հոկտեմբերին կը մտնեն Պէյրութ, ուր բազմաթիւ հայ գաղթականներ կը տեսնեն: Մերկ, բոպիկ եւ կմախքացած հայու բեկորներ էին իրենց տեսածները... Կամաւորները անոնց հագուստեղէն կը բաժնեն ու կը պատուիրեն ճաշի ժամերուն իրենց մօտ գալ՝ միասնաբար ուտելու համար: Շուրջ մէկ ամիս Լիբանան մնալէ յետոյ, ֆրանսական իշխանութիւնները հայ կամաւորները Կիլիկիա կը տեղափոխեն:

Աքսորէն վերադարձած հայերը Կիլիկիոյ մէջ սրտբացօրէն կ'ընդունին հայ կամաւորները: Քանի մը օր Ատանա մնալէ յետոյ, ֆրանսացիք զանոնք Այրան (գիւղ մը Ամանոսի լեռներուն վրայ - Յ. Ի.) կը տեղափոխեն՝ կամաւորներուն առողջութեան վրայ իրենց մտահոգութիւնը պատրուակելով: Ֆրանսացիներուն եւ թուրքերուն միջեւ գոյացած գաղտնի համաձայնութիւնները հայոց յայտնի կը դառնան: Ո՛չ մէկուն հաշուին կու գար հայերը մէկ տեղի մէջ կուտակուած տեսնելը: Պէտք էր զանոնք ցրուել աշխարհի չորս ծագերուն, ծրագիր մը, զոր յետագային կատարուեցաւ (ու մինչեւ այսօր ալ կը շարունակուի - խմբ.): «Ասպետական» Ֆրանսան հայոց գեղեցիկ խոստումներ շռայլած էր պատերազմի ընթացքին, զորս գործադրելու ժամը հնչած էր: Սակայն, ճիշդ այդ պահուն, ֆրանսացիք հայ կամաւորները զանազան խումբերու կը բաժնեն եւ իւրաքանչիւր խումբ տարբեր տեղ մը կը ղրկեն: Աւելին, հայ կամաւորներուն նկատմամբ ֆրանսացի սպաներն ու ենթասպաները բռնութիւններ կը բանեցնեն: Ֆրանսացիք թուրքերը կը զինեն ծանր զէնքերով, իսկ հայոց մանր եւ թեթեւ զէնքեր կու տան...

Թուրքերն սկսած էին հայեր սպաննել այն վայրերուն մէջ, ուր հայ կամաւորներ չկային:

Այս կացութեան մէջ, Ատանայի մէջ կը հռչակուի քրիստոնեաներու կառավարութիւն՝ Միհրան Տամատեանի գլխաւորութեամբ: Գնդապետ Էտուար Պրեմոնը նոյն պահուն իսկ

զինուորական ոյժ կը ղրկէ Ատանայի կառավարչատունը եւ կառավարութեան անդամները հեռացնել կու տայ հոնկէ: Շատ չանցած, Ֆրանսա կը յայտարարէ, թէ պիտի լքէ Կիլիկիան եւ թէ հայերը ազատ են իրենց ուզած տեղը երթալու... Ասոր վրայ, հայերը կարաւաններով դէպի Սուրիա, Լիբանան, Եգիպտոս եւ Յունաստան կ'արտագաղթեն:

Հեղինակը՝ Մինաս Թաթարեանը իր յուշերու Ա. մասին վերջաւորութեան կը պատմէ սեբաստացի Պետրոս Կարապետեանի մասին: Պետրոսը 1912-ին, երբ 18 տարեկան էր, Ամերիկա մեկնած էր: 1917-ին ան կամաւոր կ'արձանագրուի: Ան Մինասին յաճախ կ'ըսէր. «Լաւ է կռուով մեռնիլ, քան ստրուկ ապրիլ»: Մարտերուն Պետրոս իբրեւ սուրհանդակ կը մասնակցէր: Դիրքէ դիրք վազելով, ան պէտք եղած տեղեկութիւնները համապատասխան անձերուն կը հասցնէր: Հաղորդակցութեան ամենավստահելի կապն էր ան:

Պետրոս Կարապետեան կը վիրաւորուի Արարայի ճակատամարտին: Ան վճռած էր չմեռնիլ եւ վրէժ լուծել թշնամի թուրքէն: Երբ հայ կամաւորները Ատանա կը հասնին, ֆրանսացիք Պետրոսին սուրհանդակի պաշտօն կը յանձնեն կրկին: Օր մը, երբ ան գնդապետ Պրեմոնին նամակ մը տարած էր եւ հիւրասենեակին մէջ պատասխանն առնելու կը սպասէր, վէճի կը բռնուի թուրքի մը հետ: Պրեմոնի թուրք թարգմանը երբ կը միջամտէ վէճին, Պետրոս զայն իր զէնքով կը սպաննէ եւ ուրիշ մըն ալ կը վիրաւորէ: Ինք ալ կը վիրաւորուի եւ հիւանդանոց կը տարուի:

Մինաս Թաթարեանը կ'այցելէ Պետրոսին՝ հիւանդանոցին մէջ: Վերջինս կ'ըսէ, թէ այս անգամ իր վէրքերը ծանր են եւ թէ ինք պիտի մահանայ, ու կը խրատէ Մինասը, որ ընթանայ վրէժի ուղիով: Յաջորդ օրը Մինասն ու ընկերները հայրենասէր ու կտրիճ Պետրոս Կարապետեանը կը յանձնեն հողին...

Բ. Մաս [անվերնագիր] (էջ 26-35):

Այս մասին մէջ Մինաս Թաթարեան կը վերապատմէ Վ. Մեծատուրեանի վկայութիւնները:

Մկրտիչ Մսըրեանը զիմառացի հայդուկապետ մըն էր, որ իր խումբով թուրքերուն դէմ կը մարտնչէր: 18 Մայիս 1915-ին Տիվրիկի զինուորական իշխանութիւնը կը հրահանգէ Մկրտիչի՝ իր տղոցմով զինուորագրուիլ օսմանեան բանակին: Եփրատի ափին գտնուող Բինկեան գիւղէն 20 եւ Զիմառա աւանէն 15 հայ երիտասարդ Մկրտիչի քով կու գան՝ խորհրդակցելու համար: Անոնք կ'որոշեն Տերսիմի հարաւ-արեւմտեան կողմը գտնուող Սօսեր լեռը բարձրանալ, ինքնապաշտպանական պայքար տանիլ ու բնաւ չյանձնուիլ թուրքերուն: Կանաչ բուսականութենէ զուրկ, կլիման՝ շատ ցուրտ եւ վայրի այծերու հօտերով հարուստ լեռ մըն էր Սօսերը:

Հայ երիտասարդները 19 Մայիս 1915-ին կիներն ու երեխաները իրենց ետին ձգած, Բիձա Մկրտիչ Մսըրեանի առաջնորդութեամբ դէպի Սօսերի բարձրունքները կ'ուղղուին: Պէտք էր Լէզքի կամուրջը անցնիլ: Թուրք պահակները, շշուկներ լսելով, կը սկսին կրակել: Բիձայի խումբը չի պատասխաներ: Անոնք լուռ կերպով կը սպասեն, սակայն գիշերը կը յառաջանար եւ ժամանակը սուղ էր: Տղոց համբերութիւնը կը հատնի, եւ Մարտիրոս Տանձիկեան անունով երիտասարդ մը կամուրջի պահակախումբին կողմը կը մօտենայ ու կը սկսի կրակել: Բիձայի հրահանգով, ընկերներն ալ կրակ կը բանան թուրքերուն ուղղութեամբ: Հայ տղաքը կը գրաւեն պահակոցը՝ 6 թուրք *ասքեար* սպաննելով, իսկ մնացեալ 9 հոգին կը փախչի... Բիձա Մկրտիչի խումբը կը շարունակէ իր ճամբան, կ'անցնի թրքաբնակ Բաղարջ գիւղին մօտէն եւ կը սկսի լեռն ի վեր բարձրանալ: Գիւղացիք կարծելով, թէ անոնք բռնագաղթեալ հայեր են, կը պատրաստուին մօտենալու եւ զանոնք կողոպտելու, սակայն խումբը լուռ ու մունջ կ'անցնի եւ կը հեռանայ այդ գիւղէն:

Խումբը երբ կը հասնի լերան գագաթին մօտ գտնուող Սօսեր աղբիւրին քով՝ կը հանգստանայ: Այդ գիշեր հայ տղաքը քարայծներ որսալով, խորոված կը սարքեն եւ կ'ըմբոշխնեն բնութեան բարիքը: Անոնք կ'որոշեն յաջորդ գիշեր Տերսիմ անցնիլ: Յաջորդ օրը, կէսօրուան մօտ, հայ տղաքը աքսորա-

կաններու կարաւան մը կը տեսնեն դաշտին մէջ. Թուղուտ, Արմտան, Հասան Օվա եւ Լիճք գիւղերէն արմատախիլ եղած հայ կիներ, երեխաներ եւ ծերեր էին: Տղամարդիկը Կամախի (Քեմախ) կամուրջին վրայ սպաննուած էին:

Երբ խումբը Սօսերի գագաթը կը հասնի, վարը կը տեսնեն ուրիշ կարաւան մը, որ Ակնի կողմերէն քշուած էր: Այս տեսարանին դիմաց, Բիձա Մկրտիչի խումբը լեռնէն վար կ'իջնէ եւ կարաւանին հսկող 10 թուրք *ասքեար*ներէն 7-ն սպաննելէ յետոյ, հայ աքսորականները կ'ազատէ: Մնացեալ երեք *ասքեար*ներուն զէնքերը, զգեստներն ու ջորիները գրաւելէ յետոյ, զանոնք ճամբու կը դնեն: Ուտելիքի ահագին աւար գրաւելով, հայ տղաքը կրկին լեռ կը բարձրանան: Անոնք իրենց ուտեստեղէնն ապահոված ըլլալով, քանի մը օր եւս Սօսերի գագաթը կը մնան: Հինգերորդ օրը, երկու բինկեանցի տղաք իրենց ծննդավայր գիւղը կ'երթան՝ տեսնելու, թէ իրենց հարազատներն ի՞նչ եղած էին: Քանի մը օր ետք Սօսերի գագաթը վերադառնալով, անոնք Բինկեանի հայոց բռնագաղթի գոյժը կը հաղորդեն: Արդարեւ, թուրքերը Կասմա գիւղի եւ Զիմառայի հայերը տեղահան ընելով, զանոնք Բինկեան բերած էին եւ գիւղին հայերն ալ անոնց խառնելով՝ բոլորը տարագրութեան հանած էին:

Բիձա Մկրտիչ Մսըրեանի խումբը ժողովի կը նստի եւ կ'որոշէ հեռանալ Սօսեր լերան գագաթէն: Անոնք գիշերով ճամբայ կ'իյնան: Երբ դեռ 500 մեթր չէին կտրած, թուրքերու կողմէ կը պաշարուին: Երկուստեք հրացանաձգութիւն կը սկսի եւ խումբը քարայր մը կ'ապաստանի: Քարայրին մէջ 12 օր դիմադրելէ յետոյ, Բիձան իր տղոցմով ճամբայ կ'ելլէ, բայց քիչ մը անդին զանոնք քանի մը խմբակներու կը բաժնէ: Սակայն թուրքերը բոլոր խմբակները կը պաշարեն ու անոնց վրայ կրակ կը տեղացնեն: Բազմաթիւ հայ երիտասարդներ կը զոհուին, իսկ մնացեալները գերի կ'իյնան: Միայն մէկ երիտասարդ՝ Վ. Մեծատուրեանը [լրիւ անունը չէ նշուած - Յ. Ի.] կը փրկուի՝ ծառերուն տակ խոռոչ մը գտած ու հոն ապաստանած ըլլալով: Քանի մը օր այդ թաքստոցին մէջ մնալէ յետոյ, Մեծատուրեան կրկին լեռ կը բարձրանայ ու անոր միւս կողմը կ'անցնի: Տառապալի ճանապարհորդութենէ մը ետք, ան երեկոյ մը կը հասնի խրճիթի մը մօտ: Քիւրտ պառաւ մը եւ երիտասարդ քրտուհի մը զայն սիրալիրութեամբ կ'ընդունին ու կը հիւրասիրեն: Մեծատուրեան անոնց կը պատմէ իրենց խումբին գլխուն եկածը: Քրտուհիները ցաւով կը լսեն անոր պատմածները: Քիչ ետք կու գայ տան այրը՝ Մստօն, որ նոյնպէս բարեացակամ վերաբերմունք ցոյց կու տայ Վ. Մեծատուրեանին հանդէպ: Յաջորդ առտու, Մեծատուրեան կը պատրաստուի մեկնելու, բայց չի գիտեր, թէ ո՞ւր եւ ո՞ր ուղղութեամբ: Մստօ անոր կ'առաջարկէ իր քով մնալ: Վերապրող հայ երիտասարդը այս բարի քիւրտերուն քով կը մնայ մինչեւ 17 Փետրուար 1917, երբ Մստօ Մեծատուրեանը ապահով կերպով կը հասցնէ Երզնկա, զոր հայ կամաւորները ազատագրած էին թուրք թշնամիէն:

Գ. Մաս [անվերնագիր] (էջ 36-44):

Այս մասին մէջ Մինաս Թաթարեան կը վերապատմէ իր ատանացի բարեկամին՝ Յովսէփի վկայութիւնները:

Մինաս Ա. Թաթարեանի ատանացի բարեկամը՝ Յովսէփը [մականունը տրուած չէ - Յ. Ի.] 27 Յուլիս 1915-ին 2500 հոգինոց կարաւանով մը Ատանայէն աքսոր կը քշուի: Տարօրինակօրէն, ան Հալէպ կը հասնի համեմատաբար լաւ վիճակով: Հոնկէ անդին, սակայն, կը սկսին դժուարութիւնները ու ծանր տառապանքները: Ուրիշ կոտորակուած կարաւաններու խառնելով, թուրքերը զանոնք դէպի Տիգրանակերտ կը քշեն: Առաջին գիշերը Չայիր Տիւզի կոչուած անմարդաբնակ ու ամայի վայրին մէջ կ'անցընեն: Թուրքերը հոն 200 հոգիի չափ հայեր կը գտնեն ու մօտակայ տեղ մը տանելով՝ զանոնք կը սպաննեն:

Յաջորդ օրը թուրքերը կարաւանը փոխանակ Տիգրանակերտ տանելու, Մարաշի ուղղութեամբ կը շեղեն: Երբ Եփրատի ափը կը հասնին, կաթիլ մը ջուր իսկ խմելը կ'արգիլուի բռնագաղթեալներուն: Աւելի անդին յառաջանալով, կը

հասնին գետակի մը եզերքը, ուր թուրքերը անոնց կ'ըսեն, թէ հինգ վայրկեան կեանք մնացած է անոնց, հետեւաբար, թոյլ կը տրուի ջուր խմել: Ահուսարսափի վիճակի մատնուելով, ո՛չ մէկը ջուրին կը մօտենայ... Ապա թուրք *ասքեար*ները զանոնք Մարաշի մօտակայ ձոր մը կը տանին, կարգի կը շարեն ու կը պատրաստուին զանոնք գնդակահարելու: Այդ պահուն, ձիաւոր մը կը հասնի սրընթաց վազքով եւ *չէթէ*ապետ Հասան *Չաուշ*ին կ'արգիլէ մահուան դատապարտուածներուն կոտորածը: Կարաւանը հոսկէ կրկին ճամբայ կը հանուի եւ մէկ ժամէն Մարաշ կը հասնի: Հոս թուրք խուժանը կը յարձակի կարաւանին վրայ եւ կը սկսի իր արեան բաղնիքը... Հազարապետը վայրենիներուն կը հրամայէ հեռանալ կարաւանէն: Կոտորածը երբ կը դադրի, 60 անմեղ հայեր արդէն նահատակուած էին... Հազարապետը կը հրամայէ կարաւանին մէջ գտնուող մարաշցի հայոց՝ մէկ կողմ շարուիլ: 223 մարաշցի հայեր կը զատուին միւսներէն: Հազարապետը զանոնք դաւաճան կը յայտարարէ, քանի որ Մարաշի հայերը քաղաքին մօտակայ լեռներուն վրայ թուրքերուն դէմ կռուած էին: Իբր պատիժ, ան թոյլ կու տայ խուժանին՝ ուզածին պէս հաշուեյարդար տեսնել այդ 223 հոգիին հետ...

Յաջորդ օրը, կոտորակուած կարաւանը ճամբայ կը հանուի դէպի Այնթապ: Ճամբուն եզերքը, շուրջ 20 թուրք կանայք, իրենց ձեռքին մարդկային աղտեղութիւն պարունակող քիթեղներ բռնած, կը սպասէին: Անոնք ուխտած էին աղտեղութիւնը հայ գաղթականներուն երեսը քսել... Հասան *Չաուշ* կ'արտօնէ կանանց՝ իրականացնել իրենց փափաքը...

Երկար ու տանջալից ուղեւորութենէ ետք, կարաւանը Այնթապ կը հասնի: Հոն թուրք հազարապետ մը երեք երիտասարդ՝ Գէորգ Գրքեանը, Յարէթ Քէքլիկեանը եւ Յովսէփ Տէրոյեանը կը զատէ կարաւանէն եւ բոլորին աչքին առջեւ մորթել կու տայ զանոնք, ապա անոնց մարմինները եփել տալով՝ բռնութեամբ կերցնել կու տայ միւս գաղթականներուն...

Օր մը ետք, կարաւանը Այնթապէն կը քշուի դէպի Նիսիպին: Հոն թուրքերը զանոնք ախոռի մը մէջ կը թխմեն՝ բոլորը

ոտքի վրայ: Յաջորդ օրը կարաւանը կը քշուի դէպի Եդեսիա: Նոյն գիշերը 17 հիւանդներ կը մահանան: Տարագրեալներուն թիւը հետզհետէ կը պակսէր...

Կարաւանը կրկին ճամբայ կը հանուի Սեւերակի ուղղութեամբ, ուր թուրք կանայք հսկիչ ոստիկաններէն հայ երիտասարդ մը կը պահանջեն՝ զայն սպաննելու համար: Յովհաննէս Կեցոյեանը զոհ կ'երթայ թրքուհիներու վայրագ բնազդին...

Քանի մը օր ետք, կարաւանը Վէրանշէհիրի վրայով կը փոխադրուի Ռաս-իւլ-Այն: Հազարաւոր հոգինոց կարաւանէն միայն 132 հոգի մնացած էր... Յովսէփ իր երեք ընկերներով փախուստ կու տայ: Մեհմէտ պէյ անունով ագարակատէր մը անոնց ամիս մը ապաստան կու տայ: Այդ մէկ ամսուան մէջ անոնք կը կազդուրուին: Ռաս-իւլ-Այն մնացողները թուրքերը տարած ու ջարդած էին...

Երեք ընկերները օր մը բեռնատար շոգեկառքի վակոնի մը մէջ նետուելով, Հալէպ կը փախչին: Յովսէփ Հալէպի մէջ իր երկու եղբայրները կը գտնէ: Երեք եղբայրներն ու Յովսէփի երկու ընկերները վեց ամիս Հալէպի որբանոցը կը մնան:

Օր մը, Գրիգոր էֆենտի անունով եդեսիացի հայ մը Սմիք անունով գերմանացի երկրաչափի մը հետ կու գայ որբանոց՝ արհեստաւոր փնտռելու: Յովսէփ իր երկու եղբայրներուն հետ իբր մսագործ կը տարուի գերմանացիներուն քով: Գերմանական համալիրին մէջ աշխատող Վարդուհի անունով հայ կին մը Յովսէփը իր հետը կը տանի համալիրին կից արաբ պետեւիներու վրանները: Հոն ուրիշ հայ աղջիկ մըն ալ կար Ովսաննա անունով: Վարդուհին եւ Յովսէփը կ'ուզեն Ովսաննան ազատել պետեւիներու միջավայրէն, եւ այդ նպատակով Սմիքի օգնութիւնը կը խնդրեն: Սմիք իրեն հետ կ'առնէ այս երեք հայերը՝ զանոնք Նիսիպին տանելու համար: Ճամբան անոնք կը տեսնեն զէյթունցի որբ տղայ մը՝ Փայթոս անունով եւ զայն ալ իրենց հետ կը տանին:

Նիսիպինի մօտակայքը գտնուող Թէլ Էլիֆ գիւղին մէջ կար թրքական օդանաւ մը, որ մեքենական խանգարում ունեցած էր: Կային նաեւ հինգ անգլիացի գերիներ, որոնցմէ

մէկը օդաչու եւ մեքենագէտ էր: Վերջինս թուրք զինուորականներուն կը հասկցնէ, թէ ինք կրնայ խանգարուած օդանաւը նորոգել: Թուրքերը անոր կը վստահին օդանաւին նորոգութիւնը: Անգլիացի օդաչուն այս առիթը լաւագոյնս կ'օգտագործէ եւ իր նորոգած օդանաւը կը նստի գիշերով ու կը փախչի դէպի Պաղտատ: Այս դէպքին վրայ, թուրք հրամանատար Պետրի պէյը Թէլ Էլիֆի մէջ գտնուող անգլիացի գերիները սպաննել կու տայ, իբր մեղսակից հինգ հայոց ալ կեանքը խլել տալով... Եթէ գերմանացի Սմիթը չմիջամտէր, ո՛չ միայն այդ հինգը պիտի սպաննուէին, այլեւ՝ Թէլ Էլիֆի բոլոր հայերը պիտի կոտորուէին: Ի տես այս վայրագութեանց, Սմիթ կը ծրագրէ Թէլ Էլիֆի բոլոր հայերը Նիսիպին տեղափոխել: Ան կը ձեռնարկէ անոնց փոխադրութեան, սակայն անոր մէկ բացակայութեան օրը թուրքերը առիթը բաց չեն թողուր եւ հայերէն մօտ 100 հոգի կը սպաննեն... Յովսէփ հրաշքով կ'ազատի եւ կը տեսնէ այն օրը, երբ յաղթական բրիտանական զօրքերը Նիսիպին կը մտնեն:

Տիգրան Ս. Փափազեան, «Պատմութիւն Բալու[ի] Հաւաւ Գիւղի», պատմողներ՝ Համբարձում Կարեան, Արամ եւ Արմենակ Փափազեաններ, տպարան «Մշակ», Պէյրութ, 1960, միջակ չափի 240 էջ:

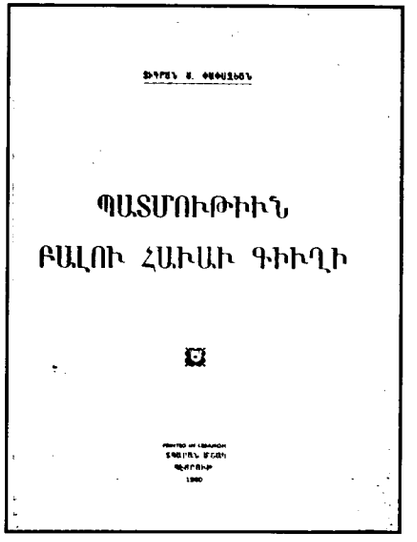
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԲԱԼՈՒ ՀԱՒԱՒ ԳԻՒՂԻ

Վերջին քանի մը տարիներուն, քրքական եւ հայկական գիտական եւ լրատուական դաշտերուն մէջ յաճախ կը յիշատակուի Բալուի Հաւաւ գիւղը՝ մեծ մասամբ՝ քրքացուած Հապապ ձեւով: Հայկական տեղանուններու քրքացուած տարբերակներու գործածութիւնը հիմնովին անընդունելի է հայոց համար:

Աւանդութիւնը կ'ըսէ, թէ Հաւաւ հիմնուած է Քրիստոսէ առաջ՝ Հայկ Աւան անունով: Բերնէ բերան պատմուածներէ փոխանցուած է, թէ հայոց նախաքրիստոնէական ժամանակաշրջանին՝ Հաւաւը թունդ հեթանոս եղած է: Այս նոյն Հաւաւը, քրիստոնեայ դառնալէ յետոյ, պահած է իր մոլեռանդութիւնը՝ այս անգամ՝ նոր կրօնին: Արդարեւ, գիւղին բնակիչները մինչեւ 1915 չեն ձգած կաթոլիկներուն եւ բողոքականներուն իրենց գիւղ մուտքը:

Հաւաւ Բալահովիտի ամէնէն մեծ, ամէնէն հին եւ զուտ հայաբնակ գիւղն է, որ Բալուէն 10 մղոն դէպի հիւսիս-արեւմուտք, բարձր դիրքի վրայ փոքրիկ լեռներու մէջտեղ կը գտնուի: Հաւաւի բնակիչները 500 տուն աւելի էին, որոնք կ'ապրէին երկու անջատ մասերու մէջ: Կէսը, բլուրին շուրջի դաշտին մէջ, միւս կէսը՝ չորս մղոն հեռաւորութեան վրայ գըտնուող բարձրաւանդակի մը վրայ: Բլուրին շուրջ դաշտին բնակչութիւնը հողագործութեամբ կը զբաղէր, մինչ բարձրաւանդակի բնակիչները մեծ մասամբ մտաւոր աշխատանքի մարդիկ եղած են:

Նման տեսակի եւ աւելի մանրամասն աշխարհագրական ու պատմական տեղեկութիւններ Տիգրան Ս. Փափազեանը քաղած է Համբարձում Կարեանէն: 1895-ի դէպքերուն մանրամասնութիւնները հեղինակը քաղած է իր երէց եղբայրներէն՝ անոնց ականատես Արամէն ու Արմենակէն: Մինչեւ 1909 թուականը, երբ Տիգրան Փափազեան Հաւուէն կը հեռանայ, նաեւ իր մօրմէն եւ հօրեղբայր Տէր Պաղտասարէն շատ բաներ կը լսէ ու զանոնք գրի կ'առնէ:

Հաւուցիները միշտ դէմ կանգնած են իրենց գիւղին մէջ թուրքերու բնակեցման: Քանի մը անգամ, հաւուցիք թուրք պէկի մը կամ պէյի մը ապարանքը կրակի տուած են: 1700-ական թուականներուն անոնք տարիներով պայքարած են Ասլի պէկ անունով թուրքին դէմ: Հաւուը դարերով իբրեւ հայոց սրբավայր պահուած է: Պայքարի շարժումը գլխաւորած է Մելիք Մարտօն, որու կատարած քաջագործութեանց պատմութիւնները թուրքերու մէջ տարածուած են: Թուրքերը միշտ զգոյշ եղած են Հաւուի դէմ որեւէ թշնամական քայլ առնելէ: Մելիք Մարտօն գիւղացիներուն բացատրած է զինուած ըլլալու անհրաժեշտութիւնն ու անոնց սորվեցուցած է զէնքի գործածութեան արուեստը:

Հաւուցի ուրիշ հերոս մըն էր Պետրոս էֆենտին, որ բուռն պայքար տարած է թուրքերուն դէմ: Սակայն ան թուրքերուն նենգութիւնները չհանդուրժելով, հեռացած է գիւղէն: Հաւուի «Ազգային Ընկերութիւն»ը հիմնուելէ յետոյ գիւղը աւելի կազմակերպուած դիմադրական ոգիով ինքզինք պաշտպանած է: Ամբողջ Հաւուը, մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի, պատրաստ եղած է որեւէ յարձակում դիմագրաւելու:

1895-ի կոտորածը թրքական կառավարութիւնը կազմակերպած էր: Հաւուցի Պաղտասար Մխսի Պաղտիկեանը (Հերոս Հաճի անունով ծանօթ), 50 երիտասարդներու գլուխ անցած, գիւղին մօտ Խոշն-Դուռ կոչուած անտառին մէջ ժողով մը կը գումարէ եւ կը թելադրէ դիմադրել: Թուրք խուժանին եւ կանոնաւոր զօրքին դէմ հաւուցիք հասարակ հրացաններով կը կռուին: Երկու շաբաթ տեւած կռիւներուն ընթացքին հայերը թուրքերէն տասնեակ մը սպանեալներ կը խլեն: Երբ հաւուցիներուն վառօդն ու փամփուշտը կը հատնին, անոնք կը դիմեն թուրք երեք ցեղապետներու, որոնք կը խոստանան հայոց օգնել հինգ հարիւր օսմանեան ոսկիի փոխարէն: Սակայն, սուլթան Ապտիլ Համիտէն եկած հրամանը թունաւորած էր այս ցեղապետները: Ոսկիները գրպանելէ յետոյ, անոնք խոստմնադրուժ կ'ըլլան: Ուստի, հաւուցիք կը դիմեն թրքական կառավարութեան, որ անոնց խորհուրդ կու տայ ինքզինքնին պաշտպանել, մինչեւ որ կառավարական *օգնութեան* ոյժ հասնի: «Օգնութեան» ոյժը երբ կը հասնի, կը յարձակի ... հայոց վրայ: Աւելին, իշխանութիւնները կը զինեն ու կը կազմակերպեն Հաւուի շրջակայ թրքաբնակ գիւղերը, որոնց բնակիչները կը յարձակին Հաւուի վրայ: Հաւուցիներէն ոմանք իրենց թուրք ծանօթներուն տուները կ'ապաստանին: Հայ ինքնապաշտպանները կը հաւաքուին գիւղին վանքը ու կը շարունակեն դիմադրել, սակայն զէնքի ու վառօդի պակասին պատճառով՝ տեղի կու տան: Շարիֆ պէկի հրամանատարութեան տակ գտնուող զազաները կը պաշարեն վանքը: Անոնց նպատակը հայերը կողոպտելն ու սպաննելն էր: Զազաները դարերով մեծ ոխ պահած էին Հաւուի հայոց դէմ: Զէնքի ոյժով չէին կրցած նուաճել Հաւուը: Մէկ կողմէն զազաները, միւս կողմէն՝ թրքական կառավարութիւնը թնդանօթներով կը յարձակին Հաւուի վրայ եւ հայերը կը կոտորեն: Այս կոտորածէն կ'ազատի միայն Հերոս Հաճին, որ գիւղէն դուրս քարայր մը կ'ապաստանի: Թուրքերը, Ալի էֆենտիի ղեկավարութեամբ, կը պաշարեն քարայրը: Ալին շատ լաւ գիտէր, թէ Հերոս Հաճին քաջ էր, ուստի ան, զոհեր տալէ խուսափելով, Հերոս Հաճիին կը խոստանայ՝ զայն կարճ ատեն մը բանտարկել տալէ յետոյ ազատ արձակել՝ եթէ կամաւորապէս յանձնուի իշխանութեանց: Հերոս Հաճի կը յօժարի եւ քարայրէն դուրս կու գայ: Իսկապէս ալ, ատեն մը բանտարկուելէ յետոյ, ան ազատ կ'արձակուի:

Գրի առնող հեղինակը՝ Տիգրան Ս. Փափազեանը Հաւուի հայոց քաջագործութիւններն ու թուրքերուն դէմ բռնած

ամուր կեցուածքը կը նկարագրէ զանազան դրուագներու ընդմէջէն:

1895-ի ջարդերէն կարճ ժամանակ ետք, Հաւաւ կը վերականգնէ իր առաջուան վիճակը: Հայերը դարձեալ կը սկսին զինուիլ: Շրջակայ գիւղերու թուրքերն ու քիւրտերը այս բոլորը զարմանքով կը դիտէին: Միւս կողմէ, Հաւաւի երիտասարդութիւնը յեղափոխական ոգիով կը դաստիարակուէր: Րաֆֆիի գիրքերը յոյժ գաղտնի կերպով բերուած էին Հաւաւ ու ձեռքէ ձեռք կը խլուէին՝ ընթերցելու համար:

Հաւաւցիք, ըլլալով գիտակից, յաջողած էին բարեկամանալ Գըժըգան ցեղախումբի 20 գիւղերուն հետ: 100 տունէ բաղկացած թրքաբնակ Քիւրում գիւղը միայն՝ ոխերիմ թշնամի մըն էր Հաւաւի հայոց: Հաւաւցիներու քաջութեան շնորհիւ, թշնամի թուրքերը 1895-ի ջարդերուն սկիզբը ձեռնածալ մնացած են գիւղին վրայ յարձակելէ: Սակայն, օսմանեան իշխանութեանց հրահրումով եւ հրահանգով, անոնք ետքը մասնակցած են ջարդերուն:

Ինչպէս նշեցինք, Հաւաւը շրջապատող գիւղերուն մէջ կ'ապրէին նաեւ զազաներ (Տիգրան Ս. Փափազեան անոնց մասին կը գրէ գիրքի 87-88-րդ էջերուն մէջ): Ըստ հեղինակին, զազաները սկիզբէն մինչեւ վերջ հաւատարիմ մնացած էին թրքական իշխանութեանց: Վերջիններուս դրդումով, Գըժըգան ցեղախումբէն եւ Տերսիմի բնակիչներէն բացի, բոլոր թուրքերն ու զազաները հայոց թշնամի դարձած էին: Տիգրան Փափազեան կը պատմէ այս թշնամութենէն բխած կարգ մը պատահարներ, զորս ինք լսած է իր Արամ եւ Արմենակ եղբայրներէն:

1895-ի կոտորածներէն ետք, եւրոպացի միսիոնարներու արշաւանքը Հայաստանի մէջ ապարդիւն կը մնայ: Մանաւանդ Հաւաւ կ'ընդդիմանայ ներթափանցելու անոնց փորձերուն: Շատ քիչ բնակավայրերու մէջ հայեր կ'ընդառաջեն միսիոնարներուն: Հաւաւի հայոց եկեղեցին եւ դպրոցը դէպքերուն ատեն հրոյ ճարակ եղած էին: Գիւղին երկու քահանաները կոտորածներուն զոհ գացած էին: Այդուհանդերձ, հաւաւցիք չեն ընկճուիր. անոնք Իսապէկ գիւղի քահանան՝ Տէր Խորէնը Հաւաւ բերել կու տան եւ եկեղեցին ու դպրոցը կը վերաշինեն: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտնուող՝ Հաւաւի «Ուսումնասիրաց Միութեան» գումարներով կ'ամբողջանայ վերակառուցման գործը: Նոր ուսուցիչներ կը կարգուին դպրոցին համար:

1915-ին, Հաւաւի այրերը կը սպանուին, իսկ կիներն ու երեխաները կը բռնեն դէպի Տէր Զօր բռնագաղթի ճամբան (Տիգրան Ս. Փափազեան չէ գրած իր գիւղին մէջ Մեծ Եղեռնի սկիզբին մասին – Յ. Ի.): Աքսորի ճամբուն վրայ շատեր կը մահանան: 1915-1920 երկարող տարիներուն ընթացքին, հաւաւցիք Գողգոթայի ճամբուն վրայ կը հիւծին: Շատ քիչեր կը փրկուին եւ կը ջանան իրենց բնօրրանը վերադառնալ: Այս անգամ սակայն, քրիստոնեայ Եւրոպայի դաւադրական օգնութեամբ եւ կազմակերպութեամբ, Մուսթաֆա Քեմալ արգելք կը հանդիսանայ հայոց՝ իրենց հայրենական հողերուն վրայ գոյատեւելուն: Հայերն ընդհանրապէս եւ հաւաւցիք մասնաւորաբար, կրկին կը բռնագաղթեցուին ու արաբական հիւրընկալ երկիրներու մէջ կը հաստատուին:

Հոս կ'արժէ յիշել, թէ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ մօտ 45 հազար հայ կամաւորներ կ'արձանագրուին՝ Կովկաս (այստեղ եւ յետոյ Կովկասը պէտք է հասկնալ Արեւելեան Հայաստան իմաստով, թէեւ վերջինս երբեք չի մտներ «Կովկաս» հասկացութեան մէջ – խմբ.) եւ Կիլիկիա՝ հայոց օգնութեան հասնելու համար, սակայն անոնցմէ միայն 4-5 հազարը կը յաջողի մեկնիլ: Անոնց մէջ կային 34 հաւաւցի կամաւորներ, որոնք Կովկասի եւ Կիլիկիոյ մէջ թուրքերու դէմ կը կռուին:

Տիգրան Ս. Փափազեան իր գիրքին վերջաւորութեան կու տայ կենսագրութիւնը կարգ մը հաւաւցի երեւելիներու, որոնցմէ կ'ընտրեմ անոնք, որոնք զոհ գացած են Մեծ Եղեռնին կամ վերապրած հայոց ճակատագրուած դժոխքէն:

Կարապետ Այլաեան – Ճարտարապետ Յարութիւն Այլաեանի որդին՝ Կարապետ Այլաեանը բարձրագոյն ուսում ստացած էր: 1895-էն ետք ան Պոլսէն կ'աքսորուի ծննդավայրը, ուր եղբայրները կը զբաղէին երկրագործութեամբ:

Կարապետ Հաւաւի մէջ մտաւորական աշխատանքներ կը կատարէ: Առաջին անյաջող փորձէ մը ետք Կարապետ կը մեկնի Ա. Մ. Ն.: Այդուհանդերձ, օսմանեան սահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք, ան ծննդավայր կը վերադառնայ: Մեծ Եղեռնի սկիզբը, Կարապետ կը կոտորուի գիւղին տղամարդոց հետ՝ Բալու քաղաքի կառավարչական սպանդանոցին մէջ, որ գետին բերանը կը գտնուէր: Այս ահռելի նախճիրին՝ Բալահովիտի բոլոր հայ տղամարդիկը հոն սպաննուած են:

Սերճան Վահան Արամեան («Իմ Կամաւորական Յուշերէն», սոյն գիրքի էջ 173-201) – Ծնած է Հաւաւ, 1898-ին: 1909-ին ընտանեօք կը մեկնի Ռումանիա: 1913-ին Ռումանիայէն կ'անցնի Ա. Մ. Ն., ուր 1917-ին կամաւոր կ'արձանագրուի ու կը մեկնի Կիպրոս, ուր Դաշնակիցները կը մարզեն հայ կամաւորները եւ 1918-ին Արարայի (Պաղեստին) ճակատը կը ղրկեն: Արարայի ճակատամարտի յաղթանակէն ետք, Վահան Արամեան գունդ մը հայ կամաւորներու հետ կը մեկնի Հայֆա (Պաղեստին), ուր գունդը մէկ օր հանգստանալէ յետոյ կ'անցնի Կազա քաղաքը (գիրքին մէջ տպուած է Ռազա, զոր սխալ կը գտնենք – խմբ.), որու սահմաններէն դուրս կը լարէ իր վրանները: Հոն կը լսեն, թէ Պէյրութն ալ ինկած է Դաշնակիցներուն ձեռքը: Կազայի բնակչութեան մեծ մասը արաբ էր, կային նաեւ թուրքեր եւ հայ գաղթականներ: Վահան Արամեան իր ընկերներով հայեր կը փնտռէ Կազայի մէջ: Ֆրանսացիներու տնօրինած կաթողիկէ եկեղեցւոյ մը մէջ մեծ թիւով հայ գաղթականներ կը գտնեն: Հոս կ'իմանան, թէ մօտակայ տան մը մէջ կը գտնուի Մարիամ անունով հայ աղջիկ մը, զոր արաբ տանտէրը կ'ուզէր ամուսնացնել իր որդւոյն հետ: Վահան իր ընկերներուն հետ միասին, ամէն տեսակ նեղութիւն եւ վտանգ յանձն առնելով, կը յաջողի Մարիամն ու ուրիշ հայ խլեակներ ֆրանսացի գնդապետի մը օգնութեամբ եւ Վաղարշակ վարդապետի ընկերակցութեամբ, ազատել եւ նախ Հայֆա եւ ապա Եգիպտոսի հայ գաղթականներու վրանաքաղաքը (Փոր Սայիտ – Յ. Ի.) հասցնել: Այս դէպքէն ետք, Վահան իր ընկերներով կը փոխադրուի Պէյրութ եւ ապա՝ Ատանա: 700 կամաւոր զինուորներով կը մեկնի Այրան, որու մօտ գտնուող Պախչաճըք (կամ՝ Պախչէ – Յ. Ի.) գիւղաքաղաքին թրքական տուներէն մէկուն մէջ Վահան սեցի 8 տարեկան հայ աղջնակի մը կը հանդիպի: Վահան զայն կ'ազատէ թրքութենէ եւ Այրանի մէջ ապրող հունգարացի ծեր ամոլի մը կը յանձնէ ժամանակաւորապէս:

Վահան Արամեան մարդահամար կատարող յանձնախումբի մը մաս կազմելով, Կիլիկիոյ քաղաքներն ու գիւղերը կը շրջի: Մարտիրոս Տեփոյեան անունով հայրենակից մը իրեն հետ էր խումբին մէջ: Այդ օրերուն՝ Վահան կը հանդիպի իր եղբօրորդւոյն՝ Երուանդին, եւ զայն իրեն հետ հայ կամաւորներու *քէմփը* կը տանի:

Շատ չանցած, քեմալական շարժումը կը ծաւալի: Ֆրանսացիք սկզբնական շրջանին կը փորձեն դէմ դնել անոր՝ հայ կամաւորներու օգնութեամբ: Վահան Իսլահիէի մօտ գտնուող Խասսա գիւղին մէջ կը պաշտօնավարէ: Ֆրանսական իշխանութիւնները Վահանի խումբը Մարաշ կը տեղափոխեն: Վահանը Իսլահիէի եւ Մարաշի միջեւ փոխադրութեան պատասխանատու կը կարգուի: 27 Դեկտեմբեր 1919-ին կը սկսին Մարաշի կռիւները, որոնց ընթացքին Վահան Արամեանի խումբը 24 օր պաշարուած կը մնայ թուրքերու կողմէ: Զէյթունն ալ նեղի կը մատնուի եւ զէյթունցիք օգնութիւն կը խնդրեն ֆրանսացիներէն, սակայն կը մերժուին:

Վահան Արամեան իր խումբով կը մասնակցի Մարաշի մարտերուն (որոնց մանրամասնութիւնները ան կը պատմէ ներկայացուող գիրքի 188-191-րդ էջերուն մէջ): Վահան պաշտօնով կը ղրկուի Մերսին այն ժամանակ, երբ Մարաշը կը նահանջէր...

Կը պարզուի, թէ ֆրանսացիք դաւադրած էին հայոց. իրենք կը նահանջէին, իսկ միւս կողմէ՝ հայ կամաւորները կը ցրուէին: Վահան Մերսինի մէջ կը փնտռէր Մարիամը, որուն իսկական անունը Յասմիկ է: Շատ հարցուփորձերէ ետք, ան կ'իմանայ, թէ Յասմիկը հունգարացի ծեր ամոլին հետ միասին անգլիական նաւով մը դուրս ելած է Թուրքիայէն... Վահան

Մերսինէն կը մեկնի Ատանա, ապա Ճիհան, ուր կը շարունակուի հայ կամաւորներուն ցրումը: Վահան կ'անցնի Ատանա, ուր կը հանդիպի Միհրան Տամատեանին, որ հայեր կը զինուորագրէր: Ազգային Խորհուրդը Վահանին կ'առաջարկէ մարզել հայ զինուորներու խումբ մը՝ Ատանա հաւաքուած հայ բեկորները պաշտպանելու համար: *Քէփքըն* Շիշմանեան Վահան Արամեանը կը հովանաւորէ ամէն ձեւով:

Շուտով քեմալականները կը յարձակին Ատանայի վրայ ալ՝ շրջակայքի քրքաբնակ գիւղերէն: Այս միջոցին, հայերը (ճիշդը՝ քրիստոնեաները – խմբ.) Կիլիկիոյ անկախութիւնը կը յայտարարեն Ատանայի մէջ: Ֆրանսացիք սաղմին մէջ իսկ կը խեղդեն այս անկախութիւնը: Ֆրանսացիներուն այս վատ արարքը հայերը կը մղէ լքելու Ատանան եւ ապաստանելու Աղեքսանտրէթ: Նախօրօք արդէն, ֆրանսացիք հայ պատասխանատուները, անոնց շարքին՝ Վահան Արամեանը, հոն աքսորած էին: Ազատ արձակուելէ յետոյ, Վահան կ'անցնի Պէյրութ, ուրկէ կ'երթայ Մարսէյ, ապա կը տեղափոխուի Փարիզ, ուր կը ծանօթանայ Պօղոս Նուպար փաշային, ինչպէս նաեւ Զօրավար Անդրանիկին: Վահան Արամեան կը մտադրէ վերադառնալ Ամերիկա: Ան Փարիզէն ճամբայ կ'ելլէ եւ 16 Յունուար 1921-ին կը հասնի Ա. Մ. Ն., ուր ալ կը հաստատուի վերջնականապէս:

Պետրոս Քարծայր, «Ծակէ Ծակ», Ա. գրքոյկ, Յուշագրութիւն - Գոնիայի Մէջ, 29 Մայիս 1921-Նոյեմբեր 1922, «Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի» թիւ 5, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1960, միջակ չափի 66 էջ:

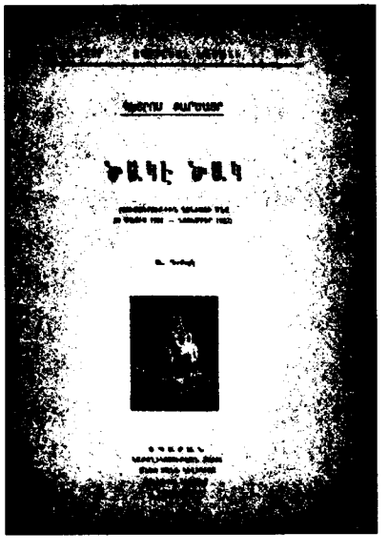

Գրքոյկին սկիզբը Կիլպէրթ Թոփալեանի ստորագրած՝ Պետրոս Քարծայրի կենսագրականէն կ'իմանանք, թէ ան ծնած է Հաճընի, Գրգեաշարեանցներու համեստ ընտանիքին մէջ: «Իրենց տունը մեծ ժայռի մը մօտը կառուցուած ըլլալուն, գիրենք կը կոչէին նաեւ Քարծայրենք: Ասկէ կ'առնէ իր Քարծայր մականունը»,- կը գրէ Կ. Թոփալեան (էջ 7):

1921-ի Մայիսին, Գոնիայի մէջ երկու հայ երիտասարդ կախաղան կը բարձրացուի՝ Ատանայի մէջ ֆրանսական ոստիկան եղած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Իբր թէ անոնք բազմաթիւ թուրքեր սպաննած էին եւ Գոնիայի մէջ իբր ֆրանսական լրտես կը գործէին: Ո՛չ մէկ փաստ կար... Պարզապէս, Ատանայէն եկած քանի մը անխիղճ եւ անօթի ոստիկաններ սուտ վկայութիւն տուած էին անոնց մասին: Երրորդ հայ մը, որ մտաւորական էր, Պատերազմական Ատեանին բանտը նետուած էր նոյն ամբաստանութեամբ ու մահուան դատապարտուած. *Պայրամ*էն (իսլամական տօն) ետք, ան ալ կախաղան պիտի հանուէր (ինչ որ յետագային պատահած է): Վերապատուելի Համբարձում Աշճեանն ալ (որ Ատանայի 1909-ի ապրիլեան ջարդերու ականատես վկայողներէն է - Յ. Ի.) մեղադրուած էր Ատանայի ֆը-

րանսացիներուն եւ հայոց, մասնաւորաբար Կարապետ Կէօվտէրէլեանի հետ քղքակցական կապ ունեցած ըլլալու յանցանքով: Անոր տունը խուզարկուած էր եւ զայն ձերբակալած էին, բայց 24 ժամ ետք զայն ազատ արձակած էին: Տոքթ. Արմենակ Հայկազեանն ալ իբր ամերիկեան ու անգլիական լրտես, չորս օր արգելափակուած էր եւ անոր տունն ալ խուզարկութեան ենթարկուած: Թուրքերը կ'ուզէին Հայկազեանի տնօրինած դպրոցը (Ճեննանեան Գոլէճը - խմբ.) փակել՝ Ա. Հայկազեանը հեռացնելով Գոնիայէն: Բայց պատրուակ մը պէտք էր: Բանտէն ազատ արձակուելէ յետոյ, տոքթ. Արմենակ Հայկազեան ամէն օր երեկոյեան ոստիկանատուն պէտք է երթար՝ քաղաքին մէջ իր ներկայութիւնը ապացուցելու համար: 29 Մայիս 1921-ի երեկոյեան, կիրակնօրեայ դպրոցի աւարտին, տոքթ. Հայկազեան ոստիկանատուն կ'երթայ, իսկ Պետրոս Քարծայր տուն կ'ուղղուի: Առաջինս շատ կ'ուշանայ ոստիկանատան մէջ:

Նոյն օրուայ երեկոյեան, Գոնիայի մէջ կ'արձակուի կառավարական հրահանգ մը, թէ բնակութեան անձնաթուղթ ունեցող բոլոր 18-50 տարեկան հայ եւ յոյն գաղթական այրերը յաջորդ օր պէտք է ներկայանան ոստիկանութեան՝ քաղաքէն դուրս ղրկուելու համար: Պետրոս Քարծայր կ'իմանայ, թէ տոքթ. Հայկազեանը «Սեղեգլիգ» կոչուած բանտը նետուած էր՝ Պատերազմական Ատեանին յանձնուելու համար:

Յաջորդ օրը, Պետրոս Քարծայրի երկու պաշտօնակիցները՝ Կարապետ Ուլուպէկեանը եւ Կարապետ Նասիպեանը անոր քով կու գան՝ խորհրդակցելու: Քարծայր իր որոշումը կայացուցած էր՝ պէտք էր պահուըտիլ՝ ամէն զոհողութիւն յանձն առնելով: Անոր պաշտօնակիցները, այս որոշման համաձայն գտնուելով հանդերձ, ամուսնացած ըլլալնուն պատճառով, չէին կրնար նոյն կերպ վարուիլ:

Քարծայր կը դիմէ իր սպասուհիին՝ Իւղաբեր Փիլիպպոսեանին՝ անոր տան մէջ թաքնուելու համար: Վերջինս սկիզբը կը տատամսի, սակայն, ի վերջոյ կ'ընդունի առաջարկը եւ շուտով իր տունը կը տեղափոխէ Քարծայրը: Նոյն օրը, Քարծայր քանի մը հայրենակիցներու կ'այցելէ, ինչպէս նաեւ ամերիկացի միսիոնար տոքթ. Ուիլըմ Ս. Տատի (Dodd) ու անոր տիկնոջ, Գոնիայի Ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ՝ անոնցմէ հրաժեշտ առնելու համար:

Ինչպէս նշեցինք, Գոնիայի հայ եւ յոյն բոլոր տղամարդիկը պիտի աքսորուէին: Տատ ամոլը սիրալիր վերաբերմունք ցոյց կու տայ բոլոր հայոց նկատմամբ: Անոնք նիւթապէս կ'օգնեն այրիացած կիներուն եւ աղքատ ընտանիքներուն: Կառավարական հրահանգով՝ բոլոր հայ այրերը Գոնիայի երկաթուղիի կայարանը կը հաւաքուին: Պետրոս Քարծայր երկու հաճընցի հայրենակիցներու՝ Արշամ Լուսինեանի եւ Միքայէլ Վայէճեանի հետ կը քաշուի իր թաքստոցը:

Կայարանին մէջ հայ կիներն ու մայրերը կսկիծով, լացով ու կոծով կը բաժնուին իրենց ամուսիններէն, եղբայրներէն եւ որդիներէն: Կարծէք 1915-ի բռնագաղթը բաւարար չէր, եւ ահա՛, 6 տարի ետք, ողբերգութիւնը կը կրկնուէր՝ այս անգամ՝ Մուսթաֆա Քեմալի հրահանգով: Անմեղ հայերը, այդ շարքին՝ մտաւորականները, ոճրագործներու վայել ձեւերով ճամբու կը հանուէին:

Երեք օր ետք, խուզարկութիւններ կը սկսին եւ աքսորէն խոյս տուածները կը փնտռուին: Պետրոս եւ իր երկու ընկերները իրենց տուն-թաքստոցին մէջ կը ծուարին գետնայարկի խուցի մը մէջ, որ, իրականութեան մէջ, ախոռ մըն էր: Աքսորականներու անուններու ցանկին վրայ նշան մը դրուած էր, որով պահուըտածներուն ինքնութիւնը յայտնի էր եւ անոնք տուն առ տուն կը փնտռուէին: Քանի մը օր ետք լուր կը տարածուի, թէ տեղի հայերը, եւ ընդհանրապէս տեղի բոլոր քրիստոնեաներն ալ պիտի տարագրուէին:

Փողոցներուն մէջ տղամարդոց թիւը այնքան քիչ էր, որ փախստականները չէին կրնար շրջագայիլ՝ առանց չյայտնաբերուելու: Խիստ խուզարկութիւններ կը կատարուէին ամէն տեղ: Պետրոս Քարծայր իր ապաստանարանին մէջ ապահով էր: Ժամանակն անցընելու համար, ան եւ խուցի ընկերները իրենց գլուխէն անցածներէն կը պատմէին իրարու:

Թուրք ոստիկանները տուները կը պտըտէին եւ աքսորուած տղամարդոց յետնեալ տուրքերը կը պահանջէին անոնց կիներէն: Խեղճ կանայք կը ստիպուէին իրենց գոյքերը, կահ-կարասին ծախել՝ այդ գումարները վճարելու համար: «Միայն Մուսթաֆա Քեմալի *չէթէ*ական կառավարութիւնը կրնայ ի յայտ բերել ոճրագործութեան այս տեսակ գլուխգործոց մը»,- կ'ըսէ Քարծայրը: Չբաւականանալով այս գումարներով, քեմալական իշխանութիւնները, բանակին համար ձիեր եւ հիւանդանոցներուն համար անկողիններ գնելու պատրուակով, հայ ընտանիքներէն 600 ոսկի գումար կը պահանջեն: Հայերն իրենց օրապահիկներէն կը զրկուէին: Անդին, իշխանութիւնները աքսորականներուն թոյլ չէին տար մէկ տեղ հաստատուիլ եւ աշխատիլ: Արդարեւ, զանոնք տեղէ տեղ եւ բանտէ բանտ կը տանէին: Տեղափոխութեանց յոգնութիւններն ու կլիմայական-եղանակային տարբերութիւնները աքսորականներուն առողջութիւնը կը քայքայէին եւ անոնց մէջ համաճարակներ կը տարածէին: Պետրոս Քարծայրի ծանօթ ընտանիքներէն առնուազն 5-6 հատը իրենց տարագրուած ամուսիններէն կամ որդիներէն դժոյզն իսկ լուր չէին ստացած:

Տասնհինգ օր ետք, Քարծայրն ու իր երկու ընկերները ստորերկրեայ խուցէն վերի սենեակը կը բարձրանան՝ հաշուի առնելով, որ խուզարկութիւնները քիչ մը մեղմացած էին: Իւղաբերը միշտ արթուն վիճակի մէջ կը հսկէր անոնց անվտանգութեան: Շատեր գիտէին, թէ Քարծայր չէր աքսորուած եւ այդ մասին հարց կու տային Իւղաբերին: Հետաքրքրութենէ մղուած, ծանօթներ երբեմն կ'այցելէին Իւղաբերի տունը: Նման պահերու, երեք փախստականները անմիջապէս կ'իջնէին իրենց խուցը: Քանի մը ուրիշ փախստականներ ալ Իւղաբերի տունը կ'ապաստանին: Քարծայր թերթերէն կ'իմանայ, թէ անգլիացիք օգնութիւն կ'ընծեռեն Մուսթաֆա Քեմալին...

Այս միջոցին, քեմալական ոստիկանութեան հաշուոյն աշխատող Արշակ անունով դաւաճան մը Վեր. Աշճեանի տիկնոջ մօտ կ'երթայ ու կ'ըսէ, թէ ինք գիտէ ո՛ր տան մէջ

Քարծայրի թաքնուած ըլլալը, եւ տիկ. Աշճեանէն 500 ոսկի կաշառք կը պահանջէ՝ այդ մասին լռութիւն պահպանելու դիմաց: Քարծայր Հայկուհի անունով կնոջ մը հետ լուր կը ղրկէ տիկ. Աշճեանի՝ սպառնալով, թէ ինք, բռնուելէ կամ յանձնուելէ առաջ, այդ լրտեսը պիտի վերացնէ եւ նոր միայն իյնայ թուրքերուն ձեռքը: Տիկ. Աշճեան իսկապէս չէր գիտեր, թէ Քարծայր ո՛ւր պահուըտած էր: Բարեբախտաբար, մատնիչ-դաւաճան Արշակն ալ Քարծայրի թաքստոցին ո՛ւր ըլլալը չէր գիտեր: Մինչ ոստիկանութիւնը Քարծայրը կը փնտռէր, Կիւլիզար անունով հայ կին մը ոստիկաններուն առջեւ կը պնդէր, թէ Իւղաբեր Փիլիպպոսեան գիտէ Քարծայրին գտնուած վայրը: Իւղաբեր ոստիկանատուն կը կանչուի, եւ հակառակ երկարատեւ հարցաքննութեանց՝ հաստատ կը մնայ Քարծայրի ապաստանարանի իր չիմացութեան վրայ:

Գետնայարկի խուցին պատը ծակելով, կարելի էր դրացուհի Եսթեր Օսմանճեանին տան գետնայարկը անցնիլ: Քարծայր երբ կը լսէ, թէ ոստիկանները մտադրած են տիկ. Աշճեանն ու Իւղաբերը բանտարկել, պատը ծակելով, Օսմանճեաններուն տունը կ'անցնի իր անձնական իրերով: Տիկ. Ուլուպէկեանն ալ կ'օգնէր Քարծայրի՝ գործակցելով Տիկ, Օսմանճեանի հետ:

Իւղաբեր Փիլիպպոսեանը ուրիշ անգամ մը 4.5 ժամ տանջալից հարցուփորձէ մը ետք երբ տուն կը վերադառնայ, ինքնիրեն հարց կու տայ, թէ Պետրոս Քարծայր ինչո՞ւ խոյս տուած էր աքսորէն եւ չէր ուզեր ենթարկուիլ իշխանութեանց: Ան մահէ՞ն կը վախնար արդեօք, կախաղանէ՞ն կը վախնար արդեօք: «Միայն մէկ խորհուրդ ունէի. այն է՝ չմեռնիլ, ապրիլ ամէ՛ն գնով, եւ տեսնել թրքական բարբարոս կառավարութեան վերջնական քայքայումը»,- կը գրէ վկայող Քարծայրը: Տարագրութենէն վերապրած եւ Հաճընի վերադարձած անոր ընտանիքին անդամները դժնդակ օրեր կ'անցընէին: Անոնք շատ մեծ կորուստներ կրած էին աքսորի ճամբաներուն վրայ: Հաճընի մէջ, Պետրոսի ծեր մայրը, իր որբ թոռները գրկած, իր միակ վերապրող որդին՝ Պետրոսը կը սպասէր: Մարաշի հայութիւնը

կողոպուտի եւ կոտորածի ենթարկելէ յետոյ, քեմալականները պաշարած էին Հաճընը, ուր գտնուող իր հարազատներէն Պետրոս Քարծայր ո՛չ մէկ լուր ունէր: «Չէի ուզեր մեռնիլ՝ անոնց սիրոյն համար»,- կը յայտնէ Քարծայրը:

Պետրոս Քարծայրն ու իր ընկերները մասնաւոր շնորհակալութիւն կը յայտնեն Իւղաբերին՝ անոր ցուցաբերած անգին զոհողութեանց համար:

Թրքական ոստիկանութիւնը հայ մատնիչներն ու լրտեսները գործի կը մղէ նորէն՝ թաքնուած հայ տղամարդիկը, եւ մանաւանդ Պետրոս Քարծայրը գտնելու եւ ձերբակալելու նպատակով: Ոստիկանութիւնը իր քով կը կանչէ Վեր. Համբարձում Աշճեանն ու անոր տիկինը, Իւղաբերն ու Կիւլիզարը: Ոստիկանապետը վերապատուելիին կը սպառնայ, որ եթէ Քարծայրի թաքստոցին տեղը չյայտնէ՝ անոր փոխարէն ի՛նք պիտի աքսորուի: Տիկին Աշճեան այս սպառնալիքին դիմաց տեղի կու տայ եւ Քարծայրի ու ընկերներուն ապաստանարանը կը մատնէ Գոնիայի ոստիկանութեան: Իմանալով այս, Քարծայր կ'որոշէ անմիջապէս փոխել իր թաքստոցը: Տիկին Զիւլֆինազ անունով ազգասէր կին մը ունէր պարապ տուն մը, զոր սիրայօժար կերպով կը տրամադրէ Քարծայրին՝ անոր իբր թաքստոց ծառայելու համար: Այդ տունը բաւական հանգիստ եւ ապահով տեղ մըն էր: Սակայն, այս պահստոցն ալ ժամանակաւոր կ'ըլլայ, որովհետեւ քեմալական *չէթէ*ները աչք ունէին տան վրայ, եւ զայն պարապ կարծելով, կ'ուզէին ռազմաճակատէն վերադարձող թուրք սպայի մը ընտանիքին տրամադրել:

Իւղաբեր ոստիկանատունէն ստացած էր թուղթ մը, թէ ինք անմեղ է եւ թէ տեղւոյն ոստիկանատունէն զինք այլեւս պիտի չնեղացնէին: Ուստի, ան կը յօժարի Քարծայրը կրկին իր տան մէջ պատսպարելու: Այդուհանդերձ, երկու օր ետք, Իւղաբեր նորէն կը կանչուի ոստիկանատուն: Այս անգամ ալ ան մատնուած էր... Պետրոս Հայկուհիէն կը կասկածի: Ան Իւղաբերի տունը այլեւս չէր կրնար մնալ:

Հետապնդումներուն վերջ տալու նպատակով՝ Պետրոս Քարծայր յանկարծ կը յղանայ հնարամտութիւն մը ի գործ դնելու գաղափարը. ան հեռագիր մը կը գրէ Իւղաբերի անունէն եւ կը ղրկէ Սեբաստիոյ առաջնորարանին մէջ աշխատող իր բարեկամին՝ Ստեփան էֆենտի Քէշիշեանին: Հեռագիրը կը յայտնէր, թէ Պետրոս Քարծայրը Գոնիայի մէջ կը փնտռուի եւ թէ անոր երթալիք տեղը Ստեփան էֆենտին թող բարեհաճէր իմացնել իրեն: Նոյն հեռագրէն երկրորդ օրինակ մըն ալ Իւղաբերի անունէն կը ղրկուի Սեբաստիոյ Առաջնորդ Աճէմեանին: Երկու հեռագիրներուն նպատակն էր թուրքերը ապակողմնորոշել եւ անոնց քով համոզում գոյացնել, թէ Քարծայրը Գոնիայէն դուրս կը գտնուի:

Այս միջոցին, Իւղաբեր Քարծայրի կը յայտնէ, թէ շատ յարմար թաքստոց մը գտած է անոր համար: Իւղաբեր հեռագրատունէն կը ստանայ երկու ստացագիրներ, որոնց իր ձեռքին մէջ ըլլալը ապահովութիւն կը փոխանցէր իրեն: Յաջորդ օրուան երեկոյեան, Աննիկ Մահպուպեանը եւ դուստրը՝ Տիրուհի Հաճի Աւետիսեանը Պետրոս Քարծայրը կը տանին Տիրուհիին տունը: Յաջորդ օրը, հինգ թուրք ոստիկաններ Իւղաբերին տունը կը խուժեն եւ զայն մանրակրկիտօրէն կը խուզարկեն: Մատնիչ Արշակն ալ անոնց հետ էր: Անոնք Իւղաբերը իրենց հետ ոստիկանատուն կը տանին: Իւղաբեր հեռագիրներուն ստացագիրները ցոյց կու տայ ոստիկանապետին եւ այդ հիման վրայ ալ ազատ կը կացուցուի:

Գոնիայի քեմալական ոստիկանութիւնը 13 տուն կը խուզարկէ, բայց չի յաջողիր Պետրոս Քարծայրը գտնել: Իւղաբերի մօրաքոյրը՝ Օրիորդ Շամիրամը ամէն օր Քարծայրէն լուր կը բերէր Իւղաբերին: Քանի մը օր ետք Սեբաստիոյ Առաջնորդէն կը ստացուի Իւղաբերի անունէն ղրկուած հեռագիրին պատասխանը, որուն մէջ ան կը յայտնէր, թէ Պետրոս Քարծայրը Մալաթիոյ կողմերը անցած էր:

Յուլիսի սկիզբին լուրեր կը տարածուին, թէ յունական բանակը յառաջխաղացք կ'արձանագրէ բոլոր ճակատներուն վրայ եւ մօտ ատենէն Գոնիա պիտի մտնէ: Հայերը կը յուսադրուին եւ ամէն հայ կը սպասէ յունական բանակին գալուստը,

որմէ ետք շատեր Կ. Պոլիս եւ ուրիշ աւելի ապահով վայրեր անցնելու իրենց մտադրութիւնը պիտի կարենային գործնականացնել: Սակայն, դժբախտաբար, այս յոյսերը ի դերեւ կ'ելլեն եւ քեմալականներուն ու յոյներուն միջեւ պատերազմական գործողութիւնները ժամանակաւորապէս կը դադրին:

Պետրոս Քարծայր, «Ծակէ Ծակ», Ք. գրքոյկ, Յուշագրութիւն - Գոնիայի Մէջ, 29 Մայիս 1921-Նոյեմբեր 1922, «Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի» թիւ 6, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1960, միջակ չափի 79 էջ:

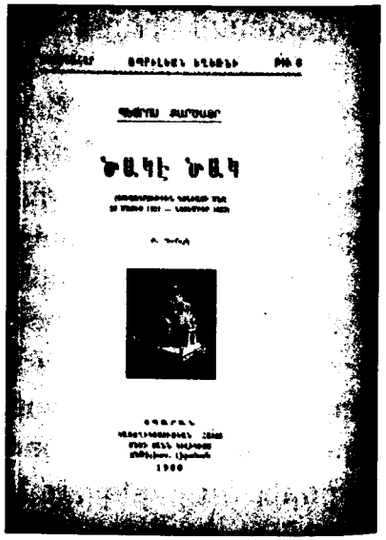

Այս գրքոյկին մէջ կը շարունակուի Պետրոս Քարծայրի տարագրութեան պատմութիւնը:

Պետրոս Քարծայր Տիրուհի Հաճի Աւետիսեանի տունը կը մնայ 26 օր՝ ամէն տեսակէտէ հանգիստ վիճակի մէջ: Սակայն նկատի առնելով տանտիրուհիին անձնական հոգերն ու դրութիւնը, ան կ'որոշէ Իւղաբերի տան թաքստոցը վերադառնալ: Ուստի, Շաբաթ, 30 Յուլիս 1921-ի գիշերը իր մէկ բարեկամին՝ զինուոր Աբրահամ Թէքնէեանի *վէսիքան* (արտօնագիրը) գրպանը դնելով, կ'ուղղուի դէպի Իւղաբերի տունը ու թաքստոցի խուցին մէջ կ'առանձնանայ:

2 Օգոստոս 1921-ին, Պետրոս Քարծայր խոր ցաւով կ'իմանայ Վերապատուելի Յ. Հայկազեանի մահը: Ապա ան իրար ետեւէ կը լսէ ուրիշ ցաւալի լուրեր ալ, ինչպէս տոքթ. Տատի անձնական գրագիր Յակոբ Գավազեանի մահը:

Թուրքերը Գոնիայի որբանոցին տնօրէնը՝ Աբրահամ Աբրահամեանը հիւանդ վիճակի մէջ աքսորած էին եւ ան Մալաթիոյ ճամբուն վրայ մահացած էր ժանտախտէն: Ոստիկանութեան ձեռքը հասած մահացուցակը երկար էր...

Հեղինակը այդ օրերուն տիրող կացութիւնը կ'արտայայտէ հետեւեալ բնութագրական տողերով. «1921-ը կը լրացնէ ինչ որ պակաս թողուց 1915-ը: Մուսթաֆա Քեմալի պետութիւնը կը շարունակէ՝ Էնվեր-Թալաաթ-Ճեմալի եռապետութեան հայաջինջ քաղաքականութեան թերաւարտ գործը»:

Տարագրութեան կարգը կը հասնի նաեւ Գոնիա մնացած հայ ծերունիներուն: Աքսոր կը քշուին նոյնիսկ անդամալոյծներն ու կոյրերը: Ծերերու երկրորդ կարաւանը Կիրակի, 7 Օգոստոս 1921-ի կէսօրին ճամբայ կը հանուի: Ապա թուրքերը կը սկսին 12-17 տարեկան հայ անչափահասները բռնել ու քաղաքէն դուրս քշել: Ո՞ւր կը տարուէին այդ տղաքը, ի՞նչ էր անոնց յանցանքը... Ի տես այս բոլորին, Իւղաբերի ախոռ-խուց թաքստոցին մէջ պահուըտած Պետրոս Քարծայրն ու անոր ընկերները աւելի վճռական կը դառնան՝ թուրքին չյանձնուելու իմաստով:

Գոնիայի քեմալականները հայ կիները կը բանտարկեն, անոնց տուները կը խուժեն ու հոն պահուըտած հայ տղամարդիկը կ'աքսորեն: Գիշեր մը, յանկարծ, քեմալական *ասքեար*ները հայաբնակ թաղերը կը պաշարեն, դռները կոտրելով եւ պատերը քանդելով անոնցմէ ներս կը խուժեն եւ իրենց յայտնաբերած այրերն ու պատանիները ձերբակալելով՝ կը տարագրեն: Իւղաբերի տան գետնայարկի ախոռին մէջ պահուըտածները 15 հոգի էին: Այս գիշերային յանկարծակի հալածանքէն բոլորն ալ կ'ազատին շնորհիւ անոնցմէ Պետրոս աղա անունով մէկուն, որ այդ պահուն արթուն ըլլալով եւ միւսներն արթնցնելով, նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել կու տայ:

Նոյնը կը կրկնուի ուրիշ գիշեր մը, այս անգամ՝ քաղաքի թրքաբնակ թաղերուն մէջ, միակ տարբերութեամբ, որ ձերբակալուած թուրք տղամարդիկը չէին աքսորուեր, այլ՝ զինուոր կը տարուէին:

Ինչպէս 1914-ին, 1921-ին ալ թուրքերը հայ վաճառականներու ապրանքներուն 40 առ հարիւրը կը գրաւէին՝ իբր պատերազմական տուրք: Գրաւուած ապրանքներու փոխադրութիւնն ալ դրուած էր թէ՛ թուրք եւ թէ՛ հայ բնակչութեան վրայ:

Այդ օրերուն, հայանուն մատնիչներու եւ լրտեսներու թիւը զգալիօրէն կ'աւելնայ...

Այս մղձաւանջային կացութիւնը շաբաթներ կը տեւէ: Թաքնուած բոլոր հայ պատանիներն ու տղամարդիկը սոսկումի մէջ կ'ապրէին: Այս ժամանակաշրջանին, Իւղաբերի տունը անգամ մը եւս կը խուզարկուի, բայց Քարծայրն ու ընկերները կը հասցնեն մինչեւ թուրք ոստիկաններուն՝ տուն մտնելը դարձեալ իջնել իրենց թաքստոցը եւ ճողոպրիլ:

26 Օգոստոս 1921-ին լուր կը տարածուի, թէ քեմալականներու դէմ ապստամբութեան ղեկավարը՝ Ալի պէկ Հէօյիւքցի Տէլի Պաշը Ահմէտ աղան իր 52 հոգինոց խումբով Ալա Տաղ կոչուած լերան վրայ դիրքաւորուելու եւ ապա Գոնիայի վրայ արշաւելու հրահանգ ստացած է յունական բանակի ընդհանուր հրամանատարէն: Քեմալականները սարսափի մէջ կ'իյնան, իսկ հայերը՝ կը հրճուին: Սակայն, Անգարայէն քեմալական պատասխանատուներ Գոնիա կը հասնին եւ լայնածաւալ հետապնդումներ ու խուզարկութիւններ կը կատարեն: Ապստամբ թուրքերը կը ձերբակալուին եւ կախաղան կը բարձրացուին: Այս ձգտուած վիճակը շաբաթներ կը տեւէ: Կը ձերբակալուի նաեւ ըմբոստութեան ղեկավարներէն ամէնէն աչքառուն՝ Մուսթաֆա Րէմզին, որու դատավարութիւնը ամիսներ կը տեւէ: Այդ ընթացքին, Գոնիայի բոլոր թուրքերը սաստիկ վախնալով քեմալականներէն, այլեւս ըմբոստութեան մասին չեն մտածեր անգամ, եւ հլու-հնազանդ կ'ենթարկուին քեմալականներու հրահանգներուն:

1 Սեպտեմբեր 1921-ին, «Պապալըգ» թերթը Տէլի Պաշըի մահուան լուրը կը հաղորդէր: Քանի մը օր ետք, վերջինիս ազգականները Գոնիայի բանտը կը բերուին շղթայակապ: Այս դէպքէն առաջ իսկ, 60 հոգի, գրեթէ բոլորը՝ թուրք, կախաղան

հանուած էին: Անոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ Մանուկ անունով եոզկաթցի հայ երիտասարդ մը, որ Ատանայի մէջ իբր թէ շատ թուրքեր սպաննած էր եւ «Շիշմանեան» կոմիտէին կը պատկանէր:

Գոնիայի կուսակալը՝ քեմալական *ֆերիք* (հրամանատար) Ղալիպ փաշան շատ խորամանկ անձ մըն էր: Անոր սատանայական հնարամտութեամբ է, որ քեմալականները յաջողած էին ըմբոստութեան ղեկավարները սպաննել կամ ձերբակալել:

Այս իրադարձութիւններէն ետք, Գոնիայի մէջ քեմալականները կրկին կը սկսին հալածել քրիստոնեաները: Հայ մատնիչները եռանդուն գործունէութիւն կը ծաւալեն դարձեալ... Պետրոս Քարծայրն ու անոր երկու ընկերները՝ Արշամ Լուսինեանն ու Միքայէլ Վայէճեանը կը շարունակեն հետապնդուիլ: Իրենց թաքստոցը աւելի ապահով դարձնելու համար, Քարծայր իր ընկերներուն հետ կը ձեռնարկէ կարգ մը նորոգութեանց եւ ախոռին յատակը կը բանայ աւելի խորունկ նկուղ մը, որ կրնար չորս հոգի հանգիստ կերպով ընդունիլ:

Քեմալական իշխանութիւնները Գոնիայի հայոց վրայ ծանր տուրքեր կը դնեն կրկին: Հայ կանանց բուրդ կը բաժնուի, որպէսզի անոնք թուրք *ասքեր*ներուն համար հագուստներ հիւսեն...

Այս միջոցին, յունական բանակին նահանջը կանգ կ'առնէ եւ քեմալականները պաշտպանողականի կ'անցնին: Անոնք հայաբնակ ամբողջ թաղ մը պարպել կու տան՝ տուները իբր հիւանդանոց գործածելու պատրուակով: 12-75 տարեկան հայ բոլոր տղամարդիկը, ընդհանուրը՝ 80 հոգի, կը ձերբակալուին եւ կ'աքսորուին: 23 եւ 24 Սեպտեմբեր 1921-ին, հայկական եւ յունական թաղերը խստիւ կերպով կը խուզարկուին: Քարծայրի եւ ընկերներուն պահուըտած տունը արդէն քանիերորդ անգամ կը խուզարկուի: Այս անգամ ալ երեքէն ո՛չ մէկը կը յայտնաբերուի: Արդարեւ, պահուըտողները նորակառոյց նկուղը իջած էին եւ այսպիսով՝ ազատած:

Պետրոս Քարծայր թաքստոցին մէջ նոր պատնէշներ կը սարքէ եւ զայն ա՛լ աւելի ապահով կը դարձնէ: Նոյն օրերուն,

քեմալականները հայերու 50 տուներ կը գրաւեն եւ իրենց սպաներն ու անոնց ընտանիքները հոն կը բնակեցնեն: Այս բռնագրաւման ընթացքին 13-75 տարեկան տասնեակներով հայ տղամարդիկ կը յայտնաբերուին, կը ձերբակալուին եւ կը տարագրուին:

Աքսորուողները կը տարուին հետեւեալ վայրերէն՝ Գոնիա, Էրէյլի, Կեսարիա, Սեբաստիա, Տիվրիկ, Արաբկիր, Մալաթիա, Խարբերդ, ապա նորէն Արաբկիր, Ակն, երրորդ անգամ՝ Արաբկիր, դարձեալ Խարբերդ, Տիգրանակերտ, եւ, վերջապէս, Քաղէշ: Թոյլերը ճամբուն վրայ հիւանդութիւններէ եւ յոգնութենէ կը մեռնէին: Քիչեր միայն կը կարողանային շարունակել աքսորի անվերջանալի թուացող ճամբան...

Բռնագաղթեալ հայեր կային նաեւ ուրիշ քաղաքներէ եւ գիւղերէ ալ, ինչպէս Էսկիշէհիրէն, Կուտինայէն (Քէօթահիա), Աֆիոն Գարահիսարէն եւ ասոնց շրջակայ գիւղերէն:

Բռնագաղթը հետզհետէ լայն ծաւալ կը ստանայ: Մարմարիոյի, Մուղլայի, Տենիզլիի, Չիվրիլի, Պոզանթիի, Նիկտէի, Կեսարիոյ, Եոզկաթի եւ առհասարակ Միջերկրական ու Սեւ Ծովերու եզերքը գտնուող քաղաքներու եւ գիւղերու քրիստոնեաները զանգուածաբար կը բռնագաղթեցուին: Քեմալականները ամէն տեղ նոյն եղանակով կը վարուէին:

Այս բոլոր վայրագութեանց զուգահեռ, Գոնիայի «Պապալըգ» թերթը թրքութիւնը կը փառաբանէր եւ զայն աշխարհի իբր ամէնէն ազնիւ, ամէնէն քաղաքակիրթ եւ ամէնէն գթասիրտ ազգը կը ներկայացնէր... Քեմալական ուղեղալուացքինքնագովեստի մեքենան սկսած էր բանիլ ամբողջ թափով... Մատամ Կօլիս անունով ֆրանսացի թղթակից մը, որ հարցերը կը դիտէր «ֆրանսացիի աչքով եւ թրքական ակնոցով», կը մասնակցէր թուրքերու ինքնագովեստի գործունէութեան:

2 Նոյեմբեր 1921-էն ետք, Պետրոս Քարծայրն ու միւս թաքնուածները վերի սենեակները կը բարձրանան եւ քիչ մը շունչ կը քաշեն: Սակայն, այս հանգիստը միայն երեք շաբաթ կը տեւէ: Արդարեւ, տուներու պաշարումներն ու խուզարկութիւնները կը վերսկսին: Հալածանքի այս արշաւին հետեւանքով, 80 փախստականներ եւս կը ձերբակալուին: Քարծայրի եւ

ընկերներուն թաքստոցը վտանգաւոր կը դառնայ եւ տղաքը կը մտածեն ուրիշ պատսպարաններու մէջ ծուարելու մասին: Խօսքէն գործի անցնելով, անոնք 17 Յունուար 1922-ին ուրիշ թաքստոցներ կը տեղափոխուին, սակայն Պետրոս երկու հոգիի հետ նոյն տեղը կը մնայ: 10 օր ետք, խումբին բոլոր անդամները Իւղաբերի տան թաքստոցը կը վերադառնան:

1921-ի սկիզբը մահապատիժներու նոր շրջան մը կը սկսի: Զինուորական փախստականներ Գոնիայի եւ շրջակայքի մէջ կը ձերբակալուին եւ կախաղան կը հանուին: Թուրք *ասքեար*ները ընդհանրապէս խեղճ ու թշուառ վիճակ մը կը պարզէին, սակայն հոլու եւ հնազանդ կերպով կ'ենթակուէին քեմալականներու բոլոր հրահանգներուն:

Այստեղ վերջ կը գտնեն Պետրոս Քարծայրի վկայութիւնները: Այսուհետեւ բերուող հատուածները գրի առնուած են յետագային Պէյրութ հաստատուած Իւղաբեր Փիլիպպոսեանի պատմածներէն:

Խիստ խուզարկութեանց եւ հայ նախանձոտ կանանց մատնութեանց սպառնալիքին տակ, Քարծայրը 15 օր կ'ապաստանի Խաչեր աղա անունով հայու մը տունը եւ ապա կը վերադառնայ Իւղաբերի տունը: Ասկէ ետք, որեւէ հետապնդում տեղի չունենար: Այդուհանդերձ, Քարծայր պէտք է հեռանար քաղաքէն... Գոնիայի որբանոցին սաները, որոնք Քարծայրը շատ կը յարգէին ու կը սիրէին, յանձն կ'առնեն զայն իրենց հետ տանիլ ծպտուած վիճակով: Գոնիայի կայարանին մէջ Քարծայր չորս օր շոգեկառքի վակոնի մը մէջ որբերու խնամքին տակ գտնուելէ յետոյ, կը հասնի Մերսին: Հոսկէ ան, որբերուն հետ միասին, շոգենաւով Պէյրութ կը տեղափոխուի եւ ի վերջոյ կը փրկուի թուրքերու հետապնդումներէն:

Ա. գրքոյկին սկիզբը տպուած կենսագրութենէն կ'իմանանք, որ Պետրոս Քարծայր (Գրգեաշարեան) Պէյրութի Ժըմմէյզի թաղամասին մէջ դպրոց մը կը հիմնէ եւ ուսուցչութեամբ կը զբաղի: Սակայն, ան կը մահանայ շատ վաղ, 39 տարեկանին, քաղցկեղէ: Վստահաբար, 1915-1922 թուականներուն անոր ապրած սարսափները իրենց սեւ գործը կատարած էին...

Զանազան հեղինակներ, «Արձագանգ - 35-ամեակ Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան», հրատարակութիւն Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան՝ հիմնադրութեան 35-ամեակի առթիւ, տպարան «Սարգիսեան եւ Ընկ.», Պէյրութ, 1963, միջակ չափի 382 էջ:

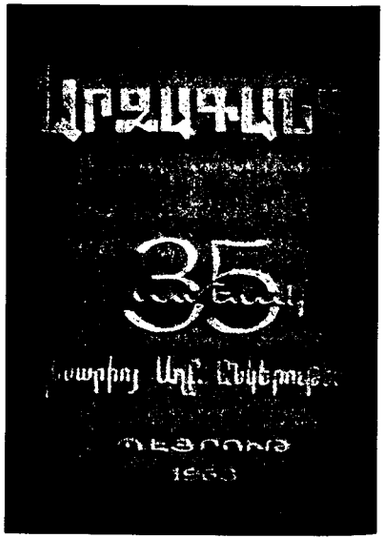

Այս ժողովածուին մէջէն քաղած եմ Հայոց Ցեղասպանութեան առնչուած երկու յուշագրութիւն.

1. Կ[արապետ] Յ[արութիւնի] Ծաղկունի (Չիչէքեան), «Էջ Մը արհաւիրքի Օրերէն - Մարդասպան Մեքենան» (էջ 101-118):

Կեսարիոյ եւ շրջակայքի կրետացի թուրք հայատեաց կառավարիչ (յուշագրողը զայն ներկայացուցած է իբրեւ ոստիկանապետ - Յ. Ի.) Զէքին ու անոր *քոմիսէր*ները՝ Սամի, Ահմէտ Ասըմ, Պէսիմ եւ Եկէնզատէ Մուսթաֆա կոչուող հրէշները հայոց նկատմամբ անլուր խժդժութիւններ եւ ոճիրներ կը գործէին Մեծ Եղեռնի տարիներուն: Անոնք Էվէրէկի մէջ ձերբակալած էին հայ երկաթագործ մը՝ մօտ 35-ամեայ Ասատուրը պարզապէս անոր արհեստանոցին մէջ գտած ըլլալով մրրկասիսեռը (*լէպլէպու*) եւ նուշը շաքարապատելու նախատեսուած գործիք մը: Թշուառամիտները չէին կրցած հասկնալ, թէ այդ մեքենան ինչի՞ համար կը գործածուի: Իբր վտանգաւոր առարկայ, զայն բռնագրաւած էին եւ երկաթագործ Ասատուրը նետած բանտ, ուր թուրք ոստիկանները զայն ամէն օր կը ծեծէին՝ անոր եղունգները քաշելէ յետոյ:

Թրքական ոստիկանութիւնը միշտ եղած է հայ ժողովուրդի հակակրանքն ու ատելութիւնը հրահրող կառոյց մը, որ միշտ պատրաստ եղած է կեղեքելու եւ շորթելու:

«Մարդասպան» մեքենային անզօր եւ անխօս ականատեսը եղած է արդարախոհ մեքենագէտ-փականագործ վարպետ Սիրական Քիւրքճեանը՝ 1916-ին:

Հայաստանի մէջ ամէն կողմ խոպան, աւերակ եւ սուգ էր: Հայերը բռնագաղթեցուած էին: Կեսարիոյ մէջ եւս վիճակը անտանելի էր հոն մնացած փոքրաթիւ հայոց համար: Անոնք անփոխարինելի բժիշկներ ու արհեստաւորներ էին: Միայն Ագ Տաղի (Չաք) արծուերոյնի հերոսները՝ Սամուէլը (Իւրնեճեան), բէօհրէնկցի Հաճի պէյ Փափազեանը, Արթին աղան եւ Ադամ *Չաուշ*ը իրենց ընկերներով մահու-կենաց ինքնապաշտպանական մարտեր կը մղէին:

Սիրական Քիւրքճեանը երկրաչափ Մէհսէր Ալիի եւ Գատրի պէյի հետ կը կանչուի Կեսարիոյ 15-րդ զօրաբաժինի ընդհանուր հրամանատար, գնդապետ Շահապ պէյի կողմէ՝ քննելու համար «մարդասպան» մեքենան՝ ըստ այնմ դատելու համար էվէրէկցի երկաթագործ Ասատուրը:

Շահապ պէյը մարդկային իրաւանց հաւատացող անձ մըն էր, ուստի այս հարցին արդարամտութեամբ կը մօտենայ: Վարպետ Սիրականը մեքենան քննելէ յետոյ կը հաստատէ, թէ անիկա մրրկասիսեռն ու նուշը շաքարապատելու համար կրնար գործածուիլ միայն: Այդ պահուն, Ասատուրը բանտին մէջ իր կրած չարչարանքներուն մասին կը խօսի եւ Շահապ պէյէն կը խնդրէ զինք ազատ թողուլ: Վերջինս, խորապէս ազդուած Ասատուրի թախանձանքներէն, կը պախարակէ կառավարիչ Զէքին ու անոր օգնականները եւ կը խոստանայ Ասատուրը բանտէն արձակել: Շահապ պէյ, բարկացած, կ'ըսէ. «Հերի՛ք է, պէ՛, *հէրի՛ֆ* (իր բառն է), հերի՛ք է ալ ինչ որ ըրած էք ու կ'ընէք: Այդչափ անաստուածութեան ու անխղճութեան ի՞նչ անուն կ'ուզէք որ տանք: Եթէ Աստուած ունիք, քիչ մը արդա՛ր եղէք ու չափաւորեցէ՛ք ձեր կիրքերն ու մոլուցքը: Ծաղրի առարկա՛յ դարձուցիք մեզ ձեր այս առասպելապատում մեքենայով: Մեռա՞ծ է, ի՞նչ, ձեր խղճմտանքը: Ամօ՛թ է, ամօ՛թ...»:

Ահա՛ թուրքի մը բերնով իր ցեղակիցներուն տրուած բնութագիրները...

Սիրական Քիւրքճեանը յուշագրողին փոխանցած է, թէ Ասատուրը բանտէն շուտով ազատ կ'արձակուի: Ան զինադարէն ետք կ'անցնի Ատանա, եւ Չագըճիի խումբին միանալով՝ դիւցազնօրէն կը կռուի քեմալական հորդաներուն դէմ: Ասատուր կը նահատակուի Էրէյլիի մէջ՝ թուրք *չէթէ*ներու դէմ մղուած մարտի մը ընթացքին:

2. Արշաւիր Պ. Քաղցրունի (Թաթլեան), «Դիակապատ Դաշտը. Դրուագ Մը 1915-ի Թրքական Հրէշութիւններէն» (էջ 120-127):

Հեղինակը իր գրութիւնը ձօնած է Մեծ Եղեռնի զոհ մեծ մօրը՝ Ֆլորենցա Կ. Թաթլեանի յիշատակին:

Կեսարացի Արշաւիր Պ. Քացրունին (Թաթլեան) իր յուշերուն ընդամէնը մէկ դրուագը կը պատմէ: Ան 13 տարեկան էր, երբ կը սկսի Կեսարիոյ հայոց բռնագաղթը: Ան կը յայտնէ, թէ իր հայրը հաւանաբար բանակ տարուած էր: Իր մեծ մօր, մօր, երկու եղբայրներուն եւ երեք քոյրերուն հետ տարագրութեան ճամբուն վրայ երբ կը հասնի Օսմանիէի գաղթակայանը, Հալէպ գտնուող իր հօրեղբօրմէն օգնութիւն կը հասնի իրենց: Արդարեւ, *Չաուշ* Մուսթաֆա անունով թուրք ոստիկանապետ մը, իր օգնական ոստիկանին հետ միասին, Արշաւիրի հօրեղբօրմէ դրամ եւ արտօնագիր կը բերէ: Հալէպի հայանպաստ կուսակալը (Ճելալ պէյը - Յ. Ի.) իր պաշտօնէն Թալեաթի հրամանով տակաւին չհանուած, Արշաւիրի հօրեղբօր բարեկամաբար կու տայ դրամ փոխանցելու եւ իր հարազատներուն համար արտօնագիր ստանալու թոյլտուութիւնը: Քիչ ատեն ետք, Կեսարիոյ եւ Էվէրէկի տխրահռչակ եւ հայատեաց կառավարիչ Զէքի պէյը զայն կը փոխարինէ իբրեւ Հալէպի նահանգապետ:

Չաուշ Մուսթաֆան իր հետն առնելով Արշաւիր Թաթլեանի ընտանիքը, զանոնք Օսմանիէէն Գաթմա կը տանի: Երբ Գաթմայի մօտերը կը հասնին, 13-ամեայ Արշաւիրը, հակառակ

իր մեծ մօր զգուշացումներուն, փորձութիւնը կ'ունենայ կառքէն վար նետուելու եւ մօտակայ բաց դաշտ մը մտնելու՝ ստուգելու համար ուրիշներէ լսած նախճիրներու լուրերը: Գիշեր էր, երբ Արշաւիրն իր արիւնակիցներու դիակներուն մէջէն անցնելով, կը յառաջանար դաշտին մէջ... Ան մերթ ընդ մերթ կը սայթաքի եւ դիակի մը վրայ կը կոխէ ու կ'իյնայ: Ան կը տեսնէ կտրտուած մարմիններ, ձեռքեր, ոտքեր եւ գլուխներ՝ տարածուած ամենուրեք: Այս մահասարսուռ տեսարանը երկար չի տեւեր Արշաւիրի համար, քանի որ հարազատները զայն կը գտնեն, ստիպողաբար ետ կը դարձնեն եւ կառքը կը նստեցնեն: Կառքը կը շարունակէ իր ճամբան, ինչպէս կը շարունակուի նաեւ հայոց տառապանքը...

Հայկազն Գ. Ղազարեան (դասաւորեց եւ խմբագրեց), «Պատմագիրք Չմշկածագի», հրատարակութիւն Չմշկածագի Հայրենասէրներու Միութեան, տպարան «Համազգային», Պէյրութ, 1971, մեծ չափի 654 էջ:

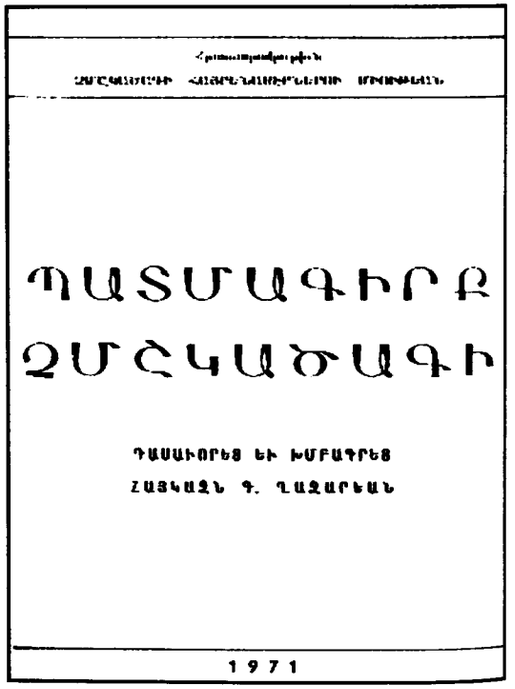

Բազմաթիւ յօդուածներէ բաղկացած այս պատմագիրք-ժողովածուին մէջ, մեր ուսումնասիրած նիւթին կ'առնչուին ստորեւ բերուող հատուածները:

Ա. Հայկազն Գ. Ղազարեան, «Սեւ Թուականը» (էջ 449-458):

Չմշկածագի գաւառակը կը պատկանի Տերսիմի գաւառին, որ Խարբերդի նահանգի երեք գաւառներէն մէկն էր: 1915-ի Ապրիլի սկիզբը, գէշ լուրեր եւ տարաձայնութիւններ կը շրջին Չմշկածագի մէջ: Մուճետիկը փողոցներուն մէջ բարձրաձայն կը յայտարարէ. «Հայե՛ր, վաղը պատրաստ եղէ՛ք, պիտի տեղահանուիք, քշուիք, բան մի՛ առնէք ձեզի հետ, կառավարութեան յանձնեցէ՛ք զանոնք»: Տղամարդիկը տուներուն մէջ կը ձերբակալուին եւ կը տարուին գիշերով: Թուրք *չէթէ*ները եւ *ասքեար*ները զանոնք կը քշեն անծանօթ ուղղութեամբ: Ամէն կողմ լացուկոծ եւ սարսափ կը տարածուի:

Չմշկածագի Առաջնորդական Փոխանորդը՝ Տէր Ռուբէն Քահանայ Հէքիմեանը ուրիշ քանի մը ազգայիններու հետ կապուած՝ կը տարուի: Չմշկածագի գիւղերէն հայ տղամարդիկը խումբ առ խումբ կը հաւաքեն: Թուրք ջարդարարները անոնց վրայ կը յարձակին ամայի վայրերու մէջ՝ կացիններով, մանգաղներով եւ սուրերով ու կը կոտորեն զանոնք: Տէր Սամուէլ Քահանայ Աճէմեանի խումբը Մամսա գիւղի այրերուն հետ միասին Կարմրի գիւղի խումբին կը խառնեն ու Եփրատի ափերուն՝ թրքաբնակ Շնկաղ գիւղին մէջ կը ջարդեն: Կարմրիի խումբին առաջնորդը Տէր Ատովմ Քահանայ Քիւրքճեանն էր: Այս խումբէն 14 տարեկան պատանի մը փախուստ կու տայ դէպի Սիսնա գիւղը, սակայն թուրք *չէթէ*ները ետեւէն կը հասնին ու զայն կրկին սպանդանոց կը տանին: Յաջորդ գոհերու թափօրը, որու առջեւէն չմշկածագցի նորընծայ քահանայ Տէր Մարտիրոս Մարտիրոսեանը կը քալէր, Խարասար գիւղէն կու գար: Այս խումբն ալ նոյն ճակատագրին կ'արժանանայ Եփրատի ափերուն վրայ... Թուրքերը կը հալածէին փախուստի դիմողները: Չմշկածագի բոլոր գիւղերը նոյն ճակատագրին կ'ենթարկուին:

Չմշկածագի եւ գաւառակի գիւղերուն մէջ կարգը կու գայ կանանց, ծերերուն եւ երեխաներուն: Թուրքերը զանոնք դէպի Եփրատի ու Արածանիի ափերը կը տանին:

Այդ դէպքերը տեղի կ'ունենան 24 Ապրիլ 1915-ին եւ յաջորդող օրերուն: Թրքաբնակ Աշկիւնիի, Եորէնճէի, Խարասարի եւ դաշտային գիւղերու թուրքերը կոտորուող կամ աքսորուող հայոց տուներն ու ինչքերը կը կողոպտեն: *Չէթէ*ները շատ վայրագ վերաբերմունք ցոյց կու տան հայ ծերերուն, անկարներուն եւ հիւանդներուն հանդէպ՝ զանոնք Եփրատի մէջ նետելով կամ հրացանազարկ ընելով: Շատ դժուար եւ երկար ընթացք մը կ'առնէ գետէն անցնելու եւ միւս ափը հասնելու գործը: Անօթութիւնը, ծարաւը եւ հիւանդութիւնները կը հալածեն խեղճ հայ գաղթականները...

Մարտիրոսացած Տ. Ատովմ Քհնյ. Քիւրքճեանին դուստրը՝ 9-10 տարեկան եղսօն կարծէք թէ տառապանքի համար աշխարհ եկած էր: Եղսոյին մայրը՝ Տիրուհին, իր ծծկեր մանկիկը գրկած, անկարող էր քալելու: Տէր Ատովմի հետ միասին անոր երկու չափահաս որդիները՝ Գարեգինն ու Արշաւիրն ալ նահատակուած էին: Եղսօն իր մօրն օգտակար ըլլալու հեւքին մէջ էր, որովհետեւ տակաւին իրմէ փոքր ուրիշ եղբայրներ եւ

քոյր մը ունէր: Ան գետէն դոյլով ջուր կը կրէր իր հարազատներուն համար: Տարագրութեան առաջին օրէն երկու ամիս ետք, Եղսօ կը հիւանդանայ, սակայն չ'ուզէր հանգիստ առնել, մտածելով իր մօր եւ հարազատներուն մասին: Ան երբ սաստիկ ջերմէ բռնուած էր, միայն մէկ օր պառկելէ յետոյ, յաջորդ օրը ջուր բերելու գացած էր դաշտերը: Այդ գիշեր Եղսօն չէր վերադարձած: Մայրը զայն քանի մը օր ետք մեռած գտած էր՝ ջուրի դոյլը ձեռքին մէջ...

Չմշկածագ գաւառակէն ճամբայ ելած կարաւանները, կոտորակուելով, կ'անցնին Եդեսիայէն եւ Ռաս-իւլ-Այնէն ու կը հասնին Տէր Զօր:

Քանի մը քաջարի երիտասարդներ՝ Սարգիս Բարուճակեանը, Համբարձում Հեքիմեանը, Շաւարշ Վեցմատեանը եւ ուրիշներ յաջողած էին փախուստ տալ՝ ի հարկին կռուելու թուրք թշնամիին դէմ: Շաւարշը հին եւ փորձառու յեղափոխական մըն էր: Այս երեք երիտասարդները իրենց շուրջ ուրիշ փախստականներ ալ կը հաւաքեն եւ խումբը երէկուան թուրք ջարդարարներուն ահն ու սարսափը կը դառնայ: Մամսայէն Մարտիրոս Աճէմեանն ալ իր ընտանիքով, Հազարի գիւղի քահանան՝ Տ. Մարտիրոսը՝ իր զաւակներով, ինչպէս նաեւ Չմշկածագէն, Իւչ-Պէկ եւ Խարասար գիւղերէն հայ երիտասարդներ եւ փախստական հայ զինուորներ այս խումբին կը միանան: Խումբը աւելի ուշ, կը կեդրոնանայ Տերսիմի մէջ, եւ Մեծն Մուրատի «Մէկ հայ՝ մէկ ոսկի»ի ցուցմունքներուն ժամանակ թուրքերու ճիրաններէն կ'ազատէ բազմահազար հայեր, որոնք կ'անցնին Կովկաս:

Դէպի հարաւ քշուող տարագրեալներուն մէկ մասը - անոնք, որոնք լաւ արհեստաւորներ էին - ետ կը գարձուին ու կրկին կը բնակեցուին Չմշկածագի եւ յարակից գիւղերուն մէջ: Խարասար գիւղին մէջ, ամերիկուհի մը, որու ամուսինն եւ զաւակները վայրագօրէն սպանուած էին Եփրատի եզերքը, Չմշկածագ կը տարուի: Թուրքերը զայն կ'անարգեն... եւ անոր փոքր երեխաները կը խլեն անկէ, ապա զայն Ամերիկա կը ղրկեն: Ան Ամերիկայի մէջ ձայն կը բարձրացնէ թուրքերու

կողմէ հայոց դէմ գործադրուած վայրագութեանց մասին: Այս աշխատանքին շնորհիւ, ամերիկեան նոր հոսանքներ կը ստեղծուին ի նպաստ հայութեան:

Միւս կողմէ, Կարմրի գիւղի նահատակ քահանային՝ Տէր Ատովմի դուստրը՝ Մաննիկը, կեսուրը եւ անոր երկու աղջիկները Սիսնա կը բերուին: Մաննիկի ամուսինն ալ՝ Վահան Էլիսանեանը իր հօրեղբօրորդւոյն Գարեգին Էլիսանեանի հետ թուրք «ընկեր»ներու միջնորդութեամբ Սիսնա կը բերուի: Վահանի «ընկեր»ները անոր ոսկեղէնը կողոպտելէ յետոյ՝ կը սպաննեն զայն...

Խարասար գիւղի քահանային՝ նահատակ Տէր Մարտիրոս Մարտիրոսեանի դուստրը՝ Հեղինէն Եփրատէն Արաբկիրի շրջանն անցնելու ատեն, փախուստ կու տայ թուրք չէթեներուն ձեռքէն: Վերջիններս կը կրակեն անոր վրայ եւ զայն ծանրօրէն կը վիրաւորեն: Հեղինէ ինքզինքը ջուրը կը նետէ եւ գետին միւս ափը կ'ելլէ: Իրենց տան շունին օգնութեամբ, ան կը յաջողի ճամբան շարունակել եւ գետեզերքէն քիչ մը անդին, ժամանակաւոր ապաստան մը կը գտնէ: Ապա ան իր շան հետ կը մեկնի Արաբկիր, եւ արտագաղթի ժամանակ կը յաջողի Մարսէյ անցնիլ:

Բ. Ներսէս Կարապետի Պապիկեան, «1915-ի Դէպքերը Չմշկածագ Քաղաքին Մէջ Եւ Տարագրութիւն» (էջ 458-463):

1915 թուականին, Չմշկածագ քաղաքն ունէր 1500 տուն բնակիչ, որուն 2/5-րդը՝ հայ, 2/5-րդը՝ թուրք, 1/5-րդն ալ տարբեր ազգեր, այդ շարքին՝ քիւրտեր էին: Քաղաքն առողջարար կլիմայ ունէր: Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին կը գտնուէր Չուխուր թաղին մէջ: Առաջնորդարանը եկեղեցւոյ կողքին էր: Հայոց Մեսրոպեան Վարժարանը Խասեր թաղին մէջ կը գտնուէր: Քաղաքին գրեթէ բոլոր արհեստաւորները հայեր էին:

Մինչեւ 4 Ապրիլ 1915-ի՝ Զատիկի օրը, Չմշկածագի կացութիւնը խաղաղ էր: Բազմաթիւ հայեր եւ թուրքեր կը ծառայէին օսմանեան բանակին: Անոնք, որոնք 44 օսմանեան

ոսկի փրկագին (*պէտէլ*) վճարած էին, ազատ կը մնային: Զատկուան յաջորդ օրը թուրքերը կը հրահանգեն, որ հայ տղամարդիկը ոստիկանատուն երթան: հոն ներկայացող այրերը կը բանտարկուին եւ ծեծի ու խոշտանգումներու կ'ենթարկուին: Այդ օրերուն դեռ պատանի Ներսէս Պապիկեանի հայրը՝ Կարապետն ալ անոնց մէջ էր: Չորս շաբաթ ետք, Կարապետը ազատ կ'արձակուի: Թուրքերը միւս բանտարկեալները խումբ առ խումբ կը տանին եւ Մուրատ գետի (Արածանի) ափին կը մորթեն զանոնք: Շատ չանցած, 15 Յունիս 1915-ին, կ'արձակուի բռնագաղթի հրամանը: Երեք օր ետք, հայերը, կարաւաններ կազմած, ճամբայ կը հանուին: Ներսէսի վեց հոգինոց ընտանիքն ալ կարաւանին մէջ էր: Անոնք առաջին օրը քրտական Ֆարէվէնք գիւղին մէջ կը գիշերեն: Հոն երկու օր կը մնան պարտէզի մը մէջ: Ապա Եփրատը անցնելով՝ կ'ուղղուին դէպի Արաբկիր: Կ'անցնին Կիմիւշ-Մատէնէն, Մեզիրէէն, Տէվէ Պօյնուէն, Ծովքէն, Սեւերակէն, Եղեսիայէն եւ կը հասնին Ռաքքա: Ներսէս Պապիկեան Նախախնամութեան օգնութեամբ փախուստ կու տայ, Հալէպ կը հասնի ու կ'ազատի:

Գ. Հայկազն Գ. Ղազարեան, «Սիսնա Գիւղի Տեղահանութիւնը» (էջ 463-465):

Սիսնա գիւղին մէջ, թուրքերը 13 Յունիս 1915-ին հայ պատանիներն ու երիտասարդները կը հաւաքեն: Բոլորին ձեռքերը իրարու կապելով, թուրք ոստիկանները զանոնք դէպի Մամսա գիւղը կը քշեն: Տողցմէ Աւագ Փափազեանը Եփրատ կը նետուի՝ փախչելու նպատակով, սակայն թուրքերը կը սպաննեն զայն: Ձերբակալութեան ատեն, Հմայեակ Բարնակեանը եւ Ներսէս Մաքսուեանը խոյս տուած էին: Թուրք *չէթէ*ները անոնց ետեւէն հասնելով, բռնած էին զանոնք: Սիսնա գիւղէն 17 պատանիներ կը նահատակուին Եփրատի ափերուն վրայ: Նախապէս, 8 երիտասարդներ բանակ գացած եւ հոն զոհուած էին:

14 Յունիս 1915-ին, Սիսնայի մէջ թուրքերը տուն առ տուն շրջելով, բոլոր հայ կանանց, աղջիկներուն եւ երեխաներուն անուններն կ'արձանագրեն ու կը հրահանգեն յաջորդ օրը տուները ձգել ու հեռանալ: Իսկապէս ալ, մէկ օր ետք, թուրքերը բոլոր հայերը Սիսնայի Հեքիմենց քաղը կը հաւաքեն՝ ոստիկաններու հսկողութեան տակ: Տեղահանուած 76 ընտանիքները կը տարուին Կարմրի գիւղի մզկիթին առջեւ, ուր անոնց կը միացուին ուրիշ գիւղերէն բռնագաղթեցուած հայեր: Կարաւանը կը յառաջանայ ու կը հասնի Եփրատի ափերը, ուր երեք օր ու գիշեր կը մնան: Մակոյկներով գետը անցնելէ յետոյ, կարաւանը կը յառաջանայ տառապանքի ճանապարհով դէպի Ռաքքա եւ Տէր Զօր...

Դ. Հ. Ս. Նրբունի [բուն անունով՝Հրաչ Սենեքերիմի Ինճէեան], «Արիւնոտ Յուշեր» (էջ 466-468):

Հեղինակը կը շեշտէ յոյժ կարեւոր փաստ մը՝ զանգուածային ձերբակալութիւններն ու հայոց բռնագաղթը **թուրք ժողովուրդի լիակատար հաւանութեամբ եղած են**:

Բանտերը լեցուած էին հայ տղամարդերով: Պատանի Հրաչ Ինճէեանին հարազատները թոյլ չեն տար, որ ան բանտ այցելէ եւ կերակուր տանի հայ բանտարկեալներուն, միակ այն պատճառով, որ զայն ալ կրնային վար դնել: Զէնքերու հաւաքման օրերուն, զէնք չունեցողները զէնք կը գնէին եւ թուրք ոստիկանութեան կը յանձնէին,.. Տիրող կացութենէն փախչող շատ քիչեր կը յաջողին իրենք զիրենք Տերսիմ նետել: 45 հայ բանտարկեալներ, Եփրատի եզերքը զտնուող Իզոլիի բանտին մէջ ողջ-ողջ կ'այրին:

Փախչողները կը ցրուին անտառներուն մէջ եւ ի հարկին զէնքի կը դիմեն: Ձերբակալութիւններէն խոյս տուած արաբկիրցի երեք երիտասարդներու հետ, Կարապետ Գարակէօզեանն ու Միհրան Ահարոնեանը կը բռնուին եւ Չմշկածագ կը տարուին: 10 Մայիս 1915-ին Չմշկածագ-Չարսանճագի Առաջնորդը՝ Գէորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեանը կը ձերբակալուի ու Խարբերդ կը ղրկուի՝ Պատերազմական Ատեանին առջեւ դատուելու համար:

Ե. Շաւարշ Վեցմատեան, «Չմշկածագի Շրջանի Կեանքը» (էջ 470-478):

Շաւարշ Վեցմատեանը 1913-ին ուսուցչական պաշտօնի կը կոչուի Չմշկածագի արեւմտեան կողմը գտնուող Մուռնա գիւղին մէջ, որ 22 հայ ընտանիքներէ բաղկացած էր: Այն ժամանակ, Քղիի, Բալուի, Չարսանճագի, Չմշկածագի եւ այլ գաւառներու դպրոցները Հայոց Միացեալ Ընկերութեան հովանաւորութեան տակ կը գտնուէին:

1915-ին, Շաւարշ չափահաս երիտասարդ մըն էր: Այդ դժնդակ օրերուն, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանն ու հայկական կուսակցութիւնները հայ ժողովուրդը կը յորդորէին ըլլալ զգաստ ու հաւատարիմ՝ թրքական պետութեան... Միւս կողմէ, Տերսիմի՝ հայոց բարեկամ քիւրտերը կ'ըսէին. «Քիրվանե՛ր, ուշքի՛ եկէք, գետերն ի վար հայ դիակներ կը ծփան. ահաւոր դաւ մը կը պատրաստուի ձեր գլխուն. արժէքաւոր ինչ որ ունիք վերցուցէ՛ք ձեզի հետ եւ ապաստանեցէ՛ք մեր մօտ»...

1915-ի Ապրիլին, Շաւարշ Վեցմատեանը բանակ կը մտնէ եւ Մեզիրէի Կարմիր Խոնախ կոչուած բանտին եւ Ֆրանսական Գոլէճի գրաւուած շէնքին մէջ կը ծառայէ փոխն ի փոխ: Շաւարշը իր հօրը ծանօթ յիսնապետներէն Նեճէբ պէյի միջնորդութեամբ, օսմանեան օրէնքին՝ ուսուցիչներու համար տրամադրած կարգադրութենէն օգտուելով, բանակի ծառայութենէն զերծ կը կացուցուի: Շաւարշ դէպի Մեզիրէ կ'ուղղուի իր երէց եղբօր՝ Աբրահամի տունը: Երբ ան իր եղբօր տան առջեւ կը հասնի, կը տեսնէ բազմութիւն մը եւ Աբրահամը, որուն ձեռքը թուրք ոստիկանները բրիչ մը տուած էին եւ բան մը փնտռելու համար գետինը փորել կու տային: Քիչ ետք, Աբրահամ Վեցմատեան ոստիկաններու հսկողութեան տակ կ'առաջնորդուի Մեզիրէի կեդրոնական բանտը: Շատ չանցած, Շաւարշ կ'իմանայ, թէ հայ կալանաւորները իրենց տրուած զարհուրելի չարչարանքներէն վերջնականապէս ազատելու համար, բանտը կրակի տուած էին եւ իրենք բոլորն ալ՝ մեռած բոցերուն մէջ...

Շաւարշ Վեցմատեանը Մուռնա կը վերադառնայ: Գիւղին բոլոր այրերը ձերբակալուած ու բանտարկուած էին: Վարժարանը փակուած էր: Շաւարշի՝ գիւղ հասնելէն յետոյ կը սկսի բռնագաղթը: Շաւարշը իր աշակերտներէն քանի մը հոգիի հետ Մուռնայի արեւմտեան կողմը գտնուող քարայրի մը մէջ կը պահուըտի: Երկու օր ետք, երբ հայ տղաքը քարայրի մուտքին առջեւ ճաշի նստած էին, քանի մը թուրք *չէթէ*ներ կը փորձեն զանոնք ձերբակալել ու սպառնալիքներ կուտեղան անոնց վրայ: Շաւարշ անոնց «կը խոստանայ» խումբով ներկայանալ կառավարութեան եւ իսլամութիւնն ընդունիլ: Ասոր վրայ, *չէթէ*ները զանոնք ազատ կը թողուն: Նոյն գիշերը, Շաւարշ իր խումբով քրտական Խոժալի ցեղախումբի պետին՝ Իպրահիմ աղային (Իտարէ) քովը կ'ապաստանի Անպտղայ գիւղը: Խոժալի ցեղախումբը թրքատեաց էր: Հակառակ թրքական իշխանութեանց սպառնալիքներուն, Տերսիմի քրտական *աշիրէթ*ները իրենց քով ապաստան գտած հազարաւոր հայերը չեն յանձներ թուրքերուն: Շաւարշ Վեցմատեանն իր խումբով 16 ամիս կը մնայ Իտարէին քով: Վերջինիս ցեղախումբը իր հացն ու բանը բաժնած էր հայ փախստականներուն հետ... (Տերսիմի ցեղախումբերու նիստուկացը նկարագրուած է 476-477-րդ էջերուն մէջ):

1916-ի Օգոստոսին, Շաւարշ Վեցմատեանը Մուռնա գիւղի վարժարանի հոգաբարձուներէն Թովմաս Նազարեանին հետ կ'անցնի Երզնկա, որ ռուսական բանակի ձեռքն անցած էր: Խարբերդէն, Չարսանճագէն, Ակնէն, Արաբկիրէն, Ատըեամանէն եւ Չմշկածագէն փախստական վեց հազար հայեր կ'անցնին Երզնկա ու այդպիսով կ'ազատին գազան թուրքին ճիրաններէն:

Անդրէաս Գարամանեան (Տաւրոս), «Տարագրեալի Մը Յուշերը», Ա. եւ Բ. հատորներ, Պուէնոս Այրէս, Ա. հատոր՝ տպարան «Անթարթիտաս», 1972, միջակ չափի 151 էջ, Բ. հատոր՝ տպարան «Արարատ», 1986, միջակ չափի 158 էջ:

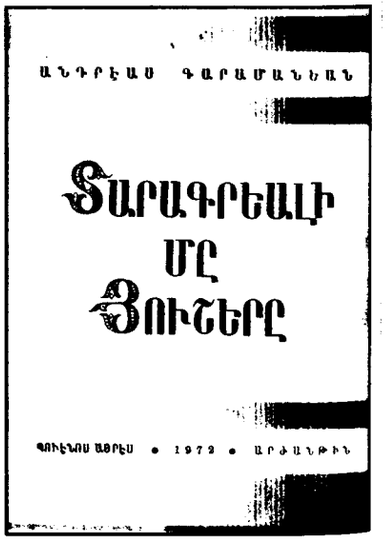

Ա. հատորին նկարագրութիւնը:

Անդրէաս Գարամանեան ծնած է Կարս Պազար, 1911-ին: Կարս Պազար քաղաքին շրջանը Կիլիկիոյ հողագործական ու անասնաբուծական համբաւաւոր եւ արգաւանդ վայրերէն մէկն էր՝ իր 50-60 գիւղերով: Գիրքի 137-140-րդ էջերուն մէջ, հեղինակը տեղեկութիւններ կու տայ իր ծննդավայրին մասին: Կարս Պազարը հին քաղաք մըն է, նախապէս կոչուած է պարզապէս Կարս եւ կը գտնուի Սիսէն 30 մղոն դէպի հարաւարեւելք, Անազարբա քաղաքէն հիւսիս: Ան հիմնուած է 12-րդ դարուն սկիզբը (տե՛ս Միսաք Քէլէշեանի «Սիս Մատեան»ը, Պէյրութ, 1949): 1375-ին Կիլիկիոյ հայոց թագաւորութեան անկումով, Կարսը սելճուքեան, արաբական եւ ապա օսմանեան տիրապետութեան տակ կ'իյնայ: Գրաւումէն ետք, արաբները ու թուրքերը բանջարեղէն, արմտիք, արջառ, ձի, պանիր, իւղ եւ այլն բերելով՝ Կարսի մէջ կը վաճառէին: Այս պատճառով, բուն անուան՝ «Կարս»ի կից կ'աւելցուի «Պազար», այսինքն՝ «շուկայ» բաղադրիչը:

Կարս Պազարի եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին, իսկ դըպրոցը՝ Թորգոմեան կը կոչուէին: 1441-ին Գրիգոր Լուսաւորիչին կորսուած Ս. Աջը հոն գտնուած է: Քաղաքը նշանաւոր էր չորս բերդերով, որոնք մեծ դեր խաղցած են Հայկական Կիլիկիոյ վեհապետներուն մղած արշաւանքներուն եւ ինքնապաշտպանական մարտերուն ընթացքին: Կարս Պազարի շրջակայքը աւերակներ եւ սրբատաշ քարեր գտնուած են, այդ շարքին՝ մեծ մասամբ՝ խոյակներով եւ հայերէն արձանագրութեամբ աւերակ վանք մը:

Քաղաքին շուկայի առեւտուրը, արհեստները, արմտիքի ու բամպակի վաճառականութիւնը հայոց ձեռքն էին: Կային նաեւ երկրագործութեամբ իրենց ապրուստը հանող հայեր, որոնք Հաճընէն, Մարաշէն, Ատանայէն, Կապանէն եւ այլ տեղերէ գաղթած էին: Կարս Պազարը մեծ քանակութեամբ ցորեն, գարի, շուշմայ, սիսեռ, ոսպ, լուբիա, բամպակ, բրինձ, ձմերուկ եւ որակեալ կարպետներ կ'արտադրէր: Վարչականօրէն, քաղաքը *գաւմագամ*ութեան կեդրոն էր: Հայերն ու թուրքերը իրարու հետ յարաբերաբար հաշտ կ'ապրէին: 14 Ապրիլ 1909-ին, շնորհիւ Ճիճ Թորոս անունով յայտնի հաճընցի Թորոս Տարտաղանեանի, որ ճիւաւոր ոստիկան մըն էր Կարս Պազարի մէջ, քաղաքին հայերը կ'ազատին իթթիհատականներու ծրագրած ջարդէն: Ան թուրք տասնապետի մը հետ դէպի գիւղերը գրութիւն մը կը տանի փակ պահարանի մը մէջ, որու մէջ իսլամները (հեղինակը կ'ակնարկէ թուրքերուն, քիւրմէններուն եւ չէչէններուն - Յ. Ի.) կը հրաւիրուէին ջարդելու հայերը: Ճիճ Թորոս, կասկածելով պահարանի գրութեան բովանդակութեան, զայն կը բանայ ու կը տեղեկանայ սարսափելի ծրագիրին: Ան անմիջապէս կը սուրայ Կարս Պազար եւ հոնտեղի ազգային պատասխանատուները տեղեակ կը պահէ դաւին մասին: Քաղաքին հայերը շուտով իրարու կը հաղորդեն այս ծրագիրը, եւ առանց քրքական իշխանութեանց կասկածը յարուցելու, գիշերով տունէ տուն գաղտնի անցքեր բանալով, կը տեղափոխուին եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ու Թորգոմեան Վարժարանին մէջ կը հաւաքուին: Անոնք ընդամէնը 26 հրացանով եւ քանի մը ուրիշ հասարակ զէնքերով՝ կ'որոշեն ինքնապաշտպանութեան դիմել: Կողոպտելու, հրդեհելու եւ կոտորելու մոլուցքով հարբած իսլամ (ակնարկը կ'երթայ վերոյիշեալներուն) խուժանը մեծ անակնկալի առջեւ կը յայտնուի, եւ հայ քաջերու յանդուգն դիմադրութեան հանդիպելով ու իր

ետին բազմաթիւ դիակներ եւ վիրաւորներ ձգելով, շփոթահար կը փախչի եկած ճամբայով: Միսաք Քէլէշեանի «Սիս Մատեան» եւ Յակոբ Թերզեանի «Աղէտք Կիլիկիոյ» գիրքերուն մէջ առաջինը՝ համառօտ, երկրորդը՝ աւելի ընդարձակ կերպով տեղեկութիւններ կը հաղորդեն Կարս Պազարի հայոց այս ինքնապաշտպանական մարտերուն մասին: Զապէլ Եսայեան իր «Աւերակներուն Մէջ» ուղեգրութիւն-գիրքին մէջ ալ կ'անդրադառնայ այս մասին: Հայ գրագիտուհին իր «Կսկիծներ Կիլիկիոյ» գիրքին մէջ կը վկայէ, թէ «Կարսպազարցիներու 1909-ին մղած լռելեայն ինքնապաշտպանութեան հերոսամարտը ցարդ շատերու անծանօթ եւ անհաղորդ մնացած է»: Իսկ Անդրէաս Գարամանեան այս հերոսամարտին մասին կը գրէ. «Հոս օրուան եզակի քաջարի հերոսներէն են թէ՛ Դեւ (Ճին) Թորոս ձրաւոր ոստիկանը եւ թէ՛ Կարս Պազարի բնակչութիւնը...»:

Հեղինակը, առանց մանրամասնութիւններ տալու, կը գրէ, թէ Մեծ Եղեռնի օրերուն, կարսպազարցիները Արաքիոյ տափաստանները կը քշուին: Վերապրողները Հայ Դատին եւ անկախ Հայաստանի իրականացման իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն թէ՛ 1918-ին՝ Արարայի ռազմաճակատին վրայ եւ թէ՛ 1920-ին՝ Հաճընոյ օգնութեան փութացող «ութսուններ»ու արշաւանքին մէջ, ինչպէս նաեւ այլ տեղեր թուրք թշնամիին դէմ ճակատելով:

1915-ին, կեդրոնական կառավարութեան հրահանգով, թուրք մունետիկներ ահազանգ կը հնչեցնեն՝ կազմ ու պատրաստ ըլլալ աքսորի՝ դէպի Տէր Զօր մեկնելու: Այս գոյժը կը ցնցէ Կարս Պազարի եւ շրջակայ գիւղերուն բնակիչները: Սակայն, Անդրէաս Գարամանեան, այն ատեն չորս տարեկան, ուրիշ մանչերու հետ իր բերկրանքէն կը ճչար. արդարեւ, այս փոքրիկները չվախցնելու համար, տարեցները զանոնք խաբած էին, թէ պտոյտի կ'երթան՝ յոյժ հետաքրքրական ու զարմանազան բաներ տեսնելու... 1914-ին, այրերը զօրակոչի կանչուած էին: Իրականութեան մէջ սակայն, Կարս Պազարի եւ շրջակայ գիւղերուն վերեւ սուգ եւ թախիծ կը տիրեն: Կարս Պազարի աքսորականները վերջին անգամն ըլլալով կ'այցելեն

Ս. Աստուածածնին, կ'աղօթեն, սրբատաշ քարերը կը համբուրեն եւ ճամբայ կ'ելլեն դէպի անյայտութիւն:

Անդրէասի հայրը օսմանեան բանակ գացած էր, տան հոգը հօրեղբայրը՝ Փանոս Գարամանեանն ստանձնած էր: Անոնք Կարս Պազարէն մեկնած վերջին կարաւանին մէջն էին: Անդրէաս իր մօր, երկու եղբայրներուն, Փանոս հօրեղբօր եւ հանիին (հօրական մեծ մայրը) հետ կ'երթար: Ճիհան գետը լաստերով կ'անցնին: Քիչ մը անդին, թուրքերը կը յարձակին կարաւանին վրայ, գաղթականները կը գանակոծեն, զանոնք կողոպտեն ու կիսամերկ վիճակի մէջ կը թողուն, իսկ գեղեցիկ օրիորդներն ու հարսերը կ'առեւանգեն ու կը լկեն: Քաղցն ու ծարաւը կը նեղէին զանոնք: Շատերը ուռած գարշապարներով, քալելու անկարող, սնունդի ու ջուրի պակասէն հիւանդացած, կ'իյնային գետին՝ կիսամեռ վիճակի մէջ ու սովամահ կ'ըլլային: Դիակները հաւաքող ու թաղող չկար... Կարաւանը մերթ ընդ մերթ կանգ կ'առնէր՝ հանգչելու: Ժողովուրդը անձրեւէն գոյացած ջուրերու վրայ կը յարձակէր եւ վայրի բոյսէր կը քաղէր՝ սնուելու համար: Ամիսներ շարունակ այսպէս քալելով արաբական գիւղերու եւ քաղաքներու մէջէն, կարաւանին հազիւ քառորդ մասը կը հասնի Տէր Զօր: Տարրական սնունդի, հանգիստի եւ քունի պակասէն երեխաներուն քիթէն, բերնէն եւ յետոյքէն արիւն կը հոսէր... Անդրէաս ականատես կ'ըլլայ կտրուած գլուխներու, ձեռքերու, ոտքերու եւ յօշոտուած դիակներու կոյտերու սահմռկեցուցիչ տեսարաններու: Փոքրերը աւազին վրայ կը խաղային: Քահանան ձայնաւոր պատարագ կը մատուցէր, իսկ թուրքերը անխնայօրէն կը ջարդէին...

Չորս տարի ետք, Տէր Զօր կը հասնի աւետաբեր լուրը՝ Դաշնակիցները Պաղեստինը, Սուրիան եւ Միջագետքը գրաւած են եւ թուրքերն ու գերմանացիները խուճապահար կը նահանջեն: Ողջ մնացողները փութով կը հեռանան Տէր Զօրէն դէպի Անդրյորդանան եւ Պաղեստին: Սուրիոյ մէջ, վերապրող հայերը, Ճեմալ փաշայի խորհուրդով, իսլամացած էին՝ զանգուածային կոտորածէ զերծ մնալու համար:

Անդրէաս եւ իր եղբայրները Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան նորաբաց որբանոցը կ'ընդունուին Երուսաղէմի մէջ: Որբանոցին մէջ քրտախօս, թրքախօս եւ արաբախօս հարիւրաւոր որբեր ու որբուհիներ կային: Շատերը հայերէն բնաւ չէին հասկնար:

Հ. Բ. Ը. Մ.ի որբանոցը կը փոխադրուի Փոր Սայիտ, ապա՝ Մերսին, Ատանա եւ Տարսոն: Կիլիկիոյ պարպումին՝ որբերը Անթիլիաս (Լիբանան) կը տեղափոխուին: Անդրէաս Գարամանեան Անթիլիասի որբանոցէն կ'անցնի Պաղեստինի Նազարէթ քաղաքը, ապա՝ Բեթղեհէմի իտալական գիշերօթիկ վարժարանին արհեստանոցը: Ազգային բարերարի մը միջոցով, ան բախտը կ'ունենայ մեկնելու Իտալիա եւ Հռոմի Լեւոնեան-Հայկազեան Վարժարանին մէջ բարձր ուսման հետեւելու:

Այս է Անդրէաս Գարամանեանի վկայութիւնը Հայ Գողգոթայի սրտաճմլիկ դրուագներէն... Իր խօսքին վերջաւորութեան, ան կ'ըսէ. «Ուստի պէտք է բոլորուիլ միացեալ ճակատով, առանց քաղաքական եւ յարանուանական խտրութեանց, բողոքել աշխարհի խղճմտանքին դէմ՝ նմանը չտեսնուած, գործուած նախճիրներուն համար, պահանջել արդար լուծումը հայուն արժանապատուութիւնն իսկ եղող Դատին եւ իրագործումը՝ նահատակներու ԱՐԻՒՆՈՏ ԿՏԱԿԻՆ» (գլխագրումը իմս է - Յ. Ի.):

Անդրէաս Գարամանեան իր գիրքին 86-րդ էջին վրայ, «Ութսուններու Արշաւանքը» վերնագիրին տակ կ'անդրադառնայ Կիլիկիոյ ազատագրութեան համար մղուած պայքարներուն: Արդարեւ, մեծաւ մասամբ կարսպազարցի երիտասարդներէ բաղկացած 80 հոգինոց զինեալ խումբ մը կը պատրաստուի Հաճընոյ ինքնապաշտպանութեան օգնութեան հասնելու: 20 Մարտ 1920-ին, Ասատուր Սաչեան («Հերոս») Հաճընէն բերած էր հայուհիներու գրած յուզիչ կոչ մը՝ ուղղուած հայ երիտասարդներուն: Տառապող եւ պաշարուած հաճընցիներուն օգնութեան հասնելու այս կոչին կ'արձագանգեն 80 վրիժառու, անձնուրաց ֆետայիներ Սիսի Ազգային Միութեան

գրասենեակին առջեւ: Ասոնցմէ շատերը արդէն նախապէս թրծուած ռազմիկներ էին դեռ 1918-ի Արարայի ճակատամարտէն: «Կիլիկիան մերն է, զայն պիտի չլքենք» նշանաբանով, անոնք դէպի Հաճընը կը մեկնին: Իրենց հետ դրամ ու ջորիներու վրայ բեռցուած առատ ռազմամթերք եւ ուտեստեղէն կը տանին: Խիզախ Հաճընը չորս կողմէն պաշարուած էր թուրքերով: Արտաքին աշխարհին հետ հաղորդակցութեան կապերը խզուած էին: Հաճընցիք առանձինն կենաց եւ մահու պայքար կը մղէին դարաւոր թուրք թշնամիին դէմ: Ըստ Սիսի Ազգային Միութեան, «Ութսուններ»ը մէկ տարուան համար բաւարարող ռազմամթերք կը փոխադրէին Հաճընը:

Բայց աւա՜ղ, ֆրանսական գրաւման իշխանութիւնը հայ կամաւորներու գունդին շարժումները մատնած էր թուրք թշնամիին: Արդարեւ, Սիսէն 8 ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող «Ագռաւի Պարանոց» կոչուած կիրճին մէջ, նախօրօք դարանակալած թուրքերը պաշարման տակ կ'առնեն 80 քաջերը եւ անխնայօրէն կը հարուածեն անոնց: Երկուստեք հրացանաձգութիւն եւ ջարդ կը սկսին: «Ութսուններ»ու ջոկատը ամբողջովին կ'ոչնչանայ՝ տակաւին Հաճընը չմտած... Միայն քանի մը մարտիկներ կրնալով կը նահանջեն եւ 22 Մարտ 1920-ին կը հասնին Սիս՝ բօթաբեր լուրով: Ազգին սուգը մեծ կ'ըլլայ:

Հեղինակը՝ Անդրէաս Գարամանեանը կը յիշէ անունները կարսպազարցի խոստմնալից, կայտառ քանի մը երիտասարդներու, որոնք մասնակցած էին «Ութսուններ»ու արշաւանքին՝ խումբին դրօշակակիրը՝ Խորէն Շահանեանը (Անդրէաս Գարամանեանի հօրաքրոջ որդին), Յովհաննէս Բարլաքեանը, Կարապետ Քեհէեանը, Կարս Պազարի Թորգոմեան Վարժարանի ուսուցիչներէն Գրիգոր Առաքելեանն ու Փանոս Իսկահատեանը:

Առաջին Աշխարհամարտը վերջ գտած էր: Մեծ տէրութիւնները աւարի ու կողոպուտի ծածուկ ժողովներ կը գումարէին: Դաշնակիցներու յաղթանակին համար հազարաւոր հայ երիտասարդներ զոհ գացած էին: Երբեմնի դաշնակից մեծերուն միջեւ ստեղծուած հակամարտութեանց հետե-

ւանքով, Ֆրանսա կը պարպէ Կիլիկիան եւ զայն կը յանձնէ թուրքերուն: Խոստումնադրուժ Դաշնակիցները իրենց փոքր դաշնակիցը՝ Հայաստանն ու Կիլիկիան ընդմիշտ կը լքեն:

Ըստ հեղինակին, կարսպազարցիները Լիբանանի, Սուրիոյ, Յունաստանի, Հայաստանի, Պուլկարիոյ եւ զոյգ Ամերիկաներուն մէջ կը ցրուին (էջ 140):

Հոս կ'արժէ վերապատմել ականատեսի վկայութիւն մը, զոր Անդրէաս Գարամանեան Արժանթինի մէջ լսած է վերապրող հայ երիտասարդի մը՝ Հայկի բերնէն ու զայն ընկարագրած այս գիրքի 32-36-րդ էջերուն մէջ՝ «Ջգայացունց Վկայութիւն Մը» խորագիրին տակ:

15 որբեր, արդէն չափահաս դարձած, հաւաքուած էին իրենցմէ մէկուն տան մէջ: Անոնք կարգով կը սկսին պատմել, թէ իրենցմէ իւրաքանչիւրը ինչպէս ողջ դուրս եկած է Եղեռնի դժոխքներէն: Ստորեւ՝ անոնցմէ մէկուն՝ Հայկին վկայութիւնը՝ տեղ-տեղ մէջբերումներով աւելի պատումէն («տաճիկ» բառը փոխարինած եմ «թուրք» բառով – Յ. Ի.):

Գոնիայի նահանգի Էրէյլիի շրջանի Մեճիտիէ գիւղին մարագին մէջ կը հաւաքեն 150 անպաշտպան հայեր՝ ծերեր, պառաւներ, երեխաներ եւ կանայք: Արիւնարբուները մտադրած էին զանոնք ողջ-ողջ այրել: Երբ յարդանոցը կրակի կու տան, 7-8 տարեկան խումբ մը երեխաներ, պատանի Հայկի առաջնորդութեամբ, խոյս կու տան հրդեհէն ու կ'ապաստանին քարայր մը, առանց գիտնալու, թէ վերջինս մայր արջի մը ու անոր երկու քոթոթներուն որջն է եղեր: «Լեղապատառ՝ քովքովի եկանք, դողդոջելով զիրար հրմշտկեցինք, ապշահար, ոչ առաջ կրնայինք ընթանալ, ոչ ալ՝ ետ: Մահուան ուրուականին առջեւ կանգնած՝ կը սարսափէինք...»,- կը վերյիշէ Հայկը: Մայր արջն ու քոթոթները կու գան եւ կը կանգնին որբերուն դէմ դիմացը: Մայր արջի «աչքերուն մէջ ցասումի, յուզումի եւ գերթութեան արցունքի կայլակներ կային... Ան իր բնազդային շարժուձեւերով մեզի հասկցուց, թէ ինքը մեզի օգտակար պիտի ըլլայ, զմեզ պիտի խնամէ, մեր վէրքերը պիտի բուժէ եւ մեր ցաւերը պիտի ամոքէ»,- կ'ըսէ այդ սարսափի պահերն ապրած

Հայկը: Մայր արջը իր ճագերը որբերուն քով ձգելով, անոնցմէ մէկուն ձեռքէն քաշելով միասնաբար դուրս կ'ելլէ քարայրէն: Քանի մը ժամ ետք անոնք կը վերադառնան բուժիչ խոտերով: Արջը այդ խոտերը կը ծամէ եւ խիւսը կը դնէ որբերու վէրքերուն վրայ: Ամէն առտու, գազանը անտառ երթալով՝ վայրի հատապտուղներ ու վայրի մեղր կը բերէ եւ անոնցմով կը սնէ որբերը: «Ժամանակի ընթացքին մեր վէրքերը բուժուեցան»,- կը նշէ Հայկը, աւելցնելով, թէ մարմնապէս կը կազդուրուին ու նոյնիսկ կ'ուռճանան՝ շնորհիւ մայր արջի իսկապէս ծնողական հոգածութեան: Իրիկուն մըն ալ, մայր արջը քարայր կը վերադառնայ՝ սարսափելի ոռնոցներով դղրդացնելով շրջապատը. ան իր շարժումներով որբերուն կը հասկցնէ, թէ որսորդները սպաննած են իր ճագերը: «Ծոյեցինք, գգուեցինք, յոյժ աշխատեցանք մխիթարել զինքը»,- կ'ըսէ Հայկ: Սակայն որբերուն բոլոր ճիգերը ապարդիւն կը մնան: «Այն գիշերը չքնացանք, սգաւոր մայր արջին ընկերացանք որպէս հսկումի գիշեր, իր սպաննուած մատղաշ ճագերուն համար. մենք ալ լացինք խեղդածայն, վասնզի ընտելացած էինք անոնց հետ, մեր ալ մայրն էր եղած մեր մոճաւանջի եւ տուայտանքի օրերուն...»,- խոր յուզումով կը վերյիշէ Հայկը: Յաջորդ առտու մայր արջը, սովորականին նման դուրս կ'ելլէ քարանձաւէն, սակայն այլեւս չի վերադառնար... Անոր վերադարձը մինչեւ ուշ գիշեր ի զուր սպասած եօթը հայ որբուկները կ'ենթադրեն, թէ որսորդները զայն ալ սպաննած են: Որբերը կը մտածեն առտուն դուրս գալ ու փնտռել երեքին դիակները՝ զանոնք քարայրին մէջ պատշաճ ձեւով թաղելու համար՝ զանոնք ողողելով իրենց դառնաղի արցունքներով, քանի որ մայր արջը զիրենք՝ «թուրք ցեղասպաններու ձեռքէն հալածուող հայ խլեակները» գուրգուրած էր՝ հարազատ մօր նման: Սակայն, արեւածագին, հովիւներու գամփռները կը յայտնաբերեն որբուկներուն հետքը, սաստիկ կերպով կը հաչեն ու իրենց տէրերուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրեն հայ երեխաներուն վրայ: Թուրք մանկահասակ հօտաղները, ահաբեկուած հայ տղեկներուն քանակէն, անմիջապէս կը փախչին: Հաւանաբար անոնք լուր

կու տան որսորդներուն, վերջիններս ալ՝ թուրք ոստիկաններու, որոնք կու գան, կը պաշարեն քարայրը, ապա ներս կը մտնեն: «Փոխանակ մեր վրայ մարդկային խիղճ ու գութ ունենալու, ընդհակառակը՝ թուրքերու յատուկ լրբութեամբ մեր վրայ յարձակեցան, մեզ գանակոծեցին, մեր թեւերը շղթայեցին, սովահար ու հետիոտն՝ ժամերով կիզիչ արեւուն տակ, գիւղ մը տարին՝ թուրք ագարակատիրոջ մը յանձնեցին, որ զմեզ քըրքացնեն»,- իր վկայութիւնը կ'աւարտէ երբեմնի որբ, այնուհետեւ Արժանթին հաստատուած Հայկը:

Բ. հատորին նկարագրութիւնը:

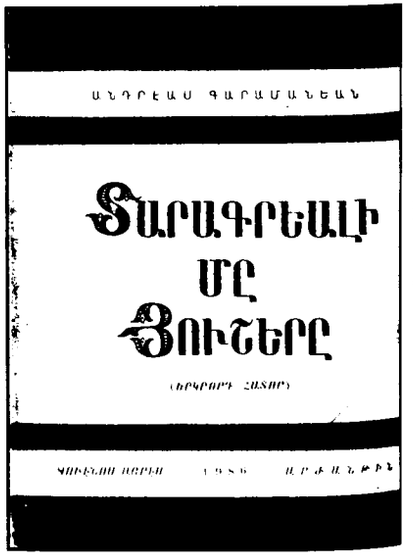

Անդրէաս Գարամանեան իր երկրորդ հատորով ընթերցողին կը փոխանցէ յաւելեալ տեղեկութիւններ Կարս Պազար քաղաքին մասին եւ ուրիշ վայրերու կոտորածներուն վերաբերեալ վկայութիւններ կը ներկայացնէ: Վերջիններուս առնչութեամբ կ'արժէ անդրադառնալ գիրքին երեք գլուխներու.

«Դերերը Կարսպազարուհիներու» (էջ 56-61).- Մինչեւ օսմանեան սահմանադրութեան վերահռչակումը, Կարս Պազարի իգական սեռը տուներէն դուրս չէր ելլեր ընդհանրապէս: Թուրքերը գեղեցիկ աղջիկները եւ հարսերը կ'առեւանգէին ու հայերէն խօսողներու լեզուն կը կտրէին: Դպրոցներուն մէջ հայատառ թրքերէն կը սորվէին միայն: Կարսպազարուհին սնած, մեծցած է հայկական տոհմիկ բարքերով, կառչած է ծննդավայրին եւ քրիստոնէական հաւատքին: Երբ պայմանները ներած են, ան իր զաւակներն ու թոռները հայկական կրթարաններ ղրկած է՝ հայ գիրն ու գրականութիւնը սորվելու: Երբ դեռատի սերունդը հայերէն կը թոթովէր ու կ'երգէր, կարսպազարուհին ուրախութեամբ կը լեցուէր: Սահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք,

կարսպազարցին կը սկսի իր օրրանին մէջ հայկական ուսումնարաններ յաճախել մեծ եռանդով: Ապա ան Հաճընն, Այնթապ եւ Չորք Մարզպան կը մեկնի՝ բարձրագոյն ուսման եւ հայոց լեզուի, պատմութեան ու մշակոյթի խորացուած գիտութեան հետեւելու:

Քեմալական շարժման ծաւալումով, հայերը օր մը, կէս գիշերին, լքելով տուն, տեղ եւ նիւթական հարստութիւն, կիսամերկ, բոպիկ, իրենց սրտահատորները կոնակը շալկած, ձմրան ցուրտին փախած էին Կարս Պազարի շրջակայքի ագարակներէն, գիւղերէն ու աւաններէն ու եկած Կարս Պազար:

Տարագրութեան հեռաւոր, ճահճոտ, տղմուտ եւ մրոտ վրանակայաններուն մէջ իսկ, քաղցած, կմախքացած ու դալկահար կարսպազարուհին իր պատիւն ու նկարագիրը բարձր պահած էր: Ան իր աչքերով տեսած էր իր ամուսինին խողխողումը:

Կարսպազարուհին որպէս վրէժ իր քաջարի զաւակներն ու թոռները անհաւասար եւ ահեղ, գրկախառն կռիւներու մէջ ներած էր թուրքին դէմ՝ ծննդավայրի եւ իր անձի պաշտպանութեան համար, ինչպէս, օրինակ, 1909-ին՝ Կարս Պազարի հերոսական ինքնապաշտպանութեան ընթացքին, 1918-ին՝ Արարայի ճակատամարտին մէջ, 1920-ին՝ հերոսական Հաճընի օգնութեան փութացող «ութսուններ»ու խումբին մէջ եւ այլն:

Կարսպազարցի յանդուգն մայրեր իրենց մանուկները կուրծքերնին սեղմած, Տէր Զօրի անապատներուն մէջ պապակած ու սոված կը մեռնէին: Շատերն իրենց երեխաներով խիզախաբար Եփրատի ջուրերուն կը յանձնուէին կամ լեռներու բարձրունքներէն խոր վիհեր կը գահավիժէին: 1920 թուականին, կարսպազարցիները ձիւներու տակ իրենց բնօրրանէն դէպի Սիս կը նահանջեն հետիոտն:

Յարութիւն Թադէոսեանի եւ անոր կնոջ սպանութիւնը (էջ 99-103).- Հեղինակը՝ Անդրէաս Գարամանեանը, քանի մը վերապրողներու հետ նստած կ'ըլլայ բնիկ ագշէհիրցի ծերունի

Յակոբ Գասպարեանի՝ Պուէնոս Այրէսի Լիմիերս արուարձանին մէջ գտնուող դերձակատան մէջ, ուր անոնք կը զրուցեն Մեծ Եղեռնին իրենց կրած տառապանքներուն մասին:

24 Ապրիլ 1915-ին, Ագշէհիր քաղաքէն առաջինը կ'աքսորեն մեծահարուստ, ազգային բարերար, գործավաճառ Յարութիւն Թադէոսեանը իր կնոջ ու դեռատի երկու դուստրերուն հետ: Քաղաքին հայերը ասկէ կը գուշակեն իրենց գլխուն գալիք աղէտը: Թադէոսեան ընտանիքին ուղեկցող ոստիկանները կը մերկացնեն զանոնք, կը կողոպտեն անոնց զարդեղէնը ու վայրագօրէն կը գանահարեն զանոնք՝ մինչեւ նուաղիլը: Այնուհետեւ, զանոնք կը սթափեցնեն՝ շարունակելու իրենց գազանութիւնները անոնց նկատմամբ: Լիրբերէն մէկը երէց դստեր ձեռքը կու տայ սուր մը ու անկէ կը պահանջէ զայն իր իսկ հօր փորը մխել՝ խոստանալով բաշխել դստեր կեանքը: Առաջարկ-պահանջէն սարսափահար պարմանուհին վար կը նետէ սուրը եւ դահիճին առջեւ ծունկի գալով՝ կը խնդրէ զինք ազատել նման քստմնելի արարք կատարելէ: Սակայն, վայրենիները չեն ուզեր լսել կիսախելագարած մանկամարդուհիին աղաչանքները, եւ սուրին կոթը անոր ձեռքը տալով, անոր ձեռքը կ'ուղղեն հօր որովայնին ուղղութեամբ եւ սուրը հոն կը մխրճեն: Մայրն ու կրտսեր դուստրը, ահաբեկուած այս սարսռալի տեսարանէն, գրեթէ փուլ կու գան եւ կը սպասեն իրենց դատաստանին: Մայրը կը թաւալի գետնի փոշիներուն մէջ՝ ինք ալ խելագարելով: Ասոր ի տես, վայրենիները սուր մը կու տան այս անգամ կրտսեր դստեր ձեռքը, անկէ պահանջելով նոյնը ընել մօր հետ, սպառնալով հակառակ պարագային զայն բզիկ-բզիկ ընել: Վերջինիս դժկամութեան վրայ, երէց դստեր ու հօր եղածին նման կը վարուին, եւ մայրն ու կրտսեր դուստրը գետին կը փռուին մօր արեան լճակին մէջ թաւալուելով: Երկու ոստիկաններ կ'առեւանգեն երկու քոյրերը, անոնց հետ կը կենակցին ու անոնցմէ զաւակներ կը ծնանին: Առաջին Աշխարհամարտի աւարտէն ետք, երկու քոյրերը, իրենց դահիճ ամուսիններուն քով ձգելով իրենց զաւակները, կը փախին Սուրիա, Հալէպի հայկական գաղթակայաններուն մէջ

կը հանդիպին իրենց համաքաղաքացի հայոց ու անոնցմէ շատերու հետ կը վերադառնան ծննդավայր: Քաղաքի հայոց առաջնորդարանին առջեւ, երկու քոյրերը բարձրաձայն կը հեկեկան: Այդ լսելով, Առաջնորդը դուրս կու գայ: Քոյրերը հայ եկեղեցականին կը խոստովանին իրենց ականջ ծնողասպանութիւնը՝ թողութիւն խնդրելով: Առաջնորդը կ'աղօթէ անոնց համար, կը թողու անոնց մեղքերը եւ հաւաքուած, յուզուած ամբոխը կը ցրուի: Քոյրերը, թեթեւցած, կը մտնեն իրենց պապենական տունը քաղաքին մէջ: Քեմալականներու յաղթանակէն քիչ ետք, 1922-ին, անոնք դարձեալ կը գաղթեն եւ Յունաստան կը հաստատուին:

«Աւագ Կէտիկեան (Խոնարհ Հերոս Մը)» (էջ 140-143)

Աւագ Կէտիկեան ծնած է Հաճընոյ մօտակայ Շար գիւղը, 1884-ին: Ան իր ծնողներուն հետ Կարս Պազար հաստատուած էր: 1909-ին, Աւագ կը մասնակցի Կարս Պազարի հերոսական ինքնապաշտպանութեան: Ան կը պատմէ, թէ քաղաքին հայ երեւելիները հաճընցի ոստիկան Ճին Թորոսէն տեղեկացած են այդ տարուայ Աւագ Ուրբաթ օրը պատահելիք սպանդին ծրագիրը: Երեւելիները կ'որոշեն դիմել ինքնապաշտպանութեան, եւ առ այդ, կը զինեն հայերը: «Խրամներ բացինք, պատնէշներ կանգնե[ցու]ցինք եւ դիրքեր բռնեցինք անառիկ տեղերն ու թաքստոցները...»,- կը վերյիշէ Աւագ Կէտիկեան:

Խուժանը կը յարձակի կողոպուտի եւ սպանութեան մոլուցքով, բայց կ'ընկրկի՝ հանդիպելով բուռ մը հայ մարտիկներու կատաղի ինքնապաշտպանութեան՝ գետնին փռուած ձգելով բազմաթիւ դիակներ: «Ո՛չ մէկ հայ մեռաւ, ո՛չ մէկ տուն քանդուեցաւ, պարտէզներն ու ագարակներն ալ մնացին անձեռնմխելի...»,- կը վկայէ Կէտիկեանը: Կիլիկիոյ աղէտէն ետք տարածաշրջան ժամանած՝ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին պատուիրակութիւնը կ'այցելէ նաեւ Կարս Պազար, ուր կ'ընդունուի ինքնապաշտպաններու զինուած «սպայակոյտ»էն՝ Փանոս Գարամանեանի տան մէջ: Պատուիրակութեան քարտուղարուհի Զապէլ Եսայեանը հարց կու տայ, թէ Կարս Պազարը ինչպէ՞ս անկործան մնացած է ու կեանքը

կ'եռայ: Աւագն ու ուրիշ զինեալ երիտասարդներ, ոտքի կ'ելլեն եւ գրագիտուհիին կը պատասխանեն. «Մենք նախօրօք գուշակած էինք մեր վրայ գալիք չար պատուհասը. ուստի պատրաստուեցանք մեր քաջազուն նախնեաց յանգոյն, զէնքի դիմեցինք, յարատեւ զարկինք, ջարդեցինք, հալածեցինք եւ փախցուցինք...»: Վկայող Աւագ Կէտիկեանը, իր պատումին մէջ փակագիծ մը բանալով, համոզում կը յայտնէ, թէ թուրքը՝ «ըլլա՛յ օսմանեան, ըլլա՛յ իթթիհատական, քեմալական, հանրապետական, մինչեւ օրս եղած է տմարդի, յոխորտացող ու սնափառ՝ տկարին, տկլորին եւ տնանկին վերաբերմամբ, ինքզինքը ձեւացուցած է աշխարհի առջեւ մռնչող առիւծ մը», իսկ իրմէ հզօրին առջեւ «դարձած է լոկ երկչոտ նապաստակ մը»:

Պատրիարքարանին յանձնախումբը «սպայակոյտ»էն կը քաղէ հաւաստի տեղեկութիւններ, զորս իրեն հետ Կ. Պոլիս կը տանի: Զապէլ Եսայեանը, իր կարգին, կը յայտնէ, թէ Կիլիկիոյ տարբեր վայրերու մէջ ականատես եղած են հայոց կոտորածներու սարսափելի հետեւանքներու, իսկ այն վայրերուն մէջ, «ուր ափ մը հայեր զէնք բարձրացուցած են, բռունցք ցուցադրած են, փրկած են իրենց ինչքը, տուները, ընտանիքին պատիւը, անասունները, արջառները եւ դաշտերը, զերծ մնացած են կողոպուտէ, քանդումէ, հրկիզումէ...»: Եսայեանը «յանուն Պատրիարքարանին», կ'ողջունէ Կարս Պազարի «արի արանց սպայակոյտը եւ կռուող կտրիճները, որոնք կերտեցին հերոսամարտ մը՝ յախուռնօրէն, վճռական կամքով կանգնեցան նամարդ թշնամիին դիմաց եւ յաղթանակեցին...»,- կը վկայէ իրադարձութեանց ականատես Աւագ Կէտիկեանը:

Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան, «Մոռցուած Դէպքեր եւ Դէմքեր Հաճնոյ 1920-ի Հերոսամարտէն», տպարան «Արագ», Նիկոսիա-Կիպրոս, 1974, փոքր չափի 199 էջ:

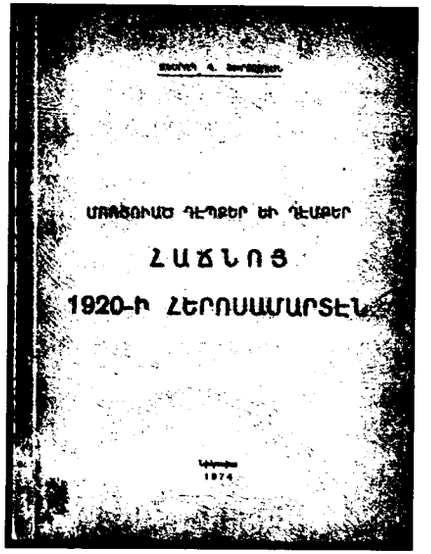

Մեծ Եղեռնի դառնութեան բաժակը ցմրուր խմած հեղինակը՝ Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան 1919-ին Հաճընն վերադառնալով, իր մասնակցութիւնը կը բերէ իննամսեայ հերոսամարտին իբր Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ եւ զինուորական Բ. վաշտի հրամանատար:

Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան ծնած է Հաճընն, 1886-ի Նոյեմբերին: Հինգ տարեկանին ծնողքը զայն Երուսաղէմ կը տանին իբր ուխտաւոր: Ան Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ կից Պապանեկ վարժապետին դպրոցը կը յաճախէ եւ 1904-ին շրջանաւարտ կ'ըլլայ: Նոյն տարին Ատանա կը մեկնի եւ «Մէքթէպի Իրատի» քրքական վարժարանը կը յաճախէ: 1906-ին իր հօր կերպասեղէնի խանութը կը ստանձնէ Հաճընոյ մէջ: Մեսրոպ տարին մէկ-երկու անգամ Զմիւռնիա եւ Պէյրութ ճամբորդելով, նորաձեւութեան յարմար ապրանքներ կը բերէ:

1914-1915 շրջանին րումէլիցի Քէրիմ պէյ անունով թուրք ոստիկան մը յաճախ Մեսրոպի խանութը կ'այցելէ: Մեսրոպ կը բարեկամանայ այս ոստիկանին հետ: Օր մըն ալ Քէրիմ պէյ Մեսրոպի խանութը կ'այցելէ բարձրաստիճան զինուորականներու հետ: Անոնցմէ Ատանայի *ալայ գոմանտանը* (գնդապետ) Հիւսէյն Աւնի պէյը Մեսրոպ Շխրտըմեանի հանդէպ վատօրէն կը նախապաշարուի անոր մականունը լսելով: Արդարեւ, նոյն մականունով երկու հոգի փախստական դարձած էին:

Այս հանդիպումէն քանի մը օր ետք, 8 Մայիս 1915-ին, *գոմանտան* Հիւսէյն Աւնի պէյ բոլոր հաճընցի հայոց կը հրամայէ իրենց զէնքերը յանձնել՝ խոստանալով զանոնք հանգիստ թողուլ Հաճընի մէջ: Ընդառաջելով հրամանին, ժողովուրդն իր ունեցած զէնքերը կը տանի ու կը յանձնէ: Մեսրոպի հայրն ալ կը տանի զէնքերը եւ տուն կը վերադառնայ, մինչ իրենց զէնքերը յանձնած ուրիշներ կը բանտարկուին կասկածի տակ առնուելով, թէ պահուած ուրիշ զէնքեր ալ ունին:

Յաջորդ օրը երկու թուրք ոստիկան Մեսրոպի տունը գալով, զայն կը տանին ոստիկանատուն, ուր անկէ զէնքեր կը պահանջեն: Հիւսէյն Աւնի տեղեակ էր, թէ Մեսրոպ 309 տիպի գերմանական «Մաուզէր» ատրճանակ մը ունէր: Սարգիս Շնորհաւորեան անունով հաճընցի մը մատնած էր այս զէնքին մասին: Սակայն Մեսրոպ ատրճանակը ուրիշի մը վաճառած էր արդէն: Չհամոզուելով այս փաստին, թուրքերը Մեսրոպ Շխրտըմեանը խիստ հարցաքննութեանց եւ սաստիկ ծեծի կ'ենթարկեն:

Մեսրոպ Շխրտըմեան բանտին մէջ շաբաթներով չարչարանքներ կը կրէ: Այս միջոցին, բոլոր հայերը կը բռնագաղթեցուին: Բանտարկեալներէն շատեր, ազատ արձակուելով, իրենց ընտանիքներուն կը միանան՝ աքսորուելու համար: Տասներկու հոգի, ներառեալ Մեսրոպը, բանտը կը մնան: Յաջորդ օրը ազատ կ'արձակեն անոնցմէ տասը հոգի, որոնք իրենց ընտանիքներուն կը միանան աքսորի ճամբուն վրայ: Բանտը կը մնան միայն Տիգրան Շխրտըմեանն ու Արշակ Կէչիճեանը, զորոնք Սիս փոխադրելու ժամանակ, թուրքերը ճամբան կը սպաննեն Ագ Գայա գիւղին մօտ:

Մեսրոպ Շխրտըմեան կարաւանին հետ մէկ ամիս ետք Հալէպ կը հասնի: Թրքերէն գրել-կարդալ գիտնալուն համար գործ կը ճարէ. Տէր Զօր կամ Տամասկոս աքսորուողներուն հաց կը բաշխէր եւ անունները կ'արձանագրէր: Մէկ տարի այս գործին մէջ մնալով Մեսրոպ հազարաւոր հայոց կեանքը կը փրկէ: Օր մը Բերիոյ թեմի Առաջնորդարանէն կ'իմանայ, թէ Կ. Պոլսէն աքսորուած 204 հայ մտաւորականներ Գարլըխ (Ղարլըխ) կը գտնուին: Անոնք իր օգնական պաշտօնեաներն իրենց հետ առնելով՝ անոնց հաց կը տանի: Կ. Պոլսէն ղրկուած նամակով մը հայ պատասխանատուներ կը յանձնարարէին, որ Գարլըխի այդ ձերբակալուած մտաւորականներէն վեց որոշակի անձեր փրկեն՝ ամէն միջոց գործադրելով: Մեսրոպ Գարլըխի ոստիկաններուն *չաուշը*՝ արաբ Իզզէթը կաշառելով կը համոզէ այդ վեց հոգին ազատել: Մեսրոպ փրկուածներն իրենց հետ առնելով՝ Հալէպի Առաջնորդարան կը հասցնէ: Թաղականները եւ քահանան կ'առաջարկեն Մեսրոպը նիւթապէս վարձատրել, բայց վերջինս կը մերժէ՝ ազգին օգտակար ըլլալը նուիրական պարտականութիւն մը նկատելով:

Ճեմալ փաշայի հրամանով՝ Մեսրոպ ընտանեօք Համա կը փոխադրուի: Բերիոյ թեմի Առաջնորդական Տեղապահ Յարութիւն Աւագ Քահանայ Եսայեան անոր կ'առաջարկէ քիչ մը եւս Հալէպ մնալ: Ուստի Մեսրոպ Հալէպ կը վերադառնայ: Ամիս մը ետք, Արամ Թերզեան (վերջէն՝ Արամ Կայծակ) Մեսրոպի կը հաղորդէ, թէ *սեւքիաբի* (աքսորի) ընդհանուր մեծաւորը՝ Էյուպ պէյը հայ մտաւորականներ ազատած էր Տէր Զօր աքսորուելէ: Նախապէս երբ Արամ Թերզեան մահամերձ վիճակի մէջ Գարլըխ հասած էր, Մեսրոպ անոր կեանքը փրկած էր: Արամ այժմ Մեսրոպի ըրած բարիքը կը հատուցէր: Մեսրոպ պաշտօնեաներու մեծաւոր (*պաշմէմուր*) Խուրշիտ պէյի մօտ երթալով, Համա մեկնելու արտօնութիւն կը վերցնէ: Տեղին է յիշել, թէ Մեսրոպ Շխրտըմեան բազմաթիւ հայ տարագիրներու կեանքեր փրկելէ զատ, մեծ ծառայութիւններ մատուցած է Հալէպի Առաջնորդարանին:

Մեսրոպ կը մեկնի իր ընտանիքին մօտ՝ Համա: Երեք ընկերներով ան Համայի մէջ կը զբաղի բուրդի գործով եւ հազարաւոր գաղթական հայ կիներ այդ գործին մէջ կ'աշխատցնէ: Ան տասը հայ տարագիրներու արտօնագիր (*վեսիքա*) կը դասաւորէ իբրեւ գործարանին պաշտօնեաները եւ անոնք կը սկսին ազատօրէն շրջիլ քաղաքին մէջ: Երկուքուկէս տարի այս գործը շարունակելով, երեք ընկերները դժուար օրերը կ'անցընեն եւ հազարաւոր հայ կիներու աշխատանք

ապահովելով՝ անոնց կեանքը կը փրկեն:

1918-ի Նոյեմբերին Ա. Համաշխարհային Պատերազմը վերջ կը գտնէ: 1919-ին Մեսրոպ Շխրտըմեան ընտանեօք նախ Ատանա՝ եւ ապա Հաճըն կը մեկնի: 1915-ի Մայիսին հայոց բռնագաղթէն ետք թուրքերը Հաճնոյ հայոց 6000 տուները հրկիզած էին: Ատանայի կուսակալութեան հրամանով, հայ զինուորներու չբռնագաղթեցուած ընտանիքները կեդրոնացուած էին Հաճնոյ հիւսիսային կողմի Կէլիկ եւ Գոփուշ թաղերուն մէջ:

Հաճընէն 1915-ին տեղահանուած 30,000 հայերէն միայն 8-10,000-ը 1919-ին կը վերադառնայ: Անոնք սկիզբը կու գան Ատանա, բայց ֆրանսական իշխանութիւնները կը հրամայեն եւ կը ստիպեն, որ հաճընցիք բնօրրան վերադառնան: Տուներուն հրկիզուած ըլլալուն պատճառով, երկու-երեք ընտանիք մէկ տան մէջ կը բնակին:

Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին տարեդարձը 28 Մայիս 1919-ին մեծ շուքով կը տօնախմբուի Հաճնոյ մէջ:

1919-ի Յուլիսին խումբ մը դաշնակցական, քիչ ետք՝ նաեւ հնչակեան կամաւոր երիտասարդներ Հաճընն կը ժամանեն Ատանայէն: Վերջիններուն Զօրավար Անդրանիկի բանակին մէջ ծառայած էին: Ասոնցմէ էին Զանիէլ Թորոսեանն ու վանեցի Արշակ Սահակեանը: Բոլորն ալ կը տեղաւորուին Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարանի շէնքին մէջ, որ կառուցուած էր 1914-1915-ին՝ Առաջնորդ Պետրոս Արք. Սարաճեանի ջանքերով:

Հայ կամաւորներու սխալ մէկ արարքը Հաճնոյ մօտ գտնուող երկու չէրքէզ գիւղերու բնակիչներուն թշնամութեան պատճառ կը դառնայ: Նախապէս Հաճընն ու շուրջի հայկական Շար գիւղը սերտ յարաբերութիւններ հաստատած էին այդ չէրքէզներուն հետ: Կամաւորները կոպիտ սխալ թոյլ տուած էին Հաճընէն դէպի հիւսիս գտնուող Օպրուխ կոչուող վայրին մէջ չէրքէզ պէյ մը սպաննելով: Հաճընէն դէպի հիւսիս գտնուող Շարտէրէի զուտ հայաբնակ գիւղերը Հաճնոյ պաշարումի օրերուն կրնային մեծապէս օգտուիլ չէրքէզներէն,

սակայն դժբախտաբար այդպէս պիտի չըլլար: Չէրքէզները ո՛չ միայն բարեկամ էին հայոց, այլեւ՝ մասամբ մըն ալ՝ թրքատեաց: Այս դէպքէն ետք անոնք հայատեաց կը դառնան:

Պօղոս Թուրսարգիսեան (յետագային՝ *քոլոնէլ* Պօղոս պէյ) 100-150 հայերէ եւ թուրքերէ բաղկացած հետիոտն եւ ձիաւոր վաշտ մը կազմելու հրահանգ կը ստանայ Սիսի ֆրանսական իշխանութիւններէն: Կառավարական գործերը հետզհետէ կը կանոնաւորուին:

Պոլսոյ թրքական իշխանութիւնները Արմենակ Քիրէճեանը Հաճընն կը ղրկեն իբր *գայմագամ*: Այս քայլէն դժգոհ հաճընցիք կը դիմեն Ատանայի ֆրանսական իշխանութեանց, որոնք կ'ըսեն, թէ Քիրէճեանի *գայմագամ* նշանակումը կատարուած է իրենց հաւանութեամբ: Քիրէճեան վաթսունոց, թրքաբարոյ եւ կաշառակեր մէկն էր: Ամիսներ տեւող ընդդիմութենէ ետք, հաճընցիք կը յաջողին Արմենակ Քիրէճեանի տեղ Կարապետ Չալեանը բերել տալ իբր *գայմագամ*: Չալեան այս պաշտօնը կ'ընդունի՝ իր հայրենակիցներուն նկատմամբ ունեցած սէրէն մղուած: Ան կ'ուզէր, որ հայերն ու թուրքերը հաւասարաշխօրէն ապրին:

Պօղոս Թուրսարգիսեան Սիս փոխադրուած էր եւ անոր տեղ սսեցի հարիւրապետ Կարապետ Լաչինեանը պաշտօնի կոչուած: Յաբէթ Հարունեանը ոստիկանապետ (*փոլիս քոմիսէր*) նշանակուած էր:

Կարապետ Չալեանը հայրենասէր եւ իմաստուն մարդ մըն էր: Ան բոլոր հարցերը կը լուծէր հնարագիտութեամբ: Հեղինակը՝ Մեսրոպ Շխրտըմեանը կարգ մը հայ անհատներու գործերը կը նկարագրէ ինքնաքննադատաբար: Մուսթաֆա Քեմալի տրամադրութիւններն ու թուրքերը կազմակերպելու եւ զինելու անոր պատրաստութիւնները ակնյայտ էին:

1920-ի Յունուարին Հաճընն կը ժամանէ Զօրավար Անդրանիկի բանակի ձիաւորներու վաշտապետ, բնիկ կեսարացի Սարգիս Ճեպեճեանը (Ճեպեճի): Այդ օրերուն, Հաճընէն հայ մը էվէրէկցի Ղամպէրլի Օսմանին հետ անձնական խնդիր մը ունեցած էր, վերջինս ալ Մուսթաֆա Քեմալի մօտ երթալով՝

Հաճնոյ շուրջ գտնուող թրքաբնակ գիւղերը զինելու արտօնութիւն ստացած էր: Այս իրողութեան լոյսին տակ, Հաճնոյ Առաջնորդ Պետրոս Արք. Սարաճեանը քաղաքին երեւելիներն իր մօտ կը հրաւիրէ՝ խորհրդակցելու: Ժողովին իբրեւ արդիւնք, Ճեպեճին, Տօքթ. Թերզեանը եւ Մեսրոպ Շխրտըմեանը Հաճնոյ երիտասարդութիւնը կը սկսին կազմակերպել: Չէնքի ընդունակ 600 երիտասարդ կը գտնուի, 150 հոգի՝ դիրքեր պատրաստելու կարող, 40 պատանիներ ալ՝ իբրեւ նամակատար: 11 անձերէ բաղկացած Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդ մը կը կազմուի Առաջնորդ Սրբազան Հօր նախագահութեամբ: Միւս անդամներն էին. Միհրան Գայեան՝ ատենապետ, Սարգիս Ճեպեճեան՝ զինուորական ընդհանուր հրամանատար, Յակոբ Չայճեան՝ ատենադպիր, Միհրան Մանիսաճեան, Կարապետ Օղլուքեան, Գրիգոր Սըվշընեան, Ռուբէն Երկաթ, Պետրոս Թերզեան, Հաճի Տրդատեան, Տիգրան Ճիյէրճեան եւ Մեսրոպ Շխրտըմեան:

Խորհուրդը վաշտեր կազմելու եւ կառավարելու իրաւասութիւններ կու տայ Սարգիս Ճեպեճեանին: Հաճընի հիւսիսի Գոփուշ թաղի վաշտապետ կը կարգուի Կարապետ Օղլուքեանը, հիւսիս-արեւելեան կողմը գտնուող Կէլիկ թաղի վաշտապետ՝ վանեցի Արշակ Սահակեանը: Կարապետ Օղլուքեանի նահատակութենէն ետք, եոզկատցի Զանիէլ Թորոսեանը զայն կը փոխարինէ: Հեղինակը՝ Մեսրոպ Շխրտըմեանը Մանըսխանէն մինչեւ Սուրբ Սարգիսի կամուրջը երկարող ամբողջ արեւելեան ճակատի շրջանի վաշտապետ կը նշանակուի: Հարաւային շրջանի վաշտապետ կը կարգուի նիկոմեդիացի Մկրտիչ Մանասէեանը, արեւմտեան կողմի համար՝ նոյնպէս նիկոմեդիացի Վահան Ալթունեանը, 60 ձիաւորներու վաշտապետ՝ Պետրոս Թերզեանը:

Բոլոր վաշտերն իրենց գործին կը սկսին եւ անհրաժեշտ կարգադրութիւններ կ'ընեն: Գիշերները գաղտնօրէն մարզանքներ կը կատարեն: Բոլորն ալ շուտով զինուորական կեանքի կը վարժուին:

Հեղինակը հոս միջանկեալ կը պատմէ Արմենակ Քիրէճեանի եւ անոր օգնական Պօղոս Թուրսարգիսեանի կաշառակերութեան մասին: Բռնագաղթէն ետք, բնիկ հաճընցի թուրք մը՝ Քէլ Հաճին, Հաճընն մնացող 1000-է աւելի այրի կանանց եւ զինուորներու ընտանիքներուն շատ անվայել վերաբերմունք ցոյց տուած էր, ուստի ֆրանսական իշխանութիւնները զայն բանտարկած էին Հաճընի մէջ: Քէլ Հաճիի կինը Ազգային Խորհուրդի ատենապետ Աւետիս Չաւտարեանին 200 ոսկի կաշառք խոստանալով, իր ամուսնոյն ազատ արձակումը խնդրած էր: Աւետիս մերժած էր այս առաջարկը եւ գաւառապետ Արմենակ Քիրէճեանին հաղորդած էր իրողութիւնը: Քիրէճեան յաջորդ օրն իսկ իր օգնական Պօղոս Թուրսարգիսեանին հետ միասին Քէլ Հաճիի կնոջմէն 200 ոսկին առնելով, անոր ամուսինը ազատ արձակել տուած էր:

Մեսրոպ Շխրտըմեան Հաճնոյ ոստիկանութեան հրամանատարներուն ապօրինի գործունէութեան ալ կ'անդրադառնայ: Քանի մը անհատներու անպատասխանատու արարքները Հաճընի հայոց ինքնապաշտպանութեան գործի վնասման պատճառ կը դառնան:

Կարապետ Չալեան շուտով կը նկատէ ֆրանսական իշխանութեանց անբարեացակամ վերաբերմունքը: Չալեան ֆրանսացիներուն հասցէագրած իր գրաւոր նամակներուն պատասխանը բերանացի կը ստանար: Ան կը դժգոհի ֆրանսացի պատասխանատուներուն արտայայտութիւններէն եւ երկդիմի վարմունքէն ու այս իրողութիւնը կը յայտնէ Առաջնորդարանին մէջ տեղի ունեցած ժողովին ընթացքին: Ժողովականները կը կազմեն պատուիրակութիւն մը, որ Ատանա երթալով այս իրողութիւնը Կիլիկիոյ ֆրանսացի կառավարիչ գնդապետ Էտուար Պրեմոնին պիտի փոխանցէր: Պատուիրակութիւնը Ատանա կը մեկնի եւ նախ Միհրան Տամատեանը կը տեղեկացնէ ու ապա միասնաբար կը ներկայանան Պրեմոնին եւ անոր կը յայտնեն պատգամը: Հերքական կցկտուր եւ անյստակ խոստումներ լսելով՝ պատուիրակութեան անդամները Պրեմոնէն դժգոհ կը բաժնուին: Ատանայի մէջ պատուիրակութիւնը Սահակ Կաթողիկոսին ընկերակցութեամբ,

եւրոպական պետութեանց հիւպատոսներուն կ'իմացնէ եղելութիւնը, սակայն անօգուտ...

Թուրքերը այս միջոցին Հաճընը կը պաշարեն: Թղթատարական (*փոսթա*) երթեւեկը կը դադրի: Հաճընց աշխարհէն կը մեկուսացուի: Սիսի ֆրանսացի կառավարիչ Անտրէ Թայարտա հեռագրատան միջոցաւ Կարապետ Չալեանի հետ հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէ: Անոր նպատակը Հաճընի ժողովուրդը Սիս փոխադրել էր, ուստի կ'ուզէր գիտնալ բնակչութեան թիւը, ինչպէս նաեւ ծերերու, անկարներու եւ երեխաներու թիւին համեմատութիւնը: Փոխադրութիւնը դժուար էր: Հայ ոստիկաններուն թիւը 6000 հոգի պաշտպանելու չէր բաւարար...: Թայարտա կը խոստանար օգնական ոյժ ղրկել եթէ հաճընցիք կարենային 15 օր դիմանալ եւ դիմադրել յարձակող թուրքերուն:

13-14 Մարտ 1920-ի գիշերը Կարապետ Չալեան Ատանա գտնուող Հաճընոյ պատուիրակութենէն կը ստանայ հեռագիր մը, որուն մէջ կը թելադրուի Հաճընոյ ողջ բնակչութիւնը Սիս փոխադրել, որովհետեւ ֆրանսացիք մերժած էին հայոց օգնութիւն հասցնել: Չալեան Հաճընոյ մեծամեծներն իր քով կանչելով, անոնց հետ կը խորհրդակցի, եւ երեք-չորս օրէն դէպի Սիս շարժելու համաձայնութեան կը յանգին: Կ'ըլլան այս որոշման ընդդիմացողներ, որոնք տրամաբանական հիմերու վրայ յենելով, կը մատնանշեն առաջինը՝ 1915-ի բռնագաղթը եւ յաջորդ չորս տարիներուն ճաշակած աքսորականի դառն կեանքը: Կէսօրին Չալեան պատուիրակութենէն կը ստանայ երկրորդ հեռագիր մը, ուր խորհուրդ կը տրուէր անտեսել առաջին հեռագիրը եւ Հաճընն մնալ օգնութիւն սպասելու յոյսերով: Կարապետ Չալեան Հաճընէն ժողովուրդը հեռացնելու իր համոզումին վրայ կը մնայ, սակայն ժողովը կը ցրուի առանց յստակ որոշումի մը յանգելու:

Երկու հակասական հեռագիրներուն առեղծուածը աւելի ուշ կը պարզուի Մեսրոպ Շխրտըմեանի համար: Միհրան Տամատեան տեղեկանալով Պետրոս Արք. Սարաճեանի հեռագիրին մասին, անմիջապէս երկրորդ հեռագիր կը ղրկէ

Ատանայէն Հաճընը, իր համոզումով՝ քաջալերական եւ ոչ թէ վհատեցնող: Սակայն այդ քաջալերանքին կողքին չօշափելի օգնութեան մը բացակայութիւնը Հաճընը եւ հաճընցիները աղէտի կը մատնէ:

1920-ի Մարտին հաճընցիք երբ կ'իմանան քեմալականներու մարզուիլն ու զինուիլը Հաճընոյ հիւսիսը գտնուող գիւղերուն մէջ, Սիսի ֆրանսացի կառավարիչ Անտրէ Թայարտան տեղեակ կը պահեն: Վերջինս Հաճընոյ ձիաւորներու վաշտին կը հրահանգէ հիւսիսային գիւղերուն մէջ հետախուզութիւն մը կատարել եւ արդիւնքն իրեն իմացնել: Պետրոս Թերզեան իր ձիաւորներով կը սկսի այդ գիւղերը շրջիլ: Ֆրանսացիք կ'ուզէին հայերը ծուղակի մէջ ձգել՝ Թերզեանի թշնամի Ղամպէրլի Օսմանին տեղեկացնելով այս շրջայցին մասին: Արդարեւ, Հաճընոյ ձիաւորներու վաշտը վերադարձի ճամբուն վրայ կիրճի մը մէջ կը շրջապատուի Ղամպէրլի Օսմանին ոյժերուն կողմէ եւ ծանր բախումներ տեղի կ'ունենան: Հաճընէն Չանիէլ Թորոսեանը իր խումբով օգնութեան կը հասնի եւ հայերը կ'ազատին թակարդէն:

12 Մարտ 1920-ին, ճերմակ դրօշակ պարզած թուրք մը քեմալական ոյժերու ընդհանուր հրամանատար հազարապետ Գոզան օղլու Տողանի ստորագրութեամբ նամակ մը կը բերէ Ռումլուէն Հաճընը: Թուրքերը կ'առաջարկէին ժողով մը գումարել միասնաբար: Անոնք կը շեշտեն, թէ ֆրանսացիք հեռանալու կը պատրաստուին եւ թէ իրենք հսկայ ոյժ ունին Հաճընը գրաւելու համար: Հայերը նամակին նամակով մը կը պատասխանեն: Ճեպեճիին գրած պատասխան նամակը Մեսրոպ կը յանձնէ թուրք նամակաբերին: Այդ օրերուն, ֆրանսական պատերազմական օդանաւ մը Հաճընի վրայ թռիչք կը կատարէ եւ մէկ սնտուկ ռուսական փճացած փամփուշտ «կը նուիրէ» հայոց, իսկ թուրքերուն՝ շատ աւելին կը ձգէ:

Հրամանատար Ճեպեճիի հրահանգով, Մեսրոպ Շխրտըմեան իր վաշտով Հաճընէն դէպի քիչ մը հիւսիս կ'ուղղուի՝ տեղանքը հետազօտելու համար: Չորս օր ետք Մեսրոպ իր վաշտով Հաճընն կը վերադառնայ եւ Թադէոս Թելեան իր

խումբով զայն կը փոխարինէ: Մեսրոպի վաշտին մէկ մասը Հաճընոյ արեւելեան ճակատը՝ Ս. Սարգիսի կողմը, Կէօյնիկ կոչուած ձիւնապատ լեռները կը մեկնի, իսկ միւս մասը Մեսրոպի հետ Ս. Սարգիս վանքը կը մնայ: Սաստիկ ձիւնին պատճառով, Կէօյնիկի լեռներուն վրայ հաստատուած հայ զինուորները յաջորդ օրը Մեսրոպի հրահանգով Ս. Սարգիս կու գան:

1 Ապրիլ 1920-ին, թուրքերը զօրաւոր յարձակում մը կը գործեն Հաճընի շուրջ գտնուող հայոց լեռնային դիրքերուն վրայ եւ զանոնք կը գրաւեն: Հայերը քաղաք կը քաշուին: Ճեպեճեանի գնահատումով՝ ամէնէն վտանգաւոր դիրքը Մեսրոպ Շխրտրմեանի պահպանած արեւելեան ճակատն էր, թէեւ Մեսրոպն իր օգնական Ղարաճեհէնցէմին (Արդէնպապ Քէշիշեան – խմբ.) հետ միասին արթուն կը հսկէր դիրքերը:

Սարգիս Ճեպեճեան յուսահատական մէկ պահուն կը մտածէ 25-30 հոգիով Հաճընէն դուրս գալ, որովհետեւ ունեցած ոյժերով կարելի չէր դիմանալ թշնամի բազմահազար հոգի հաշուող ոյժին: *Գայմագամ* Կարապետ Չալեան այս լուրը լսած ըլլալով, Ճեպեճեանը իր մօտ կը կանչէ եւ հարցերը կը յստակացնէ: Չալեան կ'առաջարկէ ամբողջ ժողովուրդը դուրս բերել: Սակայն ատիկա արդէն անկարելի էր եւ շատ ուշացած...

Հեռատես *գայմագամ* Կարապետ Չալեան Հաճընոյ բոլոր այլազգիները կառավարչատուն կը հաւաքէ եւ անոնց բարի կամեցողութիւն ցոյց կու տայ: Ան գիտէր, թէ պիտի գար այն օրը երբ այդ այլազգիները պիտի բարեխօսէին իրենց ազգակիցներուն եւ շատ հայոց կեանքերը պիտի փրկուէին: Չալեան Ճեպեճեանին հազարապետի աստիճան կը պարգեւէ:

Այդ դժնդակ օրերուն, հայ անհատներ կրկին սխալ արարքներ կը գործեն: Հազարապետ Սարգիս Ճեպեճեանը. Յովհաննէս Ժամկոչեանը եւ Արամ Կայծակր (Արամ Թերզեան) կառավարչատան մէջ հաւաքուած այլազգիները նեղ կացութեան կը մատնեն եւ անոնց մէջ սարսափ կը տարածեն... Չալեան Հաճընոյ երեւելիները ժողովի կը հրաւիրէ այս յանցանքը քննելու համար: Յովհաննէս Ժամկոչեան իրեն

հետ զինուոր մը առած կ'երթայ Մեսրոպ Շխրտրմեանի տան մէջ բնակող Չալեանի քով ու անոր կը սպառնայ թրքավայել եւ անարգական խօսքերով: Մեսրոպ իր դիրքը ձգելով անմիջապէս տուն կը վերադառնայ եւ Յովհաննէս Ժամկոչեանը դուրս կը շպրտէ՝ գրաւելով անոր ատրճանակը: Երբ Ճեպեճի իրողութեան տեղեակ կը դառնայ, Յովհաննէս Ժամկոչեանը կ'այպանէ իր վատ արարքին համար ու կը բարկանայ: Յովհաննէս Ժամկոչեանն ու Արամ Թերզեանը մինչեւ վերջ անուղղայ կը մնան:

Այդ դժնդակ օրերուն, Կարապետ Չալեան Ս. Յակոբայ վանքին մէջ զինուորները եւ ժողովուրդը խրախուսող ճառ մը կը խօսի: Ան միշտ արթուն կը հսկէր, որպէսզի յուսահատութիւն չտարածուի ժողովուրդին մէջ:

Արամ Թերզեանը Չալեանը դարձեալ կը նեղացնէ, զայն ստիպելով մասնակցիլ դիրքերուն վրայ կռիւներուն՝ հակառակ անոր 60 տարիքը անցած ըլլալուն: Մեսրոպ Շխրտրմեան կըրկին այս հարցը անձամբ եւ բարւօք կերպով կը լուծէ:

1920-ի Ապրիլի սկիզբն ու վերջը հաշտութեան եւ համաձայնութեան երկու փորձեր կը կատարուին օտար միսիոնարութեանց միջամտութեամբ: Թուրքերը կ'ուզեն, որ հայերն առանց որեւէ պայմանի զէնքերը յանձնեն եւ թուրքերու գերիշխանութեան տակ ապրին: Հայերը կը մերժեն եւ կ'առաջարկեն զէնքերով Սիս հասնիլ եւ հոն յանձնել իրենց զէնքերը: Այս առաջարկը թուրքերը կը մերժեն եւ կռիւները աւելի սաստկութեամբ կը շարունակուին:

Ընդհարումներուն ամէնէն դժնդակ օրերուն, Սիսի հայ պատասխանատուները Հաճընոյ բնակչութիւնը Սիս փոխադրելու ծրագիր մը կը պատրաստեն, ինչպէս Կարս Պազարի հայերը փոխադրուած էին: Ասատուր Սաչեան («Հերոս») առանձինն Սիսէն Հաճըն կը ղրկուի այս լուրը Հաճընոյ հայոց հաղորդելու համար (այս մասին կարդալ «Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան», Գիրք Բ., էջ 28): «Հերոս»ը Հաճընոյ բոլոր թաղերը շրջելով եւ դիրքերը այցելելով՝ այս ծրագիրին լուրերով կը խրախուսէ կռուողները: « «Հերոս»ը Սիս պիտի

վերադառնայ եւ քանի մը օրէն մեծ ոյժ մը ճամբայ պիտի ելլէ մինչեւ Ագ Գայա, «Հերոս» անոնցմէ առաջ կրկին Հաճըն պիտի գայ, ներկայ մեր զինուորներու պաշտպանութեամբ պիտի քալենք դէպի Ագ Գայա եւ հոն եկող ոյժին միանալով՝ ամբողջ ժողովուրդը Սիս պիտի հասնի ապահով»:

«Հերոս»ը երբ Սիս կը վերադառնայ, կը տեսնէ թէ Սիսի ժողովուրդը ամբողջութեամբ, լքած է քաղաքը եւ ճամբայ ինկած դէպի Ատանա՝ ֆրանսական իշխանութեանց ստիպման տակ՝ Պէյրութէն սաւառնակով Սիս եկած գնդապետի մը ղեկավարութեամբ: Արդարեւ, Պէյրութի մէջ Զօրավար Հանրի Ժոզէֆ Էօժէն Կուրօ իմացած ըլլալով Սիսի հայոց ծրագիրին եւ «Հերոս»ին Հաճըն թափանցած ըլլալուն մասին, արագացուցած է Սիսի պարպումը, որպէսզի հաճընցիք Սիս չեկած, վերջինս յանձնուի թուրքերուն՝ ըստ Ֆրանքլին Պույյոնի եւ Մուսթաֆա Քեմալի միջեւ կնքուած համաձայնութեան: Ան խորհած էր, թէ հաճընցիներու Սիս գալով, ֆրանսական ծրագիրը պիտի ձախողէր կամ դժուարութեանց պիտի հանդիպէր, որովհետեւ հաճընցիներէն զատ, ոչ-հաճընցի 2-3000 հայ կամաւորներ ալ կային: Այս մասին հեղինակը՝ Մեսրոպ Շխրտըմեանը կ'ըսէ.

«Որոշապէս եղելութենէն կը հասկցուի թէ ֆրանսական իշխանութիւնը դիտումնաւոր կերպով Հաճընը մահուան դատապարտեր էր»:

Կռուի ընթացքին պատահած դէպքերէն ամէնէն յատկանշականը 13-14 տարեկան երկու տղոց սահմանը անցնիլն է: Անոնք, անօթութեան անդիմանալի կացութենէն ձանձրացած, թուրքերուն կողմը կ'անցնին՝ առանց անոնցմէ նշմարուելու: Թուրքերը իրենց դիրքերը լքած էին եւ Ս. Յակոբայ վանքը ելած՝ հանգիստ ընելու: Տղաքը իրենց ամէնէն մօտիկ հայկական դիրքը վերադառնալով լուր կու տան Գըրպըյըգեան Արթին *Չաուշ*ին, որ իրեն հետ զինուոր մը առած, կը յաջողի վանքին մէջ քնացող թուրք զինեալներուն ուղղութեամբ ձեռնառումբ մը նետել: Թուրքերը կը փախչին: Արթին *Չաուշ* զանոնք հալածելով կը հասնի զօրանոց եւ կը յաջողի այդ շէնքը հրկիզել: Դիրքերուն վրայ գտնուող հայ երիտասարդները

յանդուգն յարձակումներ գործելով թուրքերուն վրայ, բաւականաչափ զէնք եւ զինամթերք կը գրաւեն եւ թուրք զինուորներ կը սպաննեն ու կը վիրաւորեն: Մեսրոպ Շխրտըմեան իր խումբով այս յարձակումներուն ընթացքին քանի մը թուրք զինուորներ գերի բռնելով՝ կեդրոն կը ղրկէ: Արամ *Չաուշ*, Արթին *Չաուշ*, Ղարաճէհէնճէմ, Սմբատ Շխրտըմեան եւ ուրիշներ կը յաջողին նոր դիրքեր գրաւել:

Մեսրոպ Շխրտըմեան իր զինուորներով նոր դիրքեր գրաւելու ժամանակ ծանր կացութեան կը մատնուի, երբ բարձր ժայռի մը ստորոտը իր զինուորներով պաշարումի կ'ենթարկուի: Թուրքերը ժայռին գագաթէն քարեր կը գլտորեն: Սակայն Մեսրոպ քաջաբար մարտնչելով՝ ինքզինք եւ իր զինուորները կ'ազատէ այս նեղ կացութենէն:

Հայ քաջարի զինուորները նոր դիրքեր գրաւելու ընթացքին Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջի թուրքերու հեռագրական կեդրոնն ամբողջութեամբ կը քանդեն եւ հոն գտնուող բոլոր գրութիւններն ու հեռագիրները Հաճընոյ հեռագրատան տնօրէն Կ. Էվիխանեանին կը յանձնեն: Այդ հեռագիրներէն քանի մը գաղտնիքներ դուրս կու գան: Օրինակ, կը պարզուի, թէ Մուսթաֆա Քեմալ դժգոհ էր Հաճընը պաշարող թուրքերէն:

12 Յուլիս 1920-ին կեդրոն ղրկած տեղեկագիրով մը Արշակ Սահակեան կը յայտնէ, թէ թուրքերը Հաճընոյ հիւսիսային կողմը ահռելի պատրաստութիւն կը տեսնեն: Հրամանատար Ճեպեճի հրահանգ կու տայ բոլոր վաշտերուն՝ արթուն եւ պատրաստ սպասել թշնամիին յարձակումը: Յաջորդ օրը թուրքերը զօրաւոր յարձակում կը գործեն Հաճընոյ հիւսիսէն եւ հարաւէն: Քաջարի հայ զինուորները կը դիմադրեն՝ մեծ վնասներ պատճառելով թշնամիին: Սակայն հիւսիսային ճակատի վրայ կէլիկի դիրքը մեծապէս կը վնասուի եւ այդ ճակատի հրամանատար Արշակ Սահակեանը կը վիրաւորուի: Այդուհանդերձ, հայերը քաջաբար կը դիմադրեն եւ թշնամին փախուստի կը մատնեն: Նոյն գիշեր Մեսրոպ Շխրտըմեան յանձն կ'առնէ հիւսիսային ճակատի դիրքերը վերակազմելու եւ ամրացնելու գործը: Յաջորդ առտու թուրքերը զարմանքով կը նային վերա-

հաստատուած դիրքերուն: Ճեպեճին 14 Յուլիսին կեդրոնէն քաջալերական շրջաբերականներ կը ղրկէ բոլոր վաշտերուն: Այս ընդհարումէն շաբաթներ առաջ, 18 Յունիսին, ընդհանուր հրամանատար Ճեպեճին ծանրօրէն վիրաւորուած էր ազդրէն:

Հաճնոյ պաշարման ժամանակ, Շար գիւղն ալ պաշարուած էր թուրքերուն կողմէ: Շարի հայերը չորս ամիս գիշերցերեկ քաջաբար կը պատերազմին՝ միշտ յաղթական մնալով: Բայց ի վերջոյ, թուրքերը ծանր թնդանօթներու հարուածներով Շարը տակն ու վրայ կ'ընեն: 60-70 հայ քաջերը լեռ բարձրանալով կռիւը կը շարունակեն եւ դէպի Հաճընն կ'ուղղուին, Ա-նոնցմէ միայն 35 հոգի Հաճընն կը հասնի, մնացեալը անխնայօրէն կը ջարդուի: Չալեան շարեցի քաջերուն հանդէպ մեծ համակրանք ցոյց կու տայ:

13-14 Հոկտեմբեր 1920-ին Հաճընէն հետախոյզներ դուրս կու գան եւ գէշ լուրերով կը վերադառնան: Որոշում կը տրուի Քիրազ Օլուխ տեղաւորուած 150 մմ.նոց թրքական թնդանօթին վրայ յարձակում գործել: Զանիէլ, Արամ, Արշակ Սահակեան եւ Մեսրոպ Շխրտըմեան իրենց հարիւրաւոր զինուորներով բոլոր կողմերէն կը փորձեն յարձակիլ Քիրազ Օլուխի թնդանօթին վրայ: Դժբախտաբար, այս յարձակումը ձախողութեան կը մատնուի եւ թուրքերը Հաճընը զօրաւոր կերպով կը ռմբակոծեն: Շատ տուներ եւ գետնափոր ճամբաներ կը քանդուին: Զանիէլ Թորոսեան, Արամ Կայծակ, Պետրոս Թերզեան եւ Մեսրոպ Շխրտըմեան ժողով մը գումարելով, կ'որոշեն 15 Հոկտեմբերին ժողովուրդով միասին Հաճընէն դուրս խուժել: Սակայն վերջին վայրկեանին Ճեպեճի անոնցմէ կը խնդրէ անգամ մը եւս փորձել յարձակիլ Քիրազ Օլուխի թրքական թնդանօթին վրայ: Զօրաւոր բախումներ տեղի կ'ունենան: Յարձակումը ո՛չ միայն կը ձախողի, այլեւ՝ թուրքերը կը յաջողին Հաճընն մտնել Ղանլը Պազարէն (արեւմուտք) եւ, տուները այրելով, քաղաքին Հին Շուկան կը հասնին: Ժողովուրդը, յուսահատ, դէպի հարաւ կ'ընթանայ: Մեսրոպ իր զինուորներն ու ժողովուրդը առած դէպի հարաւ կը յառաջանայ: Հաճնոյ ամբողջ բնակչութիւնը կառավարչութեան շէնքին առջեւ կը հա-

ւաքուի: Թուրքերը անընդհատ կերպով կրակելով՝ ժողովուրդէն զոհեր կը խլեն: Բոլորը միասին կը յառաջանան հարաւի ուղղութեամբ: Ամէն մարդ գոնէ մէկ սիրելի անձ կորսնցուցած էր արդէն: Հաճնոյ քաջերը եւ ժողովուրդը Հաճընէն դուրս կը խուժեն անջատ խումբերով: Խառնաշփոթութիւն կը տիրէ ժողովուրդին մէջ: Փախստականները դանդաղօրէն դէպի հարաւ կը յառաջանան՝ զանազան գիւղերէ անցնելով: Անոնց ճամբուն վրայ թուրքեր կը յայտնուին եւ զոհեր կը խլեն: Թըրլան գիւղին մէջ Մեսրոպի եւ Զանիէլի խումբերը 10 թուրքերու ձեռքէն ցորեն կը խլեն եւ ժողովուրդը կը կերակրեն: Սակայն շուտով թուրքերը կ'իմանան հաճընցիներու փախուստին ուղղութիւնը եւ Ռումլու բերդը տեղաւորուած 2500 *չէթէ*ներ Թուֆան պէյի հրամանատարութեամբ կը յարձակին հաճընցիներուն վրայ: Հայերը ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն: Մեսրոպ եւ Զանիէլ իրենց մօտ գտնուող գերի թուրքերէն մէկուն հետ երկտող մը կը ղրկեն թշնամիին, որով թուրքերուն կ'իմացնեն, թէ Հաճընը պարպուած ըլլալով, իրենք խաղաղ կերպով հեռանալու համար բաց եւ անվտանգ ճամբայ կը պահանջեն: Ճամբայ տրամադրելու համար, Թուֆան պէյ հայերէն կը պահանջէ յանձնել իրենց զէնքերը: Բնականաբար, Զանիէլ եւ Մեսրոպ կը մերժեն թրքական առաջարկը: Հաճընցի դիմադրականները մեծ դժուարութեամբ եւ թուրք գերիի մը ցուցմունքներով ժողովուրդին հետ միասին պաշարման շղթան կտրելով դէպի Ճիհան կ'ուղղուին: Ճահճուտ վայրերէ կ'անցնին: Թուրքերը հայոց յառաջացող խումբը կը հալածեն, սակայն մութին մէջ դժուարութեան մատնուելով՝ իրարու վրայ կը կրակեն եւ 55-60 սպաննուած եւ շատ աւելի մեծ թիւով վիրաւորներ կու տան: Վերջապէս, հայերը ապահով կերպով Ճիհան կը հասնին եւ հոն Այնթապի ֆրանսացի ընդհանուր կառավարիչ Զօր. Կուպոնի հետ կը տեսակցին: Հաճնոյ անկումն ու հայոց փախուստը հեղինակը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ 85-102-րդ էջերուն մէջ:

Ճիհանէն ճամբայ կ'ելլեն եւ հանգիստ կերպով կը հասնին Ատանա: Մեսրոպ Շխրտըմեան կ'իմանայ, թէ Սիսի մէջ հայ մանչ մը մնացած էր: Մեսրոպ եօթը ամիս Ճիհան կը

մնայ եւ մեծ ճիգեր թափելով ի վերջոյ կը յաջողի այդ տղան բերել տալ: Անիկա իր փոքր եղբայրը՝ Երուանդ Շխրտըմեանն էր, որ ետքը իր երէց եղբօր կը պատմէ իր կրած նեղութիւններուն մասին (էջ 174-185):

Երուանդ Շխրտըմեան 1915-ի բռնագաղթին ութը տարեկան էր: Հաճնոյ հերոսամարտի վերջին օրերուն, 1920-ի Հոկտեմբերին, Երուանդ իրեն տարեկից 12-14 տարեկան պատանիներով կռուին մօտ գտնուող անտառները կ'ապաստանի: Քարայրի մը մէջ քանի մը օր անօթի ու ծարաւ մնալէ յետոյ, պատանիները վերջապէս դուրս կու գան: Անոնք կը հանդիպին երկու թուրքերու, որոնք անոնց հայ ըլլալը գիտնալով՝ Երուանդի ընկերները մէկիկ-մէկիկ կը սպաննեն ատրճանակով: Երուանդ թուրքերուն ոտքը իյնալով կ'աղաչէ, որ զինք Ճէզմի պէյին մօտ տանին: Ճէզմի պէյ Սիսի, Վահկայի եւ շրջակայքին մէջ ազդեցիկ անձ մըն էր եւ Երուանդի եղբօր՝ Մեսրոպի մտերիմ բարեկամը: Թուրքերէն մէկը Երուանդի հօր բարեկամն էր, ուստի պատանին իր տունը կը ղրկէ՝ իր կիներուն պատուիրելով լաւ հոգ տանիլ Երուանդին:

Երուանդ այդ թուրքին՝ Եուսուֆ աղայի տան մէջ ապահով կը զգայ եւ կիներուն պատուէրներով կ'աշխատի: Անոնք զայն Համզա կ'անուանեն: Այս տունը հագուստեղէն ծախող թուրք մը կու գար յաճախ: Ան Երուանդը կը ճանչնայ եւ Ճիհան իր այցելութեան ժամանակ Մեսրոպին կ'իմացնէ: Այսպիսով, եղբայրները զիրար կը գտնեն: Մեսրոպ Երուանդը Ճիհան բերել կու տայ: Ապա Երուանդ Տարսոնի Գոլէճը կը ղրկուի: Եղբայրները ի վերջոյ Կիպրոս կ'անցնին:

Մեսրոպ Շխրտըմեանին կրտսեր եղբայրը՝ Զաւէնը 1920-ին ինը տարեկան էր: Զաւէնն ու իրեն տարեկից ընկերները Հաճնոյ ինքնապաշտպանութեան օրերուն իրենց տան վերի յարկը կը հաւաքուէին եւ «Տէր Ողորմեա՛» կ'երգէին: Հաճնոյ անկման օրը՝ 15 Հոկտեմբեր 1920-ին, տան մէջ մեծ շփոթութիւն կը տիրէ: Զաւէնի եղբայրը՝ Երուանդը Մեսրոպի մօտ կը ղրկուի իմացնելու համար ընտանիքին փախուստը Հաճընէն դուրս: Ըստ Արամ Կայծակի՝ Ճեպեճիէն բերած

հրահանգին, Մեսրոպ կը պատրաստուէր իր զինուորներով դէպի հիւսիսի ճակատը երթալ:

Թուրքերը Մեսրոպի ընտանիքը եւ ուրիշ հայ ընտանիքներ Ս. Յակոբայ վանքը կը քշեն: Սկիզբը թուրքերը երէցները դէպի հիւսիս տանելով՝ կը սպաննեն: Կարգը կու գայ փոքրերուն: 200 մանուկներ, որոնց մէջ՝ Զաւէնը, վանքէն կը հեռացնեն եւ կը սկսին հրացանազարկ ընել: Զաւէն թեւէն կը վիրաւորուի: Ան կ'իյնայ եւ դիակներու տակ կը մնայ: Գիշերը ան դուրս կու գայ մեռելներուն տակէն: Այդ պահուն իրեն կը մօտենայ թուրք մը, որ իր հօր բարիքները տեսած էր, զայն իր տունը կը տանի եւ կը կերակրէ: Զաւէնը բաւական ժամանակ այդ տունը կը մնայ: Թուրքերը զայն Կեաւուր Ալի կը կանչէին:

Հաճնոյ գիւղերը այցելող Արշակ անունով էվէրէկցի հայ մը կը տեսնէ Զաւէնը եւ անոր եղբօր՝ Մեսրոպի նամակ մը կը գրէ այդ մասին: Մեսրոպ Կիպրոս կը գտնուէր: Զաւէն երկուքուկէս տարուան մէջ երեք «պաշտպան» աղա փոխած էր: Վերջապէս, Զաւէն իր եղբայրները կը գտնէ:

Մեծ Եղեռնի յուշագրութիւնները լեցուն են ցաւերով ու տառապանքներով: Քիչ է թիւը այն յուշագրութեանց, որոնք կը ցոլացնեն հայուն արդար եւ ըմբոստ ոգիին արտայայտութիւնը թուրքին գործած ոճիրին եւ անարդարութեան դէմ: Վան, Եդեսիա, Շապին Գարահիսար, Այնթապ, Չորք Մարզպան (1909), Կարս Պազար (1909), Զէյթուն, Մոխրաբերդ եւ Հաճըն մէյ-մէկ մարգարիտներ են հայկական ազատագրական պայքարի, ցասումի, ծառացումի եւ հերոսամարտերու պատմութեան մէջ:

Մեծ Եղեռնի արհաւիրքը պատմող ցաւալի յուշագրութեանց կողքին կան նաեւ սփոփիչ եւ յուսադրող մեծ դէպքեր, ինչպէս Հաճնոյ ինքնապաշտպանական հերոսամարտը, որուն ամբողջական պատմութիւնը Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան կը բերէ իր «Մոռցուած Դէպքեր Եւ Դէմքեր Հաճնոյ 1920-ի Հերոսամարտէն» գործով, որ հերոսամարտին մասին ցարդ հրատա-

րակուած գիրքերուն ամէնէն ամբողջականներէն է: Անոնք Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան ականատեսի եւ հերոսամարտի մասնակիցի վկայութիւններն են: Հատորին մէջ, դէպքերը ներկայացուած են առարկայական մօտեցումով: Հեղինակը որեւէ կաշկանդում չի ճանչնար եւ դէպքերն ու դէմքերը կը ներկայացնէ այնպէս, ինչպէս որ են:

Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան յստակօրէն կը բացայայտէ այդ օրերու ֆրանսական իշխանութեանց կեցուածքն ու շահամոլ քաղաքականութիւնը: Ան յստակօրէն կը նկարագրէ, թէ ինչպէս ֆրանսացիք ամբողջ Հաճընն ու հաճընցիները մահուան կը դատապարտեն՝ զանոնք լքելով ու քեմալականներու ճիրաններուն յանձնելով: Եւ ֆրանսացիք այս բոլորը կը կատարեն ամենայն սառնասրտութեամբ...

Թադէ Մանկասարեան, «Եօթանասուն Տարիներ Ետք – Յուշեր», տպարանին անունը չէ նշուած, Պէյրութ, 1983, միջակ չափի 157 էջ:

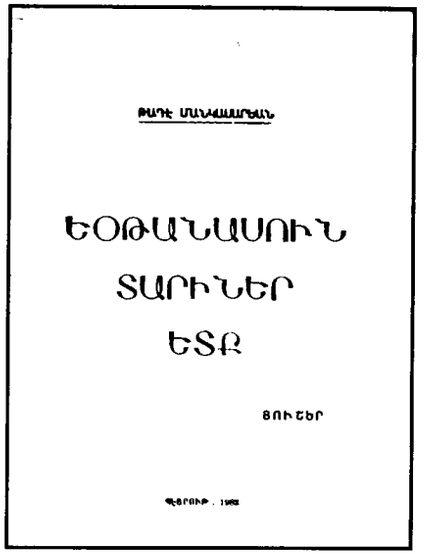

Թադէ Մանկասարեան ծնած է Խարբերդի Նահանգի Մեզիրէ քաղաքը, 1891-ին: Նահատակուած է 1915-ին: 1980-ին լոյս տեսած «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան»ի Ե. հատորին մէջ Թլկատինցիի «Նշանաւոր աշակերտներից» Վահէ Հայկերու, Բենիամին Նուրիկեաններու եւ այլոց շարքին, յիշուած է նաեւ Թլկատինցիի հիմնած ու տնօրինած վարժարանի 1910 թուականի աւարտական դասարանի այս շրջանաւարտը՝ Թադէ Մանկասարեանը:

Գիրքը պատրաստած է Թադէի եղբայրը՝ Տիգրան Մանկասարեանը: «Յուշարձան» խորագիրով բաժինին մէջ, Տիգրան զետեղած է իր եղբօր քերթուածները: Գիրքին մէջ Տիգրան ընդհանրապէս իր կեանքի յուշերը կը ներկայացնէ: Մեզ ամէնէն շատ հետաքրքրող մասը 8-24-րդ էջերն ընդգրկող բաժինն է՝ «Եղբայրս» վերնագիրին տակ: Այս էջերուն մէջ Տիգրան, վերապրող ականատես մը ըլլալով Մեծ Եղեռնի արհաւիրքներէն, իր եղբօր՝ Թադէի եւ իրենց ընտանիքին, ինչպէս նաեւ այդ տարիներու իրադարձութեանց մասին կը յուշագրէ:

Թադէ Մանկասարեանը ծնողքին անդրանիկ զաւակն էր: Ան իր նախնական կրթութիւնն ստացած է Մեզիրէի Ազգային Վարժարանին մէջ: Թլկատինցիի հմայքը զայն Խարբերդ տարած է, եւ փոխանակ Մեզիրէի ֆրանսական կամ գերմանական բարձրագոյն կրթարանները՝ գոլէճները յաճախելու, անտեսելով նաեւ Խարբերդի հռչակաւոր «Եփրատ» Գոլէճը, սա կ'արձանագրուի Թլկատինցիի վարժարանին:

Այս դպրոցը կը կոչուէր «Գաւառական Բարձրագոյն Վարժարան», զոր Թադէ կ'աւարտէ 1910-ին: Յաջորդ տարիներուն, Տիգրան 3-4 տարի կը վայելէ իր եղբօր ներկայութիւնը իրենց ընտանեկան յարկին տակ: 1915-ին Տիգրան 13-14 տարեկան էր: Թադէ իր աշակերտութեան շրջանին շատ կը սիրէր ոտանաւորներ գրել: Անոր ջանքերով, 1910-ի աւարտական դասարանը «Ծովակ» անունով կիսամեայ հանդէսը լոյս կ'ընծայէ: Դասարանցիները այնքան կը սիրեն պարբերականը, որ պատիւ կը զգան «Ծովակեանք» կոչուելու: Ծովակ (թրքերէնով՝ Կէօլճիք) լիճը կը գտնուի Խարբերդի նահանգին մէջ եւ Չէլէմլիկ ու Հազար-Պապա երկու հսկայ լեռներուն կազմած հովիտը կը լեցնէ:

Թադէ Մանկասարեան 1910-ին շրջանաւարտ դառնալէ յետոյ 4 տարի իբրեւ ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ: 1911-ին կը դասաւանդէ նահանգի Եղեգի գիւղին մէջ, ապա՝ Դատեմ գիւղի, 1913-ին՝ կրկին Եղեգիի, իսկ 1914-ին՝ Մեզիրէէն քիչ մը հեռու գտնուող Բաշաղակ գիւղի դպրոցներուն մէջ: Անոր աշակերտներէն եղած է Խոսրով Երամեանը (ապագային՝ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ երկրաչափութեան դասախօս): Թադէ հայ գրականութեան հանդէպ պաշտամունքի հասնող մեծ սէր ունէր: Ան կը սքանչանար յատկապէս Դանիէլ Վարուժանի «Հեթանոս Երգեր»-ին վրայ:

Օսմանեան Կայսրութեան հայութեան ստուար զանգուածը Առաջին Աշխարհամարտի նախօրեակին կը կարծէր, թէ հասած են իրեն համար ամէնէն յուսալի ժամանակները, սակայն յետագան ցոյց տուաւ, որ կը գտնուէինք մեր պատմութեան ամէնէն ողբերգական ժամանակաշրջանի սեմին: Այդ տարիներուն, ողջ հայութիւնը հայ գիրերու գիւտին 1500-ամեակը եւ հայկական տպագրութեան 400-ամեակը կը տօնէ աննախընթաց խանդավառութեան մթնոլորտի մէջ: Այս յուսառատ կացութիւնը Տիգրան Մանկասարեան հետեւեալ կերպ նկարագրած է՝ ակնարկելով Դանիէլ Վարուժանին ու 1908-ի Յուլիսին իթթիհատականներու «յեղափոխութեան» յաջորդ օրերուն ստեղծուած հայեւթուրք բերկրաթմբիրին.

«Հայութեան օգոստափառ զաւակ՝ նաւասարդեան թիւ մէկ անման բանաստեղծը հայ մայրերը կ'ապահովցնէր, որ ինք «վարդահեղեղ արշալոյսի մը ոտնաձայները կ'առնէր», մինչ թուրք կառավարութիւնը իր մատներու արանքէն կը դիտէր ուրախութենէ գինովցած հայութեան այս պոռթկումը եւ նմանը չունեցող իր կեղծաւոր ու շողոմոլ լեզուով, մեծ ու փոքր դահիճները Պոլսոյ Գում Գափուի ծովածաւալ միթինկին հայերու կարգին իրենք ալ խօսք առնելով, կը փառաբանէին հայութեան չեմ գիտեր ինչ բանը, վերջն ալ իրենց շնականութիւնը վերջին սահմանները տանելով, հայերէն լեզուով բացագանչելու համար «Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը...» »:

Տիգրան Մեզիրէի մէջ ֆրանսացի քափուչիններու վարժարանը կը յաճախէր: 1914-ին, պատերազմին ծագման պատճառով, օսմանեան զինուորական իշխանութիւնները դպրոցին շէնքը կը գրաւեն եւ աշակերտները կը ցրուեն: Ժողովուրդը կը նախազգայ թէ «ահաւոր բան մը կը պատրաստուի», փոթորիկ մը պիտի պայթի անպայմանօրէն:

Խարբերդ նահանգի բոլոր քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ թուրքերը կը սկսին հայոց զէնքերը գրաւել: Կը ձերբակալուին ու բանտերը կը նետուին հայ կուսակցականներ ու երեւելի անհատներ, ինչպէս նաեւ հասարակ հայ այրեր, որոնք սակայն առաջիններուն պէս ծեծի ու խոշտանգումներու չեն ենթարկուիր: Բայց, զէնքերու հաւաքման ատեն, ժողովուրդը, այր թէ կին, բռնութեանց նշաւակ կը դառնայ՝ «պահուած» զէնքերուն տեղերը յայտնել տալու պատրուակով: Այդ օրերուն, հայ գիւղացի կանանց ու հարսերուն շապըկներուն մէջ թուրքերը «կատու կը ձգէին ներս եւ գաւազանով կը սկսէին հարուածել կատուն...»: Չդիմանալով իրենց հարազատի աննկարագրելի տանջանքներուն, զոհերուն պարագաները ծանօթ թուրքերէ զէնք կը գնէին առասպելական գումարներով եւ ոստիկաններուն կը յանձնէին:

Երկրի հայութեան հասարակ խաւը աւելի առարկայականօրէն եւ յստակօրէն կը տեսնէր մօտեցող փոթորիկը, քան հայ պատասխանատուները: 24 Ապրիլ 1915-ին Պոլսոյ մէջ հայ

մտաւորականները ձերբակալուած էին եւ յաջորդ օրերուն աքսորուած դէպի Այաշ, Չանղըրը եւ ուրիշ վայրեր: Այդ մահուան կարաւաններէն մէկուն մէջ գտնուող եւ ապա ազատած երգիծագիր Երուանդ Թոլայեանը (հեղինակը անունը ներկայացուցած է վրիպակով՝ Թոլոյեան ձեւով) ականաջալուր կ'ըլլայ Ակնունիի մէկ բացագանչութեան. «Ընկեր Թալաաթը չգիտի՞, որ մեզ տանում են...»: Թոլայեան կը պատասխանէ. «Ո՜հ, դատապարտելի միամտութիւն...»: Մինչեւ Եդեսիոյ սահմանները հասնող դժբախտ Զօհրապն ու Վարդգէսն անգամ իրենց յոյսը դեռ չէին կտրած այդ ճիւաղ Թալաաթներէն:

Չէնքերու հաւաքումէն ետք կարգը կու գայ բռնագաղթին: Առտու մը, թուրք ոստիկաններ Տիգրանի հայրն ու Թաղէ եղբայրը մահիճէն դուրս հանելով՝ բանտ կը քշեն: Իրիկունը հայրը տուն կը վերադառնայ, բայց եղբայրը ... երբե՛ք: Աւելի քան երկու հազար հայ երիտասարդներ չորսական հոգի իրարու կապելով, կը տանին անծանօթ ուղղութեամբ: Տիգրանի հայրը Մեզիրէի մէջ վարպետ ատաղձագործ ըլլալով, ոստիկանութեան ընդհանուր հրամանատարը՝ *ալայ պէկը*, իր աներոջ տան շինութեան համար զայն բանտէն ազատ կ'արձակէ: Նոյն գործօնին շնորհիւ, Տիգրանի ընտանիքը բռնագաղթեցուելէ զերծ կը մնայ: Այդուհանդերձ, հայրը քանի մը անգամ կը բանտարկուի, սակայն այդ նոյն պաշտպանին միջամտութեամբ ամէն անգամ կ'ազատի: Այդ օրերուն Մեզիրէ կը հասնին Երիզայէն ու Հայաստանի հիւսիսային ուրիշ շրջաններէ հայ բռնագաղթեալներու տակաւին ողջ մնացած խըլեակները՝ աղջիկներ, կիներ ու երեխաներ: Ականատես վկաներ գաղթի ճանապարհին գրող Երուխանի (Երուանդ Սրմաքէշխանլեան) տիկնոջ ողբերգութիւնը կը պատմէին: Ան որ շատ սիրուն երկու մանչերը քիւրտերը կ'առեւանգեն, եւ խեղճ մայրը չ'ուզեր ճամբան շարունակել...

Տիգրան Մանկասարեան վիշտով եւ ցասումով կը յայտնէ, թէ այս բոլորը շատ լսած ու կարդացած են մեր զաւակները, սակայն ի՞նչ կրնան ընել: «Ասոնք ապրիլեան սերունդի կեանքին եւ էութեան անբաժան մասը կազմեցին. ինչքան ալ տարիներ թաւալին, անկարելի է ձերբազատուիլ անոնցմէ, ուրեմն թող ոչ ոք մեղադրէ մեզ. մայր բնութեան գիրկը հանգչելէ վերջ միայն պիտի դադրին այդ յաճախանքները մեզի...»,- կը գրէ Տիգրան:

Բռնագաղթէն տարի մը ետք, թրքական կառավարութիւնը, պահուըտած հայերը աքսորելու եւ սպանելու համար, ընդհանուր «ներում» կը շնորհէ հայոց: Միամիտներ երեւան կ'ելլեն եւ իրենց կեանքով իսկ կը վճարեն արեան տուրքը: Սակայն անոնք, որոնք լա՛ւ կը ճանչնային թուրքը, թաքնուած կը մնան: Տերսիմը նախախնամական փրկարար լուծում մը կ'ըլլայ փախստական հայոց համար: Հարիւրաւոր հայեր, որոշ գումար մը վճարելով, Տերսիմ կը փախչին, մինչեւ որ ռուսական բանակը Երզնկա հասնելով, կ'ազատէ զանոնք: Տիգրանն ալ Տերսիմ անցնելու փորձ կը կատարէ երկու անգամ՝ ապարդիւն ելքով:

Օտար բարձր շրջանակներէ թրքական կեդրոնական կառավարութեան վրայ ճնշումներու շնորհիւ, բռնագաղթէն երկու տարի ետք, նախ հայ կաթողիկէներու, ապա՝ նաեւ հայ աւետարանականներու նկատմամբ հալածանքները վերջ կը գտնեն, երբ արդէն զանգուածը մեծամասնութեամբ քշուած ու կոտորուած էր... Օսմանեան կառավարութիւնը ազատ կը թողու անոնք, որոնք «հագ տինը քապուլ» կ'ընեն, այսինքն՝ կ'իսլամանան: Այդ սարսափելի օրերուն Տիգրանի ծնողքը կ'իսլամանայ՝ ստիպողական պայմաններու տակ: Հեղինակը հոս կը յիշէ Ռուբէն Սեւակի՝ երիտասարդ իր կեանքին գնով իսկ մերժումը իսլամանալու-թրքանալու «փրկարար» առաջարկին (էջ 26):

Տիգրան իր ծնողքին հետ կը մնար Մեզիրէի իրենց տան մէջ: Օր մը ան հոգեկան յուսահատութեան ծանր ճնշումին տակ, երբ իրենց թաղի հայոց անտէր մնացած տուներուն շուրջ կը թափառէր, անգիտակ զգացումէ մը եւ մանկական չարութենէ մղուած, լքուած տան մը դրան առջեւ լուցկի մը կը վառէ եւ կղպանքին կնիքը կը քակէ: Շատ չանցած, տունը կրակ կ'առնէ եւ մօտը գտնուող թուրքերը կը փորձեն բռնել հրձիգ երեխան: Տիգրան փախուստ կու տայ, սակայն վերջ ի վերջոյ կը բռնուի ու ոստիկանութեան կը յանձնուի: Տիգրանի մայրը ոստիկա-

ճատուն կ'երթայ իր չարաճճի որդիին տէր կանգնելու համար: Ծանօթ թուրքերու միջամտութեան շնորհիւ՝ Տիգրան ազատ կը ձգուի: Այս դէպքէն ետք, ան կը մնայ իրենց տան մէջ եւ ժամանակը կ'անցընէ եղբօր՝ Թադէի ձգած՝ հայ գրականութեան ու հայոց պատմութեան վերաբերեալ գիրքերն ընթերցելով:

Պատերազմին երրորդ տարին երբ տարագրութիւնն արդէն դադրած էր, սովի շրջան մը կը սկսի: Հայ որբերը փողոցները կը թափառէին անօթի ու ծարաւ: Անոնց հոգ տանող ոեւէ մէկը չկար, բացի դանիացի Մարի Եագոպսոնէն, որ իր ունեցած չնչին միջոցներով, հայ որբերը կը պատսպարէր ու զանոնք կը կերակրէր:

Այն օրերուն, Պանք Օթոմանի նախկին ընդհանուր տնօրէնը՝ Միհրան Տէրտէրեանը եւ Մեզիրէի մէջ կերպասի ասորի ծանօթ առեւտրական Հաննուշ էֆենտին Տիգրանի հօր կը դիմեն փողոցները թափառող հայ որբերու համար հանգանակութիւն ընելու նպատակով: Վերջինս իր համեստ օրապահիկի հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ կ'օգնէ անոնց:

Պատերազմը վերջ կը գտնէ ու հայ որբերը նոր բացուած կամ վերաբացուած որբանոցներու մէջ կը հաւաքուին: Տիգրան իր հօր հետ կը մտնէ շինարարութեան գործին մէջ: Յետպատերազմեան յուսալից շրջանը երկար չի տեւեր, եւ քեմալականները հետզհետէ իրենց թաթը կը դնեն ամէն բանի վրայ: Պոլսէն եւ ուրիշ քաղաքներէ ու գիւղերէ հայ այրերը կը ձերբակալուին, կը բանտարկուին ու ներքին գաւառները կ'աքսորուին: Տիգրանի հօր ազգական, գրող Տիրան Չրաքեանը (Ինտրա) Խարբերդի բանտը բերուած էր: Հայրը պէտք եղած օգնութիւնը կը փութացնէ Չրաքեանին, որ սակայն, կրկին աքսորուելով, Բաղէշի ճամբուն վրայ ամբողջովին սպառած՝ կը շիջի ու մեռած տեղն ալ կը թաղուի:

1922-ի վերջերը, երբ քեմալականները, վստահ իրենց բացարձակ տիրակալութեան, նախ կ'արտօնեն Ամերիկեան որբանոցի հայ որբերը երկրէն դուրս հանել, ապա նոյնը թոյլ կու տան հայ ժողովուրդի մնացորդացին: Տիգրան իր ծնողքին հետ կը գաղթէ Լիբանան, ուր ալ կը հաստատուին:

Լիւսի Ղուկասեան-Եագուպեան, «Ողբերգ Զէյթունի», (չափածոյ վիպերգ) հրատարակութեան պատրաստեց՝ Անդրանիկ Տագէսեան, օժանդակեց՝ զէյթունցի գեղանկարիչ Հայկ Թումայեանը, տպարան «Զարթօնք», Պէյրութ, 1987, փոքր չափի 151 էջ:

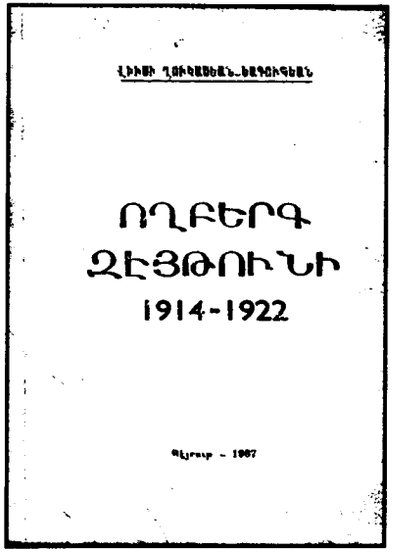

Անդրանիկ Տագէսեան, Լիւսի Ղուկասեան-Եագուպեանի՝ Զէյթունի բարբառով գրուած վիպերգին «Յառաջաբան Իբրեւ» խորագրեալ գրութեան մէջ գիրքին ներկայացումը կ'ընէ լաւագոյն կերպով: Ստորեւ՝ անոր մեկնաբանութիւնը:

«Յառաջաբան Իբրեւ»

«Ողբերգ Զէյթունի, 1914-1922»: Այսպէս կը կոչուի Լիւսի Եագուպեանի շուրջ 700 քառատող հաշուող չափածոյ վիպերգը, որ աւելի քան պարզ նկարագրութիւնն է Կիլիկեան արծուերոյն Զէյթունի եւ զէյթունցիներուն 1914-1922 շրջանի պատմութեան:

Հեղինակը հիմնական ուշադրութիւնը բեւեռած է զինադադարէն ետք ծննդավայր վերադարձող տարագիր լեռնականներով վերածված Զէյթունի առօրեային, սկզբնական՝ ներածականի բնոյթ ունեցող սպառիչ ու խիտ բովանդակութեամբ շուրջ 30 քառատողերով տալէ ետք պատկերը 1914-18-ի մղձաւանջային տարագրութեանց:

1914-ին, Զէյթուն կը պարպուի իր բնիկ տարրէն, թուրքը յաջողած է խաբել զէյթունցին, որ կը տարուի Մարաշ, ուր կալանաւոր կը նկատուի: Զէյթունցիներու մէկ մասը սակայն, կ'ընդդիմանայ ելիցին ու լեռները կը քաշուի: Բայց ասոնց կեանքը չ'ակնկալուիր որ շատ երկարի - Մարաշի մէջ կախաղաններ կը պատրաստուին անոնց համար:

Պարպուած Զէյթունը երկու ամիսներու ընթացքին կը բնակեցուի պոշնաքներէ, երբ անդին զէյթունցին դառն ու լեղի օրեր կ'ապրի տարագրուելով Տիարպեքիր, Մուսուլ, Պաղտատ, Մուրատ եւ Եփրատ գետեր, Հալէպ, Տէր Զօր, Տամասկոս, Փոր Սայիտ... որոնք կը դառնան իր գերեզմանները:

Զինադադարին, աքսորական զէյթունցին կը վերադառնայ Մարաշ՝ զուլումի աշխարհը, ուր հաւաքուելով, կ'անցնին Զէյթուն՝ հնգամեայ կարօտով ոգեվառուած:

Աւերակ, սեւցած ու այրած է Զէյթունը, սակայն անոնք հաստատակամօրէն կը վճռեն լծուիլ վերաշինելու իրենց տունը, զոր օձին ձեռքով քակուած էր:

1919-ի Օգոստոսին, վանքի կիսափուլ պատերուն մէջ մատուցուած պատարագով կը վերսկսի հիւսուիլ Զէյթունի նորագոյն պատմութիւնը:

Անմիջապէս կազմուած 14 հոգինոց ժողովական մարմինը կ'առաջարկէ շատնալ, մեծնալ, միշտ ուժովնալ եւ ունեցած դրամը զէնքի տալ:

Կեանքը կը սկսի վերստին իր հունին մէջ մտնել: Նոր վերադարձողներ ալ կ'ըլլան: Օտարներու (Մատըր Լայմըն, Քաջբերունի, Միւտիր) կրկնուող այցելութիւնները մակերեսային վստահութիւն կը ներշնչեն զէյթունցիին: Չ'ուշանար շրջապատի թուրքերուն դժգոհութիւնը Զէյթունի հայադարձով. անոնք կը նախանձին եւ ամայի ճամբաներու վրայ կը սկսին միայնակ հայեր որսալ, որուն չեն հակադարձեր զէյթունցիք՝ սպասելով առիթի:

Հոկտեմբեր 1919-ին անգլիացիին մեկնումով եւ ֆրանսացիին գալով՝ չարը կը շատնայ: Զէյթուն մեծ վստահութիւն չունի ֆրանսացիին վրայ: Կը սկսի լսելի դառնալ Մուսթաֆա Քեմալին ձայնը:

9 Նոյեմբերին Զէյթուն հասած ամերիկացի հիւրերը նպատակ ունին որբանոցներ բանալ չէրքէզներուն համար, մինչ հայոց օգնութեան կանչերը կ'անտեսուին ու կը գրգռեն թուրքերը: Զէյթունցի հայը կը գիտակցի, թէ օտարը լոկ ի՛ր շահը կը փնտռէ, մի՛շտ:

Դեկտեմբերի առաջին Կիրակին կ'օծուի Ս. Աստուածածնայ վերանորոգ եկեղեցին: Զէյթունէն կը հեռանան աւանի հայութեան նեցուկ եւ ապահովութիւն հաղորդած իսլամները՝ հաճըլարցիք: Եագուպեանները կը վարեն Ազգային Միութեան հիմնած երկսեռ վարժարանը... Կեանքը կ'ընթանայ որոշ կաղացումով:

Յուրտին սաստկացումին հետ կը հեռանան օտարները եւ 4 Յունուար 1920-ին, սառցապատ լեռներուն վրայ կը մնան թուրքն ու հայը՝ դէմ դիմաց: Չիւնը աւելի եւս կը խզէ կապը դուրսի հետ, ուր վիճակը պղտոր է: Անորոշութիւնը կը սկսի որդի պէս կրծել զէյթունցիները, մինչ շուրջի բոլոր իսլամները ակռայ կը կճրտացնեն: Կացութիւնը կը սկսի ծանրանալ Յունուարի վերջաւորութեան՝ Մարաշէն եկած ծանր լուրերով, որոնց վրայ կ'աւելնան Ֆոնուզէն հասած 150 տարագիրները: Չ'ուշանար նաեւ գոյժը Հաճընի պաշարման:

Զէյթունցիք կը զգան իրենց շուրջը սեղմուող օղակը եւ զօրանոցը կը քաշուին: Պաշտպան պահակներ կը կարգուին:

Պայմաններուն պարտադրանքով՝ ինքնակառավարման մարմաջը կը զօրանայ: Զօրանոցի ճակատին կը ծածանի հայկական դրօշակը, եւ Արամ կը սկսի երկաթագործի իր արհեստանոց-խանութին մէջ զէնք արտադրել: Նախապատրաստական աշխատանքներ են ասոնք՝ յոռեգոյնին սպասումով: Կը սկսին ամէնօրեայ մարզանքներ, կեղծ յարձակումներ, վարժանքներ... մանաւանդ, որ կ'իմացուի ֆրանսացիին կողմէ անարգ լքումը Մարաշի հայութեան, որ պատճառ կը դառնայ 18,000 հայոց կոտորածին: Հայ կամաւորները մարտնչեր էին Մարաշի մէջ, բայց քաղաքը թուրքին հազիւ յանձնուած՝ բոլորը ջարդուեր էին:

Զէյթունի մէջ սակայն, մթնոլորտը այդքան յուսահատական չէ, նոյնիսկ արծաթ դրամ կը կտրուի, եւ վրիժառութենէ մղուած հայերը կը սպաննեն *միւտիր*ը:

2 Մարտին, Խալիլ անունով թուրք *գայմագամ*ը կը հանդիպի Զէյթունի ներկայացուցիչներուն հետ եւ արծուեբոյնի հայերը ներելու պայման կը դնէ հայկական դրօշը վար առնել,

զօրանոցը յանձնել ու պատանդ վերցուած չորս թուրք-քիւրտերը յանձնել: Խալիլ կը զգուշացնէ, թէ Զէյթունի ճակատագիրն իրեն յանձնուած է ու կը յիշեցնէ նաեւ, թէ շրջանին մէջ հայեր չեն ապրիր:

Շուրջ երկամսեայ յարաբերաբար խաղաղ ու ազատ կեցութենէն ետք, զէյթունցիք թուրքին արիւնոտ ճիրանները կը տեսնեն դարձեալ: Անոնք նամակներով կը դիմեն Ատանայի, Սիսի եւ Կարս Պազարի հայ երեւելիներուն՝ օգնութեան խընդրանքով: Նպատակը նաեւ ժամանակ շահիլ է, որպէսզի աւելի լաւ պատրաստուած դիմակալեն օրհասը: Թուրքին հետ հիմա բանակցողը նախկին միամիտ զէյթունցին չէ, այլ՝ համոզիչ փաստարկներով թուրքին դժկամ համամտութիւնը կորզող լեռնցին:

Նոր *միւտիր* Սիւլէյմանին ժամանումով կիրքերը առժամանակ կը հանդարտին: Սակայն կացութենէն դժգոհ քեմալականները կը հեռացնեն ընդամէնը 4 ամիս պաշտօնավարած Սիւլէյմանը: Միւս կողմէ, արդէն նկատելի կը դառնայ կարգ մը տարրական սննդամթերքներու եւ այլ անհրաժեշտութեանց (աղ, օճառ, ցորեն, թիւթիւն) յոյժ անբաւարարութիւնը: Լուրեր կը հասնին Շար գիւղին վրայ *չէթէ*ներու կատարած արշաւին ու Հաճնոյ դիմադրութեան շարունակման մասին:

Դարձեալ կ'արծարծուի պատանդառուած իսլամներուն հարցը, որու լուծման շուրջ զէյթունցիք կ'երկփեղկուին: Պառակտումը Օգոստոսին կը շեշտուի, խմբաւորումները կը շատնան, ժողովքը (հեղինակը նկատի ունի ժողովականները – Յ. Ի.) կը սկսի հեղինակազրկուիլ, Զէյթունի մէջ տեղի կ'ունենան մանր-մունր սպանութիւններ, զինեալ խմբակներ կողոպուտի կ'երթան մօտակայ գիւղերը ուրկէ յաճախ կը վերադառնան կոտորակուած... Զէյթուն կը սկսի արիւնաքամ ըլլալ: Սակայն գարնան հետ դժուարութիւնները կը նուազին, կարելի կ'ըլլայ մօտակայ թրքական գիւղերէն սուղ գիներով գաղտնաբար ցորեն գնել ու կրել:

Ներքին կռիւները կու գան աւելի եւս պղտորելու Զէյթունի հայութեան կեանքը: Բարոյական ու ապահովական

հարցեր կը մտահոգեն զէյթունցիները: Օր չ'անցնիր առանց նոր հոգի: Պաշարումը մեծապէս կը կաշկանդէ գիւղացին, իսկ դուրսէն առաքուած նիւթական օժանդակութիւնը, փոխանակ ամոքելու կարիքները, նոր բարդութիւններ կը յարուցէ խմբաւորումներուն միջեւ (Բարեգործականի անդամներ, արամականներ, ժողովականներ եւ Տիկնանց ժողովի անդամուհիներ): Կը սկսի չարաշահութիւնը: Այդուհանդերձ, այդ ծանր օրերուն, Զէյթունի կարգ մը աղաներ կը ձեռնարկեն փայտամշակութեան, շուրջ հարիւր կիներու բուրդ մանելու գործ կը հայթայթուի:

1 Մարտին, թուրքերը կը ներկայանան զինուոր ուզելու: Կը յստականայ անոնց ծրագիրը. շրջանին մէջ Զէյթունը մնացեր էր միակ հայաբնակ աւանը եւ թուրքին համար գլխացաւ էր դարձեր: Թուրքերու զինակոչի ցուցակներուն մէջ նոյնիսկ մեռած զէյթունցիներ կային: Պահանջուած 334 անունի դիմաց, զէյթունցին ընդամէնը 14 զինուորցու ունէր:

1920-ի Վարդանանց տօնը տխուր կ'անցնի, իսկ Զատիկը՝ պաղ ու անհամ՝ 1100 խեղճ գիւղացիներուն համար, որոնց տրամադրուած կարկտանը փոքր է, իսկ ծակը՝ մեծ: Հեղինակը կը խօսի սուղ գնուած եւ միայն իբրեւ սերմնցու գործածուող ցորենի մասին: Օրերու ծանրութիւնը կը ստիպէ, որ զէյթունցին Ապտիլ Համիտի օրերը փնտռէ: Հայը կը հիւծի, մինչ պետութիւնը թուրքերուն զէնք կը բաժնէ: Անօթութիւնն անդիմադրելի կը դառնայ. հայն ստիպուած է դրամով գնելու իր արիւնը: Զէնքերն ու զօրանոցը յանձնելու նոր պահանջներ, որոնց դիմաց հայոց նախապայմանը խաղաղութեան մէջ ապրիլն է:

Անհնար է դիմադրել: Առաւելագոյնը մէկ ամիս բաւականացնող պաշարի սպառումէն ետք ի՞նչ ճակատագիր կրնան ունենալ: Կանայք, ծերերն ու փոքրերը կը յանձնուին թուրքին ողորմածութեան... 27 Յունիս 1922-ին կը փակուի Զէյթունի պատմութեան վերջին էջը:

800 շունչ կ'ուզէ հեռանալ Զէյթունէն... Թուրքերը խումբէն 200 փոքրերու եւ հարսերու կը պատուիրեն, որ իրենց հա-

բազատ այր մարդոցմով յանձնուին: Մնացեալ 600 հոգին ճամբայ կ'ելլէ: Քիչ ետք, իրենց ետին քնդանօթներու գոռոց կը լսեն: Գաղթողներուն հոգին ու միտքը մնացողներուն՝ զօրաւոցը ամրացած ու դիմադրութիւնը շարունակող քաջերուն հետ է: Անդին, ոստիկաններ կը կոուրտին Արամին (շատ հաւանաբար՝ ինքնապաշտպանութեան հերոսներէն՝ Արամ պէկ Չոլաքեանն է – Յ. Ի.) ձիուն համար:

Կողկողանք կայ իբրեւ վերջաբան ծառայող 686-րդ տունին մէջ (չափածոյին – Յ. Ի.), որ նաեւ խտացումն է հեղինակի դառնութեան, գրուած՝ Զէյթունէն դուրս իրենց լուսցուցած առաջին գիշերուան տպաւորութեան տակ:

Լուսցաւ Հինգշաբթին, արեւն ծաթեց
Գիւղացիին սիրտը արիւն ոթեց
Չէ, արեւ աշխարհը, հովն ու սիմսիլը
Թող խաւարին մեզ համար եւ լայ պլպուլը:

24 Յուլիսին դիմակայութիւնը կը շարունակուի տակաւին, իսկ Կարմիր Խաչն ու Ռիլիֆը կ'օգնեն Մարաշի մէկ եկեղեցին հաւաքուած զէյթունցի գաղթականներուն: Յաջորդող տասնօրեակներուն անձնատուութիւններ կ'ըլլան:

Վիպերգին վերջին քառատողերուն մէջ տկարացած ու անթեղուած է հեղինակին կրակը, իսկ պոռթկումը տեղի տուած է յուսահատութեան: Ողբերգն իր աւարտին կը հասնի մարտերու ռահվիրային՝ Արամ պէկ Չոլաքեանին հերոսական մահով, 26 Օգոստոսին: Արամի սպանութեամբ՝ մնացորդացը կը մատնուի յաւելեալ անորոշութեան եւ ապակողմնորոշումի. մէկ կողմէ՝ վրէժի ու դիմադրութիւնը շարունակելու կամքը, միւս կողմէ՝ կայուն վայր մը հաստատուելու, մարդավայել կերպով ապրելու եւ նահատակներուն յիշատակը արժանավայել ձեւով նշելու բնական ձգտումը կը պառակտեն զէյթունցիին հոգեկան աշխարհը:

Անդրանիկ Տագէսեան կ'աւարտէ իր յառաջաբանը, ըսելով, թէ վիպերգը լոյս տեսած է Պէյրութի «Շիրակ» ամսագիրի Յուլիս-Նոյեմբեր 1986-ի թիւերուն մէջ:

Ստորեւ կը ներկայացնենք վիպերգէն փոքր բաժին մը:

ՈՂԲԵՐԳ ԶԷՅԹՈՒՆԻ

Հազոյ ինը հէյիյ տասնչիւս
Զէյթունն էոօֆ թիւմ մալաճիւս
Հայտարն խաբից գեղացըք լիւզվէօվ
Փըչից մէյ վիյէն սամիլէ հէօվ

Էշխիյից հիտը կարդացէօղ մայդըք
Մէյէշ բիյօվ առնց մէկ «քը՛ք»
Սէրայըն առջիւ ֆօթօկրաֆ առնըցուց
Իւնլէմիշ էոօֆ իյիսէն գեղացուց

Ալուչաղը տավուլ զուռնէօվ
Մէշօ թույքին իջօֆ փույուն հէօվ
Առաջնիւդ ունցօք անճարօկ վարդպետ
Հէօքիւմէք ճամբէ խըլլանը զապիք

Իւդէօղ տայըն Մայտըն մէջը
Տեղէաք լեռնիյ մավզէյ բէճը
Էհալուն կէսը կըռվըալ կ'օգէ
Ամէն շարժում հէօքիւմէք լըսէ:

Կաթաղկիւս կայդօ անէծք կօռվուդան
ըլանը ծէյուկ օգգդ քիզ Թուդա՞ն
Միլլաքըդ էյին օ՞մ իյիս ածապ
Էյօֆ գեղացըն քու շուռան հէճապ:

Ժանին Ալթունեան, «Քա՛ց Միայն Իմ Դիմաց Ճամբաները Արմենիոյ» (Janine Altounian, Ouvrez-moi Seulement les Chemins d'Armenie, Les Belles Lettres, Paris, 1990, pp. 251), ֆրանսերէնէ թարգմանութիւնը՝ Կարին Զօհրապեանի եւ Գրիգոր Շահինեանի, հրատարակութիւն «Խաչէր Գալուստեան Մանկավարժական Կեդրոն»ի, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2001, միջակ չափի 292 էջ:

Ժանին Ալթունեան մեծ դժուարութեամբ կը տանի իր ծնողաց կեանքին մէջ տեղի ունեցած դէպքերը: Ան իր ընդվզումը կ'արտայայտէ Մեծ Եղեռնի տարիներուն պատահած ոճիրներուն նկատմամբ՝ ուղղուած ողջ հայ ազգին դէմ, այդ շարքին՝ իր հօր, որ 14էն 20 տարեկան հասակը ճաշակած է աշխարհի դառնագոյն աղէտները, եւ այդուհանդերձ, վերապրած: Ժանին Ալթունեան իր գիրքին 71-99րդ էջերուն մէջ կը նկարագրէ իր որոնումը ցեղասպանութենէն վերապրած հօր հոգեբանութեան եւ ծանօթացումը անոր ծալքերուն: Այս փնտռտուքին վերլուծումը Ժանին ըրած է իր հայկական ինքնութեան պրպտուքը կատարած Մայքըլ Առլեն Կրտսերի «Ճամբորդութիւն Դէպի Արարատ» գիրքին ընդմէջէն: Ժանին Ալթունեան կ'ըսէ. «Այս «ճամբորդութիւն»ը, այս «անցք»ը դժխային անցեալի մը ընդմէջէն, կը նպատակադրէ, ինչպէս երկին վերնագիրը կը ցուցնէ, հարցուփորձել հայրը իր ինքնութեան, այսինքն՝ բացարձակ տարբերութեան հետ իր յարաբերութեան մասին. տարբերութիւն ցեղասպանութեամբ մահուան,

այս արմատական կրտումին, որ ամէն վերապրող կը պահէ անկարողութեանը մէջ խորհրդանշելու արդէն պատահած այս մահը, այս ծագումը, ուր իր սեփական ծնունդը կը ջնջուի» (էջ 73-74):

Այս դէպքերը քաղաքակիրթ աշխարհին ծանօթացնելու համար, Ժանին Ալթունեան երկար կը սպասէ ու կը տատամսի՝ հոգեբանական եւ ընկերային ազդակներու ճնշումին տակ: Վերջապէս, ան կ'որոշէ հրատարակել իր հօր կեանքի 1915-1921 ժամանակահատուածին յուշերը՝ թարգմանութեամբ Գրիգոր Պըլտեանի:

Հեղինակը կը յայտնէ, թէ հօր յուշերը ուսումնասիրելու եւ հրատարակելու խթան եղած են հայկական նորագոյն զինեալ պայքարի գործողութիւնները. ան անուանապէս կը յիշատակէ «Հայկական Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներ» ու «Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ» կազմակերպութիւնները եւ վերջինիս իրագործած՝ Փարիզի մէջ Թուրքիոյ գլխաւոր հիւպատոսարանին գրաւումն ու անոր մէջ պատանդառումը (էջ 101-ի տողատակի ծանօթագրութիւնը):

Ժանին Ալթունեան կը յիշեցնէ Թալաաթին խօսքերը. «Հաւաքեցէ՛ք եւ խնամեցէ՛ք միայն այն որբերը, որ չեն կրնար յետագային յիշել սարսափը, որուն ենթարկուեցան իրենց ծնողները: Միւսները ե՛տ ղրկեցէք կարաւաններուն հետ...»:

Ժանինի հայրը՝ Վահրամ Ալթունեանը, իր յուշերը գրած է հայատառ թրքերէնով, զոր թարգմանած է Գրիգոր Պըլտեանը: «12 Օգոստոս, Չորեքշաբթի, Բոլոր Կրածներս 1915 Թուականէն Մինչեւ 1919» վերնագիրին տակ ան կը ներկայացնէ Մեծ Եղեռնի իր խաչելութեան ուղին (էջ 104-133):

Վահրամ Ալթունեան ծնած է 1901-ին, Պուրսա, որու կեդրոնը գտնուող հայկական թաղին մէջ 10 հազար հայեր կ'ապրէին 1915-էն առաջ:

Բռնագաղթին՝ Վահրամ իր ընտանիքին հետ եզի սայլով 10 օրէն կը հասնի Ալայութ, որ Պուրսայէն հարաւ-արեւելք 205 քմ. հեռու գտնուող Կուտինայի (Քէօթահիա) կայարանն էր:

Գաղթականները հոն վրան կը լարեն: Տարագրութեան ատեն, պատկան իշխանութիւնները բռնագաղթեալները քաղաքներէն դուրս կը համախմբէին ժամանակաւորապէս՝ օտար վկաներու ուշադրութիւնը չգրաւելու նպատակով:

Կայարանապետը օգտակար կը դառնայ Վահրամի ընտանիքին եւ անոր անդամներուն թոյլ կու տայ իր տան պարտէզին մէջ բնակիլ ու աշխատիլ: Վահրամի հայրը սկիզբը միս կ'աղար ու կը ծախէր, այնուհետեւ ան կը սկսի երշիկ եւ ապուխտ պատրաստել ու վաճառել: Ընտանիքին փոքր դրամագլուխը հետզհետէ կը մեծնայ: Ալբունեաններ երեք ամիս Ալայուք կը մնան: Կրկին տարագրութիւն. այս անգամ գաղթականները շոգեկառքով կը տանին: Աֆիոն Գարահիսարէն անցնելով, կը հասնին Գոնիա: Երկու օր շոգեկառքին մէջ մնալէ յետոյ, երրորդ օրը կը մեկնին Գոնիայէն:

Անցնելով Քազինհան, Շումրա, Էօրիւք Էօրու եւ Մանտաւոն գիւղերէն, կը հասնին Գարաման աւանը, ու շարունակելով տառապանքի ուղին Սիտրովա, Այրանճա եւ Ալաճա գիւղերէն՝ կը հասնին Էրէյլի քաղաքը: Հոս թուրքերը գաղթականները շոգեկառքէն վար իջեցնելով՝ կը խոշտանգեն ու կը տարագրեն: Ալբունեաններուն ունեցած միսերը նեխած էին, իսկ ապուխտները՝ գողցուած: Թուրքերը հայ տարագիրները դիտաւորեալ կերպով կը յոգնեցնէին՝ քալել տալով եւ կողոպուտի հնարաւորութիւն ստեղծելով: Վահրամի հայրը կը վարձէ սայլ մը եւ ընտանիքը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պոզանթի: Պուլդուրլուի կայարանէն անցնելէ եւ Ուլու Գըշլայի (Մեծ Զօրանոց) մէջ գիշերելէ յետոյ՝ երեք օրէն կը հասնին Պոզանթի, ուրկէ ալ՝ Տարսոն, ուր իրենց կ'արգիլուի քաղաք մտնել: Տարսոնէն կը քշուին Օսմանիէ, ուր կը հասնին անցնելով Հասան Պէյլիէն: Էշ մը վարձելով Վահրամի հիւանդ մօր փոխադրութեան համար, Ալբունեաններ կը հասնին Իսլահիէ, ուրկէ 200 ուղտէ կազմուած կարաւանով բազմութիւնը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Թաքբա Քէօփրիւ գիւղ-կայարանը, որ քիւրտերով լեցուած էր: Վերջիններս կը սկսին կողոպտել տարագրեալները եւ 25 տարեկան երիտասարդ մը կը սպաննեն: Յաջորդ օրը, այս խուժանը պուրսացի Յարութիւն աղայի 15 տարեկան որդին ալ կը սպաննէ ու անոնց վրանը կը կողոպտէ: *Գայմագամին* հրամանով, 36 քիւրտ Ալբունեաններու վրանին վրայ կը յարձակին ու զանոնք կը կողոպտեն: Վահրամի հայրը կը բողոքէ *գայմագամին*: Վերջինս, ցնծած, իր շուրջը հաւաքած կողոպտիչները, կը ծիծաղի անոր վրայ: Հինգ օր հոն մնալէ յետոյ, Ալբունեաններ կ'ուղղուին դէպի Գաթմա, ուր հասնելէ յետոյ, թուրք ոստիկանները զանոնք երկու ժամ հեռու գտնուող, Աղասիա կոչուած գիւղը կը տանին: Ոստիկանները գաւազաններով կը հարուածէին գաղթականները, որպէսզի անոնք արագ քալեն: Ալբունեաններ վրան կը լարեն Աղասիայի մէջ, սակայն յաջորդ օրը թուրք ոստիկանները բոցավառ փայտերով կը սկսին այրել վրանները, ինչը կը նշանակէ, թէ կրկին ճամբայ պիտի ելլէին: Վահրամի հայրը կը յաջողի ջորի մը վարձել մինչեւ Անթարին գիւղը: Ճամբուն վրայ մեռնողները շատ էին: Անթարիի մէջ, անօթութիւն ու ծարաւ, հիւանդութիւն եւ յոգնութիւն կային...: Նոյն ջորիին ու անոր տիրոջ ընկերակցութեամբ, Ալբունեաններ կարաւանին հետ ճամբայ կ'իյնան դէպի Պապ: Թուրքերուն նպատակը զանոնք առանց Պապ մտցնելու՝ քշել էր դէպի անապատային վայրեր: Սակայն, ջորիին տէրը Պապի *մուխթար*ին հետ միասին Վահրամի ընտանիքը կը տանի Պապ՝ *մուխթար*ին տունը: Ինն ամիս հոն կը մնան: Վահրամ *մուխթար*ին ոչխարները կ'արածէ, հայրը՝ պարտէզը կը մշակէ, իսկ մայրը կար կը կարէ: Պապի մէջ միայն Ալբունեաններ կը մնան. հայ տարագիրները բոլորն ալ կ'աքսորուին դեռ աւելի արեւելք՝ անջրդի վայրեր... Ալբունեաններ կ'որոշեն անցնիլ Հալէպ, բայց դրամի չգոյութեան պատճառով, չեն կրնար եւ իրենք ալ կ'աքսորուին դէպի Մեսքէնէ, ուր շատ կարճ ատեն կը մնան եւ դէպի Տիփսի կը քշուին: Վահրամի հայրը կ'աշխատի Տիփսիի մէջ: Տասներորդ օրը, հայրը կը թրջուի անձրեւներուն տակ ու կը հիւանդանայ: Այս միջոցին, թուրքերը զանոնք կրկին կ'աքսորեն Հիւսիսային Սուրիոյ Ապու Հարարի անապատը: Վահրամ իր եղբօր՝ Հայկի հետ փայտ կը հաւաքէ ու կը ծախէ եւ այդպիսով կը պահեն իրենց ծնողները:

Տարագրութիւնը կը շարունակուի: Ալբունեաններ կը հասնին Համամ կոչուած գիւղը, ուր զարմանքով կը տեսնեն, թէ մարդիկ մարախ կ'ուտեն... Երկու եղբայր դարձեալ փայտ կը

ծախեն: Թուրք ոստիկանները Վահրամի հիւանդ հօր գլխուն զօրաւոր հարուածներ կու տան, որոնց պատճառով ան կը մահանայ վեց օր ետք: Նոյն օրը ոստիկանները Վահրամենց կը հրամայեն շարժիլ դէպի անծանօթը... Վահրամ բռնագաղթի պաշտօնեան կը կաշառէ վարդի իւղով ու կը յաջողի իր հայրը թաղել: Թուրքերը զանոնք նախ Ջիարէք գիւղը, ապա դէպի Տէր Զօր կը քշեն: Վահրամը, մայրը եւ եղբայրը ուրիշ հայ երեխաներու հետ ետդարձ կ'ընեն ու փախուստ կու տան դէպի Համամ, ուր, հայ արհեստաւորներու հաւաքավայրի մը մէջ կ'ապրին որոշ ատեն մը: Թուրքերը Վահրամն ու ընտանիքը յայտնաբերելով, զանոնք կը ղրկեն Ռաքքա, ուր թշուառ վիճակ մը կը քաշկռտեն: Ժողովուրդը անօթութենէ կը մեռնէր... Վահրամի մայրը երկու որդիները արաբի մը կը յանձնէ՝ ըսելով. «Ես եթէ պիտի մեռնիմ՝ մեռնիմ, դո՛ւք մի մեռնիք»: Արաբը մօրը երկու մէճիտիէ կը վճարէ ու եղբայրները կը տանի իր գիւղը եւ զանոնք կը կերակրէ: Վահրամ հովուութիւն կ'ընէ, իսկ եղբայրը՝ Հայկը, արաբին կարգադրութեամբ կ'աշխատի ուրիշ մէկու մը քով: Վահրամ արաբին հետ գործով Ռաքքա կ'երթայ ու իր մայրը կը տեսնէ: Քանի մը ամիս ետք, Վահրամի մօր վիճակը քիչ մը կը բարելաւուի եւ անոնք միասին կ'ապրին: Շատ չանցած, Վահրամն ու մայրը կը հիւանդանան, սակայն շուտով կ'ապաքինին:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմը վերջ կը գտնէ եւ անգլիացիք կը մտնեն Հալէպ: Վահրամն ու մայրը հոն կը մեկնին: Վահրամ կ'աշխատի Հալէպի մէջ եւ ապրուստի գումար կը վաստակի: 1919-ի Ապրիլին, Ալթունեանները կը տեղափոխուին Ատանա: Վահրամ կը հանդիպի Դաշնակից զինուորներու եւ հայ կամաւորներու: Ընտանիքը կը շարունակէ ճամբան Ատանայէն եւ քաղաքներէ ու գիւղերէ անցնելով՝ շոգեկառքով կը հասնին Էրէյլի, ուր Վահրամը կ'աշխատի բժիշկի մը քով: Նոյն տարուան Օգոստոսին, Վահրամն ու մայրը նախ Պոլիս կ'երթան, ապա կ'անցնին Պուրսա: Որոշած ըլլալով լքել հայոց համար անապահով Թուրքիան, Ալթունեանները վերստին կ'երթան Պոլիս, ուրկէ նաւով կը տեղափոխուին Մարսէյ ու վերջնականապէս Լիոն կը հաստատուին:

Արմինէ Կալենց, «Ներիր Ինձ Յարութիւն» (Յուշեր - Արմինէն Յարութիւն Կալենցի մասին), «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 1997, փոքր չափի 208 էջ:

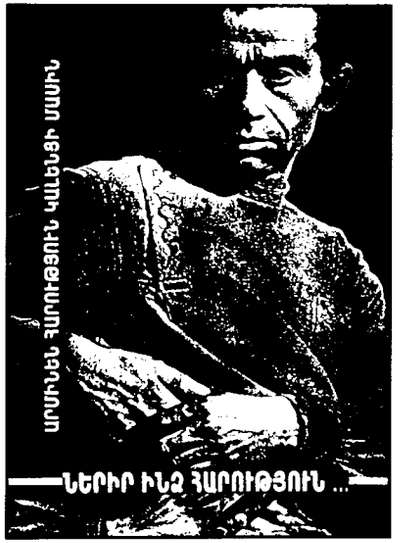

Հեղինակը՝ Արմինէ Կալենցը, իր ամուսնոյն՝ համբաւաւոր նկարիչ Յարութիւն Կալենցի կեանքի յուշերն է որ կը ներկայացնէ այս գիրքով, որուն նախաբանին (էջ 3-6) մէջ «Ճշդում Յարութիւն Կալենցի Գերդաստանի Մասին» խորագրին տակ, Յարութիւնի երէց եղբօր՝ Վարդեվառ Խարմանտայեանի նամակին բովանդակութիւնն է որ ամփոփ ձեւով կու տայ: Վերջինս Արմինէին նամակ մը ղրկած էր Լիբանանի Թրիփոլի քաղաքէն, ուր ինք հաստատուած էր:

Վարդեվառ չորս եղբայրներու երէցն էր: Միւս երեքը՝ տարիքի կարգով Սամուէլը, Յարութիւնն ու Հայկն էին: Ըստ Վարդեվառի, իրենց նախնիները Հայաստանի արեւելեան հատուածի Անի քաղաքը կը բնակէին եւ Պատգամեան կը կոչուէին: Անին պարսիկներու գերիշխանութեան տակ ըլլալով, Պատգամեան մականունը Խարմանտայեանի փոխուած էր: Թիւրքմէններու արշաւանքէն ետք, Խարմանտայեանները Նախիջեւան կը գաղթեն: Հոնկէ, գերդաստանին մէկ մասը Ռուսաստանի խորերը կը գաղթէ, իսկ միւս մասը՝ Հայաստանի արեւմտեան հատուածի Կիւրին քաղաքը: Խարմանտայեանները Կիւրինի մէջ շալագործութեամբ կը զբաղէին: Անոնք շալերը գործել կու տային ու

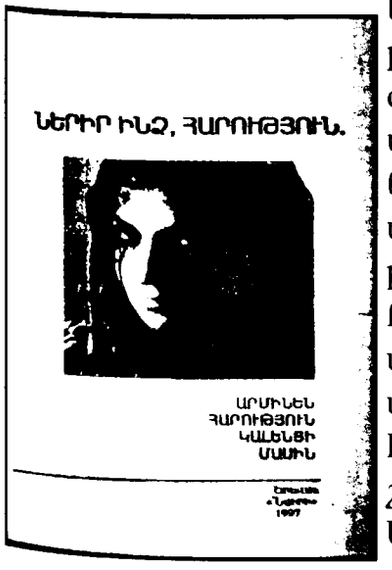

Գոնիա, Կեսարիա, Ատանա եւ ուրիշ քաղաքներ կը ղրկէին: Յարութիւնի հօրեղբայրներէն մէկը Գոնիայի իրենց վաճառատան վերակացուն էր: Վարդեվառ Գոնիա կը մնար եւ Ամերիկեան Գոլէճը կը յաճախէր:

1915-ին Գոնիայի հայերը կը բռնագաղթուին: Վարդեվառ կ'ըսէ թէ մինչեւ Գաթմա հանգիստ կերպով ճամբայ կտրած էին, բայց անկէ անդին սուրիական անապատէն տառապանքով անցնելով Հալէպ հասած: Յարութիւնը իր մօր, մեծ հօր եւ եղբայրներուն հետ իր կարգին Կիւրինէն տեղահանուած էր, եւ Հալէպ հասած: Վարդեվառ Հալէպի մէջ անոնց միացած էր: Կիւրինի մէջ Վարդեվառի հայրը բանակ տարուած էր:

Հալէպի մէջ ընտանիքը միասին կ'ապրէր: Շաբաթը քանի մը անգամ թուրք *ասքեարները* կու գային զանոնք դէպի անապատ աքսորելու: Մեծ հայրը զանոնք կաշառելով կը հեռացնէր: Վարդեվառի մայրը ճամբու յոգնութենէն ուժասպառ՝ կը մահանայ: Սկիզբը Վարդեվառ եւ Սամուէլ զինուորներու հագուստներ կարելով ընտանիքին ապրուստը կը ճարեն: Յարութիւնն ու Հայկը որբանոց կը դրուին: Այսպէս կ'անցնի չորս տարի: Զինադադարէն ետք Վարդեվառ կը մտնէ որբանոց, ուր ան մեծ գրողներու եւ հերոսներու դիմանկարներ կը գծէր ու պատերուն վրայ կը փակցնէր: Հալէպահայ Soքք. Ասատուր Ալթունեանի տիկինը օր մը որբանոց կ'այցելէ եւ անոր տաղանդին կը ծանօթանայ: Տիկինը, որ արուեստագիտուհի մըն էր, կը սկսի իր տան մէջ Վարդեվառի նկարչութեան դասեր տալ: Վերջինս իր եղբայրը՝ Յարութիւնը այդ դասերուն իրեն հետ կը տանի: Որբանոցին տնօրէնը Վարդեվառի եւ Յարութիւնի նկարչական ձիրքը բարձր գնահատելով, անոնց առանձին սենեակ մը կը տրամադրէ որբանոցին մէջ, որպէսզի անոնք նկարչութեան վարժութիւններ կատարեն:

Հոս վերջ կը գտնէ Վարդեվառի վկայութիւնը:

«Մանկութիւն Եւ Երիտասարդութիւն» (էջ 9-60) խորագրին տակ Արմինէ Կալենց Յարութիւնէն լսած եւ իր օրատետրին մէջ գրի առած, նոյնինքն Յարութիւնի կեանքի դրուագները կը ներկայացնէ, որ ստորեւ ամփոփ ձեւով կու տամ: Վերոյիշեալ

հատուածին սկիզբի մասն է որ կը մտնէ մեր նիւթին՝ Հայոց Ցեղասպանութեան ծիրէն ներս: Գիրքին մնացեալ մասը հոչակաւոր արուեստագէտ նկարիչի՝ Յարութիւն Կալենցի յետեղեռնեան կեանքին մասին է:

Յարութիւն Խարմանտայեանը (Կալենց) ծնած է Սեբաստիոյ նահանգի Կիւրին քաղաքը (գիւղաքաղաք՝ ըստ հեղինակին), 1910-ին, Քրիստոսի յարութեան տօնին մօտ օրերէն մէկը: Կ'ըսուի թէ Խարմանտայեան գերդաստանը Անիէն գաղթած նոյնինքն ազնուական Ֆերմանեան (թրքերէն՝ հրովարտակ) ընտանիքն էր, որ ապա Խարմանտայեան (թրքերէն՝ կալ) կոչուած էր: Յարութիւն այս հիման վրայ իր մականունը Կալենցի վերածած է: Անոր կրտսեր եղբայրը՝ Հայկը նոյնպէս Կալենց մականունը կը կրէ:

Ըստ կիւրինցի երաժշտագէտ Միհրան Թումաճանեանի, Յարութիւնի մեծ հօր հայրը՝ Ճանոն, հայդուկապետ մըն էր: Ան իր ֆետայիներու խումբով կը կռուէր չէչէններու եւ թուրքերու դէմ, որոնք հայոց ինչքերը կը կողոպտէին եւ զանոնք կը սպաննէին: Ճանոյի խումբը եղերական վախճան մը կ'ունենայ՝ երբ օր մը թուրքերը կը յաջողին պաշարել զայն եւ կոտորել: Ճանոն ողջ մնացած էր, բայց շրջապատուած՝ թուրքերով: Թշնամին անոր ուղղելով խօսքը, կ'առաջարկէ յանձնուիլ, խոստանալով խնայել իր կեանքը: Բայց Ճանոն բլուրին գագաթը կանգնած, լաւ հասկցած ըլլալով թուրքին նենգութիւնը, իր վերջին գնդակով անձնասպան կ'ըլլայ:

Յարութիւնի հայրը՝ Տիրատուր ու մայրը՝ Ալմաստ իրենց երէց որդին՝ Վարդեվառը Գոնիա կը ղրկեն իր հօրեղբօր քով: 1915-ին բռնագաղթի հրամանը գաղտնօրէն տրուած էր: Թուրքերը Կիւրինի մէջ հայոց տուները կը խուզարկեն եւ նոյնիսկ որսորդական զէնքերը կը գրաւեն: Ճանօ պապէն մնացած զէնքերը զոյգ պատերու արանքին մէջ պահուած ըլլալով, թուրքերուն համար անյայտ կը մնան: Անոնք Տիրատուրը բանակ կը տանին:

Ալմաստ իր երեք որդիները՝ Սամուէլը, Յարութիւնը եւ Հայկը առած բռնագաղթի ճամբան կը բռնէ: Անոնք իրենց ճերմակ

ձիով եւ ջորիով տառապալի ճամբորդութենէ մը ետք, Հալէպ կը հասնին: Ճամբան թուրքերը ճերմակ ձին կը գողնան: Միւս կողմէ Յարութիւնի հօրեղբայրը իր կնոջ ու Վարդեվառի հետ գնացքով Գոնիայէն դէպի Հալէպ կը տեղահանուի: Ինչպէս բոլոր հայերը, Յարութիւնի մեծ հայրը եւ հօրաքոյրերն ալ իրենց ընտանիքներով կը քշուին Կիւրիճէն:

Հինգ տարեկան Յարութիւնը լաւ կը յիշէ, թէ ինչպէս թուրքերը իր ազգականներէն մէկը ծառին կապելով կրակի կու տան: Ուրիշ տեղ մը, քիւրտերը, եաթաղաններ իրենց ճեռքին մէջ, ձորէ մը վեր կը բարձրանային հայ տարագրեալներու ուղղութեամբ, երբ Ալմաստ օգնութիւն կը բացագանչէ իր տղոց: Յարութիւն իր եղբայրներով միասին քիւրտերուն վրայ կը փոթձեն հսկայ ժայռ մը գլորել: Անոնց վտիտ եւ թոյլ ճեռքերը անկարող էին ժայռը տեղէն շարժելու, սակայն աստուածային հրաշքով մը հսկայ զանգուածը կը գլորի եւ կ'իյնայ եաթաղաններով իրենց կողմը յարձակող ճիւաղներուն վրայ ու կը ճզմէ զանոնք: Յարութիւնի յուշերուն մէջ կայ նաեւ սարսափազդու ուրիշ տեսարան մը. թուրքերը բոլոր երեխաները կը հաւաքեն սայլերու մէջ ու կը պատրաստուին քշել զանոնք, Ալմաստ սայլին վրայէն կը յաջողի իր երեք որդիները դուրս քաշել: Քիչ ետք, միւս բոլոր երեխաները Եփրատի մէջ կը թափուին...

Ալմաստ, Սամուէլ, Յարութիւն եւ Հայկ բոպիկ, արիւնլուայ ոտքերով, բզկտուած զգեստներով, անօթի ու ծարաւ, անծանօթ ճամբաներէ անցնելով հետիոտն Հալէպ հասած էին: Հոն Յարութիւնենք կը գտնեն իրենց մեծ հայրը, որուն ոսկիները բռնագաղթի ճամբուն վրայ իրենց ազգականներուն օգտակար եղած էին: Մեծ հայրը Ալմաստը անմիջապէս հիւանդանոց կը փոխադրէ: Վերջինս սաստիկ տառապալի ճամբորդութեան հետեւանքով ուժասպառ եւ հիւանդ էր: Հիւանդանոցին մէջ Ալմաստ շուտով կը մահանայ:

Ալմաստի չորս զաւակները որբանոց կը դրուին: Անոնց հօրեղբայրն ու տիկինը զանոնք հոգալու կարողութիւն չունէին: Երբ պատերազմը վերջ կը գտնէ, ֆրանսացիները Հալէպը կը

գրաւեն: Օր մը թրքամոլ իսլամներ որբանոցին վրայ կը կրակեն եւ սաները սարսափի կը մատնեն: Որբերն անմիջապէս շէնքին մառաններուն մէջ ապաստան կը գտնեն: Հոն բաւարար ջուր եւ ուտելիք պահուած էին ու կարելի էր երկար ժամանակ դիմանալ: Ծայրայեղական թուրքեր Հալէպի մէջ հայոց եւ քրիստոնեաներուն վրայ կը յարձակին այդ օրը (խօսքը հաւանաբար կը վերաբերի Հալէպի "Ճումաա Պազար"ի ջարդին, որ տեղի ունեցաւ 28 Փետրուար1919-ին-խմբ.):

Որբանոցի կեանքը շատ դժուար էր: Տարիները կ'անցնին: Վարդեվառ որբանոցէն դուրս կու գայ եւ քաղաքին մէջ լուսանկարչական խանութ մը կը բանեցնէ: Յարութիւնը իր դասերուն մէջ յառաջադէմ էր: Ան իր գիրքերուն եւ տետրակներու էջերու լուսանցքներուն վրայ կը նկարէր: Ուսուցիչներուն գնահատանքին եւ քաջալերանքին շնորհիւ Յարութիւն նկարչութեան կը նուիրուի ամբողջովին: Ան որբանոցը կը թողու եւ Հալէպի մէջ գեղագրողի մը քով աշկերտ կը դառնայ: Ապա ան, երբ տասներկու տարեկան էր, որբանոցէն իր շատ սիրելի եղբայրը՝ Հայկը իր քովը կը բերէ:

Գիրքին մնացեալ մասին մէջ Արմինէ Կալենց կը պատմէ Յարութիւնի կեանքը , թէ ինչպէս ան իր վաստակին տիրացած է իբր համբաւաւոր նկարիչ: Շատ տառապանք տեսած, մանկութիւն չունեցած Մեծ Եղեռնի այս որբուկը աշխարհահռչակ նկարիչ մը կը դառնայ նախ Պէյրութի մէջ եւ ապա՝ Երեւանի:

Միսաք Թորլաքեան, «Օրերուս Հետ», Գ. Հրատարակութիւն, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարանի հրատարակութիւն, խմբագիր՝ Կարօ Յովհաննէսեան, մեկենասներ՝ Տէր եւ Տիկին Ատոմ եւ Սելլա Թնճուկեաններ, Պէյրութ, 2001, մեծ չափի 624 էջ:

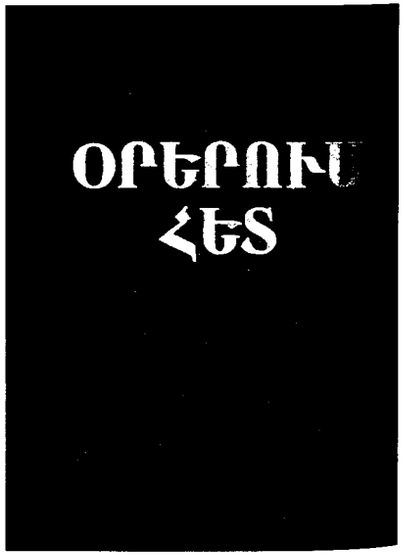

18 Յուլիս 1921-ին Պէհպութ խան Ճիւանշիր չորս-հինգ հոգիով դուրս կու գայ Կ. Պոլսոյ «Բերա Փալաս» պանդոկէն եւ կը մտնէ մօտակայ «Փղթի Շան» պարտէզը, ուր բացօթեայ թատրոն մը կար:

Ազրպէյճանի ներքին գործոց նախկին նախարար այս ճիւաղը երբ անգլիական ոյժերը քաշուած էին Պաքուէն եւ հայկական ոյժերն անկարող դարձած էին այլեւս պաշտպանելու քաղաքը, մէկ շաբթուան ընթացքին 30,000 հայերու ջարդը կազմակերպած չար ոգին էր:

Միսաք Թորլաքեան իր վրիժառական արարքին մասին կը գրէ.

«Երկար սպասելէ ետք, ժողովուրդը խուռներամ սկսաւ դուրս գալ: Ճիւանշիր արդէն անցեր էր մեր առջեւէն: Ամբոխի խառնուածութեան պատճառով չկրցայ հասնիլ մօտը: Շատ որոշ կը տեսնէի զինք: Դէպի հիւրանոցին մուտքը կը մօտենար, որուն 50-60 մեթր արդէն մօտեցեր էր: Դժուար էր ժողովուրդը եւ ճամբուն երկու եզերքներուն շարուած բազմաթիւ ինքնաշարժները ճեղքել եւ անցնիլ: Մտածեցի, որ այս արգելքներով պիտի չկրնամ հասնիլ իրեն: Ուստի, ինքնաշարժներու մէջտեղէն արագ-արագ մօտեցայ:

Այժմ արդէն 30 քայլ հեռու էի իրմէ: Նկատեցի որ գլուխը

ետ դարձուց եւ սկսաւ շուրջը նայիլ: Ապա, նորէն շարունակեց ճամբան: Կասկած արթնցաւ մէջս, որ թերեւս կասկածած է եւ պիտի խուսափի: Ուստի, ամէն կերպով պատրաստ զգացի ինքզինքս, հոգեպէս եւ մարմնապէս, պինդ եւ անխոով: Եւ հազիւ գլուխը դարձուցած պիտի քալէր, յաջողեցայ հասնիլ քովը: Քաշեցի ատրճանակս: Շատ երկարահասակ մարդ էր: Մնացի ցած: Պարտաւորուած՝ զարկի կողքէն, փոխանակ գլուխէն, ատրճանակիս փողը գրեթէ հագուստին կպած: Ուրիշ կերպ չէր ըլլար. ետեւս ինքնաշարժ կար, կողքերը՝ ժողովուրդ, ինքն ալ՝ դիմացս:

Ազատ շարժելու հնարաւորութիւն չունէի:

Առաջին գնդակէն չինկաւ. միայն ժողովուրդը քիչ մը բացուեցաւ: Ընդհակառակը, շտկուեցաւ եւ երկու ձեռքերս կրցաւ ամուր բռնել, քանի որ ետ քաշուելու կարելիութիւն չունէի: Ձեռքերս բռնելը շատ լաւ եղաւ, որովհետեւ դարձաւ դէպի ինծի եւ կուրծքը առաջս եկաւ: Այս անգամ երկու գնդակ եւս տեղաւորեցի ուղղակի կուրծքին: Ինկաւ:

Խուճապի մատնուեցաւ ժողովուրդը. ամէն ոք կը փորձէր ծակ մը մտնել, ինքնաշարժներու կողքերուն պահուըտիլ, որպէսզի գնդակ չդպնայ: Ճամբայ բացուեցաւ ինծի համար: Համարձակ եւ ազատ սկսայ քալել դէպի «Բերա Փալաս» հիւրանոցին անկիւնի փողոցը, որմէ առաջ դառնալով կրնայի մտնել թրքական հին գերեզմանոց մը եւ անյայտանալ: Փողոցին անկիւնը երկու ոստիկաններ կեցած էին, փախան՝ երբ զիս տեսան ատրճանակը ձեռքիս: Երուանդ Ֆունտուքեան՝ ահաբեկումը կատարելէս ետք՝ մեկներ էր, աւարտած ըլլալով իր գործը:

Երբ ուզեցի փողոցին անկիւնը դառնալ, ականջիս հասաւ Ճիւանշիրին ձայնը, որ «իմտա՛տ» (օգնութիւն) կը պոռար: Կէս գիշերուան ժամը մէկի ատեններն էր:

Կասկած արթնցաւ մէջս, որ մեռած չէ...

Ետ դարձայ դէպի դիակը: Երբ մօտեցայ, գլուխը հաւաքուած էին 20-30 հոգի: Բոլորն ալ քաշուեցան՝ ատրճանակը ձեռքս տեսնելով: Մօտեցայ եւ գետինը փռուած

Ճիւանշիրի գլխուն վրայ կեցայ: Կուրծքին գնդակ մըն ալ պարպեցի: Ապա, շուրջս նայեցայ եւ տեսայ, թէ չորս-հինգ ոստիկաններ, ատրճանակներ իրենց ձեռքին, բռնած էին այն անկիւնը, ուրկէ կրնայի փախուստ տալ...

... Այսպէս լարուած կեցած էինք, երբ հասան ֆրանսացի ոստիկանները: Ատրճանակս յանձնեցի անոնց» (էջ 473-477):

Հերոսը կ'ենթարկուի քրքական ոճով ծեծի, տփոցի, խոշտանգումներու եւ անարգանքի: Հարցը ֆրանսացիք ձեռք կ'առնեն եւ տեղի կ'ունենայ դատավարութիւն: Շատ հայեր եւ օտարներ կը վկայեն: Վերջապէս, Միսաք Թորլաքեանը ազատ արձակուելով, դէպի Յունաստան կ'աքսորուի:

Ո՞վ էր այս դատապարտեալը, որ շուտով անմեղ կը հռչակուի:

Միսաք Թորլաքեան ծնած է Տրապիզոնէն ծովափով մօտ ութը քիլոմեթր դէպի արեւելք գտնուող Շանայի շրջանի քառասուն տուն բնակչութեամբ զուտ հայկական Կիւշանա գիւղը: Անոր պապերը Համշէնէն գաղթած էին: Կիւշանայէն դէպի ծովեզերք կ'իյնային մեծ մասամբ հայաբնակ Ծինկիլա գիւղը, ինչպէս նաեւ Մեծ Շանա եւ Փոքր Շանա գիւղերը: Դէպի արեւելք կը գտնուէր Կալաֆկա հայաբնակ գիւղը, որ մէջտեղէն Շանայի գետով կը կիսուէր: Շանայէն ութը ժամ հեռու կը գըտնուէր Սիւրմենէ գիւղը: Շրջանին ժողովուրդը, բոլորն ալ գիւղացի, աղքատ էր: Կէս-աւատապետական դրութիւն մը կը տիրէր: Շրջանին մէջ կառավարութեան բռնութիւններն ու կեղեքումները անպակաս էին: Այդուհանդերձ, շրջանին հայութիւնը ստրուկ չէր: Բոլորն ալ զէնքի գործածութեան վարժ էին, անիրաւութեան եւ կեղեքումի դէմ ծառանալու եւ զէնքով դիմադրելու գիտակցութիւնն ու կամքն ունէին: Իսկ թուրք աղաները հայ ժողովուրդը կը կեղեքէին: Իւրաքանչիւր աղա գիւղի մը գլխուն կէս-աւատապետ մըն էր: Անոնք ձրի կ'աշխատցնէին հայերը, ինչի պատճառով հայոց կեցութիւնը շատ կը դժուարանար: Ժողովուրդէն մաս մը դէպի Պաթում, Խրիմ, Սուխումի եւ ընդհանրապէս Սեւ Ծովու ռուսական ափերը կը

գաղթէր: Որոշ ատեն մը պանդխտելով՝ դրամ կը վաստակէին ու կը վերադառնային, սակայն շատերն ալ հիմնովին կը գաղթէին ու հոն կը մնային:

Կիւշանայէն արեւմուտք մինչեւ Տրապիզոն լեռնային ճամբով կային գիւղեր ինչպէս Աֆեանց, Ճոշարա, Մինոսլի, Սկաֆիրա, Կրոմիլա, Զեֆանոս եւայլն, ուր հայեր կ'ապրէին: Այս գիւղերը Տրապիզոնի կապուած էին հանրային կամ կուսակցական տեսակէտէ եւ Կիւշանայի հետ որեւէ կապ չունէին:

1895-ի սեւ թուականին հայոց ջարդերն սկսած էին: Միսաք Թորլաքեան այն ժամանակ հազիւ հինգ-վեց տարեկան էր: Տան մէջ մեծ իրարանցում կար: Փախչելու կը պատրաստուէին: «Թուրքերը կու գան, ջարդերն սկսած են»:

Միսաքի հայրն իր ունեցած զէնքերը մէջտեղ կը հանէ: Տունէն դուրս գալով՝ բոլորը կաղնիի պուրակի մը մէջ կը պահուըտին: Ապա անոնք Չաչուտ Փոս կոչուած անտառը կը տեղափոխուին բոլոր համագիւղացիներուն հետ: Միսաք իր ընկերները կը գտնէ եւ անոնց հետ կը խաղայ: Տղամարդոց մեծ մասը կացիններով եւ մահակներով զինուած էր: Շատ քիչեր կայծքար հրացաններ ունէին: Լուրերը կ'ըսէին, թէ հայաբնակ Կրոմիլա եւ Զեֆանոս գիւղերուն հայ բնակիչները ջարդուած էին ու տուները՝ կրակի տրուած:

Թուրքերը կը վախնային հայ կռուողներէն: Վաղարշակ Մատիլեանը (Թոփալ Վաղարշակ), էլմոնցի Ճալապըյօք Կարճ Մանուկը եւ Չալուք Պօղոսը (Պօղոս Յովսէփեան) այդ կռուողներուն պարագլուխներէն էին: Չալուք Պօղոս թուրքերուն վրայ սարսափ տարածած էր (էջ 49-51):

Թուրքերը կարծելով թէ Չալուք Պօղոս իր զօրաւոր խումբով Կիւշանա կը գտնուի, գիւղը մտնելու կը վախնան եւ օգնական ոյժերու կը սպասեն: Շրջանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան կառոյցը կազմած էր խումբ մը Գալուստ Թորլաքեանի գլխաւորութեամբ եւ Չալուք Պօղոսը քաջալերած ու զօրակցած էր անոր:

Թուրք խուժանը Կիւշանա գիւղին դրացի Կալաֆկա գիւղին վրայ կը յարձակի ու կը հրկիզէ զայն: Երեք օր

Կիւշանան շրջապատելէ յետոյ, թուրք պատասխանատուները՝ Շաղիրզատէ Իպրահիմ, Միքտար եւ Հագգը երեք եղբայրներն իրենց մօտ կանչելով Չալուք Պօղոսը, Գարա Սարգիսը (Սարգիս Մարխասեան) եւ հեղինակին հայրը՝ Թորլաք Յակոբը, թուրք խուժանը զսպելու եւ հայկական գիւղերու վրայ յարձակումն ու հրկիզումը արգիլելու համաձայնութիւն կը գոյացնեն:

Կատարուած բոլոր ոճիրները տեսնելով, վեց տարեկան Միսաք Թորլաքեան իր հօրը կ'ըսէ.

«Երբ մեծնամ՝ ես ալ թուրքերուն ունեցած զէնքին նման զէնք պիտի ունենամ եւ փոխանակ անոնք մեր գիւղը պաշտպանելու, ես ինքս պիտի պաշտպանեմ, եթէ նոյնիսկ ատոր համար, պապիս ըսածին պէս, հոգիս դժոխք երթայ»:

Այդ օրերուն էր որ թուրքերու գազանօրէն խոշտանգած եւ հրաշքով ազատած հայոց մեծ բազմութիւն մը Բաբերդի կողմերէն Կիւշանա եւ շրջակայ գիւղերը կը հասնի: Այս բոլորը տեսնելէ յետոյ վրէժխնդրութեան ոգին արմատ կը նետէ ու կը զարգանայ Միսաք Թորլաքեանի մէջ:

Կոտորածէն ետք, Միսաք գիւղին դպրոցը կը յաճախէ: Ինքնուսնական թուականներու վերջերուն, ան ինքզինք աւելի հասունցած կը զգար: Դպրոցը այլեւս շատ չէր հետաքրքրեր զայն: Միսաք Թորլաքեանի ուշքն ու միտքը միայն զէնք ունենալու եւ գործածելու վրայ էր: Ան կ'ուզէր նմանիլ Չալուք Պօղոսին, սիրմենէցի Վաղարշակ Մատիլեանին եւ Մանուկին: Մանկութեան ընկերներէն՝ Գասպար Տէրտէրեանը քաջ տղայ մըն էր, զէնքի վարժ: Միսաք անոր հետ միասին քանի մը արկածախնդրութիւններու մասնակցած էր քիւրտ հովիւներու դէմ:

Դպրոցէն դադրելէ յետոյ, Միսաք կանոնաւորաբար կը հետեւէր գիշերային դասախօսութիւններուն: Հոն կը կարդացուէին Րաֆֆիի եւ ուրիշներու գիրքեր, բացատրութիւններ կը տրուէին յեղափոխութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ծրագիրին եւ Կանոնագիրին մասին, ինչպէս նաեւ «Դրօշակ» թերթը կը կարդացուէր: Միսաքի տան մէջ ժողովներ կը գումարուէին: Հայ մատնիչ մը ահաբեկելու որոշում կը տրուէր:

Պատանի Միսաք լսելով բոլոր մանրամասնութիւնները եւ անձամբ ճանչնալով լրտեսը, կ'որոշէ ինք կատարել ահաբեկումը: Միսաք ահաբեկման ձախող փորձ մը կը կատարէ:

1895-1896-ի դէպքերէն ետք, Դաշնակցութիւնը աշխոյժ կերպով կը գործէր Թուրքիոյ դէմ: 1901-ին, Տրապիզոնի Կեդրոնական Կոմիտէին հրահանգով, քառասուն ընտիր տղաք պատրաստուած էին գաղտնի գործունէութեան նուիրուելու համար: Անոնց առաջնորդը Վաղարշակ Մատիլեանն էր, կեղծանունը՝ Սարհատ: Այս խումբին անդամները երբ թուրք նաւավարի մը առաջնորդութեամբ Սուխումիէն Ռիզէ նաւահանգիստին մօտերը կու գան, փորձանքի կը հանդիպին, բայց վտանգը կը յաղթահարեն իրենց ճարպիկութեամբ եւ մարտունակութեամբ: Անոնք թուրքերուն հետ կռիւի կը բռնուին եւ կու տան երեք զոհ՝ հինգ թուրք սպաննելով: Մնացեալ քաջերը կը ցրուին եւ աւելի ետքը կը ձերբակալուին: Տրապիզոնի նահանգապետը՝ Քատրի պէյը քաջ եւ յանդուգն մարդիկը կը սիրէր: Այս պատճառով ալ ան բոլորը բանտէն ազատ արձակել կու տայ:

Շատ հայեր Տրապիզոնի շրջանէն դէպի ռուսական հողերը կը գաղթեն: Փոխադրութիւնը կ'ըլլար մեծ խումբերով՝ 60-150 հոգի, 10-15 զինուած երիտասարդներու հսկողութեան տակ: Միսաք Թորլաքեանն ալ այս փոխադրութեանց կը մասնակցէր:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 1901-էն սկսեալ շրջանին մէջ բազմաթիւ վրիժառուական եւ նախազգուշական գործողութիւններ կը կազմակերպէ: Զարկ կը տրուի Տրապիզոնի շրջանի հայկական դպրոցներուն: 1890-ին Սիմոն Զաւարեանը Տրապիզոնի Ազգային Վարժարանին տեսուչ կը դառնայ: Այդ տարիէն սկսեալ՝ ծեծը վերջ կը գտնէ դպրոցին մէջ եւ աշակերտները փայլուն արդիւնքներ կ'արձանագրեն:

Թորլաքեան մանրամասնօրէն կ'անդրադառնայ Տրապիզոնի շրջանին մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութեան եւ հետաքրքրական դրուագներ կը նկարագրէ: Տրապիզոնը Սեւ Ծովուն վրայ թուրքերուն գլխաւոր նաւահանգիստն ըլլալով, արտասահմանը ներքին նահանգներուն կապող օղակ մըն էր:

Այս յատկանիշին համար, յեղափոխական կուսակցութիւնները՝ թէ՛ Հնչակեանները եւ թէ՛ Դաշնակցականները իրենց առաջին կեդրոնական կոմիտէութիւնն ու վարիչ մարմինը հոս կը հաստատեն:

Մինչեւ 1904 թուականը հայերը շրջանի թուրքերու կեղեքումի առարկան դարձած էին: Աշխատանքի ամէնէն եռուն ժամանակ, հայերն սկիզբը պարտաւոր էին թուրք պէյերուն եւ աղաներուն գործերը կատարել եւ նոր միայն իրենցինները: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միջոցներ ձեռք կ'առնէ նման շահագործումներուն վերջ դնելու համար:

Հնչակեան կուսակցութիւնն ալ կը գործէր շրջանին մէջ: Անոր գործունէութիւնը կ'աշխուժանայ 1904-1905-ին: Հնչակեանները թուրքեր ու հայ դաւաճաններ կ'ահաբեկեն:

Միսաք Թորլաքեան իր դաշնակցական ընկերներով կը մասնակցի ֆետայական գործողութեանց՝ ապաստանելով անտառներու մէջ: Անոնք թուրքերէն զէնքեր կը գրաւէին: Այդ օրերուն, թուրք աւազակները բաւական աշխուժօրէն կը գործէին: Անոնք հայեր կ'առեւանգէին եւ փրկագին կը պահանջէին: Միսաք Թորլաքեանի խումբը այսպիսի աւազակախումբերը կը հետապնդէր եւ պատշաճ պատիժը կու տար անոնց: Ազգային պայքարի այսպիսի դրուագները շատ են գիրքին մէջ:

1908-ի Յուլիս ամսուն կը վերահռչակուի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը եւ յեղափոխական գործունէութիւնը ժամանակաւորապէս այլ բնոյթ կը ստանայ:

Սահմանադրութենէն առաջ, Կովկասէն Արեւմտեան Հայաստան եկած էին դաշնակցական գործիչներ, ինչպէս Մարալը (Փիլոս Փափախեան) եւ Զուլալը (Լեւոն Կարապետեան): Հնչակեան գործիչ Սիւնիքն ալ (բուն անունով՝ Բագրատ Աւետեան – խմբ.) Տրապիզոն եկած էր (էջ 136-139):

Կիլիկիոյ 1909-ի ջարդերու օրերուն Տրապիզոնի հայերը եւս ահ ու սարսափի կը մատնուին: Սակայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը արթուն էր եւ Իթթիհատ կուսակցութեան պատասխանատուներուն հետ կապի մէջ: Այս հարցով Մալխասը (Արտաշէս Յովսէփեան) կը զբաղէր: Իր քաջ եւ արի կեցուածքով յայտնի Պօղոս Սիմաւոնեանն առաջնորդ դերի մէջ էր Տրապիզոնի մէջ: Կիլիկիոյ ջարդի օրերուն, հայ պատասխանատուները աշխոյժ կերպով գործի վրայ էին: Հեղինակը այս գործունէութիւնը կը նկարագրէ մանրամասնօրէն՝ յիշելով դէմքեր եւ դրուագներ:

Միսաք Թորլաքեան 1909-ին կ'ամուսնանայ: Հարսն իրեն քիկունք կը կանգնի բոլոր ազգային գործերուն մէջ, սակայն Մեծ Եղեռնի ջարդերուն զոհ կ'երթայ:

Կարգ մը քիւրտ *աշիրէթ*պապետներ եւ մաքսանենգ լազեր հայոց գլխուն փորձանք էին: Հայ տղաքը իրենց խումբով զանոնք կը հալածէին եւ անոնց սանձարձակութեանց սահման կը դնէին: Միսաք Թորլաքեան այս խումբին միացած էր: Ան իր յուշերուն մէջ արկածախնդրական դրուագներու մասին կը գրէ:

Գալուստ Թորլաքեանի սպանութենէն ետք, Հ. Յ. Դ.ի Տրապիզոնի Կեդրոնական Կոմիտէն թուրքերու ճնշումին վրայ կ'որոշէ Միսաք Թորլաքեանը կառավարութեան յանձնել: Միսաք երկար ժամանակ փախստական կ'ապրի: Ան կը ծրագրէ քանի մը տարիով Տրապիզոնէն հեռանալ: Կաշառք տալով՝ ան կը յաջողի թրքական բանակի կամաւորական գունդին արձանագրուիլ ու Սեդրակ Քէօսէեանի հետ Կարինի թնդանօթաձիգներու գունդին մէջ մտնել: Ուրիշ հայեր ալ խումբին կը միանան:

Կարինի մէջ Միսաք Թորլաքեան դաշնակցական պատասխանատուներու եւ ընկերներու կը ծանօթանայ: Անոնցմէ էին կարնեցի Տուրպախը (Յարութիւն Այվազեան), Զեմլիաքը (Յարութիւն Նանումեան – խմբ.), Արմենակ Միլոյեանը, *Քէօսէ* Միքայէլը, Ղազարը եւ ուրիշներ:

Կարինի մէջ Միսաք քանի մը ընկերներով կը մնայ զօրանոցին մէջ, ուր հայերը թրքական ճնշումներուն կ'ենթարկուին: Սակայն անոնք քաջութեամբ եւ հնարագիտութեամբ կը յաղթահարեն բոլոր դժուարութիւնները: Զօրանոցին պայմանները կը բարեփոխուին եւ բոլոր տասնապետներն ու *չաուշ*ները կը սկսին անոնց հետ սիրալիր կերպով վարուիլ:

1910-1911-ի ձմրան ցուրտին օսմանեան զօրքին մեծ մասը կը հիւանդանայ: Անոնց մէջ հայեր ալ կային: Կարինի հայերը հայ զինուորներուն հանդէպ մեծ գուրգուրանք կը ցուցաբերեն: Միսաք Թորլաքեան *չաւուշ*ի աստիճան կը ստանայ: 1912-ին ան Խնուսի եւ Կարինի խաչմերուկին վրայ գտնուող Փալան Թէօքէն կոչուած բերդը կը փոխադրուի՝ իր ձեռքին տակ ունենալով քսան զինուորներ եւ ուտելիքի բաւարար պահեստ մը: Հայ զինուորները Դաշնակցութեան համար զէնքեր կը փոխադրէին եւ կ'ամբարէին յարմար թաքստոցներու մէջ: Միսաք Թորլաքեանը, տրապիզոնցի Սեդրակ Քէօսէեանը, կիւմիւշխանեցի Խաչիկ Պոյաճեանը, կիրասոնցի Յարութիւնը եւ երզնկացի հայ տղաք մեծ դեր կ'ունենան այս գործին մէջ: Ատեն մը ետք Թորլաքեան Կարին քաղաքի կեդրոնական բերդը կը փոխադրուի:

Միսաք Թորլաքեան կաշառքի միջոցով իննն ամսուան արձակուրդ կը վերցնէ: Բաբերդէն անցնելով, ան Տրապիզոն եւ ապա Կիւշանա կը վերադառնայ ու նախորդ տարիներու դէպքերուն մօտէն կը ծանօթանայ: Կուսակցական ներքին կեանքին մէջ տեղի ունեցած էին ցաւալի դէպքեր, որոնք բարեբախտաբար, չէին կրցած նսեմացնել յեղափոխական գործի արժէքն ու կենսական կարեւորութիւնը:

Գիւղէն Միսաք Թորլաքեանի բացակայութեան ընթացքին, իր ընկերները որոշ քայլեր առած էին Կարին-Տրապիզոն փոսքը զարնելու ուղղութեամբ: Երեք անգամ ձախող փորձեր կատարուած էին:

Երբ 1 Օգոստոս 1914-ին կը ծագի Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը (ճիշդն է՝ 31 Յուլիսին – խմբ.), Միսաք Թորլաքեանը Կիւշանա կը գտնուէր: Ան իր համագիւղացի ընկերներով Տրապիզոն կը մեկնի զօրակոչին ընդառաջելու համար ու կ'անդամագրուի իր նախկին ծառայութեան ատեն Կարինի մէջ գտնուող գումարտակին, սակայն երբ գիւղ կը վերադառնայ, քանի մը ընկերներով կ'որոշէ բանակ չերթալ եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծառայել: Միսաք Թորլաքեան, Առաքել Համբար, Աբրահամ, Աբգար եւ ուրիշներ փախստական կը

դառնան: Այս խումբի անդամներուն թիւը մէկ ամսուան մէջ քսանի կը հասնի:

Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր կողմերը սուլթան-խալիֆային կնիքը կրող գաղտնի ծրարներ կը բաժնուին: Ծրարներուն բովանդակութիւնը պատերազմէն ետք կը պարզուի հայոց համար՝ թուրքերը գրգռել քրիստոնեաներուն եւ յատկապէս հայոց դէմ:

1914-ի վերջերը դրութիւնն օրըստօրէ կը ծանրանայ: Ահռելի սղութիւն եւ անգործութիւն կը տիրեն: Միսաք Թորլաքեանի անդամակցած հայ փախստականներու խումբը թուրք աղաներուն եւ պէյերուն՝ գիւղերէն բերած իւղը, չորցած մածունը եւ պանիրը կողոպտելով հայ չքաւորներուն կը բաշխէր: Հայ տղաքը Կարին-Տրապիզոն փոսքը զարնելու նոր ծրագիր մը կը մշակեն: Խումբը երկուքի կը բաժնուի եւ իւրաքանչիւրին որոշակի դեր կը վստահուի: Առաջին խումբը երբ ճամբայ ելած էր դէպի Թանտուրլուխ գիւղը, պայծառ եղանակը յանկարծ կը փոխուի եւ ձիւն կը սկսի տեղալ: Ցուրտը կը սաստկանայ:

Քանի մը օր ետք երբ եղանակը կը բարելաւուի, առաջին խումբին տղաքը գործի կ'անցնին, սակայն ուշացած էին. փոսքը կ'անցնի-կ'երթայ եւ զայն զարնելու փորձը կը ձախողի: Երկրորդ խումբը ճիշդ ժամանակին կը հասնի եւ առաջինին կը միանայ: Խումբին անդամները թուրք հովիւ մը կը սիրաշահին եւ անոր մօտ քանի մը օր կը մնան ապահով կերպով: Փոսքը զարնելու երկրորդ փորձն ալ կը ձախողի: Սակայն երրորդ փորձին, տղաքը կը յաջողին հերոսական մարտնչումէ ետք փոսքին փոխադրած դրամին տիրանալ:

Փոսքին կողոպուտէն ետք քրքական կառավարութիւնը շատ խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնէ: Բոլոր շրջաններուն եւ գիւղերուն կարեւոր անցքերը ոստիկաններով եւ անոնց հաւատարիմ զինեալներով կը բռնուին: Տղաքը դժուար վիճակի կը մատնուին: Գիւղեր իջնելն ու ուտելիք ապահովելը անկարելի կը դառնան: Ծարաւն ու անօթութիւնը ծանր ազդեցութիւն կ'ունենան տղոց վրայ: Վեցերորդ օրը անոնք մեծ դժուարութեամբ կ'իջնեն ձորը, ուր ջուր եւ վայրի կաղին կը գտնեն: Գիշերը

հինգ ժամ քալելով, խումբը կը հասնի Աբգարին տունը, ուր ուտելու եւ խմելու երազները իրականութիւն կը դառնան: Առաւօտուն անոնք կը հեռանան՝ ղրամն ու աւելորդ իրերը Աբգարի տան մէջ պահելով:

Փոսքի կողոպուտէն ետք ձերբակալութիւններ եւ բանտարկութիւններ կ'ըլլան: Աբգար եւ Յարութիւն Չենիճեան կը բանտարկուին ուրիշ հայոց, յոյներու եւ թուրք հովիւներու հետ միասին: Յարութիւն բանտին մէջ հիւանդանալով կը մահանայ, մինչդեռ Աբգարը բանտէն փախուստ կու տայ եւ տղոց կը միանայ: Տղաքը ղրամը կը գործածեն աղքատներուն եւ անկարներուն փոխառութիւններ տալով: Անոնք զինուորութեան մէջ գտնուող տղաքը կ'ազատեն կաշառքի միջոցով ինչպէս նաեւ զէնք ու փամփուշտ կը գնեն:

Երբ ռուսական ռազմանաւերը Տրապիզոնը կը ռմբակոծեն, թուրքերը աւելի կը լարուին քրիստոնեաներուն դէմ: Քաղաքի Հ. Յ. Դ.ի կառոյցին գործունէութիւնը կը ջլատուի եւ Կեդրոնական Կոմիտէն Կիւշանայի եւ շրջակայ գիւղերու կազմակերպութեանց կը դիմէ գործերը յառաջ տանելու համար: Շրջանի Հ. Յ. Դ.ի զինուորական մարմինը ժողով մը կը գումարէ եւ հարցերը կը դասաւորէ:

19 Ապրիլ 1915-ին Տրապիզոնի եւ շրջակայ գիւղերու հայոց տուները խուզարկութեան կ'ենթարկուին: Թուրք ոստիկաններ իրենց ակնկալած զէնքերը գտած չըլլալով, ոչ-զինուորցու հայ տղամարդիկը հաւաքելով զանոնք կ'ենթարկեն սաստիկ ծեծի եւ տանջանքներու՝ երեսի մազերը հերձել, ոտքերը պայտել, չուանով կապել եւ անասունի նման քաշել, կօշիկներուն մէջ տաք ձիւթ լեցնել... Այս եւ ուրիշ տեսակ-տեսակ վայրագ միջոցներով թուրքերը հայ տղամարդիկը կը չարչարեն:

Կիւշանայի մէջ կացութիւնը կը վատթարանայ: Վախ կար, որ թուրքերը որեւէ պահու կրնային յարձակիլ հայոց վրայ: Միսաք Թորլաքեան նախազգուշական միջոցներ ձեռք առած էր նախքան լեռ բարձրանալը տղոց հետ. եթէ իրենց տան վրայ որեւէ յարձակում պատահէր, տղաքը պիտի իջնէին լեռնէն, կռուէին թուրքերուն դէմ եւ ապա տունը կրակի տալէ առաջ Միսաքի ընտանիքը իրենց հետ լեռ պիտի բարձրացնէին: Ահա՛ այս դժնդակ ժամերուն, տղաքը Հ. Յ. Դ.ի Արեւելեան Բիւրոյէն նամակ մը կը ստանան: Նամակը կը տեղեկացնէր, թէ զանազան վայրերու մէջ ձերբակալութիւններ եւ աքսորներ տեղի կ'ունենային ու կը պահանջուէր սուրհանդակի միջոցաւ Պաթումն ու Թիֆլիսը տեղեակ պահել Կիւշանայի եւ շրջակայքի կացութենէն:

Իրադրութիւնը հետզհետէ կը վատթարանայ: Հ. Յ. Դ.ի պատասխանատուները Կարինէն ղրկուած քանի մը նամակներով կը տեղեկացնէին մանաւանդ Մուշի եւ Սասունի մէջ կատարուած ջարդերուն եւ բռնագաղթին մասին: Սուրհանդակ Սեդրակ Քէօսէեանը ճամբան կ'անյայտանայ: Մարտալը (Փիլոս Փափազեան) եւ «Եպիսկոպոս»ը անյայտ ուղղութեամբ կը տարուին ու կը սպաննուին: Կ'որոշուի Կիւշանայէն տղաք ղրկել դէպի Կովկաս: Միսաք Թորլաքեանը մեկնող եօթը հոգիանոց խումբին մէջն էր: Անոնք կը նախընտրեն նաւով մեկնիլ: Խումբը ճամբայ կ'ելլէ եւ հինգերորդ օրը կը հասնի Պաթում: Ռուսական ոստիկանութիւնը հոս զանոնք մէկ օր կը բանտարկէ: Յաջորդ օրն անոնք կ'անցնին Թիֆլիս, ուր կը հասնին կողոպուտի եւ բռնագաղթի լուրեր: Տրապիզոնի շրջանին մէջ քանի մը հարիւր հայեր Շաֆիզատէ Իսմայիլ պէյի հետ միասին լեռները քաշուած՝ թուրքերու դէմ կը կռուին: Իշխանը (Յովսէփ Արղութեան) Երեւանէն կը ժամանէ Թիֆլիս եւ տղոց խորհուրդ կու տայ միանալ հայկական կամաւորական խումբերուն: Տրապիզոնցի տղոց խումբը Երեւան կը մեկնի: Անոնք կը միանան Իշխանի հրամանատարած գունդին Քանաքեռի մէջ: Ամերիկայէն քանի մը հարիւր հայ երիտասարդներ այս գունդին կը միանան: Այդ օրերուն Վանի հայութիւնը նահանջած էր եւ հարիւր քսան հազար գաղթականներ Երեւան հասած էին: Անդրանիկ, Դրօ, Սեպուհ, Զեմլիաք, Սմբատ եւ ուրիշներ եւս Երեւան կու գան:

Գաղթականներու ժամանումին պատճառով, Իշխանի գունդին ճակատ մեկնիլը կ'ուշանայ: Շատեր իրենց տուները

կը վերադառնան: Միսաք Թորլաքեան կը հիւանդանայ փորհարութեամբ եւ Երեւանի մէջ հիւանդանոց մը կը փոխադրուի: Հոն Միսաք խոտորջուրցի Ստեփան Ծաղիկեանի կը հանդիպի:

Միսաք Սուխումի կը մեկնի: Ան հիւանդ ու տկար էր: Հ. Յ. Դ.ի Սուխումիի կոմիտէն Միսաքին հոգ կը տանի: Մէկ ու կէս ամիսէն ան կը բուժուի եւ ոտքի կը կանգնի: Կոմիտէն որոշում կու տայ, որ տղաքը վերադառնան Տրապիզոն:

Միսաք Թորլաքեան քանի մը ընկերներով Սուխումի կը մնայ, իսկ տրապիզոնցի տղաքը 15 հոգինոց խումբով Տրապիզոն կը մեկնին: Կարճ ժամանակ ետք Թորլաքեան քանի մը ընկերներով եւ զինուորական առաքելութեամբ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Տրապիզոն եւ Կիւշանա: Անոնք Շանա եւ Ծինկիլա գիւղերուն մօտերը անտառին մէջ կը պահուըտին: Այս գիւղերուն հայերը բռնագաղթեցուած էին: 1916-ի սկիզբն էր, եղանակը՝ ձիւնոտ: Անոնք անտառին մէջ ծանր կացութեան կը մատնուին: Պաթումի կոմիտէն անոնց պարտականութիւն տուած էր Տրապիզոն մեկնելու եւ որոշ տեղեկութիւններ բերելու ռուսական ռազմանաւերու օգնութեամբ: Տղոց միջեւ վիճաբանութիւն կը ծագի, սակայն Միսաքն ու Համբարը կ'որոշեն իրենց պարտականութիւնը կատարել առանձինն: Քիչ ետք իրենց կը միանայ Մեսրոպ Մաւեանը: Անոնք կ'իջնեն Ծինկիլա գիւղը եւ կը ձեռնարկեն իրենց գործին: Հայոց բռնագաղթերու եւ կոտորածներու մասին ականատեսի վկայութիւններ կը լսեն, հայ փախստականներու եւ թուրքերու միջեւ տեղի ունեցած բախումներէն տեղեակ կը մնան, Տրապիզոնի նահանգի Տէյիրմէն Տէրէ ձորին արեւմուտքը հանգրուանած հայ փախստականներուն մասին որոշ ծանօթութիւններ կը ստանան: Տղաքը անտառին մէջ կը տեսակցին Իսմայիլ պէյի հետ, որ զղջալով՝ կը խոստովանի հայոց դէմ իր կատարած ոճիրները ու զանոնք հրամայող նահանգապետ Ճեմալ Ազմին անձամբ սպաննելու պատրաստակամութիւն կը յայտնէ: Տղաքը այս թուրքէն կը պահանջեն կացութեան մասին մանրակրկիտ տեղեկութիւններ՝ Տրապիզոնի մէջ գտնուող թուրք պահեստի զինուորներուն թիւը, անոնց մարտական ոյժը եւ կեդրոնացման

վայրերը, հրամանատարներուն անունները, աստիճանը եւ ոյժերուն փորձառութիւնը: Այս բոլոր հարցերուն պատասխանները Իսմայիլ պէյ ճշգրտօրէն կը հայթայթէ քանի՛որս ժամուան ընթացքին: Իսմայիլ պէյի եղբայրը՝ Եագուպ պէյ կ'աջակցի եղբօրը այս հարցերուն մէջ:

Հայ երիտասարդներու խումբը Տրապիզոնի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ շատ հայեր կ'ազատէ եւ կարեւոր ուրիշ գործեր կը կատարէ: Տղաքը բախումներ կ'ունենան թուրք *ասքեար*ներուն հետ: Նահանգապետ Ճեմալ Ազմի թուրք բնակչութիւնը հայ տղոց դէմ կը հրահրէ՝ զանոնք բռնողներուն դրամ խոստանալով:

Հայ տղաքը Տրապիզոնի շրջակայ գիւղերու թուրք ջարդարարի մը մասին լսած ըլլալով, կը յաջողին զայն իր թիկնապահ զինեալներուն հետ սպաննել Էլեմոնց գիւղին մէջ: Ապա անոնք կ'ազատեն թուրքերու առեւանգած եւ գիւղին մէջ գըտնուող հայ կիներն ու աղջիկները:

Հայ մարտիկները կ'որոշեն ռուսական սահմանին մօտենալ եւ զայն հատել: Ճամբուն վրայ անոնք կը հիւրասիրուին թրքացած համշէնցի հայու մը տան մէջ: Յառաջացող ռուսական բանակին հետ հայ տղոց խումբը Շանայի շրջանը կը մտնէ: Ռուսերը Տրապիզոն կը հասնին: Հակառակ հայ մարտիկներու՝ ռուսերուն ընձեռած օգնութեանց, վերջիններս ապերախտ կը գտնուին եւ Տրապիզոնի շրջանին մէջ գործող այս հայ տղաքը կը զինաթափեն ու կը բանտարկեն:

Շանայի հայ տղոց առաջին գործը կ'ըլլայ Իսմայիլ պէյի զոյգ տուները հրկիզելը: Վերջինս շատ հայեր կոտորած էր: Իսմայիլ պէյի նման թուրքերն էին, որ Տրապիզոնի 1200 տուն հայութիւնը բնաջնջած էին զանազան ձեւերով: Ռուսական բանակին Տրապիզոն մուտքով՝ քաղաքին գրեթէ բոլոր թուրքերը կը գաղթեն:

Տրապիզոնի նահանգին մէջ մօտ 60,000 հայեր կ'ապրէին Մեծ Եղեռնէն առաջ: Անոնցմէ միայն 2500 հոգին կը փրկուի: Այս 2500-էն 600 հոգին հերոսաբար կը կռուի եւ կ'իրականացնէ փրկուածներուն մեծ մասին ազատագրութիւնը:

Կռուողներուն մէկ մասը Իւնիէի, Թորմէի եւ Չարշամպայի լեռներուն վրայ տասը տարի զինեալ պայքար կը տանի: Անոնցմէ Սերոբ Գարաքեահեայեանը եւ Գալուստ Քէօսէեանը ողջ կը մնան եւ 1923-ին, ցեղասպանութեան դժոխքէն վերապրած եօթը հարիւր կիներով եւ երեխաներով Սեւ Ծովը ճեղքելով ռուսական ափը կը հասնին: Այս կռիւներուն մանրամասնութիւնները գրաւած են գիրքին 315-364-րդ էջերը:

Միսաք Թորլաքեան իր ընկերներով կրկին կ'անցնի Կովկաս եւ հոն կը շարունակէ իր ազգային ու կուսակցական գործունէութիւնը: Վրացիներն սկսած էին ստոր քաղաքականութիւն վարել եւ ամէն տեղ ի նպաստ թուրքերուն գործել: Միսաք Թորլաքեան թուրք ջարդարարներու դէմ վրիժառական գործողութիւններ կը կատարէ կրկին Տրապիզոնի շրջանը մտնելով:

1918-ին Միսաք իր ընկերներով Պաթումէն Թիֆլիս կը մեկնի: 400 հոգինոց կռուողներու խումբ մը կը կազմուի Դրոյի միւս զօրամասերուն միանալու համար: Միսաք այս խումբին հետ դէպի Կարին կ'ուղղուի: Երբ անոնք Սարիղամիշ կը հասնին, հոն Կարինէն նահանջած հայեր կը տեսնեն: Կ'երթան Անդրանիկին մօտ, որ նախապէս ոյժ պահանջած էր: Անոնք կը հանդիպին Ստեփան Ծաղիկեանին, որ կը պատուիրէ տրապիզոնցիները, խոտորջուրցիներն ու բաբերդցիները մէկտեղ հաւաքել՝ այդ նեղ կացութենէն դուրս գալու նպատակով: Կարինէն նահանջելով՝ ուրիշ խմբապետներ ալ Սարիղամիշ կը հասնին:

Կացութիւնը շատ խառնակ էր այդ օրերուն: Միսաք Թորլաքեան պայքարի իր ընկերներով կ'անցնի Կարս, ապա Սելիմ գիւղ եւ կը միանայ Զեմլիաքի ձիաւոր խումբին: Անոնք կը մասնակցին թուրքերուն դէմ Կարսի կռիւներուն:

Հայ-թրքական կռիւներ կը մղուին տարբեր վայրերու մէջ: Այդ կենաց-մահու օրերուն, Միսաք Թորլաքեան միշտ իր պարտականութեան հաւատարիմ կը մնայ: Դրոյի (Բաշ-Ապարան), զօրավար Թովմաս Նազարբէկեանի (Ղարաքիլիսէ) եւ գնդապետ Մովսէս Սիլիկեանի հրամանատարութեամբ

Սարդարապատի ահաւոր ճակատամարտերէն յաղթական դուրս գալով, հայ ժողովուրդը 1918-ի Մայիս 28-ին Հայաստանի Անկախ եւ Միացեալ Հանրապետութիւնը կը հռչակէ:

Հեղինակը Հայաստանի անկախ Հանրապետութեան օրերուն ազգային գործին կը լծուի՝ շրջելով ամբողջ Կովկասը:

Միսաք Թորլաքեան կ'անցնի Պոլիս, ժամանակ մը հոն կը մնայ ... եւ Ճիւանշիրը կը զգետնէ: Ապա կ'անցնի Աբէնք՝ Յունաստան...

Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին վկայութիւններ:

Դատավարութիւնը կը սկսի Կ. Պոլսոյ Հարպիէի (նախկին զինուորական վարժարան) ընդարձակ մէկ սրահին մէջ, պատերազմական ատեանի մը առջեւ: Ատեանի նախագահն էր հազարապետ Ֆրիզպին, անդամները՝ հարիւրապետ Պըրքլին եւ հարիւրապետ Օ'Քաներր: Յիսնապետ Ռիքաթսըն-հաք բուն դատախազն էր, Հայտար պէյ Ռիֆաթն ու Իսաաք պէյը՝ **անճնական** դատախազները, իսկ Սիւրէյյա հանըմ Աղայեւը՝ թարգմանը: Միսաք Թորլաքեանի պաշտպան փաստաբաններն էին Հմայեակ Խոսրովեանը, Տիգրան Պարսումեանն ու Մեցցին: Թարգմանն էր Գաբրիէլ Վարժապետեանը:

Առաջին վկան Պէհպութ Խան Ճիւանշիրի եղբայր Ճումշուտ խան Ճիւանշիրն է, որ կը հերքէ իր եղբօր հայասպան ըլլալը: Երկրորդ վկան Պէհպութի կինն է, որ նոյնպէս կ'ուրանայ ճշմարտութիւնը:

Երրորդ վկան՝ հիւանդանոցի պաշտօնեայ Ճ. Ֆ. Ֆիլը կը վկայէ, թէ 18 Յուլիսին իր աշխատած հիւանդանոցը բերին մարդ մը, որ երեք տեղէն վիրաւորուած էր եւ 35 վայրկեան ետք մեռաւ:

Չորրորդ վկան թուրք ոստիկան Ալին էր, որ հրազէնի ձայն լսած էր, բայց չէր տեսած Միսաք Թորլաքեանի կրակելը:

Ասոնցմէ ետք կը լսուին Միսաք Թորլաքեանի արարքը արդարացնող վկայութիւններ.

Առաջինը՝ ռուսահպատակ Ալբուկեանը մանրամասնօրէն կը պատմէ հայոց դէմ թուրքերու եւ թաթարներու սարքած կոտորածներու մասին:

Երկրորդ վկան՝ շուշեցի Մինաս Հայրապետեանը կը պատմէ, թէ Պաքուի ջարդերուն ականատես եղած էր: Կոտորածը սկսած էր թուրքերուն Պաքու մտած օրը, 1918 Սեպտեմբերին: Առաջին հերթին 18 հայ մտաւորականներ կը ջարդուին: Ապա 25,000 հայեր կը կոտորուին եւ 9000 հոգի ալ Ճիւանշիրը քաղաքէն դուրս հանելով ջարդել կու տայ:

Երրորդ վկան Տիկին Արուս Խաներանեանն է, Գանձակէն, որբեւայրի, որբանոցի տնօրէն, որ Գանձակի եւ Պաքուի ջարդերը կը նկարագրէ: Ան կը պատմէ նաեւ Պաքուի հայ որբերուն գազանային կոտորածին մասին:

Չորրորդ վկան՝ պաքուցի Ադամ Պոկտանովիչը կ'ըսէ, թէ 1918-ի Սեպտեմբերին Պաքուի մէջ 25-30000 հայեր ջարդուեցան Ճիւանշիրի հրամանով:

Հինգերորդ վկան՝ ռուս Բավէլ Ցիկօն Ճիւանշիրը պատասխանատու կը համարէ հայոց ջարդերուն համար:

Դատին պաշտպանութեան գլխաւոր վկան՝ տրապիզոնցի Վահան Քհնյ. Խոյեանը, կը պատմէ, թէ 1895-ի ջարդերուն ինք մահուան դատապարտուած էր, որ Մեծն Բրիտանիոյ դեսպան՝ Սըր Ֆիլիփ Քըրրի միջամտութեամբ ցկեանս բանտարկութեան փոխուած էր: 1915-ի բռնագաղթի մասին ալ կը պատմէ, յիշելով թէ իր բոլոր պարագաները ջարդուած էին: Յաջորդ վկան տրապիզոնցի Սուրէն Թահմազեանն էր: Վկայութեան կը կանչուի Պորիս Պայքովը...

Երուանդ Օտեանը՝ իբրեւ վկայ՝ կը նկարագրէ տեղահանութեան եւ ջարդերուն ամբողջական պատկերը, կը պատմէ հայ մտաւորականներուն աքսորին ու կոտորածին մասին: Ոչ թէ միայն կասկածելիները, այլ ամբողջ հայութիւնը՝ ծեր, կին, երեխայ, անգամ խելագարներն ու անկարները բռնագաղթուեցան եւ ջարդուեցան:

Տիկին Գոհար Սարեան, տրապիզոնցի...Տիկին Համասփիւռ Խայեան, տրապիզոնցի...Գրիգոր Ամիրեան՝ զօրավար Սեպուհի թիկնապահը...Եւ վկաներուն շարքը կ'երկարի...

Սիրաք Սարհատեան, «Կեանքիս Յուշերից», հրատարակութիւն Հայկական Ճարտարապետութիւնն Ուսումնասիրող Կազմակերպութեան, Երեւան, 2007, մեծ չափի 304 էջ:

Առաջին հրատարակութիւնը եղած է 1946-ին, Թեհրանի մէջ (Իրան):

Ա. հատոր (էջ 10-146):

Սիրաք Սարհատեանը ծնած է Վանի Այգեստանին մէջ, 1896-ին: Իր մօր կորուստէն ետք, երբ Սիրաք 5-6 տարեկան էր, ան դաժան տարիներ անցուցած է: Սիրաքի հոգ տարած է իրենց դրացիներէն մէկուն դուստրը՝ Մարօն: Սիրաք ունէր իրմէ մեծ երկու եղբայր՝ Կարապետ եւ Արմենակ, եւ իրմէ փոքր քոյր մը՝ Արաքսին: Արմենակ կ'ամուսնանայ քաղին հարուստ ընտանիքներէն մէկուն դստեր՝ Հայկանոյշի հետ, սակայն 1912-ին կը մեկնի Ռուսիա՝ աշխատանքի: Մօր մահէն ետք, հայրը՝ Յարութիւնը քահանայ կը ձեռնադրուի: Յարութիւն տան գործերուն համար Իսկուհի անունով կին մը կը գտնէ: Իսկուհի շատ գէշ կը վերաբերի Սիրաքին ու Արաքսիին՝ զանոնք երկար ատեն նեղելով: Յարութիւն քահանայ Սարհատեան Իսկուհին ու անոր որդի Եղիշէն ի վերջոյ կը վռնտէ տունէն:

Պարագաներու բերումով, Սիրաք նախակրթարանի վեցերորդ դասարանի քննութիւնները չի կրնար յանձնել: Յաջորդ տարեշրջանին, ան համբաւաւոր մանկավարժ, աչագուրկ Համբարձում Երամեանի միջնակարգ վարժարանը կը մտնէ: Երամեանը հմուտ դաստիարակ մըն էր, որ Մեծ Եղեռնը նախազգացած էր: Հայոց աղէտին պատճառը ան կը տեսնէ «մեր յեղափոխական քաղաքական կուսակցութիւններու չհա-

մադրող, իրարամերժ, եսական, ինքնագոհ եւ անհեռատես վարքագիծի ու գործելակերպի անդարմանելի սխալներուն» մէջ: Երամեան Վանի ինքնապաշտպանութեան նախօրեակին կը մեկնի Եգիպտոս՝ դպրոցին համար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան օժանդակութիւնը ապահովելու նպատակով: Թէեւ ան իր հազարի հասնող աշակերտներէն եւ իր սիրած ուսուցչական կազմէն կը բաժնուի, սակայն իր մեկնումը տեսակ մը բախտաւորութիւն կ'ըլլայ իրեն համար, որպէսզի վանեցիներուն ստիպողական նահանջ-փախուստը չտեսնէ... (էջ 26-28): Հեղինակը՝ Սիրաք Սարիատեան իր գիրքին մէջ (էջ 28-30) Վանի դպրոցներն ու հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւնները կը նկարագրէ, ինչպէս նաեւ կը գրէ Խրիմեան Հայրիկի (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Վանեցի) մասին:

1895-1896-ի կոտորածներուն ընթացքին, Վանի Այգեստան արուարձանին մէջ Մկրտիչ Աւետիսեանը (Թերլէմէզեան, արմենական մարտական գործիչ), Մարտիկը (բուն անունով՝ Մարտիրոս Սարուխանեան, հնչակեան մարտական գործիչ) եւ Պետիկը (բուն անունով՝ Աղեքսանդր Պետրոսեան, դաշնակցական մարտական գործիչ) «իրենց հայկական ազնիւ արիւնը թշնամիին սուղի ծախեցին, 800 քաջարի երիտասարդներու հետ»: Անոնք իրենցմէ հազարաւոր անգամ հզօր թուրք եւ քիւրտ ոհմակներուն, կառավարական կանոնաւոր զօրքին եւ թնդանօթներուն չկարենալով դիմադրել, ճարահատ, գիշերուան մութէն օգտուելով՝ դիրքերը կը լքեն ու Պարսկաստան կ'ուղղուին: Թշնամին զանոնք Բազի-Թազի, Գարահիսարի եւ Ս. Բարթողիմէոսի վանքի շրջակայքին մէջ անխնայ կերպով կը ջարդէ:

Այնուհետեւ, սուլթան Ապտիւլ Համիտի հրահանգով, թուրքերը Այգեստանի բնակիչները կը կոտորեն եւ անոնց շէն տուները մոխիրի կը վերածեն: Լացն ու կոծը ամէնուրեք տիրական են: Վասպուրականցին, սակայն, իր մէջ վրէժը պահելով, կրկին կը ձգտէր տոկալու եւ ապրելու:

Սիրաք Սարիատեան 1908-ի սկիզբը դիերցի դաւաճան

Դաւոյի արարքը կը յիշէ: Արդարեւ, նուիրեալ հայդուկ Դաւօն, ընդհանրական շահն իր անհատական շահերուն եւ կիրքին զոհելով, աղջկան մը սիրահարուելու խնդիրով տարակարծութեան պատճառով, տարիներու տքնաջան աշխատանքով արտասահմանէն բերուած ու պահուած զէնք-զինամթերքին տեղերը թուրքերուն կը մատնէ: Վանեցի 18-ամեայ Տաճատ Թերլէմէզեանը Դաւոյի մահապատիժը կը գործնականացնէ: Դաւաճանի ահաբեկման նոյն օրը թուրքերը Քաղաքամէջէն Այգեստան վերադարձող հայերը կը սպաննեն իբր վրէժ: Հայոց կորուստը շատ մեծ էր: Քանի մը ամիս ետք՝ 1908-ի Յուլիսին կը կատարուի իթթիհատականներու յեղաշրջումը Ապտիւլ Համիտին դէմ եւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը վերստին կը հռչակուի: Հեղինակը կը գրէ, թէ երիտթրքական կեղծաւոր մօտեցումները հայութեան համար դրական ոչինչ բերին: «Հայասպան սուլթան Ապտիւլ Համիտի պատմուճանը լիովին ժառանգութիւն հասած էր երկրի նոր տէրերուն՝ [ապտիւլհամիտեան հայահալած եւ հայաջինջ քաղաքականութեան ժառանգորդներ հանդիսացող Թալաաթ-Էնվերներուն»,- կը նշէ Սիրաք Սարիատեանը:

Սիրաք 1914-ի ամառը կ'աւարտէ Համբարձում Երամեանի դպրոցը եւ ապա հայերէնի ուսուցիչ կը կարգուի նոյն դպրոցին մէջ: Նոյն տարին, անոր հոգատար դրացուհի Մարօն կ'ամուսնանայ Պուլկարացի Գրիգորին (Գրիգոր Կէօզէեան) հետ, որ յաջորդ տարի Վանի ինքնապաշտպանութեան Ջինուորական Մարմինի անդամներէն մէկը պիտի ըլլար:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմին ծագումով, հայերը խոր մտատանջութեան կը մատնուին: Նոյեմբերի վերջերը թուրքերը Էնվեր փաշայի հրամանատարութեամբ յարձակում կը գործեն Հայաստանի արեւելեան հատուածին, մանաւանդ Սարիղամիշ-Կարս-Արտահան-Արդուին գիծին վրայ, «սրտապնդուած իրենց «ամենազօր» դաշնակից գերմանացի[ներու] պաշտպանութեան անսահման խոստումներով»: Սակայն, այդ յարձակումը կ'աւարտի Էնվեր փաշայի չարաչար պարտութեամբ եւ անոր հրամանատարած բանակին Սարիղամիշի մէջ

ջարդուփշուր ըլլալով: Թուրքերն իրենց ամօթալի պարտութեան վրէժը Վասպուրականի հայերէն եւ ասորիներէն կը լուծեն: Արդարեւ, Պաշգալէի, Սարայի, Արճակի եւ Թիմարի գաւառներուն մէջ կոտորածներ կը սարքեն բանտէն արձակուած թուրք եւ քիւրտ ոճրագործներու ձեռքով: Հայոց Ձորի, Մոկսի, Կարճկանի եւ Գաւաշի մէջ ալ մասնակի ջարդեր տեղի կ'ունենան: Միւս կողմէ, բանակ տարուած հայ այրերը կը կոտորուին:

Վանի նահանգի կուսակալ Ճեւտէք պէյի (որդի Թահիր պէյի) ղեկավարութեամբ, թուրքերը Վանի հայ պատասխանատուներու վերացման սկսած էին՝ ժողովուրդն իր ղեկավարներէն զրկելու համար: Հինգ հնչակեան գործիչներ բանտարկուած էին: Ճեւտէք պէյը, 3 Ապրիլ 1915-ին Իշխանը (բուն անունով՝ Նիկողայոս Պօղոսեան [Միքայէլեան]) եւ անոր զինակից հայ մարտիկները դաւադրաբար սպաննել կու տայ երբ Շատախ կ'ուղղուէին՝ անոր գիւղերուն մէջ հայ-քրտական լարուածութիւնը մեղմելու համար: Յաջորդ օրը հայերը Այգեստանի մէջ միջ-կուսակցական ժողով մը կը գումարեն: Հնչակեան Սիրաք Սարհատեանը եւ իր կուսակից ընկերը՝ Աղասի Խանճեանը (յետագային՝ Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսի ղեկավարը – խմբ.) այդ ժողովին ներկայ կ'ըլլան իրենց կուսակցական ղեկավար Հրայր Գալիկեանի առաջարկով: Այս հաւաքին ներկայ կ'ըլլան նաեւ արմենական Արմենակ Եկարեանը, Առաջնորդական Տեղապահ Տէր Գրիգոր քահանան, երեք յայտնի առեւտրականներ՝ Սէթ Գափամաճեանը, Թիւթիւնճեանը եւ Նազարէթ Պուռնուքեանը: Ժողովին սկիզբը Պուլկարացի Գրիգորը կ'արտասանէ ճառ մը՝ քննութեան առնելով օրուան հրատապ հարցերը: Ըստ հեղինակին՝ անգութէն գութ եւ դահիճէն՝ ողորմութիւն խնդրելը անխելքութիւն է: Ժողովականները կ'որոշեն դիմել զինեալ ինքնապաշտպանութեան:

5 Ապրիլ 1915-ին կը գումարուի խորհրդակցական վըճռական ժողով մը, որուն կը նախագահէ «1896-ի զուլումներու եւ կոտորածներու կենդանի վկայ եւ անոնց դիւցազներգող-

ողերգակ բանաստեղծ» եւ հին արմենական յեղափոխական Յովհաննէս Կուլօղլեանը: Վերջինիս արտասանած ճառէն ետք, անմիջապէս կը ստեղծուի Զինուորական Մարմին մը (հեղինակը հոս եւ յետագային կը գործածէ «Պատերազմական Մարմին» եզրը – Յ. Ի.), որու անդամներն էին Պուլկարացի Գրիգորը, Արմենակ Եկարեանը, Յովհաննէս Կուլօղլեանը, Փանոս Թերլէմէզեանը եւ փրոֆ. Միքայէլ Մինասեանը, փոխանդամներէն էին Հրայր Գալիկեանը, Դաւիթ Փափազեանը եւ Լեւոն Շաղոյեանը, որ նոյն գիշերն իսկ կը մեկնի Փեսանդաշտ՝ այնտեղի ինքնապաշտպանութիւնը ղեկավարելու համար: Անհրաժեշտ պարագաներուն, Զինուորական Մարմինը պիտի խորհրդակցէր դաշնակցական ղեկավար գործիչ Արամ Մանուկեանի (բուն անունով՝ Սարգիս Յովհաննիսեան – խմբ.) հետ: Կը ստեղծուին նաեւ օժանդակ մարմիններ:

Զգուշութեան համար՝ Վանի քրքական թաղամասերուն բոլոր հայերը Այգեստան կը տեղափոխուին: Ճեւտէք պէյի հրամանով՝ ամիսներ առաջ, Ռուսիոյ եւ Մեծն Բրիտանիոյ հիւպատոսարաններուն պաշտօնէութիւնը հեռացուած էր, իսկ հիւպատոսարանները գոցուած էին: Ամերիկացի Տոքթ. Ըշըր խոստացած էր բուժել հայ վիրաւորները եւ իր ունեցած ամբողջ դեղօրայքը եւ հիւանդանոցային սարքաւորումները հայոց տրամադրել: Այս մթնոլորտին մէջ, լարուածութիւնը ժամէ ժամ կը սրի: Տեղեկատուական-հոգեբանական պայքար կը սկսի թուրքերուն եւ հայոց միջեւ, ինչ որ կը զօրացնէ «մահուան պայքարի դիմագրաւման պատրաստուող» հայ մարտիկներուն վճռակամութիւնը:

Ճեւտէք պէյն առաջին օրէն վճռած էր քանի մը ժամուան ընթացքին փշրել հայոց դիմադրութիւնը: Թուրքերը կը սկսին յարձակումը Այգեստանի հայոց դիրքերուն, մասնատրաբար Ակոր կոչուող դիրքին վրայ: Հայ մարտիկները քաջաբար կը դիմադրեն եւ ետ կը մղեն թշնամին: Եղիա Նախշունեանը եւ Յակոբ Թերզեանը կը նահատակուին այս կռիւներուն: Թուրքերը իրենց գերակշիռ զէնքերով, ռումբերով եւ քնդանօթներով կը խորտակեն հայկական դիրքերը, սակայն

հայ արիները անոնց փլատակներուն մէջէն կռուելով, կը յաջողին թրքական նոր յարձակումները կասեցնել: Հեղինակը այս մասին կը գրէ. «Դիւցազնական դիմադրութեան իսկական դժոխային գիշերը մեր աննման քաջերու յաղթանակով վերջացաւ: Այդ՝ բացառիկ հրաշք-քաջագործութիւն մըն էր, որով հայ ազգը միշտ պիտի պարծենայ»:

Այգեստանի հայոց առաջին օրուան դիմադրութիւնը անոնց փրկութեան հիմքը կը դառնայ եւ թուրք թշնամին իր ինքնավստահութիւնը կը կորսնցնէ: Առաջին օրը Այգեստանի զանազան ճակատներուն վրայ 22 հայ մարտիկ կը նահատակուի: Յաջորդող օրերու ինքնապաշտպանութեան մանրամասնութիւնները Սիրաք Սարհատեան կը նկարագրէ գիրքի «Ինքնապաշտպանութիւն Կամ Ապրիլեան Հերոսամարտը» վերնագրուած Գ. մասին մէջ (էջ 51-75):

1915-ի Մայիսի սկիզբը տարաձայնութիւններ կը շրջին, թէ Խալիլ փաշայի բազմահազարանոց բանակը շուտով Վան պիտի հասնի՝ հայոց դիմադրութիւնը փշրելու համար: Թուրքերը Վանը կը ռմբակոծեն վայրագօրէն: Այգեստանի ու Քաղաքամէջի հայերը կը շարունակեն կռուիլ խիզախօրէն: Քանի մը օր ետք, թրքական թնդանօթներուն կրակը հետզհետէ կը մեղմանայ: Յանկարծ կը սկսի անարգ թշնամիին խուճապահար փախուստը: Վանի հայութիւնը հրճուանքի մէջ էր՝ փրկութեան սեմին գտնուելով: Կը պարզուի, թէ Խալիլ փաշայի զօրքերը ռուսական ճակատին վրայ ծանր պարտութիւն կրած էին եւ անոնց նահանջող խումբերու անկազմակերպ նահանջը յուսալքիչ ազդեցութիւն ձգած էր Վանի հայութեան դէմ կռուող թրքական զօրամիաւորներուն վրայ: Վերջիններս անմիջապէս նահանջի կը ձեռնարկեն՝ նոյնինքն Ճեւտէթ պէյի առաջնորդութեամբ:

Թրքական փախուստ-նահանջի յաջորդ օրերուն երեւան կու գայ, թէ Քաղաքամէջի բանտին մէջ չարչարելով սպանած են հոն արգելափակուած բոլոր հայերը: Իբր վրէժ, Վանի հայերը կրակի կու տան թուրքերու լքուած տուները:

5 Մայիս 1915-ին, հայկական կամաւորական գունդերու

առաջին դասակները մուտք կը գործեն Վան: Վանեցիք զանոնք կը դիմաւորեն անասելի ոգեւորութեամբ: Հայ կամաւորներուն կը յաջորդէ ռուսական բանակի միաւորումներուն մուտքը: Ռուսական զօրամիաւորումներու ընդհանուր հրամանատար Նիքոլայեւը 7 Մայիսին հրամանագիրով մը Արամ Մանուկեանը Վանի շրջանի կառավարիչ կը նշանակէ:

Երբ ապրիլեան հերոսամարտը կը վերջանայ հայոց յաղթանակով ու Վանը կ'ազատագրուի թշնամիին ձեռքէն, Սիրաք Սարհատեանը կը վերադառնայ իր ընտանեկան եւ բարեկամական սովորական յարաբերութիւններուն: Ան քրոջը՝ Արաքսիին հետ խօսելու երկար ժամանակ կը տրամադրէ: Սիրաք կ'այցելէ իրեն բարեկամ, Ռուսիոյ հիւպատոսարանի պահակ Սահակ աղային եւ կը զրուցէ անոր դստեր՝ Անոյշի հետ: Սակայն, վանեցիներուն մեծ մասին նման, Սիրաքի ընտանիքն ալ չքաւորութեան կը մատնուի: Յունիսի կէսերուն, Աղասի Խանճեանը կու գայ Սիրաքի քով եւ կը յայտնէ, թէ ռուսական բանակն սկսած է նահանջել եւ թուրքերը, ասկէ քաջալերուած, զայն կրնկակոխ կը հետապնդեն: Աղասի այս լուրն իմացած էր ուղղակիօրէն Արամ Մանուկեանէն: Վերջինս աւելցուցած էր, որ եթէ այս նահանջը կանգ չառնէ՝ ստիպուած պիտի ըլլայ նահանջի հրահանգ տալ Վասպուրականի բոլոր հայոց: Երկու ընկերները՝ Աղասին եւ Սիրաքը, վշտաբեկ, տրտում խորհրդածութեանց մէջ կ'իյնան...

Աղասի Խանճեանի հաղորդած լուրը իրողութիւն էր: Նահանջի հրահանգը կը փակցուի քաղաքի շէնքերու պատերուն վրայ: Վասպուրականի ժամանակաւոր վարչութիւնը ժողովուրդին կը հրահանգէր գաղթել դէպի Իգտիր... «Գաղթ, փախուստ... Խելացնոր եւ շփոթայոյզ աճապարանք... Խռնում, իրարանցում, կանչ, աղաղակ, նզովք ու անճարանյոյս աղաչանք ու պաղատանք». այսպէս կը նկարագրէ հեղինակը այս նահանջը: Թուրք թշնամին բորենիի ախորժակով կը հետապնդէր հայ գաղթականները...

Վերջին ժամերուն, Սիրաք հազիւ էշ մը ճարած էր իր ընտանիքին համար: Սիրաքի եղբօր՝ Կարապետի կինը՝

հիւանդ Հայկանոյշը իշուն վրայ տեղաւորելով, Սարհատեանները ճամբայ կ'իյնան: Ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամ ծանրօրէն բեռնաւորուած էր տնական պիտոյքներով: Քաղաքէն դուրս չեկած, ճամբուն վրայ Սիրաք կը հանդիպի Սահակ աղային, որ իր կինն ու դուստրը՝ Անոյշը ղրկած էր, սակայն ինք որոշած էր քաղաքը մնալ: Հայկանոյշը գաղթի երկրորդ օրը կը մահանայ: Նահանջ-գաղթը անկազմակերպ կ'ընթանար: Առաջնորդող մը կամ ղեկավարող մը չկար: Ամէն մարդ իր գլխուն ճարին կը նայէր: Խառակոնիս գիւղին մէջ, քիւրտերը յարձակում կը գործեն նահանջողներուն վրայ, սակայն յաջողութեան չեն հասնիր:

Սիրաք իր ընտանիքին եւ բազմութեան հետ տաժանակիր ճամբորդութիւն կ'ընէ. անցնելով Բերկրի քաղաքէն եւ Թափարէզ գիւղէն, նահանջին եօթերորդ օրը կը հասնի Իգտիր: Հոն չհասած՝ Սիրաք կը կորսնցնէ իր ընտանիքի միւս անդամներուն հետքը: Ան կը հանդիպի Աղասի Խանճեանին, որու հետ երկար ու սիրալիր զրոյց մը կ'ունենայ վերջին անգամն ըլլալով:

Իգտիրի մէջ, Սիրաք Սարհատեան կը փնտռէ իր ծնողքը՝ հակառակ կիսաքաղց ու յոգնաբեկ ըլլալուն: Փնտռտուքը թէեւ երկար կը տեւէ, բայց ի վերջոյ ան կը գտնէ իր հարազատները: Հայրը հիւանդ պառկած էր վրանի մը մէջ: Իգտիրի այդ գաղթակայանը անտանելի պայմաններու մէջ կը գտնուէր: Անօթութիւնը, ծարաւը եւ համաճարակը աւերներ կը գործէին գաղթականներուն մէջ: Սիրաք սայլ մը կը վարձէ ու ընտանիքը Էջմիածին կը փոխադրէ: Ան իր Կարապետ եղբօր հետ միասին կը յաջողի Էջմիածինի Նպաստամատոյց Մարմինէն օրական սնունդ ստանալ՝ թէկուզ անբաւարար քանակութեամբ: Սիրաք այնուհետեւ ընտանիքին հետ կ'անցնի Ղարաքիլիսա: Հոն տեղի հայերը շատ ազնիւ եւ հիւրասէր էին: Հոս Սիրաք հայրը կը տանի հիւանդանոց, ուր հայրը քանի մը օրուան ընթացքին կը բուժուի ու կը կազդուրուի: Հինգ օր ետք անոնք կը տեղափոխուին Կիւլիզարդ գիւղը, ուր եւս սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնեն տեղացիներէն: Կարապետը մէկ տարուան համար կը

պայմանաւորուի Կիւլիզարդի դպրոցին մէջ ուսուցչութիւն ընել, իսկ հայրը՝ Յարութիւն քահանան՝ գիւղի եկեղեցւոյ մէջ ծառայել: Կարճ ատեն ետք, Սիրաքը կը մեկնի Թիֆլիս եւ քաղաքի հայկական Հալապար թաղամասին մէջ գտնուող իր եղբօր՝ Արմենակի տունը կ'ուղղուի: Արմենակ Սիրաքը ճոխ նախաճաշով հիւրասիրելէ յետոյ, զայն վրացական բաղնիք մը կը տանի ու եղբօր համար զոյգ մը կօշիկ եւ ձեռք մը հագուստ կը գնէ:

Արմենակ Սարհատեան աւելի քան երկու տարի վրացի ընտանիքի մը հետ կը բնակէր ու անոր գրախանութին մէջ կ'աշխատէր: Ընտանիքը բաղկացած էր Արմենակին տարեկից երիտասարդէ մը եւ անոր մօրմէ ու քրոջմէն, որոնք շատ սիրալիր վերաբերմունք ցոյց կու տան վանեցի հայ եղբայրներուն:

Հայ Գաղթականաց Կոմիտէի անդամ Բարսեղովի միջնորդութեամբ, Սիրաք Թիֆլիսի էլեկտրաշարժ կառքերու քընինչի պաշտօնեայ կը դառնայ: Տարի մը ետք ան կը սկսի Բարսեղովի դստեր՝ Ալիսին ֆրանսերէնի անձնական դասեր տալ: Սակայն, հայրենաբաղձութիւնը զայն կը խեղդէր, ու ան կ'որոշէ Վան վերադառնալ: Ան գործէն կը հրաժարի, եւ վերադարձի ճամբուն վրայ կը հանդիպի Կիւլիզարդ՝ հարազատները տեսնելու: Ատեն մը ետք, 26 Փետրուար 1917-ին Սիրաք ճամբայ կ'իյնայ դէպի Վան, մտադրած ըլլալով հոն հասնիլ Պարսկաստանի՝ համեմատաբար անվտանգ ճամբով: Մէկուկէս ամիս ետք Սիրաքի հայրն ալ կը մեկնի Վան ու իր որդւոյն կը միանայ: Նոյն օրերուն կը զուգադիպի Ռուսիոյ Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը եւ երկրին կառավարութիւնը կը գլխաւորէ փաստաբան Ալեքսանդր Քերենսքին:

Բ. հատոր (էջ 147-300):

Սիրաք Սարհատեան Վան վերադարձի ճամբուն վրայ, Կիւլիզարդէն կ'անցնի Էջմիածին, ուր կը հանդիպի իր սերտ ընկերոջ՝ Հրանդ Դարբինեանին: Երկուքով քանի մը ժամ կայարանի մարդիկը հարցուփորձելէ յետոյ կ'որոշեն փոխել

վերադարձի ուղին եւ ընտրել Իգտիրի ճամբան: Այդպէս ալ կ'ընեն, եւ 5 Մարտ 1917-ին կը հասնին Վան: Քաղաքին տուներն ու այգիները լքուած էին եւ ասդին-անդին մոլախոտեր բուսած:

Սիրաքն ու Հրանդը կ'այցելեն Պուլկարացի Գրիգորին տունը, ուր Սիրաք կը հանդիպի նաեւ Գրիգորի կնոջ՝ իր երբեմնի հոգատար Մարոյին: Գրիգոր եւ Մարօ ամոլը բախտաւորուած էին մանչով մը, զոր Կորիւն կոչած էին: Նոյն օրը, Սիրաքն ու Հրանդը Վանի քաղաքապետ Աւետիս Թերզիպաշեանին քով կ'երթան: Վերջինս անոնց կը յայտնէ, թէ վերաշինման մեծ ճիգեր կը թափուին, բայց դժուարութիւնները շատշատ են:

Վանի մէջ Սիրաքի համար գործի երեք առաջարկներ կ'ըլլան: Ան կը տատամսի եւ չի կրնար որոշում տալ: Ան շատ կը փափաքէր Անոյշը գտնել:

1917-ի Ապրիլին զարթօնքի եւ վերաշինութեան յոյսերը կ'աւելնան Վանի մէջ: Քերենսքիի կառավարութիւնը Հայաստանի արեւմտեան հատուածին համար Զօր. Փեոթր Աւերիանովը կոմիսարութեան գլխաւոր նշանակած էր: Անոր քաղաքացիական օգնական նշանակուած էր բժիշկ Յակոբ Զաւրիեանը: Մինչեւ 1917-ի Մայիսը, 25 հազար վասպուրականցիներ վերադարձած էին իրենց բնօրրանը: Դէպի Վասպուրական վերադարձի գաղթը համեմատաբար աւելի կազմակերպուած կ'ընթանար:

1917-ի Ապրիլի վերջերը Հրանդ Դարբինեանը Երեւան կը վերադառնայ: Մօտ վեց ամիս ետք Ռուսիոյ մէջ կը պայթի Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը եւ քաղաքացիական կռիւներ կը ծագին երկրին գրեթէ բոլոր շրջաններուն մէջ: Այս իրադարձութիւնները պատճառ կը դառնան Վանի հայոց վերջին նահանջին, որ կ'ըլլայ Մարտ 1918-ի վերջաւորութեան (հին տոմարով): Այս վերջին անգամին ալ, նահանջի հրահանգը քաղաքի շէնքերու պատերուն վրայ փակցուած էր... Պուլկարացի Գրիգորը Սիրաքին նամակ, հրացան եւ դրամ ղրկած էր, որպէսզի ան ու հայրը դիւրութեամբ հեռանան

վանէն: Գրիգորը խոստացած էր Ճանիկ կոչուած գիւղին մէջ զիրար գտնել: Սիրաք իր հօր հետ ձիու կառքով ճամբայ կ'ելլէ՝ բաւական ուտեստեղէնով ապահովուած: Երբ կը մօտենան Ճանիկի, նահանջող եւ շփոթահար գաղթականներու բազմութիւն մը կը տեսնեն: Կը պարզուի, թէ քիւրտերը գրաւած էին Բերկրին եւ փակած դէպի Երեւան ճամբան: Այդ միջոցին, բնութիւնն ալ կը միանայ քիւրտերուն եւ տեղատարափ անձրեւի հեղեղ մը կը թափի երկինքէն: Բարեբախտաբար, անձրեւը երկար չի տեւեր: Սակայն, գաղթականներու խուճապային վիճակը կը շարունակուի... Բերկրիէն անցնիլն ու Իգտիր երթալն անկարելի էր, ուստի կարաւանները կը բռնեն Արճակ-Սարայ ճանապարհը՝ Պարսկաստան ապաստանելու համար: Ճամբաներուն ապահովութիւնն ստուգելու համար, ինչպէս նաեւ Խոյի եւ Դաւրէժի (Թաւրիզի) պարսկական իշխանութիւններէն այդ քաղաքները մտնելու թոյլտուութիւն ստանալու համար, 30 հազար հայ գաղթականներ քանի մը օր Կոթուրի ձորին մէջ կը սպասեն: Այս միջոցին, քիւրտ Սմկոյի ոյժերը կը յարձակին հայոց վրայ: Զինուած հայ տղաքը կը դիմադրեն: Սիրաք Սարհատեանն ալ կը մասնակցի ինքնապաշտպանութեան: Ան կռիւներու ընթացքին կը հանդիպի Անոյշին, որ հիւանդ, անօթի եւ ծարաւ վիճակի մէջ էր... Կռուելու համար, Սիրաք պէտք է իր զինակից ընկերներով լեռը բարձրանար: Ուստի, Անոյշը իր հօր՝ Յարութիւն քահանայի խնամքին յանձնելով, կը միանայ ընկերներուն:

Հայ մարտիկներու պաշտպանութեան հովանիին տակ, հայ գաղթականները կ'անցնին Կոթուրի ձորէն եւ դէպի Սալմաստ գաւառի Տիլման քաղաքը կ'ուղղուին: Նահանջող ժողովուրդը շատ զոհ կու տայ: Հետիոտն ընթացողներէն շատեր գետին կ'իյնան ու հոն ալ կը մնան... Պարսկական իշխանութիւններէն թոյլտուութեան ուշացման պատճառով, 400 հոգի կը մահանայ:

Հայերը կը մտնեն Տիլման երբ քաղաքին թուրքերը յարձակող ոյժերէն պաշարուելէ յետոյ քաղաքը պարպած էին: Երկու շաբաթ ի վեր Սիրաք կորսնցուցած էր իր հօր եւ

Անոյշին հետքը: Երբ ան կը գտնէ իր հայրը, կ'իմանայ թէ Անոյշը մահացած է:

Այս միջոցին, ազգային հերոս Զօրավար Անդրանիկը, լսելով հայ բռնագաղթեալներու կրած նեղութեանց մասին, մեծ ճիգ կը թափէ զանոնք գտնելու եւ պաշտպանելու համար (էջ 188): Վանէն ելած կարաւանին ուղեկցող զինեալ երիտասարդները Պարսկահայքի արեւմտեան շրջաններուն մէջ բուռն կերպով կը պայքարին թուրքերուն դէմ: Մարտերուն ընթացքին, Սիրաք կը վիրաւորուի ծունկէն: Շրջանի ասորիներն ալ կը կռուին հայոց կողքին: Գնդապետ Մելքոնեանը բարձր կը գնահատէ Սիրաքի քաջութիւնը եւ զայն Տիլմանի հիւանդանոցին մէջ բուժել կու տայ: Կարաւանը Տիլմանէն կ'անցնի Ուրմիա քաղաքը, ուր կարճ ատեն մը հանգրուանելէ յետոյ, Սային-Ղալէ եւ Փիջարի ճամբան կը բռնէ: Հինգ օրէ ի վեր Սիրաք նորէն կորսնցուցած էր հայրը: Փիջարի մէջ ան իր հայրը փնտռած ժամանակ հինգ քիւրտեր կը զինաթափեն եւ կ'առեւանգեն զայն ու կը տանին իրենց ցեղապետին քով: Երկար հարցաքննութենէ ետք, վերջին Սիրաքը ազատ կը թողու:

Սիրաք Սարհատեան 1918-ի Օգոստոսին հայ եւ ասորի 70 հազար գաղթականներու հետ Սալմաստի շրջանէն կը գաղթէ Համատան: Բրիտանական բանակն արդէն մօտեցած էր Համատանի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջի հայերն ու ասորիները զինաթափ կ'ընէր: Բրիտանացիք նպատակադրած էին Համատանի բոլոր հայ եւ ասորի գաղթականները փոխադրել Պաղտատ՝ օգտուելու համար 20-25 հազար զինուած երիտասարդներու պատկառելի ոյժէն:

Սիրաք վերջապէս կը վերագտնէ իր հայրը: Ան Մաքսապետեան մականունով երկու եղբայրներու ընկերակցութեամբ կը հեռանայ Համատանէն՝ հօր հետ միասին: Ատեն մը Սաֆայիէ գիւղը կը մնան: Գիւղապետ Սահակ Աւետեանը զանոնք շատ լաւ կը հիւրասիրէ: Ապա անոնք կ'անցնին Սուլթանապատ, ուր Սիրաք ժանտատենդէ կը բռնուի: Երեք շաբաթ անկողինի ծառայելէ յետոյ, ան ոտքի կը կանգնի, սակայն լիակատար ապաքինումը երկար կը տեւէ:

Սիրաք քահանայ հօր հետ կ'անցնի Թեհրան: Ուշ երեկոյեան երբ անոնք հայկական եկեղեցւոյ մը բակը կը հասնին, տեղի քահանան չեն կրնար գտնել, բայց Աբրահամ անունով մէկը կը տեսնեն հոն պատահաբար: Վերջին զանոնք կը տանի իր տունը: Առաւօտուն անոնք նորէն կու գան եկեղեցի եւ քաղաքականութեան կարգադրութեամբ, բակին մէջ սենեակ մը իբր ապաստանարան կ'ունենան: Պարսիկ ժողովուրդը հայ փոքրամասնութեան նկատմամբ ընդհանրապէս սիրալիր եղած է: Աբրահամ Սիրաքի կ'առաջարկէ իրեն հետ գինեգործութեամբ աշխատիլ: Սիրաք կ'ընդունի առաջարկը եւ իր կեանքի պայմանները հետզհետէ կը բարելաւուին:

Ատեն մը ետք, Սիրաք Թեհրանի ֆրանսական դպրոցին մէջ ուսուցչութեան կը կանչուի: Ան հօր՝ Տէր Յարութիւնի հետ Թեհրան կը հաստատուի:

Գիրքին մնացեալ՝ 221-րդ էջէն սկսող մասին մէջ, հեղինակը կը գրէ իր կեանքի յետագայ ընթացքին մասին, որոնք դուրս կը գտնուին մեր հետաքրքրութեանց շրջանակէն:

Էմիլի Քարլիէ, «Կոտորածների Մէջ», ֆրանսերէնէ թարգմանութիւնը՝ Լաուրա Մարկոսեանի, խմբագիր եւ մեկնաս՝ Ռազմիկ Մարկոսեան, «Գրական Հայրենիք» ՓԲԸ («Հայաստան» հրատարակչութիւն), Երեւան, 2010, փոքր չափի 80 էջ:

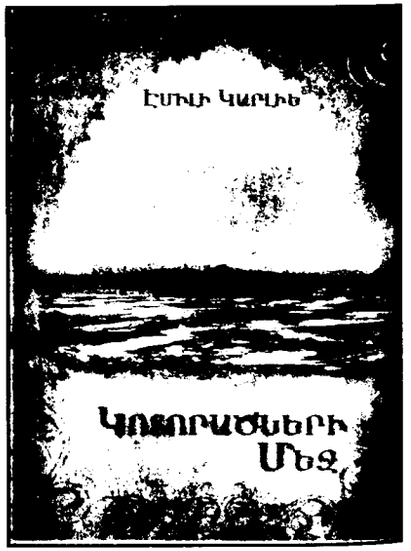

Հեղինակը՝ Էմիլի Քարլիէն կինն է Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս Մօրիս Քարլիէի: Ան այս գրքոյկին մէջ կը ներկայացնէ սուլթան Ապտիւլ Համիտի հրահանգով Սեբաստիոյ նահանգին մէջ թուրքերու եւ քիւրտերու իրագործած հայկական ջարդերը՝ իբրեւ ականատես վկայ այդ խժդժութեանց: Էմիլիի այդ վկայութիւնները լոյս տեսած են Փարիզի հռչակաւոր «Էթիւտ տէ Տէօ Մոնտ» (Etudes des Deux Mondes. ի զուր թարգմանուած է պարբերականին անունը եւ ներկայացուած «Երկու Աշխարհ» անունով – խմբ.) ամսագիրին մէջ՝ մեծ յաջողութիւն արձանագրելով, ցնցելով ֆրանսական հանրային կարծիքին խիղճը: Այս հրապարակումներուն համար, Ֆրանսայի նախագահը Էմիլի Քարլիէին շնորհեց «Ասպետական Խաչ» շքանշանը:

1) «Կոտորածների Մէջ – Ճամբորդական Նօթեր Կոստանդնուպոլսէն Սվազ - 1894 թ. Դեկտեմբեր - 1895 թ. Յունուար» (էջ 14-25):

Այս մասին մէջ զետեղուած են Մօրիս Քարլիէի յուշերը՝ օրագրութեան ձեւով: Օրագրութիւնը կը սկսի 22 Դեկտեմբեր 1894-ին, երբ Մօրիս տակաւին կը գտնուէր Ֆրանսայի մէջ: Անիկա կ'ընդգրկէ նշանակեալ հիւպատոսին ու անոր ուղեկիցներուն ճամբորդական նօթերը Ֆրանսայէն մինչեւ Սեբաստիա: Մօրիս Քարլիէի օրագրութիւնը կ'աւարտի 11 Յունուար 1895-ին, երբ ան այդ օրը կը հասնի Սեբաստիոյ ֆրանսական հիւպատոսարանը՝ Ֆրանսայէն Կ. Պոլիս, այնուհետեւ հոնկէ նաւով Սամսոն, ապա վերջինէս մինչեւ պաշտօնավայրը շուրջ 400 քիլոմեթր կառքով ճամբայ կտրելով:

Մօրիս Քարլիէ իր նօթագրութեանց մէջ քանի մը տեղ կ'ակնարկէ թրքական իշխանութեանց ձեռքով հայոց կրած տառապանքներուն: Երբ ան եւ շքախումբը Սամսոնէն ճամբայ կ'ելլեն, ականատես կ'ըլլան թուրք ոստիկաններու կողմէ քշուող քրիստոնեաներու կարաւանի մը: Ֆրանսայի հիւպատոսը այս մասին կը գրէ հետեւեալը.

«Ահա թշուառների կարաւանները: Կարծում եմ՝ քրիստոնեաներ են: Չգիտեմ ինչո՞ւ ժանտարմներն իսկոյն յարձակւում են նրանց վրայ եւ հայհոյելով՝ մտրակով հարուածում նրանց: Նրանք այդ անում են մեծ ոգեւորութեամբ, իրենց փաշաների նման, ինձանից մի լաւ *պախշիշ* (վարձատրութիւն՝ կաշառքի ձեւով – Յ. Ի.) ստանալու ակնկալիքով: Ես ստիպուած եմ հանգստացնել քիկնապահներիս, որոնք նոյնպէս, նրանցից ետ չմնալու համար, սկսել էին մտրակի հարուածներ տեղալ մարդկանց վրայ: Օ՜, ո՛չ, բայց ես չեմ կարողանում արգելել նրանց, որ չգոռան ամբողջ ոյժով, թէ պարոն հիւպատոսն է ուզում անցնել: Երեւում է՝ այս քրիստոնեաների մէջ հայերն ու յոյները մեծամասնութիւն են կազմում» (էջ 18): Քարլիէ կը նշէ, թէ այս վայրագութիւնները կը կատարուէին տեղատարափ անձրեւի տակ:

5 Յունուար 1895-ին, Ֆրանսայի հիւպատոսը իր խումբով կ'անցնի Ամասիայէն: Ֆրանսերէն բնագիրին՝ «Մասոն Ֆորեսթիէ» ստորագրած հրատարակիչն ու նախաբանին հեղինակը այստեղ էջատակի ծանօթագրութեամբ մը կը յայտնէ, թէ Ամասիայէն հիւպատոս Քարլիէի անցնելէն քանի մը ամիս ետք թուրքերը հոն մեծ թիւով հայեր սպանած են՝ զանոնք սարսափելի տանջանքներու ենթարկելէ յետոյ (էջ 21):

Երբ Մօրիս Քարլիէն եւ ուղեկիցները Սեբաստիա կը

հասնին, քաղաքին հայերը զանոնք ջերմօրէն կ'ընդունին եւ կը հիւրասիրեն: Հիւպատոսին ներկայութիւնը հայոց յաւելեալ վստահութիւն կը ներշնչէ: Քարլիէ յոյս կը յայտնէ արդարացնել իր նկատմամբ հայոց վստահութիւնը: Աւելի ուշ գրած իր յուշերուն մէջ, ան կ'ըսէ. «Սվազը իմ պաշտօնավայրը, կամ աւելի շուտ՝ իմ մարտական փոսքն (դիրքը – Յ. Ի.) է լինելու»:

2) «Հայաստանում Ֆրանսիայի Հիւպատոսի Կնոջ Օրագիրը» (էջ 26-64):

Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոսն ու անոր կինը՝ Մօրիս եւ Էմիլի Քարլիէները հիւպատոսութեան խումբով 1895-ի Օգոստոսի կէսերուն լեռնագնացութեան կ'երթան քաղաքէն 5 քմ. հեռու Ալիս գետի (Գըզըլ Ըրմաք) ջրվէժին մօտ տեղ մը: Այս պտոյտի ընթացքին ամուսիններուն միջեւ խօսակցութեանց մէջ՝ հայկական կոտորածները միշտ տեղ կը գրաւեն: Մօրիս Քարլիէ կնոջը կ'ըսէ, թէ լուրջ իրադարձութեանց ականատես կ'ըլլան տարուան յատկապէս մեղմ եղանակին: «Թուրքերը՝ մեծ թալանիչները, այդ ժամանցից կ'ազատուեն մեղմ եղանակին միայն, երբ ոչ այնքան ցուրտ է, ոչ այնքան տաք» (էջ 26):

Ըստ Էմիլի Քարլիէի օրագիրին, 17 Օգոստոս 1895-ին խոհարարը իրենց գէշ լուր մը կը հաղորդէ. Վանի նահանգին մէջ թուրքերը շատ քրիստոնեաներ մորթած են: Էմիլի կ'ըսէ, թէ ամէն ինչ կարելի է ակնկալել «Մեծ Մարդասպան»էն (Կլատսթոն սուլթան Ապտիւլ Համիտը այդ բառերով բնութագրած էր, իսկ գրող Ալպէրթ Վանտալը՝ «Կարմիր Սուլթան» - էջ 27-ի տողատակի ծանօթագրութիւնը): Այս գոյժը Էմիլիի կը յիշեցնէ Յուլիսի վերջերուն Սեբաստիոյ մէջ իրենց տան առջեւ պատահած դէպքերը: Հայ քաղաքական բանտարկեալներու ազատութեան ի խնդիր, հայ ցուցարարներ հայ առաքելական Առաջնորդին (հեղինակը անունը չի յիշատակեր – Յ. Ի.) միջամտութիւնը կը պահանջէին: Իշխանութիւնները արդէն այս բանտարկեալներուն կէսը ծեծի տակ սպանած էին: Ցոյցի ատեն անչափահաս թուրք լակոտներ իրենց հայ հասակակիցներուն վրայ յարձակած էին եւ անոնցմէ մէկը վիրաւորած: Վախի ազդեցութեան տակ, հայերը համարձակութիւն չունէին գետին ինկած վիրաւոր տղեկը վերցնելու եւ բուժման տանելու: Էմիլին է, որ զայն թեւերէն բռնելով տարած էր հիւպատոսարան եւ կանչել տուած Տոքթ. Գարեգին Հէքիմեանը՝ վիրաւոր հայ պատանիին վէրքերը դարմանելու: Երկու ժամ ետք պատանին բուժուած էր եւ ոտքի կանգնած: Էմիլի այս դէպքէն այնքան էր ազդուած, որ հրահանգած էր հիւպատոսարանի անձնակազմին եւ իրենց տան ծառայողներուն՝ իր քանի մը ամսական որդին՝ Ժանը դուրս չհանել հիւպատոսարանի տարածքէն:

18-լոյս 19 Սեպտեմբեր 1895-ի գիշերը, բանակավայրին շուները կը սկսին հաչել: Հիւպատոսին տնտեսական-կենցաղային հարցերու օգնական Փանայոթին հրացանը ձեռքին իր վրանէն դուրս կու գայ եւ կը տեսնէ հիւպատոս Մօրիսը, որ նոյնպէս ոտքի վրայ էր: Երկուքը միասին կը դառնան վրաններուն շուրջ, բայց որեւէ արտառոց բան չեն տեսներ: Առտուն հայ հովիւ մը անոնց իմաց կու տայ, թէ անծանօթներ կ'ուզէին Փանայոթին սպաննել: Մօրիս Քարլիէ Էմիլիի կ'ըսէ. «Շատ պարզ է, որ շուտով կոտորածներ են սկսելու, ու որ ես խանգարում եմ, քանի որ նրանք լաւ գիտեն, որ ես դէմ եմ լինելու, ուրեմն, եթէ ես կորցնեմ Փանայոթին, ես նրան չեմ կարող փոխարինել»: Այս դէպքին վրայ, բոլորով արագօրէն Սեբաստիա կը վերադառնան:

Մօրիս Քարլիէ կը կարծէ, թէ հայերը չափազանց խանդավառուած էին եւ կը յուսային շուտով սեփական պետութիւն մը ունենալ: Ուստի ան գալիք դէպքերը կը գուշակէ: Էմիլի Քարլիէ 2 Հոկտեմբեր 1895-ին կը գրէ, թէ կացութիւնը կը վատթարանայ. ընդհարումներ կ'ըլլան եւ արիւնը կը հոսի առատօրէն: Ըստ անոր, խեղճ հայերը իրապաշտ ըլլալէ հեռու են, հայկական կուսակցութիւնները զէնքեր ունին, սակայն ի՞նչ օգնութեան վրայ յոյս դրած են անոնք: Անգլիացիք մեծ խոստումներ տալէ եւ հայերը հրահրելէ յետոյ, այլեւս չեն զբաղիր անոնցմով եւ Սեբաստիոյ մէջ նոյնիսկ հիւպատոս չեն պահեր:

Մօրիս Քարլիէ գալիք դէպքերը նախազգալով, կ'ուզէ Էմիլին եւ Ժանը հեռացնել երկրէն: Էմիլի կը մերժէ իր ամուսինը մինակ ձգել:

14 Հոկտեմբեր 1895-ին Սեբաստիոյ եւ գիւղերուն մէջ թուրքերը հայեր կը կոտորեն: Էմիլի իր ամուսինը կը մղէ ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելու հիւպատոսարանին մէջ: Փանայոթին Էմիլիին կրակել կը սորվեցնէ:

5 Նոյեմբեր 1895-ին, ըստ Ֆրանսայի հիւպատոսարան հասած տեղեկութեանց, կը պարզուի, թէ հայերը չեն ըմբոստացած, այլ՝ թուրքերը զանոնք սպաննած եւ կողոպտած են: Գարահիսարը, Զառան եւ Տիվրիկը կրակներու մէջ էին, բոլորը ջարդուած էին, բացի քանի մը հարիւր երեխաներէ, որոնք փլատակներու մէջ պահուըտած էին, անոնք ալ անօթութենէ պիտի մեռնէին... Սեբաստիոյ շուկայի խանութներուն մեծ մասը հայոց կը պատկանէր եւ այդ պատճառով ալ անոնք կողոպտուած էին:

Նոյն օրը Էմիլի Յիսուսեան հայրերուն քով կ'երթայ, ինչպէս նաեւ «Սուրբ Ժոզէֆի Միաբանութեան Մայրապետներ»ուն, ու անոնց կը փոխանցէ Ֆրանսայի հիւպատոսին խրատը՝ պաշար հաւաքել եւ զինուիլ: Անոնք կը մերժեն զինուիլ... Մօրիս Քարլիէ Կ. Պոլիս՝ Ֆրանսայի դեսպանատուն կը հաղորդէ կացութեան վատ ըլլալը:

Էմիլի Քարլիէ պատահաբար կ'իմանայ, թէ Կարինի մէջ ջարդեր սկսած են 10 Նոյեմբեր 1895-ին: Յաջորդ օրը, Տիգրանակերտի մէջ Ֆրանսայի հիւպատոսը՝ Պր. Մերիէն, խորհելով, թէ թուրքերը զինք ալ կը սպաննեն, Տիգրանակերտէն անմիջապէս կը հեռագրէ Կ. Պոլսոյ մէջ Ֆրանսայի դեսպանին՝ Պր. Գամպոյին: Վերջինս նահանգապետին կը ղրկէ հետեւեալ սպառնալի հեռագիրը. «Եթէ իմ հիւպատոսին մի բան պատահի՝ Ձեր գլուխը կթռչի»: Էմիլի կը սարսափի այս լուրը լսելով, սակայն շուտով կը վերագտնէ իր քաջութիւնը եւ կը խնդրէ Մօրիսէն, որ Ֆրանսայի հիւպատոսարանին դռները բաց թողու հայոց առջեւ:

Ըստ Կարինէն հասած լուրերուն, «իր իսկ աշխատասենեակում նրանք մորթեցին քաղաքապետարանի մի հայ աշխատակցի, այնուհետեւ սափրեցին մօրուքը, ներկեցին դէմքը: Յետոյ նրան թուրքի նման զգեստաւորեցին եւ դիակը տարան պտըտեցրին քաղաքով մէկ՝ «վրէ՜ժ, վրէ՜ժ» ոռնալով: Ժողովուրդն անմիջապէս ոտքի ելաւ»:

12 Նոյեմբեր 1895-ին Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոսարանին մօտ գտնուող հայկական եկեղեցւոյ շրջակայքին եւ քաղաքին մէջ ընդհանրապէս՝ ծանր դէպքեր կը պատահին: Թուրքերը հայոց վրայ կը յարձակին եւ զանոնք կը կոտորեն: Հիւպատոսի օգնական Փանայոթին, հրացանը ձեռքին, կը պաշտպանէ հիւպատոսարանին շէնքը, իսկ մէկ ուրիշ օգնականը՝ Չէրքէզ Մեհմէտը՝ հայոց եկեղեցին: Հայ առաքելականներուն Առաջնորդը եւ հայ կաթողիկէ Գերապայծառ Հաճեանը Ֆրանսայի հիւպատոսարանը կ'ապաստանին քանի մը հարիւր հայերով: Թուրքերը կացիններ, սուրեր եւ զանազան գործիքներ ի ձեռին՝ հաշուեյարդար կը տեսնեն պատահած հայուն հետ: Էմիլի Քարլիէ կը վկայէ. «Շուկայում բոլորին սպաննեցին: Ոչ մի հայ չփրկուեց»:

Մօրիս Քարլիէ Փանայոթին կը ղրկէ նահանգապետին քով՝ հիւպատոսարանին համար պաշտպանութեան պահանջով: Քիչ ետք, քանի մը տասնեակ թուրք ոստիկաններ հիւպատոսարան կը հասնին: Ոստիկաններուն գալուստը ապահովութեան երաշխիք սեպելով, հայերը կը վերադառնան իրենց տուները, զորս կիսաքանդ ու կողոպտուած կը գտնեն...

Յաջորդ օրը կացութիւնը աւելի հանդարտ էր եւ Մօրիս Քարլիէ եւրոպացի միսիոնար մայրապետներուն եւ վարդապետներուն կ'այցելէ: Հիւպատոսարանէն դուրս չեկած, ան երկու հայ հոգեւորականները քաղաքավարութեամբ կը ճամբէ իրենց նստավայրերը, թէեւ անոնք կ'ուզէին աւելի երկար ատեն մնալ հիւպատոսարանին մէջ՝ ապահովական նկատառումներով:

Սեբաստիոյ հայ կաթողիկէ ժողովրդապետը Առաջնորդ Հաճեանէն աւելի քաջ էր: Առաջինս հայ կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ հարիւրաւոր հայ առաքելականներու եւ հայ աւետարա-

նակնմներու ապաստան տուած էր:

Երբ հիւպատոս Մօրիս Քարլիէ կողոպտիչ թուրքի մը կ'արգիլէ հայերը թալանել ու կը փորձէ զայն ձերբակալել հիւպատոսարանին առջեւ՝ աւազակը կ'ըսէ. «Զգուելի է, մեր բոլոր ընկերները հարստացան, մեր ձեռքը ոչինչ չընկաւ: Դուք մեզ խանգարում էք»:

Ինչպէս վերը նշուեցաւ, հայ կրօնական պետերը չէին ուզեր Ֆրանսայի հիւպատոսի տունէն հեռանալ, որովհետեւ թրքական բարբարոսութիւնները սարսափեցուցած էին զանոնք: Նախորդ օրուան անկարգութեանց ընթացքին երբ Մօրիս Քարլիէ իր տան տանիքը բարձրացած էր, հայ մը ուրիշ տանիքէ մը փորձած էր զայն սպաննել: Փանայոթի աճապարանօք դուրս կ'ելլէ ու այդ հայը կը գտնէ: Վերջինս կը խոստովանի, թէ ինք մտադիր էր հիւպատոսը սպաննել, որպէսզի ֆրանսական կառավարութիւնը կարծէ թէ թուրքերը սպաննած են զայն եւ զօրք ղրկէ կռուելու թուրքերուն դէմ:

Նոյն օրը՝ 13 Նոյեմբերին, սպաննուած հայերը թաղելու համար հսկայական փոսեր փորուած էին: Հիւպատոսի տան մէջ ապաստան գտած հայ հոգեւորականները չէին ուզեր մասնակցիլ հաւաքական թաղման՝ անապահովութեան պատճառով: Էմիլի Քարլիէ հետեւեալը կը գրէ հայ նահատակներուն համար. «Ամուսնանալիս՝ նրանց մտքով չէր անցնում, որ իրենց երեխաները որբանալու են»:

Յաջորդ օրը՝ 14 Նոյեմբերին, առտուն նորէն հրացանաձգութիւն կը սկսի, սակայն քիչ մը աւելի հեռուն: Աւազակախումբ մը, ոռնալով կը մօտենայ Ֆրանսայի հիւպատոսարանին, սակայն նախ Էմիլի, ապա Մօրիսն ու պահակախումբը կը կրակեն խուժանին վրայ: Վերջինս կը ցրուի սարսափահար՝ իր ետին ձգելով գետին փռուած բազմաթիւ սպաննեալներ: Իսկ Չէրքէզ Մեհմէտը կը շարունակէր պաշտպանել հայոց եկեղեցւոյ մէջ ապաստան գտածները:

15 Նոյեմբեր 1895-ը աւելի խաղաղ կը սկսի: Եկեղեցին ապաստանած բոլոր հայերն իրենց տուները կը վերադառնան: Մայրապետները կը փափաքէին Էմիլի Քարլիէն տեսնել: Վերջինս ճամբայ կ'ելլէ անոնց քով երթալու համար: Ճամբուն վրայ թէեւ դիակներ չէին երեւեր, սակայն ամէն կողմ արիւն լերդացած էր, ամէն կողմ ամայացած տուներ էին: Էմիլիի ընկերակցող Փանայոթին ցոյց կու տայ այն տեղը, ուր թուրք մը զինք կեցուցած էր ամսուն 12-ին: Այդ օրը ընդհանուր թիւով 47 հայ սպաննուած էր Սեբաստիոյ մէջ:

Կիրակի, 17 Նոյեմբեր 1895-ին, կրկին հայու արիւն կը հոսի քաղաքին մէջ: Էմիլի ականատես կ'ըլլայ թրքական կեղծիքի եւ ցուցամոլութեան, երբ իսլամ շէյխեր հիւպատոսարանին շրջակայքը գտնուող հայոց տուներն այցելելով, «կը ստուգեն», թէ այդ հայերը բաւարար չափով ուտեստեղէն ունէի՞ն, թէ՞ ոչ: Այս մասին Մօրիս Քարլիէ կը վկայէ. «Իմ խեղճ Էմիլի, այդ ցուցամոլութիւնը բոլորը մե՛զ համար է: Թուրքերը վախենում են Եւրոպայի վրէժխնդրութիւնից»:

Մեծ թիւով երեւելի թուրքեր Ֆրանսայի հիւպատոսարանը կ'այցելեն: Անոնցմէ ֆրանսերէն խօսող մէկը շատ անհեթեթ դրուագ մը կը պատմէ. միսիոնարներու շէնքին մէջ հաւաքուած հայերը իրենց տան ուտեստեղէնը կրկնակի գիներով ծախած էին միսիոնարներուն՝ անոնց պահեստի ուտելիքը սպառելէ ետք, երբ շէնքին մէջ պատսպարուած էին: Թուրք երեւելիներու այս այցին օրը, զոր յարաբերաբար հանդարտ կը սեպուէր, թուրքերը «ընդամէնը» 16 հայ կը սպաննեն...

Հիւպատոսարանը պաշտպանող թուրք *ռեսիֆ* (պահեստային – խմբ.) զինուորներէն մէկը 19 Նոյեմբերին հիւպատոսի *սէիս*ին (անձնական ծառային – խմբ.) կը պատմէ, թէ Կիւրինի մէջ տարաձայնութիւններ կը շրջին, թէ քիւրտի անունով օտար զինուորներ տեսնուած են: Կ'ըսուէր, թէ Կովկասի ռուսական զօրքը սահմանն անցած է: Թուրք հասարակութիւնը խոր մտատանջութեան մատնուած էր, սակայն թուրք զինուորական հրամանատարները զայն հանգստացուցած էին, ըսելով, թէ ռուսերը հայերը չեն պաշտպաներ, որովհետեւ կ'ատեն զանոնք...

20 Նոյեմբեր 1895-ին, Սեբաստիոյ նահանգապետը թուրք եւ հայ երեւելիները իրեն քով ժողովի կը հրաւիրէ: Ժողո-

վին՝ Գերապայծառ Հաճեանը հանդէս կու գայ խայտառակ ելոյթով մը: Ան ցոյց կու տայ իշխանութեանց նկատմամբ իր ստորաքարշութիւնը՝ այպանելով անմեղ հայերը՝ ըմբոստացած ըլլալու յանցանքին համար, չմոռնալով արիւնարբու սուլթան Ապտիւլ Համիտին արեւշատութիւն մաղթել... Ժողովին ներկայ Քարլիէ զոյգը ամբողջ գիշերը չի քնանար՝ խորհրդածելով հայ կրօնական առաջնորդի այս անամօթ ելոյթին մասին (թարգմանիչ Լաուրա Մարկոսեանը էջ 47-ի էջատակի ծանօթագրութեամբ կը յայտնէ, թէ իրեն խորհուրդ տուած են զանց առնել այս դրուագը, սակայն բնագիրին հարազատ մնալու նախանձախնդրութիւնը զինք մղած է պահպանելու շարադրանքը հայերէն թարգմանութեան մէջ – Յ. Ի.):

Սեբաստիոյ մէջ Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսը Մօրիս Քարլիէին կ'ըսէ ամչնալով. «Եթէ թուրքերը չկոտորէին հայերին, վերջիններս գուցէ վառէին մեր քարոզչութիւնները (հաւանաբար ըսել կ'ուզէ՝ միսիոնարութիւնները – Յ. Ի.) վրէժ լուծելու այն բանի համար, որ մենք անխոհեմաբար նրանց ոտքի հանեցինք»: Արդարեւ, արիւնալի դէպքերու ընթացքին ամերիկեան միսիոնարութիւնը ոչ մէկ հայ ընդունած էր իր յարկին տակ եւ հայ դրժբախտներէն շատերը այդ վայրէն քանի մը քայլ անդին սպանուած էին:

24 Նոյեմբերին ջարդերը գիւղերուն մէջ կը շարունակուէին տակաւին: Ըստ Ֆրանսայի հիւպատոսարանին ըստացած տեղեկութեանց, Սեբաստիոյ մէջ 1500 հայ սպանուած էր, 300 խանութ եւ 400 կրպակ քանդուած էր: Էմիլի Քարլիէ կը տեսնէ փողոցային շուներ, որոնք թաղուած հայոց դիակները, գերեզմաններէն դուրս քաշելով, կը յօշոտէին: Գրեթէ բոլոր զոհերը այրեր էին: Երիտասարդ աղջիկները առեւանգուած ու վաճառուած էին:

Բժիշկ Գարեգին Հեքիմեանը հիւպատոսարանին մէջ հայ հիւանդներ կ'ընդունէր ու կը բուժէր: 24-լոյս 25 Նոյեմբերի գիշերը թուրքերը կրկին հայեր կը սպաննեն: Էմիլին, առանց նշելու դատաւորի մը հոգեւորական, թէ աշխարհական ըլլալու հանգամանքը եւ այլ մանրամասնութիւններ, կը վկայակոչէ

անոր յայտարարութիւնը, որով ան համարձակօրէն կը դատապարտէր թուրքերու՝ իսլամ կրօնքի ու Մուհամմէտ Մարգարէի Օրէնքի դրոյթներուն հակառակ ուղղուած արարքները եւ այդ արարքները կատարողները կը բնութագրէ իբրեւ Աստուծոյ դէմ մեղանչողներ:

Յաջորդ օրը՝ 25 Նոյեմբերին, տարաձայնութիւններ շրջան կ'ընեն, թէ չորս գունդ բրիտանական զօրքեր ցամաք պիտի իջնեն: Հայերը չափէն աւելի կ'ոգեւորուին... 29 Նոյեմբեր 1895-ին, զինուորական վարչութեան հրապարակին վրայ եւ հրամանատարին աչքերուն առջեւ, թուրքերը օր ցերեկով երեք հայ կը սպաննեն: Այդուհանդերձ, ոչ ոք կը ձերբակալուի...

Յաջորդ օրը հիւպատոսարան կը հասնի ֆրանսական թերթերու հերթական խմբաքանակը: Անոնց մէջ տպուած էր նաեւ հետեւեալը. «Հայ ապստամբները դաւաճանաբար յարձակուեցին համիտականներու վրայ: Նրանք պարտութիւն կրեցին»: Ներկայացուող գրքույկին խմբագիրը՝ Ռազմիկ Մարկոսեանը 51-րդ էջի տողատակի ծանօթագրութեամբ մը կ'ըսէ, թէ միայն քաջ Հայր Շարմտանը համարձակեցաւ յայտնել այդ լուրութեան պատճառը՝ զայն տպագրելով իր հրատարակած «Պիլլեթէն»ի Մայիս 1896-ի թիւին մէջ. «Մենք ցաւ ապրեցինք՝ լրագրերի մեծ մասում, նոյնիսկ ամենահամարձակ եւ ամենայարձակողական լրագրերում տեսնելով մեր հաղորդագրութիւնների մերժուելն ու լուրեան մատնուելը, որի պատճառը մենք գիտենք. առատօրէն վճարել էին իրենց եղբայրների արեամբ թաթախուած ոսկին»: Ռ. Մարկոսեանը դիտել կու տայ, որ այդ թուականէն ի վեր, այս տեսակէտէն ոչ մէկ բան բարեփոխուած է...

2 Դեկտեմբեր 1895-ին Մեզիրէի (թարգմանութեան մէջ նշուած է Մեզարէ ձեւով – Յ. Ի.) մէջ սարսափելի կոտորածներ տեղի կ'ունենան: Յաջորդ օրը թուրք մունետիկներ կը զգուշացնեն ժողովուրդը, թէ այնուհետեւ ով որ սպաննէ կամ կողոպտէ՝ կախաղան պիտի բարձրացուի: Օր մը ետք, կը տարածայնուի, թէ եւրոպացիք Կ. Պոլիսը գրաւած են բրիտա-

նական նաւատորմիղին գլխաւորութեամբ: Իշխանութիւնները կը կանչեն հայերը՝ իրենցմէ կողոպտուած ապրանքները ճանչնալու եւ ետ ստանալու համար: Սեբաստիոյ մէջ ամերիկեան եւ ֆրանսական դպրոցները իրենց դռները կը վերաբանան: Ըստ քաղաքի ֆրանսական հիւպատոսարանին ստացած տեղեկութեան, Կիւրինի մէջ թուրք մարդասպանները առաջնորդած է կրօնափոխ հայ քահանայ մը... Սեբաստիոյ մէջ հռչակաւոր աւազակ մը բանտ կ'առաջնորդուի եւ օր մը ետք իր խուցին մէջ մեռած կը գտնուի: Հայերը կը դրուատեն ֆրանսացիներն ու միսիոնարները եւ լրջօրէն կը մեղադրեն ամերիկացիներն ու անգլիացիները:

25 Դեկտեմբեր 1895-ին, կաթողիկէ Ս. Ծնունդը տխուր կ'անցնի: Այդ օր Քարլիէ զոյգը կը թունաւորուի: Կը կարծուի, թէ անոնց հայ սպասաւորներէն մէկը, որուն թուրքերը կաշառած էին, սուրճին մէջ թոյն դրած է: Չէ՞ որ Ֆրանսայի հիւպատոսն ու անոր տիկինը հայոց ջարդերուն խոչընդոտ կը հանդիսանային...

15 Յունուար 1896-ին ջարդերը կը դադրին: Աներեւակայելի սղութիւնը համակած էր շուկայի ապրանքները: Կ. Պոլսոյ մէջ Ֆրանսայի դեսպան Գամպօ հիւպատոս Մօրիս Քարլիէն կը գնահատէ Սեբաստիոյ ջարդերուն ատեն հերոսական կեցուածք ցուցաբերելուն համար: Նոյնպիսի գնահատանքի կ'արժանանայ Տիգրանակերտի մէջ հիւպատոս Պր. Մերիէն: Դեսպանը այս երկու հիւպատոսները կը մտադրէ տեղափոխել:

24 Յունուար 1896-ին երեկոյեան ժամը 10-ին բժիշկ Գարեգինի եւ թուրք երկրաչափի մը (որ հայոց կոտորածները դատապարտող միակ թուրքը եղաւ) տուներուն միջեւ գտնուող փայտէ տնակ մը կրակ կ'առնէ: Թուրքերը երկուքն ալ կ'ատէին... Մօրիս Քարլիէ իր թիկնապահներով կը հասնի հրդեհին վայրը, ուր հաւաքուած թուրքերը, գոհունակ եւ ուրախ սրտով կը դիտէին կրակը եւ զայն մարելու ուղղութեամբ որեւէ բան չէին ըներ: Մօրիս կը յաջողի բազում ջանքեր թափելով հանգցընել հրդեհը. ան իր տան հորէն ջուր կը հայթայթէ դոյլերով: Յաջորդ առտու թէեւ կրակը ամբողջովին հանգած էր, սակայն

թուրք երկրաչափին տունը բոլորովին փճացած էր ու անբնակելի դարձած...

Սեբաստիոյ ֆրանսական հիւպատոսարանը սարսափելի լուրեր կը հասնին Եդեսիայէն, սակայն Քարլիէ ամոլը չի մանրամասներ այդ լուրերը:

Մօրիս Քարլիէ իր ծառայութեանց համար նախարարէն (հեղինակը չի նշեր նախարարութեան անունը. կ'ենթադրենք, որ պէտք է ըլլայ արտաքին գործող նախարարը – Յ. Ի.) կը ստանայ ոսկի մետալ մը: Մետալով մը կը գնահատուի նաեւ Փանայոթին:

Հիւպատոս Մօրիս Քարլիէի բազում դիմումները ապարդիւն ելլելէ յետոյ, նահանգապետը, ի հետեւանք Ֆրանսայի դեսպանին միջնորդութեան, բժիշկ Գարեգինին կը տրամադրէ ուղեկից թիկնապահներու հեծեալ խումբ մը՝ իր ընտանիքին քով՝ Սամսոն մեկնելու համար: Մօրիս կ'ըսէ, թէ թիկնապահներով ճամբորդելը կարեւոր է, որովհետեւ «թուրքերից ամէն ինչ կարելի է սպասել»:

Մօրիս Քարլիէ կը մեկնի Սեբաստիոյ մօտակայ Զառա աւանը՝ հայոց ուտեստեղէնի օգնութիւն բաշխելու համար: Որքա՜ն մարդիկ կային, որոնք առաջ բարեկեցիկ վիճակ ունէին, բայց այժմ, ցուրտ եղանակին, վառելիքի փայտ անգամ չունէին:

Մարտ 1896-ի սկիզբը, երբ գարունը կը մօտենայ, ժանտատենդի համաճարակ մը կը տարածուի Սեբաստիոյ մէջ: Օրագրութեան հեղինակը 61-րդ էջին մէջ կը յիշէ, թէ Ապրիլ 1896-ին կրկին գէշ դէպքեր ու սպանութիւններ կը կատարուին հայոց դէմ (նոյն էջի տողատակի ծանօթագրութիւնը կը յայտնէ, թէ այս մասին յանձնարարելի է կարդալ Պ. Շարմտանի «Հայ Նահատակ» գիրքը):

17 Յուլիս 1896-ին, Մօրիս Քարլիէ իր ընտանիքին ու հիւպատոսարանի անձնակազմին հետ կը մեկնի Սամսոն, ուրկէ ընտանեօք կ'անցնին Կ. Պոլիս եւ անկէ Ժանիինա (Յունաստան) կը տեղափոխուին:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ (էջ 68-79)

«Տիարպեքիրի Դէպքերի Նկարագիրն Ըստ Պ. Մերիէի» (էջ 69-72):

Տիգրանակերտի մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս Մերիէն իր զեկուցագիր-վկայութիւնը գրած է 18 Դեկտեմբեր 1895-ին: Ըստ անոր, Ուրբաթ, 1 Նոյեմբեր 1895-ին թուրք մը Տիգրանակերտի փողոցներուն մէջ իր կրօնակիցները կը հրահրէր: Ժամը 11-ին Մերիէի թարգմանիչը անոր կը յայտնէ, թէ քաղաքին մէջ ջարդեր սկսած են եւ շատ քրիստոնեաներ սպաննուած: Անմիջապէս մէկ ենթասպայ եւ իննը ոստիկաններ կը հասնին հիւպատոսարան՝ զայն պաշտպանելու համար: Այդ պահէն՝ ջարդերը կը սաստկանան Տիգրանակերտի մէջ: Սպանութեանց կը յաջորդէ կողոպուտը: Հիւպատոսարանին ոստիկանները քաղին մէջ իրենց սեւ գործն ընող կողոպտիչները ձերբակալելով, անոնց ձեռքէն ետ կ'առնեն աւարուած իրերը եւ տէրերուն կը վերադարձնեն:

Կոտորածներու բուն փուլը կը սկսի յաջորդ օրը՝ 2 Նոյեմբերին: Թուրք խուժանը փողոցներուն մէջ կը բնաջնջէ քրիստոնեաները՝ տանիքներէն կրակելով անոնց վրայ: Երկրորդ օրը անոնք ոճրագործներու եւ աւազակներու ոհմակներ կազմած, կը մտնեն քրիստոնեաներուն տուները: Կոտորածներուն ականատես հիւպատոս Մերիէ թուրք կրօնաւորի մը՝ Ապպաս Խոճայի միջամտութիւնը կը պահանջէ՝ ջարդերուն վերջ տալու համար: Օտարները, ինչպէս հիւպատոս Մերիէն, կը հաւատային, թէ բանակային ոյժերը պիտի փորձէին զսպել խռովարարները: Սակայն ամէն ինչ պարզ կը դառնայ: Պետութիւնն էր, որ զանոնք կը հրահրէր...

Խժդժութեանց երրորդ օրը թուրք երեւելիներ, Ապպաս Խոճայի գլխաւորութեամբ կու գան Ֆրանսայի հիւպատոսարան ու կը յայտնեն, թէ ջարդերը վերջ գտած են: Անոնց ըսածը ճիշդ էր Տիգրանակերտ քաղաքին համար, սակայն ջարդերը կը շարունակուէին գիւղերուն մէջ, ուր օտար պետութեանց հիւպատոսարաններ չկային...

Աւելի քան 3000 քրիստոնեաներ սպաննուած էին: Մերիէ

ֆրանսացի հոգեւոր հայրերու վանքին համար պաշտպանութիւն կը պահանջէ նահանգապետէն, որովհետեւ քաղաքին մէջ կոտորածները վերսկսած էին եւ տեւեցին 46 օր:

Ներկայացուող գրքոյկին թարգմանիչը կամ խմբագիրը կը նշէ, թէ Մերիէի սոյն տեղեկագիրը ֆրանսացի հայասէր գործիչ Վ[իքթոր] Պեռարը օգտագործած է իր «Սուլթանին Քաղաքականութիւնը» փաստագրական գիրքին մէջ, որուն աւելցուցած է մանրամասնութիւններ, զորս տպագրուած են սոյն գրքոյկի 72-73-րդ էջերուն մէջ: Զանոնք ամփոփագրելը զանց կ'առնենք՝ փաստերու գրեթէ կրկնութեան եւ էական նորութիւններ չպարփակելու պատճառով:

«Տրապիզոն» (էջ 74-75)

«Տրապիզոնի Դէպքերի Նկարագրութիւնն Ըստ Պարոն Սիլիէի (թարգմանիչը ներկայացուցած է Սիլիէր ձեւով – Յ. Ի.)՝ Պարոն Գամպոյին Ուղղած Տեղեկագրի»:

Տրապիզոնի մէջ Ֆրանսայի հիւպատոսը՝ Սիլիէ Կարինի մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս Ռոքֆերիէն Տրապիզոնի նահանգապետին պիտի ներկայացնէր: Այդ օրը, երբ անոնք փողոցն էին, քրիստոնեաներու դէմ հալածանք, ջարդ եւ կողոպուտ կը սկսի: Երկու հիւպատոսները դժնդակ ժամեր կ'անցընեն փողոցէ փողոց տեղափոխուելով, եւ թուրքերու գործած բոլոր գազանութեանց ու կողոպուտներուն ականատես կ'ըլլան: Երկու դիւանագէտները ետ կը դառնան առանց նահանգապետարան հասնելու, քրիստոնեաներու թաղամասին մէջ գտնուող ֆրանսական հիւպատոսարանը կը մտնեն եւ իրենց տեսածներուն մասին կը տեղեկագրեն ֆրանսական վերադաս ատեաններուն:

«Էրզրում» (էջ 75-77)

Հաւանաբար թարգմանիչը կամ խմբագիրը կը նշէ, թէ Ռոքֆերիէի՝ «Արեւելքի Գործերու Պիւլլըթէն»ին մէջ լոյս տեսած տեղեկագիր-վկայութիւնը այնքան պերճախօս չէ Եղեսիոյ հայոց կոտորածներուն մասին, որքան Կարինի մէջ հայ ուսու-

ցիչի մը վկայութիւնը, որ հատուած մըն է աւնոր գրած մէկ նամակէն: Այդ հատուածին ամփոփումը կը ներկայացնենք ստորեւ:

Հայ կին մը աղերսանքով կը կանգնի հայկական դպրոցի մը դրան առջեւ եւ օգնութիւն կը խնդրէ: Արեան մէջ թաթխուած երիտասարդ մը ներս կը մտնէ կնոջ հետ ու երկուքով պաշտպանութիւն կը խնդրեն: Դպրոցին ուսուցիչները անմիջապէս կը փութան օգնութեան: Դռները կը պատնէշեն եւ շուրջ 500 աշակերտները մէկտեղ կը հաւաքեն: Քանի մը ուսուցիչներ դպրոցի շէնքին տանիքը բարձրանալով, փողոցը կը դիտեն ու կը տեսնեն չէրքէզներ, քիւրքմէններ եւ լազեր, որոնք կողոպտուած ապրանքներով բեռնաւորուած, կը վազվզէին: Հայոց շուկան թալանուած էր... Ուսուցիչներէն մէկը աւազակ լազի մը վրայ կը կրակէ: Փողոցը շուտով կ'ամայանայ: Ջենքերու ձայնէն վախնալով, երեխաները կը ճչան, աւելի փոքրերը՝ կու լան: Երեկոյեան ժամը 9-ին, թուրք զինուորները դպրոցին ուղղութեամբ կը կրակեն: Երբ կը տեսնեն, թէ պատասխանող չկայ, կը կարծեն, թէ դպրոցին մէջ ապաստանածները լաւ զինուած են, ուստի վախէն կը հեռանան:

Գիշերը վրայ կը հասնի: Հրացանի ճարճատիւններուն ձայները չեն դադրիր, ինչպէս նաեւ երեխաներուն լացը: Շուրջ 500 երեխայ ամբողջ գիշերը դպրոցին մէջ կ'անցընէ: Ամենափոքրերը կը քնանան կամ կու լան, իսկ աւելի մեծերը՝ արթուն կը հսկեն: Ֆրանսայի հիւպատոս Ռոքֆերիէի ջանքերով կարելի կ'ըլլայ առտուն բոլոր աշակերտները իրենց տուները ղրկել:

«Ուրֆայի Դէպքերը» (էջ 77-78)

Գրքոյկին մէջ այս ենթավերնագիրին տակ բերուած է հատուած մը «Դեղին Գիրք»էն:

Քանի մը իսլամներ Եղեսիոյ փողոցներուն մէջ կը վազեն՝ խռովութիւն հրահրելով: Թուրք *ասքեար*ները փողոց կ'իջնեն, հայերը կը հաւաքեն ու քաղաքին կեդրոնը տանելով՝ զանոնք կը ջարդեն: Թուրքերը հայոց մարմինները կը մասնատեն եւ զանազան տեսակի ուրիշ վայրագութիւններ ի գործ կը դնեն

հայոց վրայ: Քաղաքի հրապարակին մէջ, պատռտուած հագուստներով երիտասարդ հայուհիներ կը վաճառուին քիւրտերուն: Աղէտէն ազատած շուրջ 3000 հայ կանայք քաղաքին մայր եկեղեցին կ'ապաստանին: Ջարդարար թուրքերը եկեղեցի մտնելով, հայ մանուկներն իրենց մայրերու գիրկերուն մէջ կը մորթեն: Թուրք վայրենիներու ոհմակներուն մէջ կային նաեւ ոճրագործ քրքուհիներ: Եկեղեցիին բակը 50 տուփ նաւթ կար: Գազանացած ամբոխը այդ նաւթը կը թափէ եկեղեցւոյ յատակը ու կրակի կու տայ եկեղեցիին: 3000 թշուառ հայուհիներ կ'ողջակիզուին... Հայոց թեմին Առաջնորդը զայս տեսնելով, անձնասպան կ'ըլլայ:

Եդեսիոյ մէջ 12 հազար հայեր կը նահատակուին:Հայ մեռելներուն թաղումով կը զբաղէին հրեաները...

Եղիսաբէթ Բարսեղեան, «Եղեռնից՝ Վերածնունդ», հեղինակային հրատարակութիւն, Երեւան, 2011, միջակ չափի 328 էջ:

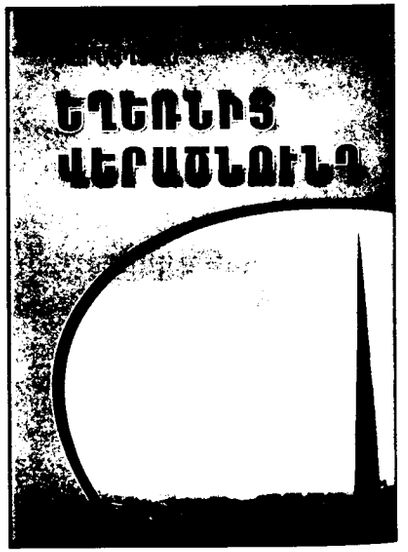

Եղիսաբէթ Բարսեղեան գիրքին առաջին 75 էջերուն մէջ կը ներկայացնէ իր մօր՝ Արշալոյսի յուշերը «Սգոյ Մատեան» խորագիրին տակ:

Արշալոյս ծնած է Այնթապ, 1911-ին: Ան եղած է եօթը քոյրերուն կրտսերը:

Արշալոյս կը պատմէ, թէ 1915 թուականին մէջ օր մը հայրը՝ Սեդրակ տուն կու գայ եւ մօրը՝ Աննայի հետ պատրաստութիւն կը տեսնէ աքսորի ճամբան բռնելու: Արդէն յաջորդ օրը ընտանիքը կարաւանին հետ դէպի հարաւ կ'ընթանայ: Իրենց հետ են Արշալոյսի մօրեղբայրները, Վարդուհի մօրաքոյրը, մօրական մեծ մայրն ու մեծ հայրը: Կրտսեր մօրեղբօր՝ Գրիգորի հետքը կը կորսուի, իսկ մօրական կողմի միւս բոլոր ազգականները, բացի մօրմէ եւ մօրաքոյր Վարդուհիէն, կը մահանան հայոց Գողգոթայի ճամբուն վրայ: Արշալոյսի հոգ կը տանի աւագ դայեակը: Բռնագաղթեալները հլու եւ հնազանդ կը քալեն ... դէպի ստոյգ մահ: Կ'անցնին անտառներէ, գիւղերէ, դաշտերէ եւ ի վերջոյ կը հասնին հայոց գլխաւոր եղեռնավայրը՝ Տէր Զօր: Հոս արաբները աղջիկներ եւ հարսներ կ'առեւանգեն: Արաբ մը քաշքշելով կը տանի Արշալոյսի մեծ քոյրը: Սեդրակ դրամ վճարելով կը փրկագնէ իր դուստրը առեւանգողէն: Այդ միջոցին, ուրիշ արաբ մը կ'առեւանգէ Վարդուհին: Արշալոյսի քոյրերէն Լուսնթագը կը մահանայ:

Աւելի ահաւոր պահերն առջեւն էին: Թուրքերը Աննայի մնացեալ դուստրերը, բացի Արշալոյսէն, կը մորթեն իրենց մօր գիրկին մէջ: Այս գիրքին հեղինակը՝ Արշալոյսի դուստր Եղիսաբէթը այս եղեռնագործութիւնը կը նկարագրէ ստորեւ բերուող չափածոյով.

Մօրս ծնկի բերեցին, հինգ քոյրերիս՝ մօրս շուրջ,
Ու հինգին էլ մորթեցին նրա ծնկին դնելով,
Ու երբ ինձ էլ ուզեցին մօրս ծնկին պառկեցնել,
Մայրս, ինչպէս մի ուրուր, ուզեց զաւկին ազատել:

Ո՞վ չի ողբաց Տէր Զօրի գազանական ջարդերում,
Մանուկներին մորթեցին ոչխարի պէս՝ ծնկին մօր,
Աղջիկներին մեր սիրուն փախցրեցին ու տարան,
Իսկ հայրերին, մայրերին գլխատեցին անխնայ...

«Մօրս պատմածը այս տողերը բղխեցին հոգւոյս մէջ»,- կը յստակեցնէ Եղիսաբէթը (էջ 21):

Արշալոյս իր հօր, մօր եւ դայեակին հետ ողջ կը մնայ Տէր Զօրի գեհէնին մէջ: Օր մը Սեդրակ ճամբայ կ'ելլէ Այնթապ ուղղուելու եւ ընտանիքին ապրուստը ապահովելու համար: Դայեակը կը կորսուի: Մայր ու աղջիկ առանձին կը մնան: Աննա կը փորձէ ինքզինք յանձնել Եփրատի ջուրերուն, սակայն փոքրիկն Արշալոյս լաց ու կոծ կը փրցնէ՝ գրաւելով զինուորականի մը ուշադրութիւնը: Վերջինս Աննան ու Արշալոյսը կը տանի իրեն հետ, որպէսզի անոնք իրեն համար *սաճի* հաց թխեն: Զինուորականը զանոնք կը տանի մեծ տան մը բակը, ուր մօտ 50 երիտասարդներ ու կանայք կ'աշխատէին: Կիները հաց կը թխէին ու ճաշեր կը պատրաստէին, իսկ տղամարդիկ զանոնք ջուրով կը մատակարարէին: Այս բոլոր խնճոյքը հայերը մորթողներուն, հայ կոյսերը առեւանգողներուն եւ բռնաբարողներուն եւ հայ տարագիրները անապատներուն մէջ անօթի ու ծարաւ ճգողներուն համար կ'ըլլային: Աննան ու Արշալոյսը գիշերը կը մնան այս կանանց հետ: Յաջորդ օրը Աննա գործի կը լծուի եւ կանանց հետ հաց կը թխէ, իսկ Արշալոյսը կը խաղայ երեխաներուն հետ: Արշալոյսը կը տեսնէ հայ գաղթականները եւ անոնց փոքրիկները, որոնք կեղտերուն մէջէն

գարիի հատիկներ փնտռելով եւ գտնելով, զանոնք կը լափէին ագահաբար:

Օրերը այսպէս կ'անցնին: Արշալոյսը Եփրատի ափերուն կը ծանօթանայ Սառա անունով արաբ կնոջ մը ու անոր աղջնակին: Վտանգի պահերուն, Սառան Աննան ու Արշալոյսը իր վրանին մէջ կը պատսպարէր: Թուրք զինուորները շարունակ կը շրջէին եւ հայ երեխաները հաւաքելով՝ զանոնք գետը կը նետէին... Օր մըն ալ, 5-12 տարեկան հայ մանուկներ գոմի մը մէջ կը լեցնեն եւ վրան նաւթ թափելով՝ բոլորը կ'այրեն: Քանի՞ մայրեր այս տեսարանէն խելագարած, իրենք զիրենք գետը կը նետեն: Թուրքերը զանազան քաղաքներու հայերը հերթով կը հաւաքէին ու զանոնք խաբելով, թէ իրենց ծննդավայրը պիտի վերադարձնեն, Տէր Զօրէն դուրս հանելով զանոնք, կը մորթէին եւ անոնց գանկերով բլուրներ կը կազմէին:

Արշալոյս երեք անգամ կ'ազատի անխուսափելի մահէն: *Ասքեար*ները զայն Եփրատի մէջ կը նետեն, եւ ամէն անգամ ազնիւ արաբուհի Սառան զայն կ'ազատէ: Օր մը Աննայի աշխատած գաղթակայանը թուրք պատասխանատուներ կ'այցելեն, որպէսզի ողջ մնացած հայ խլեակներն ալ ոչնչացնեն: Գաղթակայանին թուրք պատասխանատուն հայերը կը թաքցնէ գոմի մը մէջ եւ այսպիսով Աննան ու Արշալոյսը, միւսներուն հետ, կը փրկուին հերթական անգամ:

Աննա Արշալոյսին հետ միասին կ'երթայ մօտակայ գիւղ մը՝ գիւղապետին քով խոհարար աշխատելու: Գիւղապետն ունէր երեք հայազգի հարսեր, որոնք իրենց ազգութիւնն ու կրօնքը ուրացած էին: Այս փաստը պատճառ կը դառնայ, որ Աննա փորձէ փախուստ տալ, բայց ան կը բռնուի ու Արշալոյսի հետ միասին բանտ կը դրուի: Գիւղապետը շատ զայրացած էր այս արարքէն: Այդուհանդերձ, քանի մը օր ետք ան մայրն ու աղջիկը արգելարանէն արձակելով, կրկին իր քովը կ'աշխատցնէ Աննան: Արշալոյս ամէն օր աթար (կովու չորցուած կեղտ) հաւաքելու կ'երթար՝ տան մէջ իբր վառելիք գործածուելու համար: Օր մըն ալ, օտար մարդիկ Արշալոյսը կ'առեւանգեն եւ Տէր Զօրի քաղաքապետին տունը կը տանին: Վերջինս բարի

արաբ մը ըլլալով, լաւ հոգ կը տանի Արշալոյսին:

Երեք տարի իր դուստրն անընդհատ փնտռելէ յետոյ, Աննա վերջապէս կը գտնէ զայն: Աննա կ'աշխատէր եւ հազիւ ինքզինքը կրնար պահել, ուստի կը նախընտրէ, որ դուստրը շարունակէ մնալ քաղաքապետին տան մէջ: Քաղաքապետը Աննան Արշալոյսի օգնական կը կարգէ եւ մայր ու աղջիկ միասին կ'ապրին: Աննա իր դուստրը կրկին հայ քրիստոնեայ կը դարձնէ...

Տարագրութեան տարիները վերջ կը գտնեն: Պատերազմին պարտուած թուրքերը Տէր Զօրէն կը փախչին: Գիւղերը ցրուած հայ բեկորները Տէր Զօր կը հաւաքուին: Վերապրող հայ խլեակները, խեղճ եւ կմախքացած, կը մէկտեղուին քաղաքի հայկական եկեղեցւոյ մէջ: Մայրը կը փնտռէր զաւակը, ամուսինը՝ կինը, զաւակը՝ ծնողները... Օր մըն ալ Աննա նամակ մը կը ստանայ իր ամուսինէն՝ Սեդրակէն: Վերջինս կը յայտնէր, թէ ինք Շէրիֆին (Հիճազի հոգեւոր եւ աշխարհիկ առաջնորդ, թուրքերու դէմ արաբական ապստամբութիւնը ղեկավարած Հիւսէյն Իպն Ալիի պատուանուն-տիտղոսը – խմբ.) զինուորներէն էր եւ Տամասկոս կը գտնուէր: Արաբ քաղաքապետը շատ ազնիւ ու վեհանձն կեցուածք մը կ'ունենայ երբ կ'իմանայ, թէ Աննան եւ Արշալոյսը Տամասկոս՝ Սեդրակին քով պիտի երթան:

Մեծ կարաւանով մը, Արշալոյսը դէպի Հալէպ ճամբայ կ'ելլէ իր մօր հետ: Քաղաքապետը անոնց կ'ուղեկցի մինչեւ Տէր Զօրէն արեւմուտք ինկած առաջին գիւղը: Հոն Արշալոյսն ու քաղաքապետը իրարմէ կը բաժնուին արցունք թափելով: Կարաւանը Եփրատի ափերով կը շարունակէ իր ճամբան: Սա այն նոյն ճամբան էր, ուրկէ բռնագաղթեցուած հայերը երամ-երամ Տէր Զօր քշուած էին տարիներ առաջ: Անապատի աւազներուն վրայ մարդկային գանկեր ու ոսկորներ կ'երեւային...

Մարմնապէս եւ հոգեպէս տառապալի ճամբորդութենէ մը ետք Աննա եւ Արշալոյս կը հասնին Հալէպ, ուր գաղթական հայերը, խումբ-խումբ հաւաքուած, կը պատրաստուէին դէպի Ատանա, Մարաշ, Այնթապ, Քիլիս, Եդեսիա եւ ուրիշ քաղաք-

ներ ու գիւղեր վերադառնալ: Աննա իր ամուսնոյն՝ Սեդրակի հետ նամակցելով, Այնթապ վերադառնալու արտօնութիւն կը ստանայ անկէ:

Քանի մը օր ետք, մայր ու աղջիկ կը հասնին Այնթապ: Անոնց տունը քանդուած էր, ուստի Աննա կ'երթայ իր հօր տունը, ուր կը գտնէ իր եղբօր կինը՝ Հռիփսիմէն եւ անոր երեք դուստրերը: Հռիփսիմէի ամուսինը օսմանեան բանակին մէջ զինուոր ըլլալով, անոնք ընտանեօք չէին տարագրուած ու Այնթապ մնացեր էին: 1919-ին, Այնթապի հայկական դպրոցները կը վերաբացուին եւ Արշալոյս կը յաճախէ քաղաքին Նիկողոսեան Վարժարանը: Օր մը Տէր Զօրի արաբ քաղաքապետը, որ Արշալոյսի հայրութիւն ըրած էր, անոր այցելութեան կու գայ՝ շատ նուէրներ բերելով իր հոգեզաւակին:

Նոյն տարուան՝ 1919-ի վերջերը խլրտումներ կը սկսին Այնթապի մէջ: Մինչ այդ, շինարար հայերը քաղաքը կրկին ծաղկեցուցած էին: Թուրքերը հայկական թաղերը լքելով, քրքքաշատ թաղերու մէջ կը կեդրոնանան: Անոնք կը սկսին հայեր սպաննել: Անոնց վայրագ բնազդին զոհ կ'երթայ նաեւ Աննան, որ շուկայ գացած էր գնումներու: Սպաննութեան յաջորդ օրը, Աննայի թաղման ատեն, Արշալոյս լուր կը ստանայ, թէ թուրքերը իր հայրը՝ Սեդրակն ալ կողոպտած ու սպաննած են...

15 Ապրիլ 1920-ին, թուրքերը կը ռմբակոծեն Այնթապի հայկական դպրոցները: Խուճապ կը ստեղծուի եւ աշակերտները շտապ կերպով եկեղեցի կը տեղափոխեն իբր ապաստարան: Քանի մը ժամ ետք երբ քիչ մը հանդարտութիւն կը տիրէ, ամէն ոք իր տունը կը վերադառնայ: Գիշերով թուրքերը հայոց թաղերը կը ռմբակոծեն եւ ժողովուրդը մօտակայքի քարայրներուն մէջ կ'ապաստանի: Կը կազմակերպուի Այնթապի Հայոց Ազգային Միութիւնը՝ Ատուր (գիրքին մէջ, էջ 47, ներկայացուած է Ասատուր ձեւով – Յ. Ի.) Լեւոնեանի ղեկավարութեամբ: Միութիւնը բոլոր տուներէն մթերք կը հաւաքէ՝ հասարակաց օգուտին համար: Ոեւէ մէկը անօթի չի մնար: Զինուորական գետնի վրայ, հայերն ու ֆրանսացիները կը հակադարձեն քրքական ռմբակոծումներուն (Այնթապի

Հայոց Ազգ. Միութեան եւ ընդհանրապէս Այնթապի հայոց ինքնապաշտպանութեան մասին աւելի մանրամասն տե՛ս «Տոմար Արձանագրութեան Հայ Ազգային Միութեան. Ատենագրութիւն Այնթապի Ինքնապաշտպանութեան (1920)» գիրքը, հրատարակիչ՝ Արմէն եւ Միմի Յարութիւնեաններ, Պէյրութ, 2005):

Այնթապի մէջ կային քանի մը որբանոցներ՝ Հալաճեան տղոց որբանոցը, Միս Ֆորմընի երկսեռ որբանոցը, անգլիացի Օրիորդ Ֆրիիրսընի երկսեռ որբանոցը եւ ուրիշներ: Թուրքերը այս որբանոցներուն դռները կը թակեն եւ կ'ուզեն որբերը տանիլ ու սպաննել, սակայն Հայոց Ազգ. Միութիւնը կը յաջողի որբերը աւելի ապահով վայր մը՝ Այնթապի Գոլէճը տեղափոխել:

1920-ի գարնան, Այնթապի հայերը իրենց օրերը կ'անցընեն քարայրներու մէջ: Արշալոյս ծնողազուրկ մնացած էր եւ կեանքն իր դաժանութիւնները ցոյց կու տար անոր: Թուրքերու եւ հայոց միջեւ ընդհարումները կը սաստկանան: Այդ օրերուն, Միս Ֆորմընն անունով միսիոնարուհին կրկին կու գայ Այնթապ եւ կը հաւաքէ հայ որբերը, այդ թիւին՝ Արշալոյսը, որ որբանոցին մէջ ասեղնագործութիւն, երգ եւ արտասանութիւններ սորված էր:

1921-ի Հոկտեմբերին, բոլոր որբերը Լիբանան կը փոխադրուին: Անոնք նախ Ալէյ աւանին մօտակայ Շըմլան գիւղին որբանոցը կը բերուին: Իւրաքանչիւր որբ իր անգլիացի բարեբարն ունէր: Այս որբանոցին մէջ Արշալոյս կը մոռնայ իր որբութիւնը եւ հանգիստ կեանք մը կ'ունենայ: 20 Յունուար 1927-ին, Արշալոյսը քանի մը ընկերուհիներու հետ կը ղրկուի Հալէպ՝ բժիշկ Ասատուր Ալթունեանի հիւանդանոցի մանկաբարձական բաժինին մէջ ուսանելու համար: Հալէպի մէջ, Արշալոյս կը հանդիպի իր զարմիկներուն եւ միւս ազգականներուն: Հիւանդանոցին տնօրէնը Արշալոյսը կը ղրկէ Տամասկոս, ուր կը ծանօթանայ Արսէն Բարսեղեանի հետ եւ կ'ամուսնանայ վերջինիս հետ: Ամոլը կը բախտաւորուի երկու մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակներով: Այդ աղջիկը գիրքին հեղինակն է՝ Եղիսաբէթ Բարսեղեանը: 1942-ին Արսէն Բարսեղեան կը սպաննուի

Տամասկոսի մէջ: 1946-ին, Արշալոյս իր զաւակներով Խորհրդային Հայաստան կը ներգաղթէ:

Գիրքին մնացեալ էջերուն մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ իր անմիջական միւս հարազատներու կեանքին ուրուագիծները, որոնք մեր ուսումնասիրութեան ծիրէն դուրս կ'իյնան:

Սամուէլ Կարապետեան (նախագծի հեղինակ), «Յուշագրական ժառանգութիւն», ՀՃՈՒ Հիմնադրամի Գիտական Ուսումնասիրութիւններ - Հայկական Ճարտարապետութիւնն Ուսումնասիրող Հիմնադրամ, Գիրք ԺԹ., Երեւան, 2011, մեծ չափի 384 էջ:

Աշխատութիւնը հրատարակուած է Հայաստանի Հանրապետութեան Մշակոյթի Նախարարութեան հովանաւորութեամբ:
Հատորը կը մէկտեղէ Հայոց Ցեղասպանութենէն մազապուրծ 19 հոգիի ականատեսի յուշերը:

1) Սարգիս Միսաքի Աւետիսեանը (1913-1991) գրի առած է իր քրոջ՝ Մարիամ Միսաքի Աւետիսեանի (1901-1979) պատմածները «Ինչքան Ցաւ Եմ Տեսել Ես...» (էջ 7-29)

Սարգիս եւ Մարիամ Աւետիսեանները ծնած են Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղը, որ կը գտնուի Վանայ լիճի հիւսիս-արեւելեան ափերուն վրայ՝ Արծկէի գաւառի (թուրքերը զայն Ատիլ Ճեւազ կամ Ալ Ճեւազ կը կոչեն) Արծկի (Արծկէ) եւ Ականց քաղաքներուն միջեւ, առաջինէն 24 քլմ. դէպի արեւելք, Առէնի լիճի արեւելեան ափին, ծովէն 1600-1700 մեթր բարձրութեան վրայ: Թուրքերը այժմ զայն Կէօլտուզու կը կոչեն:

1915 թուականին, թուրքերը Առէն գիւղը հրոյ ճարակ կը դարձնեն եւ հիմնայատակ կը կործանեն:

Գրութեան սկիզբը գիւղին մասին աշխարհագրական եւ տնտեսական տեղեկութիւններ տալէ յետոյ խաղաղ օրերուն

պատահած դրուագներէն կը պատմուի:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին, Պշերի Չաթօ եւ անոր քրոջորդի Օմարի Չաթօ կոչուած քիւրտ բարբարոսները կ'որոշեն իրենց մարդոցմով թուրք-ռուսական ճակատին վրայ թուրքերուն օգնել:

Օմարի Չաթօն կը փորձէ ընկճել դէպի ճակատ երկարող եւ Արծկէի գիւղերէն անցնող ճամբուն վրայ գտնուող բոլոր հայկական գիւղերը, հայ կիներն ու աղջիկները անպատուել, կողոպտել ու սպաննել:

1915-ի փետրուարեան օր մը, Սեթօ անունով երեսնամեայ երիտասարդ մը Առէն՝ իր մօրեղբօր՝ Մելիք Ապրէի մօտ կու գայ գիշերով: Սեթօն կ'ապրէր իր այրիացած մօր՝ Մարոյի հետ՝ Արծկէ քաղաքէն 12 քլմ. դէպի արեւելք, Վանայ լիճի ափին գտնուող Կոճերեր հայաբնակ գիւղին մէջ: Ան իր մօրեղբայրը կը տեղեկացնէ Օմարի Չաթոյի կատարած վայրագութեանց մասին, մանաւանդ իր գիւղին ու Արծկէ քաղաքէն 18 քլմ. դէպի արեւելք, Առէնի լիճի արեւմտեան ափին գտնուող Խոռանց հայաբնակ գիւղին (այժմ վերանուանուած է Քարշըեաքա) հայոց նկատմամբ: Բարբարոսութիւններ պատահած են նաեւ Արծկէ քաղաքէն 15 քլմ. դէպի արեւելք Կիւզէլ հայաբնակ գիւղին, նոյն քաղաքէն 23 քլմ. դէպի արեւելք Բարկաթ հայաբնակ գիւղին (յայտնի էր նաեւ Բարկուշատ անունով, այժմ վերանուանուած է Էսէնքըյը), նոյն քաղաքէն 29 քլմ. դէպի արեւելք Առնջկուս (Առինջկուս, վերանուանուած է Քավուշուք), նոյն քաղաքէն 32 քլմ. դէպի արեւելք Արջրայ, այժմ՝ Աքչրայ), նոյն քաղաքէն 36 քլմ. դէպի արեւելք Կարաքէշիշ (այժմ՝ Եարըմատաքէօյիւ), նոյն քաղաքէն 34 քլմ. դէպի արեւելք Վիճկացռուկ (2010-ին անբնակ գիւղատեղի էր) գիւղերուն մէջ: Ասոնց մէջ, քիւրտերը ոտնակոխ ըրած էին հայոց պատիւը:

Այս տեղեկութիւնները երբ Մելիք Ապրէ կ'իմանայ, անմիջապէս գզիր Գեւօն Արջրայ գիւղը կը ղրկէ Յովանի (բուն անունով՝ Օհան Դարբինեան) մօտ: Արջրացի Յովանը հայդուկապետ Սերոբ Աղբիւրի եւ անոր կնոջ՝ Սօսէի հարազատ որդին պէս էր: Քառասնամեայ Յովանը հռչակաւոր էր իր քաջագործութիւններով, սուր շարժելու հմտութեամբ եւ անվրէպ նշանառութեամբ:

Սերոբ փաշայի մահէն ետք, անպաշտպան հայ մայրերու ու անմեղ երեխաներու պատիւը պաշտպանելու համար, Յովանն Արջրայի շրջակայ գիւղերէն իր շուրջը 70-80 հայեր կը հաւաքէ եւ այդ խումբին ղեկավարութիւնը կը ստանձնէ: Մելիք Ապրէի որդին՝ Առէն գիւղի Ռէս Աւետի Կարօն այս խումբին մէջն էր:

Մելիք Ապրէ Առէնը եւ շրջակայ հայկական գիւղերը Օմարի Չաթոյի յարձակումներուն դէմ պաշտպանելու կոչ կ'ուղղէ: Յովանը դրական պատասխան կու տայ: Մելիք Ապրէ Յովանն իր խումբով Առէնի եկեղեցւոյ բակը կը ղրկէ եւ անոնց անհրաժեշտ սնունդն ու հանգիստը կը հոգայ:

Մելիք Ապրէն իր որդւոյն՝ Աւետի Կարոյին կը թելադրէ Օմարի Չաթօն սիրաշահիլ աղ ու հացով եւ համոզել զայն, որ ետ կենայ հայոց վնասելէ. հակառակ պարագային, պէտք էր ոչնչացնել գազանը...

Քիւրտերու խառնիճաղանճ ամբոխը, Օմարի Չաթոյի գլխաւորութեամբ 13 Փետրուար 1915-ին Առէն գիւղը կը մտնէ: Չիաւոր եւ հետիոտն, անոնք հայկական գիւղերէն կողոպտած ապրանքը, եղջերաւոր մեծ ու փոքր անասունները, զէնքերն ու զինամթերքը իրենց հետ կը բերէին:

Մելիք Ապրէն աղ ու հացով կը դիմաւորէ Օմարի Չաթօն: Ան հայ-քրտական բարեկամութիւնը եւ իրենց նախնիներուն համակեցութիւնը կը յիշեցնէ Չաթոյին, աւելցնելով թէ թուրքերը շատ թշնամանք կը սերմանեն եղբայր դարձած հայ եւ քիւրտ ժողովուրդներուն միջեւ: Օմարի Չաթօն կը յամառի իր թշնամական կեցուածքին վրայ եւ ձեռքը զէնքին կը տանի: Ապրէն դպրոցի պատին ետեւը կը պաշտպանուի: Գազանը «Մաուզէր»ի համազարկ կը բանայ անոր վրայ, ինչը վարժարանին տանիքն ու անկիւնները պահուըտած հայ մարտիկներուն համար կրակելու ազդանշան կ'ըլլայ: Հայոց տեղատարափ համազարկէն՝ քիւրտերէն քանի մը հոգի ձիերէն վար

կ'իյնան: Օմարի Չաթօն կը վիրաւորուի ու կիսաքանդ պատի մը ետեւը կը պահուըտի: Հայ տղոցմէ Մուսօն եւ ոգմեցի Աբրիկը աւնոր թիկունքը անցնելով, կը կրակեն ու կը սպաննեն զայն: Ասոր վրայ՝ քիւրտերը կը նահանջեն: Չաթոյի թիկնապահները փախուստի կը դիմեն: Հայերէն երեք հոգի կը սպաննուի: Գիւղին մէջ հսկող թուրք ոստիկանները Օմարի Չաթոյի դիակը գորգի մը փաթթելով՝ կը տանին: Սպաննուած քիւրտերու զէնքերուն տիրանալէ յետոյ, Առէնի մէջ զինեալ հայոց թիւը 40-45-ի կը հասնի:

16 Փետրուարին, թրքական կանոնաւոր զօրքը, Սիահմատ փաշայի հրամանատարութեամբ կը շրջապատէ Առէն գիւղը: Ակնի *գայմագամը* պաշարող ոյժերուն խորհուրդ կու տայ խելացութեամբ շարժիլ եւ գործը համբերութեամբ գլուխ հանել: Բոլոր ճամբաները կը կտրուին եւ Առէնը կը պաշարուի:

Պաշարման եօթներորդ օրը Առէնի շրջապատումը կը վերցուի: Մելիք Ապրէն երկու գրութիւն կը ստանայ Սիահմատ փաշայէն եւ գաւառապետէն: Առաջինին մէջ փաշան կը յայտնէր, թէ թրքական «բարեխնամ» կառավարութիւնը հայերը չէր մեղադրեր Օմարի Չաթոյի սպանութեան համար, իսկ գաւառապետը կը յայտնէր, թէ հրահանգ տուած է Սիահմատ փաշային՝ հեռանալ Առէնէն, որովհետեւ քիւրտերն ալ հայոց նման մեղաւոր էին:

Շրջափակումը վերցնելէ երեք օր յետոյ Սիահմատ փաշան Առէն կու գայ 20 զինուորներով եւ Մելիք Ապրէի հետ ժողովի կը նստի: Ան երիտթուրքերու անունով կը խոստանայ պաշտպանել գիւղը, պայմանաւ որ հայ տղաքը իրենց զէնքերը յանձնեն եւ իրենց գործին՝ վարուցանքին անցնին: Ապրէն լաւ գիտէր, թէ ասիկա խաբէութիւն էր եւ թէ թուրքերը որոշած էին ժամանակաւորապէս հեռու պահել քիւրտերը ու ատենին գործադրել հայ բնակչութեան իրենց ջարդը: Ապրէի որդին՝ Ռէս Կարօն դէմ էր հայ զինեալ տղոց՝ իրենց զէնքերով Վան երթալու եւ պէտք եղած ատեն աւելի մեծ ոյժերով հայկական գիւղերուն օգնութեան հասնելու գաղափարին: Ան կ'ուզէր, որ զինեալ հայ տղաքն իրենց դիրքերուն վրայ մնալով պաշտ-

պանէին հայկական գիւղերը: Սակայն Մելիք Ապրէն կը պնդէ տղաքը Վան դրկելու տեսակէտին վրայ: Յովանն ալ Ռէս Կարոյի կողմնակից էր: Սակայն, Կարօն իր հօր պնդումներուն վրայ տեղի կու տայ եւ տղոց հետ Վան կ'երթայ: Այս անգամ Մելիք Ապրէն սխալ կը գործէ:

7 Ապրիլ 1915-ին Սիահմատն իր 100 զինեալներով Առէն կը մտնէ, 12 տարեկանէն վեր բոլոր այրերը կը հաւաքէ եւ Մելիք Ապրէի հետ միասին գիւղէն դուրս կը տանի: Հոն Սիահմատը Մելիք Ապրէն կը սպաննէ եւ բոլոր հայ տղամարդիկը գնդակահարելու ազդանշան կու տայ իր մարդոց: Հայ այրերը երբ հոս ու հոն կը փախչին դաշտերուն մէջ, թուրք ձիաւոր զինուորները անոնց ետեւէն հասնելով, զանոնք սուրէ կ'անցընեն: Առէնի երիտասարդներէն միայն 4-5 հոգի կ'ազատի: Քանի մը հոգի Առնջկուսի Քոել գիւղը կը փախչի, ուրիշներ, մեռած ձեւանալով, դիակներուն մէջ պառկած կը մնան: Սակայն թուրքերը զանոնք ալ կը սպաննեն:

Սպանդը շրջանի բոլոր հայկական գիւղերը կը տարածուի: Օր ցերեկով, քանի մը ժամուան մէջ հայկական բոլոր գիւղերը քար ու քանդ կ'ըլլան: Ճառանց գիւղին բոլոր այրերը Ռէս Կարոյի մարագին մէջ կ'այրին...

Սարգիսի եւ Մարիամի հայրը թրքական բանակ գացած էր, ուրկէ փախուստ տալով իրենց տան գոմը պահուըտած էր: Թուրքերը կու գան եւ կը սպաննեն զայն 1915-ին:

Առէնի ժողովուրդը անտէր եւ անպաշտպան հօտի պէս մէկ տեղէն միւսը կը փախչի: Անոնք երկու շաբաթ ետք Բարկաք գիւղը կը գաղթեն: Քիւրտերը զանոնք հոն ալ կը հալածեն եւ կը սպաննեն: Ողջ մնացածները գիւղէ գիւղ, սարէ սար եւ ձորէ ձոր անցնելով, 19 Յուլիս 1915-ին գաղթի ճամբան կը բռնեն դէպի Ապաղայի դաշտ, Բերկրի (գաւառ Վանի նահանգին մէջ), Պայազիտ (գաւառ Կարինի նահանգին մէջ), Սուրմալուի հարթավայր (գաւառ Երեւանի նահանգին մէջ) եւ ի վերջոյ՝ Էջմիածին:

Սարգիսի մայրը Էջմիածնի մօտիկ Աղաւնատուն գիւղին մէջ իր զաւակներուն ձեռքէն բռնելով կը շրջէր եւ մուրաց-

կանութիւն կ'ընէր: Յետոյ ան գիւղացիներու տուներուն մէջ ծառայութիւններ մատուցելով իր ընտանիքին ապրուստը կը հոգայ: Կեանքի թշուառ պայմաններուն չտոկալով, ան կը մահանայ: 10-15 օր ետք, Սարգիսի 15-16 տարեկան Խոսրով եղբայրն ալ կը մեռնի: Եղբայր ու քոյր՝ Սարգիսն ու Մարիամը իրենց հօրեղբօր դստեր՝ Նիկեարի ու անոր ամուսնոյն՝ Յովոյի հետ միասին կ'ապրին: Այս դէպքերը կը պատահին Փաթրինջ գիւղին մէջ, 1921-ի Փետրուարին: Այդ ժամանակ, Սարգիսին մեծ քոյրը՝ Մարիամը Երեւանի 5-րդ որբանոցին մէջ կ'աշխատէր: Մարիամ կ'ամուսնանայ որբանոցի դռնապան Գառնիկի հետ:

Մօր եւ եղբօր մահէն ետք, Սարգիս Համազասպ անունով հայու գոմէշներուն հօտաղը կը դառնայ: Համազասպ բարի մարդ մը ըլլալով, Սարգիսին շատ լաւ հոգ կը տանի: Սարգիս իր հովիւի կեանքէն դրուագներ կը պատմէ:

Մարիամն ու Գառնիկը Սարգիսը Երեւան կը տանին ու որբանոց կը դնեն: Որբանոցէն դուրս գալով, Սարգիսը Երեւանի մօտակայ Ներքին Աղբաշ գիւղին քառամեայ դպրոցը, ապա Ներքին Դուին գիւղին (այժմ՝ Արարատի մարզին մէջ, յայտնի էր նաեւ «Դուին Հայկական» անունով, 1950-ին Դուին վերանուանուած է) եօթնամեայ դպրոցը կը մտնէ: Եւ այսպէս, Սարգիսը Խորհրդային Հայաստան կը հաստատուի:

2) Յովհաննէս Սուքիասի Յովհաննիսեան (1904-1984) «Կեանքիս Յորձանուտներում» (էջ 30-66):

Յովհաննէս Սուքիասի Յովհաննիսեանը ծնած է Կարնոյ նահանգի Բասեն գաւառի Արուճագրակ (Արջարակ) գիւղին մէջ:

Հեղինակը իր յուշագրութեան սկիզբը աշխարհագրական եւ այլ տեղեկութիւններ կու տայ Կարնոյ նահանգին ու նոյնանուն քաղաքին, կարնեցիներու զբաղմունքին եւ տարազին, Բասեն գաւառի ու իրենց գիւղին՝ Արուճագրակի մասին:

Մեծ հայրը Յովհաննէս կը կոչուէր, հայրը՝ Սուքիաս, մայրը՝ Թուխս, եղբայրները՝ Նահապետ, Համբար, Հրանդ, Վահան, Պետրոս եւ Սասուն, քոյրերը՝ Սահանդուխտ, Զարդար եւ Դշխուհի: Մայրը Թարխոճա գիւղէն էր:

Յովհաննէս Յովհաննիսեանն իր մանկութենէն դրուագներ կը պատմէ, ապա կ'անդրադառնայ իր դպրոցական կեանքին:

1914-ին երբ ռուս զինուորները Արուճագրակ գիւղը կը մտնեն, աւելի յառաջ երթալու համար անոնք թարգմանի մը եւ առաջնորդի մը պէտք կը զգան: Գիւղին մէջ այս պաշտօնին համար յարմարագոյն անձը Յովհաննէսի հայրը՝ Սուքիասը կը նկատուի: Սուքիաս ռուսական բանակին կը միանայ: Անոնք երբ Հասան-Գալէն կը գրաւեն, իսկ թուրքերը դէպի Կարին կը նահանջեն, Հասան-Գալէի մէջ թուրքերը ճանչնալով Սուքիասը, զայն իր երկու քոզաք ընկերակիցներով կը սպաննեն: Ռուսերը զոհուած զինուորներուն եւ Սուքիասին մարմինները Արուճագրակ կը բերեն եւ փառաշուք կերպով կը թաղեն:

Այդ օրերուն, քիւրտ եւ թուրք *չէթէ*ները գիւղին վրայ կը յարձակին գիշերով, եւ, տուները մտնելով, հայերը կը սպաննեն: Սեբաստացի Մուրատ հայոց օգնութեան կը հասնի եւ կոտորածով ու կողոպուտով զբաղած թուրքերն ու քիւրտերը կը գնդակահարէ: Քիւրտերը կը խուժեն Յովհաննէսի տունը եւ մայրը, եղբայրները եւ քոյրերը կը սպաննեն: Յովհաննէս իր մէկ քրոջ հետ ողջ կը մնայ: Սեբաստացի Մուրատի ոյժերը ողջ մնացողները կը հաւաքեն եւ Ռուսաստանի Կայսրութեան սահմանամերձ Ներքին Բասենի Բաշգեղ գիւղը կը տանին:

Յովհաննէսն ու քոյրը Բաշգեղի մէջ Թարզոնց ընտանիքին տունը կը մնան: Յովհաննէս իբր հովիւ կ'աշխատէր, իսկ քոյրը տան գործերուն հոգ կը տանէր: Անոնք մինչեւ 1917-ի նահանջը Բաշգեղ կը մնան, ապա Թարզոնց ընտանիքին հետ դէպի Կարս կը գաղթեն: Կարսէն անցնելով՝ կը հասնին Ալեքսանդրապոլ եւ կ'ուղղուին Տիրաքլար գիւղը: Հոն քանի մը օր մնալէ յետոյ, կը շարունակեն բռնագաղթի ճամբան: Տարբեր գիւղերէ անցնելով՝ Ղարաքիլիսա կը հասնին: Սակայն թրքական զօրքը անոր ալ մօտեցած ըլլալով, գաղթականները

ճամբայ կ'ելլեն դէպի Դիլիջան: Անոնց միակ յոյսը Անդրանիկ Զօրավարն էր, որ զիրենք ապահով վայրեր կ'առաջնորդէր: Անոնք վեց ամիս՝ մինչեւ 1918-ի աշունը կը մնան Սեւանայ լիճի ափին գտնուող էֆէնտի թրքաբնակ գիւղը: Յովհաննէսն ու քոյրը Թարզոնց ընտանիքէն բաժնուելով, Քանաքեռ կ'երթան, ուր կը մնան քանի մը օր, ապա կ'անցնին Աշտարակ:

Յարմարելով ապահովական պայմաններուն, եղբայր եւ քոյր իրենց աստանդական կեանքը քարշ կու տան: Ատեն մը կը մնան Ալեքսանդրապոլ, ուր մահը կ'իշխէր: Անօթութենէ, ծարաւէ եւ հիւանդութիւններէ մահացողներուն թիւը շատ էր: Վերջապէս, Յովհաննէսն եւ իր քոյրը կը փոխադրուին Սարիղամիշ, ուր ցորենն ու ուտելիքը առատ էին: Այդ առատութիւնը սովալուկ գաղթականներուն մեռելային գոյնը կը զուարթացնէ: Սակայն շուտով, թուրքերը Սարիղամիշին կրկին տիրելու հնարաւորութիւն կը ստանան: Տարագրեալները դէպի Կարս կ'ուղղուին: Յովհաննէս Սարիղամիշի մէջ հայկական բանակի չորրորդ գունդի հինգերորդ վաշտին կը միանայ իբր զինուոր: Անոնք դէպի հարաւ-արեւելք արշաւելով՝ Համամլու գիւղը (այժմ՝ Սպիտակ քաղաք) կը մտնեն: Թուրքերը խուճապահար կը փախչին: Գաղթականները Կարսէն Սարիղամիշ կը վերադառնան: Յովհաննէսի պատկանած վաշտը Սարիղամիշի հարաւի Բաշգեղ գիւղը կ'ազատագրէ: Շրջանին մէջ ուրիշ գիւղեր ալ ազատագրելէ ետք, վաշտը Սարիղամիշ կը վերադառնայ:

1920 թուականի Մայիսեան ապստամբութեանը հինգերորդ վաշտի միանալուն մասին հեղինակը կը գրէ 57-րդ եւ 58-րդ էջերուն մէջ: Յաջորդ էջերուն մէջ, հեղինակը կը նկարագրէ Սարիղամիշէն եւ Կարսէն հայոց անփառունակ նահանջը:

Որոշ ժամանակ մը ետք Յովհաննէս իր քոյրը կը վերագտնէ Շոռոլու գիւղին մէջ: Աւելի ուշ, քոյրը Երեւանի մէջ հիւանդանալով՝ կը մահանայ:

Յովհաննէս Խորհրդային Հայաստանի քաղաքացի կը դառնայ եւ Կարմիր Բանակին կը ծառայէ Պաքուի ու Մեղրիի մէջ: Այնուհետեւ Յովհաննէս Յովհաննիսեան կը գրէ իր անձնական կեանքին մասին: Ան կարօտով եւ յոյսով կը հարցադրէ.

«Արդեօք կը լինի՞ երջանիկ մի օր, որ (հայրենասիրութեան) այդ կրակը բոց դառնայ, եւ թուրքերից ետ վերցնենք հայկական արեւմտեան նահանգները»:

3) Դաւիթ Ազատի Ղազարեան (1903-2004) «Խարսեցի Մկը՝ Հազարներից» (էջ 67-72):

Դաւիթ Ղազարեանի մեծ հօր հայրը՝ Հնդօն (Հրանդ), Մշոյ մօտիկ Շեխուսով (մինչեւ 1915 թուականը հայաբնակ Շեխուսով կամ Շէյխ Եուսուֆ գիւղը Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառին մէջ կը գտնուէր, Մուշ քաղաքէն 15 քլմ. հիւսիս-արեւելք, վերանուանուած է Պոյունճուք) գիւղէն եղած է: Հրանդ եւ Վանս եղբայրները իրենց դրացի հայ հարսի մը պատիւը պաշտպանելու համար քիւրտ պէկ մը սպանած ըլլալով, կը գաղթեն Խարս (Չխուրախարս, Խարց, Ղարս կամ Հարս), որ կը գտնուի Մուշի գաւառին մէջ, Մուշ քաղաքէն 34 քլմ. հարաւ-արեւելք (վերանուանուած է Կիւնէյիկ): Խորշուտ պէկի իշխանութեան տակ գտնուող այս գիւղին մէջ ալ Հրանդը կ'ամուսնանայ խլաթցի աղջկայ մը հետ եւ երեք զաւակ կ'ունենայ՝ Ղազարը՝ Դաւիթի մեծ հայրը, Եփրեմը եւ Գրիգորը:

Մեծ հայրը՝ Ղազար հայդուկապետներուն շատ օգտակար կը դառնայ: Ան կ'օգնէ Սերոբ փաշային, Նաղդ քաջ քեռիին, եւ Գէորգ *Չաւուշ*ին: Ան Խարս գիւղի ռէսը (գիւղապետ) կը դառնայ: Ղազարը չորս որդի ունէր, Ազատը՝ Դաւիթի հայրը, Զաքարը, Սերոբը եւ Պօղոսը (պատումին մէջ կը յիշատակուի նաեւ 5-րդ որդի մը՝ Յակոբ անունով – խմբ.), ինչպէս նաեւ երեք աղջիկ:

Ազատն ու Զաքարը Ռումանիա կը մեկնին: Ղազարը Սերոբ փաշայի զինուորներէն մէկուն օգնած ըլլալու յանցանքով 1903-էն մինչեւ 1908 կը բանտարկուի: 1908-ին Ազատն իր ընտանիքով Խարս կը վերադառնայ եւ գիւղին ռէսը կը կարգուի: Թուրքերը հայերէն զինուոր, բեռնակիր եւ ապրանք կը վերցնէին 1914-ին սկսած պատերազմին համար: Փախուստ տուած հայ զինուորներուն պատճառաւ թուրք *ասքեար*ները կու

գան եւ ռէս մեճլիսի (գիւղական խորհուրդի նախագահ) Ազատը ծեծելու կը պատրաստուին: Ազատի բարիքները շատ վայելած թուրք հարկահաւաքը առջեւ կը ննետուի եւ կը խնդրէ զինք ծեծել Ազատին փոխարէն: Այսպիսով Ազատը կը փրկուի:

29 Յունիս 1915-ին, Վարդավառի տօնին Երկուշաբթի օրը, Խարս գիւղէն մօտաւորապէս հինգ քլմ. հարաւ գտնուող քրտաբնակ Մառնիկ գիւղի խուժանը Խարսի հայոց վրայ կը յարձակի: Ազատը իր եղբօրորդւոյն՝ 6-7 տարեկան Մխիթարին հետ կը պահուըտի գոմին գաղտնի պահարանին մէջ: Քիւրտերը կը սկսին հայոց տուները հրդեհել: Քիւրտ մոլլա մը Դաւիթենց տունը կը կողոպտէ եւ Դաւիթը, աւոր ինը տարեկան Արմենակ եղբայրը, հօրեղբայրն ու կինը՝ Յակոբն ու Ազնիւը իրեն հետ Մառնիկ կը տանի: Յաջորդ օրը մոլլան եօթը տարեկան Դաւիթն ու Արմենակը իրենց տունը բերելով՝ գոմին մէջ կը բանտարկէ: Երկու եղբայրները լալով դուրս կու գան եւ ասղինաւդին թափառելով իրենց փրկութիւնը կը փնտռեն: Մառնիկի մէջ Տաղստանէն փախուստ տուած մարդ մը Արմենակը իր մօտ կ'առնէ իբր հովիւ: Դաւիթը թափառական կը մնայ Մառնիկի եւ շրջակայ վայրերուն մէջ:

Գերմանացի եւ թուրք զինուորները ամէն օր հայեր հաւաքելով, զանոնք մարագներու մէջ կը լեցնէին ու կրակի կու տային: Դաւիթ ամէն անգամ ձեւով մը կ'ազատէր: Քալաշօ անունով քիւրտ մը Դաւիթը իր մօտ կ'առնէ որպէսզի ոչխարներ արածէ:

Քանի մը ամիս ետք երբ ռուսական բանակը շրջանը կը մտնէ, քիւրտերը փախուստ կու տան: Դաւիթը Արմենակին հետ ռուս զինուորներուն պաշտպանութեան տակ կ'անցնի եւ անոնց համար կը մորթէ քիւրտերուն ոչխարները: Ապա բոլորը միասին Խարս կ'երթան, յետոյ կ'անցնին Մուշ, ուր Դաւիթը որբանոց կը դնեն: Զօրավար Անդրանիկն իրենց տան վարի տունը կ'ապրէր: Ատեն մը ետք՝ Առնջան գիւղը կը տեղափոխուին: Դաւիթ իր երկու հօրեղբայրները՝ Յակոբն ու Պօղոսը կը գտնէ եւ անոնց հետ կրկին Խարս կը վերադառնայ, ուրկէ կ'երթան Խնուսներ: Շատ չանցած, 1916-ին, թուրքերը նորէն

կը յարձակին: Հայերը վերստին կը բռնեն գաղթի ճամբան: Ժամանակը ձմեռ էր եւ գաղթականներուն կարաւանը մեծ դժուարութեամբ կը յառաջանար: Կը հասնին Իւչքիլիսէ՝ Բագրեւանդի Սբ. Յովհաննու վանքը, որ կը գտնուէր Արածանիի ձախ ափին (կառուցուած էր 631-639 թուականներուն. հիմնայատակ քանդուած է 1940-ականներուն): Հայ կամաւորներ անոնց օգնութեան կը հասնին: Կարաւանը կ'անցնի Ալաշկերտէն, ապա կը հատէ Ղարաքիլիսայի կամուրջը եւ կը հասնի Կրիցուգիւղ գիւղը, ուր գաղթականները կը հանգստանան, ապա ճամբան շարունակելով կը հասնին Իգտիր, ուր քիւրտեր անոնց վրայ կը յարձակին, բայց հայ կամաւորները զանոնք ետ կը մղեն: Իգտիրէն ելլելով, կարաւանը Խարշուն գիւղը (Ղարխուն կամ Վերին Ղարխուն գիւղը կը գտնուի Արմաւիրի մարզին մէջ, Էջմիածինէն 12 քլմ. հարաւ, 1946-ին վերանուանուած է Ջրառատ) կու գայ: Գաղթականները հոն ալ կը հաստատուին:

4) Մարթա Պարտիզպանեանի (1876-1972) յուշերը կը պատմէ Լուսին Մինասեանը (ծնած է 1927-ին) «Եթէ Պատմեմ Գլխովս Անցածը...» (էջ 73-75):

Մարթա Պարտիզպանեանը ծնած է 1876-ին՝ Եղեսիոյ Կարմուճ գիւղը: 1890-ին, երբ դեռ 14 տարեկան էր, կ'ամուսնացնեն համագիւղացի Աբրահամ Մինասեանի հետ: 1914-ին Մարթա վեց զաւակներու մայր էր արդէն:

1915-ին թուրքերը Կարմուճ մտնելով, կողոպուտի կը սկսին ու տուները կ'աւերեն: Շուարած ժողովուրդին մէկ մասը եկեղեցին կ'ապաստանի: Թուրքերը եկեղեցին կ'այրեն: Միայն քանի մը հայեր եկեղեցւոյ տանիքէն փախուստ տալով կ'ազատին: Յաջորդ օր թուրքերը գիւղէն երեսուն երիտասարդ կը հաւաքեն ու կը սպաննեն: Կը ժողվեն նաեւ երեխաները՝ իբր թէ որբանոց դնելու համար: Անոնց մէջ էին Մարթայի երեք զաւակները: Թուրքերը բոլոր մանուկները ջուրը կը ննետեն, ապա կը սկսին տեղահանութիւնն ու սարսափները: Նոյն օրը Մարթայի եօթը տարեկան զաւակը կը սպաննուի: Աբրահամի

թուրք ընկերներէն մէկը մէկ տարեկան Մկրտիչն իրեն մօտ կը պահէ: 400-500 հոգիէ բաղկացած կարաւանը, ճամբայ կ'ելլէ տասը թուրք ոստիկաններու ուղեկցութեամբ: Կարաւանէն ետ մնացողը կը սպաննուէր: Ոտքերն ուռած, անօթի եւ տանջուած Մարթան, տանջանքներուն չդիմանալով, պարուրած իր երեխան գետին կը դնէ ու կը հեռանայ: «Յետ չդարձայ, որ չկրակեն, իսկ ձայնը մինչեւ հիմա ականջումս է»,- կ'ողբայ որդեկորոյս մայրը: Ցերեկը թուրք *ասքեար*ներու աչքին զարկած հայ գեղեցիկ աղջիկներն ու հարսերը գիշերը կ'առեւանգուին՝ անասնական կիրքերու յագուրդ տալու համար: Բազմաթիւ հայուհիներ, անպատուութեան չդիմանալով, իրենք զիրենք գետը կը նետեն:

Երրորդ օրը թուրքերը խումբը երկու մասի կը բաժնեն: Մարթա իր ամուսինէն կը բաժնուի: Տղամարդիկը կը կոտորեն. հայ այրերը սուրէ անցընելէ յետոյ՝ ողջ մնացած վիրաւորներն ալ սպաննուածներուն հետ փոսը նետելով՝ հողով կը ծածկեն: Արիւնը գետի նման կը հոսէր...

Կիներու եւ երեխաներու ջարդ ալ տեղի կ'ունենայ: Մարթան ալ կը վիրաւորուի ուսէն, սակայն ուրիշ երկու հայ աղջիկներու հետ հրաշքով կ'ազատի: Մարթան եւ երկու աղջիկները բոպիկ, անօթի եւ ծարաւ, կը հասնին քրտաբնակ գիւղ մը ու անկէ դուրս գտնուող քարայրները կ'ապաստանին: Հոս անոնք կը հանդիպին կոտորածէն ազատած քանի մը հայ տղամարդոց: Կիները ցերեկները կը թափառին հաց մուրալով, զոր գիշերը քարայրին մէջ այրերուն հետ կը բաժնուին: Այս ձեւով որոշ ատեն մը կը գոյատեւեն: Մարթա երկու աղջիկները առնելով կ'երթայ նոյն քրտաբնակ գիւղը, որու տուներուն մէջ կ'աշխատին:

Երեք ամիս ետք, Մարթա մեծ դժուարութիւններ յաղթահարելով կը հասնի Պաղտատ, ուր հիւանդանոցի մը մէջ կ'աշխատի որպէս անգլերէնի թարգմանչուհի:

1920-ին երբ անգլիացիք Եդեսիա կը մտնեն, Մարթա Կարմուճ կը վերադառնայ եւ իր ամուսինը՝ Աբրահամը ու իր եղբայրը՝ Վարդանը կը գտնէ: Երկու տարի ետք Աբրահամն ու

Մարթան կը վերագտնեն իրենց զաւակը՝ ութը տարեկան դարձած Մկրտիչը, որ Աբրահամի թուրք ընկերոջ մօտ մնացած էր: Ան բնաւ հայերէն չէր գիտեր: Մայրը անոր հայերէն գրել եւ կարդալ կը սորվեցնէ:

1923-ին Աբրահամն իր ընտանիքով կը հեռանայ ծննդավայրէն ու Հալէպ կը հաստատուի: Հազուագիւտ պարագաներու նման, Մարթա 1925-ին, իր յիսնամեակի սեմին, կը ծննդաբերէ, այս ալ՝ երկուորեակ զաւակներ՝ Մարին եւ վաղամեռիկ Սահակը:

1947-ին բոլորը միասին Խորհրդային Հայաստան կը հայրենադարձուին:

5) Սեդրակ Սարաֆեան (ծն. 1907-ին) «Երեք Ժանտարմայով, 1500 Հոգիով» (էջ 76-82):

Սեդրակ Սարաֆեան ծնած է Մարաշ, 1907-ին: Բռնագաղթի նախօրեակին երբ թուրք լրտես մը հայոց անուններու ցանկ մը կառավարութեան պիտի ներկայացնէր, մարաշցի Աւետիս Չափութեան անունով հայը ուրիշ հայ երիտասարդի մը հետ կը սպաննէ զայն: Սեդրակ այս դրուագը մանրամասնութեամբ կը պատմէ:

1914-ին երբ Սեդրակ եօթը տարեկան էր, Մարաշի բռնագաղթը կը սկսի: Սեդրակի հայրն ու մայրը, եղբայրներն ու քոյրերը, ընդամէնը ութը հոգի կարաւանին մէջն են: Առաջին օրը Էրքենազի (Աղսուի օժանդակ գետակներէն) հովիտը կը գիշերեն: Շարունակելով ճամբան՝ կը հասնին Այնթապ, ապա կ'անցնին Քիլիս եւ վերջ ի վերջոյ կը կայանեն Հալէպ, ուրկէ թուրքերը զանոնք շոգեկառքով Ռայաք (Լիբանան) կը տանին: Կարաւանին մէջ երիտասարդ չկար, բոլորը ծերեր, կիներ եւ երեխաներ էին: Երիտասարդները դեռ Մարաշի մէջ հաւաքած, տարած էին: Խումբին երեք քառորդը մարաշցի, քառորդը զէյթունցի էր: Ռայաքի մէջ պաքսիմաթ (չորցած հաց) կը բերեն՝ հայ գաղթականներուն բաժնելու համար, սակայն թուրք *ասքեար*ները պաքսիմաթի պարկերը կը յափշտակեն:

Ճեմալ փաշան Ռայաքի թուրք *ասքեար*ներուն հրահան-

գած էր այդտեղի հայ գաղթականները ոչնչացնել, որովհետեւ իր եղբայրն սպանուած էր Զէյթունի մէջ: Օսմանեան բանակին մէջ ծառայող հայ բժիշկ մը հեռաձայնով Ճեմալ փաշային կը յայտնէ, թէ Ռայաքի գաղթականներուն մէջ զէյթունցիներ չկան եւ թէ բոլորը մարաշցի են: Ճեմալ փաշան կը հրահանգէ զանոնք Տամասկոս ղրկել: Ծերերը շոգեկառքով կ'երթան, իսկ մնացեալները՝ քալելով: 1500 հոգի հայոց երեք թուրք ոստիկան կը հսկէր... Հայ գաղթականները Տամասկոս կը հասնին տաժանակիր ճամբորդութենէ մը ետք: Հին տամասկահայերը անոնց ուտելիք կու տան: Շատ չանցած, թուրքերը զանոնք Յորդանան կը ղրկեն շոգեկառքով: Կանգ կ'առնեն էզրու գիւղը՝ ջուր փնտռելու համար: Ամէն կողմ կեղտ եւ բորոտութիւն...: Ապա զանոնք Նիմուէ անունով գիւղ մը կը տանին: Հոս կը մահանայ Սեդրակի մեծ մայրը, որուն կը հետեւին հիւանդութեամբ վարակուած ծնողները: Եւ այսպէս, Սեդրակ որբ կը մնայ իր երկու եղբայրներուն եւ քրոջ հետ: Անոնց բնակած տունը փուլ կու գայ տանիքին վրայ կուտակուած ձիւնին ծանրութենէն: Բարեբախտաբար, մինչեւ փլուզուիլը, անոնք յաջողած էին դուրս նետուիլ: Անոնց բոլորին գլուխները ոջլոտած էին: Սեդրակ արաբ *ֆելլահ*ներէն ուտելի եւ ոչ-ուտելի խոտերուն մասին տեղեկութիւններ կը հաւաքէ:

Քոյր եւ երեք եղբայր Նիմուէ գիւղէն դուրս կու գան: Սեդրակի երէց եղբայրը օսմանեան բանակէն փախուստ տալով իրենց կը միանայ: Բոլորը միասին կ'երթան Տամասկոս, ուր Սեդրակն ու եղբայրները Հասան պէյի որբանոցը կը մտնեն: Մարաշցի ծանօթ բժիշկի մը միջնորդութեամբ, Սեդրակի քոյրը հիւանդանոց կը մտնէ:

Որբանոցէն փախչելով՝ Սեդրակն ու եղբայրները մօտակայ Մեզզէ գիւղը կ'երթան: Այդտեղի թրքական զօրանոցին զինուորները զանոնք կը բռնեն՝ թրքացնելու նպատակով: Սեդրակը Շեւքի կը վերանուանեն, թրքերէն եւ արաբերէն աղօթքներ կը սորվեցնեն անոնց: Եղբայրները քանի մը ամիս զօրանոցը կը մնան: Երբ անգլիացիք Տամասկոսը եւ շրջակայքը կը գրաւեն, Սեդրակ իր եղբայրներուն հետ Տամասկոս

կը վերադառնայ: Անգլիացիք զանոնք որբանոց կը դնեն:

Դէպի Կիլիկիա վերադարձի ճամբան կը բացուի: Սեդրակ իր քրոջ եւ եղբայրներուն հետ կը վերադառնայ Մարաշ, որու «Էպինեզեր» որբանոցին մէջ կը պատսպարուին: Երբ Մարաշի ջարդերը կը սկսին, ամերիկացիք բոլոր որբերը Քիլիս կը տանին: Մարաշի մէջ 15000 հայեր կը ջարդուին: Երկրորդ բռնագաղթը կը սկսի, եւ Սեդրակը իր սիրելիներով Հալէպ, ապա Պէյրութ կը տարուի: Այդ ատեն, Սեդրակը հիւանդ էր, ուստի որբանոցին պատասխանատուները զայն Պէյրութի Ամերիկեան հիւանդանոցը կը դնեն: Հոն Սեդրակ երեք ամիս մնալով կը բուժուի: Ան Ժալ էլ-Տիպի որբանոցին մէջ իր եղբայրը կը գտնէ: Բոլորով Անթիլիասի որբանոցը կը փոխադրուին եւ հոն կը մնան:

6) Գեղամ Կարապետի Սարգսեան (ծն.1901-ին) «Վանի Գերմանական Որբանոցի Յուշերս» (1908-1915) (էջ 83-94):

Գեղամ Կարապետի Սարգսեանը ծնած է Վան նահանգի Արճակի գաւառի Խառակոնիս գիւղը, 1901-ին: Գիւղը Վանէն 55-60 քլմ. հեռու, Արճակի լիճի ափին կը գտնուի: 1908-ին Վանի Գերմանական Որբանոցը կը մտնէ: Յուշագրութեան սկիզբը, Գեղամ լայն տեղեկութիւններ կու տայ այս որբանոցին մասին եւ հոնտեղի իր կեանքէն դրուագներ կը պատմէ:

Մեծ Եղեռնի օրերուն սկիզբը Վան նահանգի հայկական գիւղերու բնակիչներուն կոտորածի լուրը բոլոր շրջանները կը տարածուի: Խառակոնիս գիւղին երիտասարդութիւնը զինելու հոգը Շիրինը (Եղիազարեան, Յակոբեան) իր վրայ կ'առնէ: Ան այս գործին սկսած էր դեռ նախորդ տարիներուն: Արդարեւ, ան 1896-ին Խառակոնիսի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպած էր:

1914-ին երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը սկսի, Գեղամի հայրը բանակ կը տանին: Տան մէջ կը մնան Գեղամի մայրը՝ Նուպարը, 7 եւ 3 տարեկան երկու եղբայրներն ու 5 տարեկան քոյրը:

Թրքական կանոնաւոր բանակը Խառակոնիսի վրայ կը յարձակի: Գիւղին բնակիչները երկու-երեք օր դէմ կը դնեն, սակայն փամփուշտի սպառման պատճառով գիշերով դէպի Վան կը գաղթեն Արճակի լիճին միւս կողմն անցնելով: 15-20 քլմ. հեռաւորութեան վրայ գտնուող Լէզք գիւղը կ'ընտրեն ճամբուն վրայ հանգստանալու համար: Թուրքերը հոն ալ կը յարձակին: Գեղամի մօրեղբայրն ու քեռկինը կը զոհուին: Նուպար իր հիւանդ դուստրը կը ձգէ Խառակոնիսի մէջ՝ իր եղբօր՝ գիւղը մնալ նախընտրած կնոջ մօտ, ու իր երկու մանչ զաւակներն առնելով՝ Վան կ'երթայ ժողովուրդին հետ: Այդ խառնակ օրերուն, Գեղամը Վանի Գերմանական Որբանոցը կը գըտնուէր:

Վան հասնող գաղթականներէն շատեր, անոնց շարքին՝ Նուպարն ու երկու որդիները, ապաստան կը գտնեն Գերմանական Որբանոցին մէջ: Գեղամի՝ Լէզք գիւղին մէջ թնդանօթի ռմբակոծումէն սարսափած կրտսեր եղբայրը Վան հասնելէն յետոյ կը հիւանդանայ եւ 8-10 օր ետք կը մահանայ: Որբանոցի բակին մէջ կը բնակէր նաեւ գաղթական կին մը, որ խելագարած էր իր ամուսնոյն եւ զաւակներուն մորթուիլը իր աչքերովը տեսած ըլլալուվ:

Գաղթականներուն կեանքն անտանելի էր որբանոցին մէջ: Երբ հայ-թրքական կռիւները կը սկսին (Վանի ինքնապաշտպանութեան կռիւները), որբանոցին տնօրէնութիւնը գերմանական դրօշը կ'ուզէ բարձրացնել չորս յարկանի շէնքին վրայ, բայց ոչ ոք կը համարձակի վեր բարձրանալ: Գեղամ յանձն կ'առնէ այս գործը կատարել տնտեսվար Յովակիմին հետ: Որբանոցին տնօրէնը՝ Հեր Սփերին Գեղամը կը վարձատրէ անոր մօր եւ եղբօր անկողին, հաց եւ ուտեստեղէն տրամադրելով:

Վանի հերոսամարտի յաղթանակէն ետք, Շիրինը ողջ մնացած համագիւղացիները հաւաքելով Խառակոնիս կը տանի: Գիւղն ամբողջութեամբ կողոպտուած էր: Շիրինը ամէն մէկ ընտանիքի մէկ ոչխար կը բաշխէ: Շատ չանցած, լուր կը տարածուի, թէ շուտով պէտք էր գաղթել եւ անցնիլ ռուսական

սահմանը: Գեղամի հօրմէն, քրոջմէն եւ քեռկինէն որեւէ լուր չկար:

7 Յուլիս 1915-ի առաւօտեան ճամբայ պէտք է ելլէին: Գեղամին մայրը՝ Նուպարը ծանր հիւանդ էր: Վերջինիս եղբայրը զայն սայլի վրայ կը դնէ եւ ճամբայ կը հանէ: Երրորդ օրը Նուպար կ'ուզէ սայլէն վար իջնել, որովհետեւ ամբողջ մարմինը կը ցաւէր: Գեղամ իր եղբօր հետ միասին մօրը ձեռքէն բռնած դանդաղօրէն կը յառաջանային կարաւանին հետ: Մայրը իր զաւակներէն կը խնդրէ աւելի արագ քայլերով յառաջանալ եւ զինք հոն թողուլ որպէսզի հանգստանայ: Եղբայրները սկիզբը կը մերժեն, սակայն մօր պնդումներուն վրայ՝ յառաջ կ'անցնին: Մէկ ժամ ետք երկու եղբայրները իրենց մայրը կը սպասեն, բայց ան չէր գար: Անոնք կ'ուզեն ետ դառնալ, բայց ռուս զինուորները թոյլ չեն տար: Ստիպուած, ճամբան կը շարունակեն եւ 3-4 օրէն Իգտիր կը հասնին:

Գեղամ եւ իր եղբայրը Իգտիրի մէջ հանգստանալու պահուն, ծառի մը տակ նստած, առատ արցունքներով կ'ողբան իրենց մայրը: Դառնապէս լալէ յետոյ երկու եղբայրները խոր քունի մէջ կը մտնեն: Ատեն մը ետք, անոնք յանկարծ կ'արթննան, եւ ի՞նչ տեսնեն...: Նուպարը իրենց փաթթուած էր եւ ուրախութեան արցունքներ կը հոսեցնէր: Կը պարզուի, թէ կարաւանին ետեւը մնացած համագիւղացի Մանասերեան ընտանիքին անդամները Նուպարը հիւանդ եւ լքուած վիճակի մէջ տեսնելով, անմիջապէս ոչխար մը կը մորթեն, անոր մորթը Նուպարի մարմինին փաթթելով՝ զայն կ'առողջացնեն ու իրենց հետ Իգտիր կը բերեն:

Յաջորդ օրը գաղթականներուն կարաւանը Էջմիածին կը հասնի: Շիրինի կարգադրութեամբ, խառակոնիսցիներուն զգալի մասը Սարդարապատի մէջ կը տեղաւորուի: Նպաստամատոյց գաղթականական միութիւնը (կոմիտէն) անոնց ալիւր եւ սննդամթերք կը տրամադրէ: Թէկուզ դժուարութիւններով, կեանքը կը շարունակուի:

1917-ի գարնան Նուպարը կրկին կը հիւանդանայ եւ երեք օր ետք կը մահանայ: Գեղամն ու եղբայրը Էջմիածինի

պետական որբանոցը կը տեղաւորուին: Երեք ամիս ետք, Գեղամը Գէորգեան Ճեմարանի երկրորդ դասարանը կ'ընդունուի, իսկ 1919-ին Երեւանի թեմական դպրոցի չորրորդ դասարանը կը մտնէ ու Երեւան կը հաստատուի:

7) Խորէն Քահանայ Ստամպոլցեան (1858-1928)

Յուշագրութիւնը բաղկացած է երկու մասէ.

ա) «Խոստովանութիւն» (էջ 96-108):

Այս մասը կը ներկայացնէ յուշագրող քահանայ հօր կեանքին առաջին շրջանը եւ մեր նիւթին հետ կապ չունի:

բ) «Կարսի անկումը» (էջ 109-161):

Խորէն (աշխարհիկ անունը Համբարձում) Գրիգորի Ստամպոլցեանը ծնած է 1858-ին, Ալեքսանդրապոլ: 1874-1878-ին կ'ուսանի Էջմիածինի ՈՒորաբաց (հիմնադիր Գէորգ Դ. կաթողիկոսին անունով յետագային Գէորգեան կոչուած – խմբ.) Ճեմարանին մէջ: Ապա Ղարաքիլիսայի եւ Կարսի մէջ ուսուցչութիւն կ'ընէ: 1896-1914-ին Կարսի Սուրբ Աստուածածինի եկեղեցւոյ ծխատէր քահանաներէն մէկն էր: 1919-ին Կարսը Հայաստանի Հանրապետութեան միացուելէ յետոյ, քաղաքի Սրբոց Առաքելոց հռչակաւոր եկեղեցւոյ քահանան էր: Ան մինչեւ 1921-ի Մայիսի վերջը Կարս կը մնայ:

Տէր Խորէն Քահանայ Ստամպոլցեանը Կարսի երկրորդ անկումին ականատես եղած է:Հայաստանի Հանրապետութեան գործերը լաւ վիճակի մէջ էին 1920-ի երկրորդ կէսին սկիզբը: Ո՛չ միայն Կարսը պահելու, այլեւ՝ Կարինն ազատագրելու եւ Մեծ Հայաստանի հիմքը դնելու յոյսեր կային: Ամէն օր Սրբոց Առաքելոց եկեղեցւոյ բակը 30-40 տարեկան քաղաքացիներ կը հաւաքուէին եւ զինավարժութեամբ կը զբաղէին:

Ամէն բան խաղաղ ու ապահով ըլլալ կը թուէր: Իրականութիւնն այդպէս չէր սակայն: Կարսի նահանգին մէջ տեղակայուած եւ անգլիական զէնքով ու հանդերձանքով լաւապէս զինուած 20-30 հազար հոգինոց հայկական բանակը հետզհետէ կը նահանջէր, Բասենը թուրքերուն ձեռքն էր եւ հոնտեղի

հայ գիւղացիները Սարիղամիշի եւ Կարսի կողմերը գաղթած էին: Օր մըն ալ լուր կը տարածուի, թէ Սարիղամիշի հայերը ամէն բան ձգած ու փախած են: Կարս քաղաքի արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերու գիւղերուն բնակիչները գաղթի ճամբան բռնած Կարս կու գային: Կաղզուանի հայութիւնն ալ կը փախչի: Այս բոլորով հանդերձ, Կարսի բնակիչները հանգիստ էին ու իրենք զիրենք ապահով կը զգային՝ յոյսը դրած հայոց բանակին ու քաղաքի անառիկ ամրութիւններուն վրայ:

Տէր Խորէնի փեսան, որ բանակին մէջ սպայ մըն էր, լուր կը ղրկէ աներոջը, որպէսզի ընտանիքն առնէ եւ իրենց մօտ գայ՝ խորհրդակցելու: Խուճապային դրութիւն մը ստեղծուած էր, Մերտենէքի կողմը կռուող գունդի հրամանատար 25 տարեկան Մազմանովը (գնդապետ Յովհաննէս Մազմանեան – խմբ.) 29 Հոկտեմբերին անձնասպանութիւն գործած էր ի տես իր զինուորներու դասալքութեան:

Ժողովուրդը, զգալով գալիք չարիքները, 30 Հոկտեմբերին կը հաւաքուի Սրբոց Առաքելոց եկեղեցւոյ մէջ: Հոն կիները դրամ կը հանգանակեն հայկական բանակին համար, կը խոստանան տուներուն մէջ պաշարներ պատրաստել եւ բանակին նուիրել: Ահա՛ լուր կը տարածուի, թէ թուրքերը Կարս կը մտնեն արդէն: Քաղաքին բնակչութիւնը խուճապի կը մատնուի: Թուրքերը յանկարծակիօրէն կը գրաւեն Կարսը (այդպիսի բան չի կրնար ըլլալ, Կարսի անկումը օրինաչափ էր ու տրամաբանական. այդ մասին տե՛ս Գէորգ Եազըճեանի «Կարսի 1920 Թուականի Անկման Խորքային Պատճառները» մենագրութիւնը, Երեւան, Ա. հրատարակութիւն, 2007, Բ. հրատարակութիւն, 2009 – խմբ.): Ո՞ւր մնացին հայոց քաջարի զինուորները: Ո՞ւր մնացին հայ պոռոտախօս պատասխանատուները...:

Հայ ժողովուրդին տառապանքը կը վերանորոգուի: Թուրք *ասքեար*ները կը սկսին կողոպուտի, հայ այրերը կը հաւաքեն ու կը տանին...:

Այս թոհուբոհին, Տէր Խորէնն իր դուստրերով Կարս կը գտնուի: Թուրք սպայ մը անոր աղջիկը կնութեան կ'ուզէ: Տէր

Հայրը թուրք բարձրաստիճան սպայի մը կը բողոքէ եւ խնդիրը կը կարգադրէ: Կողոպուտը կը շարունակուի քաղաքին մէջ: Տէր Խորէն այս օրերուն պատահած տխուր դրուագները կը պատմէ: Թուրքերը ասդին-անդին հայեր կը սպաննէին: Փախուստ տալ յաջողածներն արդէն հասած էին Ալեքսանդրապոլ, Երեւան ու այլուր:

Կարս մնացած հայերը դժոխային պայմաններու մէջ կ'անցընեն Նոր Տարին, փրկութեան յոյսեր տածելով 1921 տարուան հետ: Տէր Խորէն մանրամասնութեամբ կը պատմէ այդ օրերուն պատահած անցքերը:

Թուրքերը Կարսի մէջ գերեվարուած հայոց արտագաղթելու արտօնութիւն կու տան: Տէր Խորէնն ընտանեօք Ալեքսանդրապոլ կ'երթայ 31 Մայիս 1921-ին: Անոնք տարբեր քաղաքներ կը շրջին, սակայն Խորհրդային Հայաստանի մէջ կը հաստատուին:

8) Գարեգին Մովսիսեան (1890-1967)
«Մի՞թէ Մարդկութեան իղձը Յաւիտեանս Պիտի Լռէ» (էջ 162-178):

Գարեգին Մովսէսի Մովսիսեանը ծնած է Վանի նահանգի Արճակի լիճին եզերքը գտնուող Արճակ գիւղին մէջ, 1890-ին: Հայրն ու մայրը կանուխէն կը մահանան: Ան ունի քոյր մը (բանահաւաք, ազգագրագէտ Սերիպէ Աւագեանը) եւ եղբայր մը (ակրոքիմիկոս Եղիշէ Մովսիսեանը): 1903-1907-ին, Գարեգինը Վարագայ վանքի Ժառանգաւորաց դպրոցը կ'ուսանի: 1907-ին կ'անցնի Թիֆլիս եւ տեղի Ներսիսեան հոչակաւոր դպրոցը կը մտնէ:

1895-ի ամառը ընտանեօք Վանի Այգեստան թաղամասը կը տեղափոխուին՝ աւելի ապահով վիճակ ունենալու համար: 1896-ի Յունիսին պատահած կոտորածները վանեցիք «Մեծ Դէպք» կը կոչեն: Երբ դէպքերը կը սկսին, Վանի մէջ գոյութիւն ունեցող երեք կուսակցութեանց (Արմենական, Ս. Դ. Հ. Կ. եւ Հ. Յ. Դ.) ռազմիկները Մկրտիչ Աւետիսեանի (Թերլէմէզեան – խմբ.), Մարտիկի (Մարտիրոս Սարուխանեան – խմբ.) եւ Պետոյի (Ալեքսանտր Պետրոսեան – խմբ.) անմիջական ղեկավարութեամբ կազմակերպուած ինքնապաշտպանութիւն ցոյց կու տան: Հայկական դիմադրութիւնը պարտութիւն կը կրէ: Իշխանութիւնները ռազմիկներուն կը թոյլատրեն Պարսկաստան անցնիլ: Սակայն, ճամբուն վրայ, Ս. Բարթողիմէոսի վանքին մօտ, Գեադուկի ձորին մէջ, Շարաֆ պէկի (քրտական Մազրիկ ցեղի *աշիրէթ*ապետը – խմբ.) զինուած աւազակախումբերը գիշերով անոնց վրայ կը յարձակին եւ բոլորն ալ սրախողխող կ'ընեն: Այս դէպքէն ետք յարաբերական խաղաղութիւն կը տիրէ:

1896-ի դէպքերը Վանի երիտասարդութեան վրայ իրենց զօրաւոր կնիքը կը դնեն: Պէտք էր զէնք եւ զինամթերք բերել: Ուստի վաճառուող ապրանքներու հետ զինամթերք եւ զէնք կը ներմուծուէին: Այս գործին համար, Գարեգինենց տունը տեսակ մը կեդրոն դարձած էր եւ կարգ մը հայ պատասխանատուներ հոն կու գային: Հեղինակը անոնցմէ կը յիշէ Տիգրան Դերոյեանը (կեղծանունները՝ Վազգէն, Վազգէն Տէրոյեան), որ ծնած է 1872-ին, Վանի մէջ, սորված է Յայնկոյսներ թաղամասի նախակրթարանին, ապա Հայկազեան Կեդրոնական Վարժարանին մէջ, 1896-ին մասնակցած է Վանի ինքնապաշտպանութեան եւ Պետօ - Ալեքսանտր Պետրոսեանի մահէն ետք 1896-ին դարձած էր Հ. Յ. Դ.ի Վասպուրականի կառոյցի փաստական ղեկավարը: Ան ընդյատակեայ պայմաններու մէջ կ'ապրէր, որովհետեւ թրքական կառավարութիւնը մեծ գումար խոստացած էր անոր թաքստոցը յայտնողին: Ան ուրիշ ընկերներու հետ նահատակուեցաւ Կուռուպաշ գիւղին մէջ, 1898-ին: Տիգրանի քոյրը՝ Զարուհին ալ մտած էր հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարին մէջ: Եղբօր նահատակութենէն ետք Զարուհին կը բանտարկուի եւ խստագոյն տանջանքներու կ'ենթարկուի:

Հայկական երեք կուսակցութիւնները Վանի մէջ իրարմէ անկախ կը գործէին: Այս պայքարի կեանքէն հեղինակը երկու դրուագներ կը նկարագրէ: Ան կը խօսի նաեւ իր յաճախած դպրոցին՝ Վարագայ վանքին մասին եւ մանկութեան դրուագ-

ներէն կը պատմէ:

Գարեգին Մովսիսեանը իր մօրեղբօր միջնորդութեամբ եւ Արամի (Արամ Մանուկեան, բուն անունով՝ Սարգիս Յովհաննիսեան) կարգադրութեամբ 1907-ին Թիֆլիս կ'անցնի եւ Ներսիսեան Վարժարանը կը մտնէ:

9) Ռուբէն (1896-1981) եւ Զապէլ (1899-1979) Պաղտասարեաններ

«Փոքր Պատմութիւններ Մեծ Եղեռնի Մասին» (էջ 179-183):

Զապէլ ծնած է Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղը, 1899-ին: Ճալա շատ մօտ է Անիի (գիւղը թուրքերու գրաւումէն ետք Էսէնքենդ վերանուանուած է):

Վարոսի որդի Ռուբէնը աղքատ ընտանիքի զաւակ էր: Վարոսը եւ Սահակը՝ Զապէլի հայրը դէպի Կարս ճամբորդութեան ընթացքին իրարու կը ծանօթանան եւ կը բարեկամանան: Սահակ կը խոստանայ Զապէլը Ռուբէնին կնութեան տալ: Այսպիսով Ռուբէն կ'ամուսնանայ Զապէլի հետ:

Այն խուճապին օրը, որ ամբողջ գիւղը կը փախչի, Զապէլ իր ծնողքին տունը կ'երթայ, ստուգելու համար թէ անոնք փախա՞ծ են, թէ՞ ոչ: Մայրը Զապէլի կը պատուիրէ շուտով ետ իր տուն երթալ, ծծկեր երեխան վերցնել ու նորէն գալ, որպէսզի քալելու փոխարէն, իրենց սայլով կարենայ գաղթել: Զապէլ երբ իր տունը կը վերադառնայ, կը տեսնէ թէ Վարոսը, Ռուբէնը եւ ամբողջ ընտանիքը արդէն հեռացած էին, իսկ պարուրուած երեխան դրան առջեւ ձգուած էր: Զապէլ իր երեխան առնելով ծնողքին կը միանայ:

Զապէլի երեխան կը մահանայ բռնագաղթի ճամբուն վրայ, իսկ Զապէլի փոքր քոյրը՝ Լուսիկը կը հիւանդանայ: Կարաւանը կը հասնի այսօրուան Շիրակի մարզին մէջ գտնուող Մայմուճուղ գիւղը, ուր ընդամէնը քանի մը հայ ընտանիք մնացած էր: Հոն Լուսիկը հայ կնոջ մը կը յանձնեն եւ կը հեռանան (Զապէլի դուստր Քնարիկը իր մօրաքոյրը՝ Լուսիկը, ինչպէս նաեւ իր մօրեղբայրը՝ Կարապետը կը գտնէ 1930-ին): Կարաւանը կը յառաջանայ: Քիչ անդին՝ հայ զինեալներ Սահակի ընտանիքը կը պաշարեն: Զինեալներէն մին՝ մշեցի Վարդան Մամիկոնեանը Զապէլի միւս քոյրը՝ Մարգարիտը կը փախցնէ, խոստանալով անոր հետ հայկական լաւ ընտանիք մը կազմել: Քանի մը օր ետք Զապէլի մայրը, ապա նաեւ հայրը՝ Սահակը կը մահանան: Զապէլ կը մնայ առանձին, անօթի եւ անօթեւան: Խեղճ կինը անընդհատ կը քալէր ու կը տեսնէր, թէ թուրքերը շատ հայեր եկեղեցիներու մէջ լեցնելով կ'այրէին:

Զապէլ կ'ընթանար համագիւղացի աղջիկներու հետ միասին: Ճամբուն վրայ ան մուրացկանութիւն ընելով հաց կը ճարէր: Երբեմն հում գետնախնձորի կեղեւներ եւ խոտ ալ կ'ուտէր: Ամէն ինչէ յուսահատած, Զապէլն ու քանի մը աղջիկներ կը փորձեն երկաթուղիի գիծին վրայ պառկելով անձնասպան ըլլալ: Սակայն շոգեկառքը կանգ կ'առնէ եւ զանոնք կառքերուն մէջ լեցնելով Պաթում կը տանին: Պաթումի մէջ անոնք դաշտերը կ'աշխատին եւ լաւ կը սնուին: Զապէլ մինչեւ 1924 հոն կը մնայ եւ ապա Երեւան կը մեկնի:

Միւս կողմէ, Ռուբէնի ընտանիքը գաղթին օրը ճամբայ կ'ելլէ ու կը հասնի Մայմուճուղ գիւղը, ուր խարխուլ տնակի մը մէջ կը ծուարի: Կեանքի այդ դժնդակ պայմաններուն չդիմանալով, Ռուբէնի մայրը՝ Վարդիթերը կը մահանայ: Ռուբէնն ու հայրը՝ Վարոսը գիւղին եկեղեցին եւ գերեզմանը կ'երթան մայրը թաղելու համար: Թուրքերը հոն կը յարձակին: Ռուբէն կը փախչի եւ գետեզերքը, ժայռի մը խոռոչին մէջ կը պահուըտի: Թուրքերը Վարոսը կը սպաննեն: Ռուբէնին բոլոր հարազատները կը մեռնին, բացի եղբօրմէն՝ Գուրգէնէն եւ քրոջմէն՝ Հռիփսիմէէն:

Բռնագաղթի ճամբուն վրայ թուրքերը կրկին կը յարձակին, բայց Պէկ կոչուող թուրք զինուորական մը, որ Վարոսի բարեկամն էր, Ռուբէնը կ'ազատէ կոտորածէն:

Ռուբէնը եւ Զապէլը 1924-ին զիրար կը գտնեն Խորհրդային Հայաստանի մէջ եւ ընտանիքը կը վերակազմեն:

10) Մարգարիտ Խղղաթեան (մահ. է 1946-ին)

«Թուրքը Մուխաննաք է» (էջ 184-187):

Մարգարիտ Խլղաթեանը ծնած է Խարս գիւղը (ծննդեան թուականը անյայտ է): Ան իր յուշերը բանաւոր աւանդած է իր դստեր՝ Ռեհան Սմբատի Մխիթարեանին, իսկ վերջինիս դուստրը՝ Էմմա Լեւոնի Մխիթարեանը գրի առած է մեծ մօր պատմութիւնը:

1915-ին, Վարդավառի տօնին օրը Խարս գիւղը կոտորելու կը սկսին: Երեսուն թուրք *ասքեար*ներ Մարգարիտ Խլղաթեանի տունը կը պաշարեն, տան մէջ գտնուող բոլոր տղամարդիկը կը ջարդեն, իսկ կիները իրենց հետ կը տանին:

Մարգարիտի դուստրը՝ Ռեհանը 1915-ին 3 տարեկան էր, իսկ միւս դուստրը՝ Աղաւնին, 6 ամսական: Քիւրտ մը զանոնք կ'ազատէ եւ Մարգարիտը, Ռեհանը, Աղաւնին ու տագրոջ որդին՝ Վանօն կը պահէ: Անոնք բազում դժուարութիւններ յաղթահարելէ եւ թափառէ յետոյ Իգտիր կը հասնին: Եկեղեցւոյ քահանան Աղաւնին կ'որդեգրէ: Երկարօրէն դեգերելով՝ կը հասնին Սեւան, ուրկէ Սվանվերտի գիւղը կ'երթան: Հոն գաղթականները իրարու մօտ կ'ապրին եւ իրարու օգնելով՝ կը գոյատեւեն:

Ռեհանի դեռատի քոյրը՝ Ազնիւը կը յաջողի փախուստ տալ, երբ թուրքերը զայն ալ գաղթականներու բազմութեան հետ միասին եկեղեցին կը հաւաքեն՝ բոլորը այրելու նպատակով: Ճամբուն վրայ Ազնիւ ջրաղաց մը կը տեսնէ եւ կը փորձէ հոն ապաստանիլ, սակայն թուրք մը զայն ջուրին մէջ կը նետէ: Ուրիշ թուրք մը Ազնիւը կ'ազատէ, ու զայն հետն առնելով իր տունը կը տանի: Սակայն թուրքին կինը, չարութեամբ լեցուած, կը փորձէ թունաւորել զայն: Ազնիւ կը փախչի: Ան ասդին-անդին երկարօրէն կը թափառի: Ազնիւի բռնած ուղղութիւնը զայն դէպի հարաւ-արեւմուտք, Զմիւռնիա կը տանի: Անոր հօր ընկերը՝ Մարգարը պատահմամբ զայն շուկան կը տեսնէ եւ իրեն քով կ'առնէ: Աւելի ետք, Մարգար Ազնիւի հետ կ'ամուսնանայ: Զմիւռնիոյ պարպումէն ետք, ամուսինները զիրար կը կորսնցնեն: Մարգար իր երեխային հետ քաղաքը կը մնայ: Ազնիւ Յունաստան՝ Սալոնիկ կը հասնի: Անոնք երկու տարի ետք եկեղեցիին մէջ զիրար կը գտնեն եւ ընտանիքը կը վերակազմեն:

11) Արամ Կիւրեղեան (1904-1993)
«Մեր Սերունդէն Դուն Ողջ Մնաս եւ Մեր Վրէժը Լուծես» (էջ 188-207):

Արամ Յարութիւնի Կիւրեղեանը ծնած է Սեբաստիա, 1904-ին: 1914-ին թրքական կառավարութիւնը 18-45 տարեկան այրերը բանակ կը կանչէ: Չներկայացող ու բռնուող հայ տղամարդիկը կախաղան կը բարձրացուին, իսկ դասալիքը եթէ թուրք է՝ թեթեւ պատիժ մը կը ստանայ, ապա ազատ կ'արձակուի:

Արամ Սեբաստիոյ Ազգ. Արամեան Վարժարանը կը յաճախէր: Թուրքերը դպրոցը կը փակեն եւ զայն հիւանդանոցի կը վերածեն: Աշակերտները Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ Ներսէսեան Վարժարանը կը փոխադրուին:

Չերքակալութիւնները, բանտարկութիւններն ու բռնագաղթի հրամանները իրարու կը յաջորդեն: Արամի հայրը՝ Յարութիւնը, բանակ տարուելէ զերծ մնալու համար, փրկագին (*պէտէլ*) կը վճարէ: Այդուհանդերձ, ան ընտանիքին հետ չի յաջողիր զերծ մնալ տարագրութենէն: Պատանի Արամը եւ ընկերները ուրախ էին, որովհետեւ կը խորհէին, թէ հաճելի ճամբորդութիւն մը պիտի սկսէին: Վերջապէս տեղահան կ'ըլլան: Սեբաստահայութեան տեղահանութիւնը կը տեւէ 15 օր՝ 22 Յունիսէն մինչեւ 5 Յուլիս: Քէօսէտէրէ (Ղասպըներ) բաղեցի Արամը իր ընտանիքով 28 Յունիսին կը տեղահանուի:

Կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Մալաթիա: Ամէն անգամ որ կամուրջէ մը կ'անցնին, հայ բռնագաղթեալները տուրք կը վճարեն թուրքերուն: Վերջիններս Արամի հայրը կը կողոպտեն: Երկու օր վերջ տեղի կ'ունենայ ընդհանուր, «պաշտօնական» կողոպուտը: Բոլորին դրամները, ոսկեղէնն ու արծաթեղէնը կը հաւաքեն՝ իբր թէ ուրիշներու կողմէ չկողոպտուելու համար: Երեք օր ետք կարաւանը կը հասնի Հասան-Չէլէպի գիւղը, ուր բոլոր այրերը կը հաւաքեն: Արամին հայրը՝ Յարութիւնն ալ կը տանին: Քիւրտերը կը յարձակին գաղթականներուն վրայ, որոնք տարագրութեան բոլոր հանգըր-

ուաններուն անպայմանօրէն չար դէպքի մը կը հանդիպին: Շատեր ծարաւէն գետին իյնալով՝ հոն կը մնային: Երբ Մալաթիոյ կը մօտենան, թուրքերը զանոնք քաղաքին մօտակայ Ֆըրըն-ճըլար անձնաւան գիւղին ուղղութեամբ կը շեղեն: Բազմաթիւ եղեռնագործութիւններու եւ անլուր ոճիրներու թատերավայր այս գիւղին մէջ, բռնագաղթեալները քանի մը օր հանգիստ կ'առնեն: Հոս զանոնք թրքացնելու փորձ մը կ'ըլլայ. անոնց կը յայտարարուի, որ եթէ մերժէին՝ կոտորածը քիչ մը անդին պատրաստ էր: Շատեր իրենց հաւատքը կ'ուրանան: Բոլոր տղաքը կը հաւաքեն ու որբանոց կը տանին: Աղջիկներու առեւանգում կը սկսի: Իրենց գործած վայրագութիւնները ծածկելու համար, թուրքերը հաց եւ թահին (քնջութի կամ շուշմայի սերմէն ստացուած ձէթ) կը բաշխեն գաղթականներուն՝ խորհրդանշական ձեւով: Բռնագաղթի ճամբան հետզհետէ սոսկալի եւ տաժանակիր կը դառնայ: Գաղթականները կ'ընթանան Եփրատի ափերով: Գետին միւս կողմը անցնիլ թոյլ տալու համար իւրաքանչիւր հոգիէ երկու ղուրուշ կը գանձէին: Քիւրտերը եւ թուրքերը հայոց գրաստը կը գրաւեն եւ կը կողոպտեն զանոնք: Հոս տիրող խառնիճաղանճին մէջ Արամի փոքր քոյրը՝ Հայգուարթը կը կորսուի: Քիչ ետք ան մեռած կը գտնուի: Երբ քիչ մը եւս կը յառաջանան, կողոպուտը կը վերսկսի: Բոլոր գաղթականները մերկ կը ձգուին: Այդուհետեւ, բոլորը անօթի, ծարաւ եւ մերկ կ'ընթանային: Արամ անապատին մէջ արագ քայլերով դէպի յառաջ կ'երթայ, որպէսզի մինչեւ կարաւանը հասնի քիչ մը հանգստանայ: Ան իր մայրը եւ հարազատները կը կորսնցնէ: Աւելի ուշ, զանոնք կը գտնէ եւ ցեխոտ ջուրի հոր մը կ'առաջնորդէ: Հոս ու հոն կը թափառին անապատին մէջ: Արամի քոյրն ու մօրաքոյրը հորին մէջ կը նստին, ու երբ դուրս կու գան հորէն, Արամի մօրաքոյրը կը բաժնուի իրենցմէ: Անապատին մէջ երբ ընտանեօք կը յառաջանային, երկու քիւրտեր իրենցմէ դրամ կը պահանջեն՝ զիրենք մորթելու սպառնալիքով: Հազիւ կ'ազատին անոնց ձեռքէն:

Աւելի յառաջ երթալով՝ անոնք գիւղ մը կը մտնեն: Հոն բարեգութ կիներ անոնց ջուր եւ հաց կը մատուցեն: Գիւղէն

դուրս ելլելով՝ կարճ ատեն մը քարայրի մը մէջ կ'ապրին: Օր մը, գիշերով, հուժկու քիւրտ երիտասարդներ, ձեռքերնուն՝ փայտեր, այր մարդիկ կը փնտռեն՝ ծեծելու համար, բայց երբ կին, աղջիկ եւ մանուկ կը տեսնեն՝ կը հեռանան: Արամ իր ընտանիքին հետ աւելի յարմար տեղ մը կը փնտռէ: Իրենց հետ քանի մը հայ ընտանիքներ ալ կ'ապաստանին լքուած տան մը մէջ: Ահա՛ կը հանդիպին ձիաւորներու, որոնցմէ մէկը իրենց մէջէն նորածին աղջնակ մը կ'առեւանգէ: Խումբը կը յառաջանայ: Կը հանդիպին մարդու մը եւ անկէ ջուր կը խնդրեն: Մարդը երբ կը գիտնայ, թէ դրամ չունին՝ անոնց ջուր կը բաշխէ ձրիօրէն: Արամի մայրը որդիին կը թելադրէ այդ մարդուն մօտ մնալ եւ անոր ծառայել, աւելցնելով. «Մեր սերունդէն գոնէ դուն ողջ մնաս եւ մեր վրէժը լուծես»: Սկիզբը մարդը չ'ուզեր Արամը իր քով պահել, բայց մօրը խնդրանքին վրայ, քիչ ետք կը համաձայնի: Արամ կը բաժնուի իր մօրմէն եւ սիրելիներէն:

Մարդը, Արամի ձեռքէն բռնելով, իր վրանը կը տանի: Մարդուն կինը արհամարհական ակնարկ մը կը նետէ Արամին վրայ, սակայն քիչ ետք զգեստ մը կու տայ անոր եւ թանապուր կը մատուցէ: Արամ հանգիստ վիճակի մէջ կը մտնէ, սակայն իր ընտանիքով մտահոգ է: Յաջորդ օրը Արամ մարդուն ուղտերը արածելու կը տանի: Քանի մը օր ետք Արամը պաշտպանողին մօտ անոր ծեր մէկ բարեկամը կու գայ: Ան իրեն հետ երեք հայ տղաներ կը տանէր իր գիւղը: Ծերը Արամն ալ առնելով իրեն հետ կը տանի: Արամին հովանաւորը չ'ուզեր, որ Արամ երթայ ու կը փորձէ զայն դանակով մորթել: Սակայն ծերը իր բարեկամին ձեռքէն Արամն ազատելով՝ իրեն հետ կը տանի ուրիշ գիւղ մը: Հոն Արամը եւ ուրիշ հայ տղայ մը միասին ծեր մարդուն արտը կը հերկեն եւ անոր ոչխարները կ'արածեն: Գործը տաժանակիր ըլլալուն՝ Արամը երեք ամիս ետք փախուստ կու տայ եւ Եդեսիա կ'երթայ:

Արամ Կիւրեղեանի կենսագրութեան մէջ կը կարդանք հետեւեալը.

«1915 թուականին Արամը մասնակցում է Ուրֆայի հեղոսամարտին: 1919-ին գտնում է եղբօրը՝ Արմենակին:

1920-ին ուսանում է Կ. Պոլսոյ Գատը Գիւղի Արամեան Վարժարանում: Ուսումն աւարտում է 1922 թուին եւ ստանում առաջին մրցանակ: Նոյն թուականի Սեպտեմբերին մեկնում է Փարիզ:

1929 թուին ամուսնանում է ծնունդով սամսունցի Ալիս Մութաֆեանի հետ եւ ունենում երկու զաւակ: 1939 թուին ծառայում է ֆրանսիական բանակում: Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներին Միսաք Մանուշեանի խմբի համար Արամ Կիւրեղեանի ոսկերչական խանութի նկուղը վերածւում է գաղտնի զինապահեստի:

1947-ին աւագ եղբօր՝ Արմենակի ընտանիքի հետ հայրենադարձւում է Հայաստան եւ այստեղ էլ հիմնում է ոսկերչական արհեստանոց: Նրա ստեղծած գործերից յայտնի են «Հայաստանի Հանրապետութեան Գերբը», «Յոբելենական Սկահակը», «Առատութեան Տակառը» եւայլն:

1962 թ.[-ին] ձերբակալւում է: 1965 թ.[-ին] վերադառնում է Փարիզ:

Որպէս Մեծ Եղեռնը վերապրող՝ հանդէս է գալիս վկայութիւններով 1981 թուականին Փարիզում Թուրքիայի հիւպատոսարանը գրաւած «Վան» խմբի չորս հայ մարտիկների՝ 1984 թուականի դատավարութեան ժամանակ, Ժողովուրդների Մնայուն Դատարան»ի առջեւ: 1985 թուականին նրա Պոսթոնի «Զօրեան» Հաստատութիւնում ձայնագրուած յուշերը հիմք կը դառնան վեցժամեայ ժապաւէնի պատրաստման համար, իսկ մէկ տարի ետք՝ Ապրիլին, գերմանական հեռուստատեսութեան Ա. կայանով ցուցադրւում է ռեժիսոր Ռալֆ Ճորտանոյի պատրաստած «Հայկական Հարցն Այլեւս Գոյութիւն Չունի» տեսաժապաւէնը՝ կրկին Արամ Կիւրեղեանի յուշերի հիման վրայ:

Արամ Կիւրեղեանը վախճանուել է 1993 թուականին, Փարիզում, 89 տարեկան հասակում:

Յուշագրութիւնը եզակի է նրանով, որ հեղինակն իր յուշերը գրի է առել Մեծ Եղեռնից մի քանի տարի անց՝ 1920 թուականին, երբ ընդամէնը 16 տարեկան էր» (էջ 188):

12) Արմենակ Յարութիւնի Կիւրեղեան (1900-1969) «Համառօտ Կենսագրութիւն» (էջ 208-220):

Արմենակ Յարութիւնի Կիւրեղեանը ծնած է Սեբաստիա, 1900-ին: Յաճախած է ծննդավայրի Ազգ. Արամեան Վարժարանը՝ մինչեւ 3-րդ դասարանը:

«Զարդի ընթացքին իմ ընտանիքի ճակատագիրը դաժան էր: Հայրս՝ Հասան-Չելէպի կացնահար, մայրս՝ մերկ, կըմախք մնացած անապատը, Արամ եղբայրս մեզմէ խլեցին կենդանիներուն տրուած ջուրէն մեզի տալու համար, 7 ամսական Արուսեակ քոյրս հարուածէն մեռաւ մօրս գրկին մէջ՝ Մուրատ գետին վրայ, 6 տարեկան Հայգուարթ քոյրս կոխկրտուեցաւ մեռաւ, Իսկուհի քոյրս մարդկային մարմնով լեցուն հորի մը մէջ նետուեցաւ՝ մեզի ջուր հասցնելու համար, արաբները հորին բերանը փակեցին: Զարուհի քոյրս գիւղի մը մէջ ծառայ վերցուցին՝ մեզի կտոր մը հաց տալու համար: Այս բոլորէն ես ազատեցայ եւ 4 տարի ետք ալ եղբայրս՝ Արամը գտայ»: Ան կ'աւելցնէ.

«Ահաւոր կոտորածէն ազատուած եւ մինչեւ 1914-1918-ի պատերազմը եղած եմ արաբ եւ քիւրտ *աշիրէթ*ներու մէջ: Եղած եմ Ուրֆա, Պոլիս, Փարիզ ու Երեւան»:

Արմենակի եւ եղբօր՝ Արամի ընտանիքները 1947-ին կը հայրենադարձուին եւ բնակութիւն կը հաստատեն Երեւանի մէջ: Սակայն, Արմենակի ընտանիքը 1966-ին կրկին Փարիզ կը վերադառնայ...

13) Երուանդ Յակոբի Փոստալճեան (1903-1961) «Բնաջնջման վիշտին հետ մտերմացաւ հոգիս...Հաճընցի 1600 Որբերից Մէկի Ճակատագիրը» (էջ 221-229):

1908-ի Սեպտեմբերին (հեղինակը կը սխալի, պէտք է ըլլայ 1909-ի Ապրիլին – Յ. Ի.) թուրքերը կը շրջապատեն Հաճընը: 1903-ին Հաճընն ծնած յուշագրողը իր ծնողքին հետ աւելի ապահով թաղի մը մէջ գտնուող տուն մը կը փոխադրուի: Հայրը՝ Յակոբ ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն ընթացքին կը նահատակուի: Առաջին կռիւը դադրելէն յետոյ մայրը

Երուանդն ու քոյրը կը դնէ որբանոց, որ Ատանա կը փոխադրուի: Որբանոցին տնօրէնը՝ Վահագն Տաթեւեանը որբերուն հանդէպ շատ հոգատար էր: Որբերը Ատանա հասնելէն յետոյ, քրքական յարձակումը կը վերսկսի եւ երկրորդ ջարդը տեղի կ'ունենայ:

Ատանայի փողոցներուն մէջ թուրքերը հայեր կը փընտռեն սպաննելու համար: Որբանոցին մէջ 750 հայ մանուկներ «Հա՜ց, հա՜ց, մամա ջա՜ն» կ'աղաղակեն...: Գինով թուրքեր, երկար դաշոյններով զինուած, որբանոց կը մտնեն եւ երեխաներուն վրայ կը յարձակին: Աջ ու ձախ շարժելով իրենց ձեռքերը՝ անոնք մանուկներուն կը հարուածեն... Հայ պահակները զանոնք զինաթափ կ'ընեն եւ դուրս կը հանեն: 13 որբեր ծանր կամ թեթեւ վէրքեր կը ստանան:

Կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսը սուլթանին բողոք կը ներկայացնէ: Հայ որբերը Ատանայի Քարտա որբանոցին կը յանձնուին: Ճեմալ փաշան Վահագն Տաթեւեանը այդ որբանոցին տնօրէն կը կարգէ:

Տարիները կ'անցնին: Երուանդ իր ծնողքէն բաժնուած կը մնայ: Մօրեղբայրը՝ Յովհաննէս Ուզունեանը իրեն այցի կու գայ: Աւելի ուշ, Երուանդ մօրմէն նամակ մը եւ ծանրոց մը կը ստանայ:

1914-ին դասաւանդութիւնները կը դադրին որբանոցին մէջ: Վահագն Տաթեւեանը կը ձերբակալուի 1915-ի Փետրուարին՝ ուրիշ 32 հայ ուսուցիչներու հետ: Որբանոցի տնօրէն կը կարգեն թուրք մը, որ կը փորձէ որբերը թրքացնել: Բոլոր երեխաներուն անունները կը փոխեն: Երուանդը Մեհմէտ օղլի կը վերանուանուի:

Երուանդ իր դասընկերներէն Կարապետ Գույումճեանի եւ Յովհաննէս Չախիճեանի հետ փախուստ կու տայ որբանոցէն: Անոնք Ատանայի փողոցները կը թափառին եւ հայոց տառապանքը կը տեսնեն՝ իրենք ալ տանջալից կեանք մը ապրելով:

Հայոց ղէմ լարուածութիւնը օրէ օր կ'աւելնայ: Փախըստական երեք որբերը հայ բռնագաղթեալներու կը հանդիպին:

Երուանդն ու իր ընկերները խարխլած տուներու մէջ կ'ապրին: Անոնք ականատես կ'ըլլան Վահագն Հայրիկին կախաղան բարձրացուելուն... Ան իր վերջին խօսքին մէջ կ'ըսէ. «Ես անմեղ եմ, ոչ մէկ կապ ունիմ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հետ: Ես մեղաւոր եմ, որովհետեւ հայ եմ...»:

14) Շերոնց Շուշանի, Մաքրուհի եւ Սարգիս Ամրիկեանի յուշերը: Գրի առած է Տամշիր Յովհաննէսեանը (ծնած է 1932-ին) (էջ 230-235)

Ոգմեցիները յայտնի գզրարներ (բուրդ գզողներ) էին: Անոնք ընդհանրապէս երկարակեաց, ուժեղ, համարձակ, խիզախ, լաւ կռուող եւ լաւ քրտերէն գիտցող էին ու զէնքերու գաղտնիքներուն կը տիրապետէին: Անոնց հարսերն ու կիները լաւ կը ձիավարէին եւ նոյնիսկ ձիու վրայէն կը կրակէին:

Ավդիշենց Փոխիկը Շերոնց Շուշանի հետ ամուսնացած էր: Անոնք ունէին մէկ հատիկ որդի՝ 1911-ին ծնած Ջաւէնը: Փոխիկը թրքական բանակ գացած էր: 1915-ի բռնագաղթէն քանի մը ամիս առաջ, թուրքերը Փոխիկը ուրիշ քանի մը հայ զինուորներու հետ կը տանին եւ ձորի մը մէջ կը սպաննեն: Քիւրտ մը սպաննուածներուն մէջ Փոխիկը ճանչնալով, անոր պղնձէ տուփը կ'առնէ ու կը բերէ Շուշանին կը յանձնէ իբր յիշատակ: Այդ պղնձէ տուփին մէջ սագի իւղ կամ արջի ճարպ կը պահէին՝ զէնքերը մաքրելու համար օգտագործելու նպատակով:

Ընդհանուր բռնագաղթէն առաջ, քիւրտերը Ոգմի վրայ կը յարձակին: Հայ դիմադրողները քիչ էին, որովհետեւ շատերը բանակ տարած էին: Գիւղացիք կը փախչին: Քանի մը օր ետք հայ կամաւորները Ոգմը կ'ազատագրեն: Քիւրտերը ամէն ինչ կողոպտած էին: Ոգմը շրջապատած թուրքերը կը հրամայեն, որ ոգմեցիները կամաւորաբար բռնագաղթուին... Ոգմեցիք ճամբայ կ'ելլեն: Թուրքերը կը կրակեն, սակայն Անդրանիկ Զօրավարի կամաւորները կը պաշտպանեն գաղթականները:

Շուշանի աչքերուն առջեւ թուրքերն անոր բոլոր հարազատները կը սպաննեն, մանաւանդ Գարուն եղբայրը իր ըն-

տանիքով: Ողջ մնացողներուն հետ Շուշանը կ'անցնի Մոկաց Աշխարհ: Շատախի եւ Մոկսի բարի ու հայասէր *գայմագամը* Մուրթուլա պէկն էր, որ հայ գաղթականները քանի մը օր իր տունը կը պահէ եւ ապա ապահով կերպով ճամբայ կը հանէ: Գաղթականները Արեւելեան Հայաստան կ'անցնին: Ամիսներ ետք կարաւանը Էջմիածին կը հասնի: Կ'որոշեն Գառնի երթալ: Գառնեցիք սիրով կ'ընդունին գաղթականները եւ բոլորին ապաստան կու տան:

Շերոնց Շուշանի հայրը՝ Սարգիսը Անդրանիկ Զօրավարին հետ հանդիպած էր քանի մը անգամ: Զայն Անարխիստ Սարգիս կը կոչէին: 1914-ին յիսնապետ էր եւ հայկական կամաւորական խումբերուն մէջ՝ միշտ առաջաւոր դիրքերուն վրայ: Շերոնց Շուշանի մայրն էր Մաքրուհի տատը: Անոնք բոլորը միասին Գառնի կը հաստատուին:

15) Բագրատ Եղիազարի Սարգսեան (1905-1975) «Վերջին Տրեխները» (էջ 236-248):

Մեծ հայրերը Բաղէշէն եկած Բագրատ Եղիազարի Սարգսեանը (Թումանեան) ծնած է Կարսի Օղուզլի գիւղը, որ Ղարաեոլ լերան, Համզաքարակ-Քատիքլար եւ Քուլվերան գիւղերուն միջեւ կը գտնուի: Գիւղին մէջ 360 ընտանիք կ'ապրէր: Իր ընտանիքին անդամներն էին հայրը՝ Եղիազարը, մայրը՝ Խանումը, եղբայրները՝ Ռաֆայէլը, Արդումն ու Դերենիկը, ինքը՝ Բագրատը, նաեւ հօր մայրը՝ Շողակաթն ու հօր հօրաքոյրը՝ Սոնան:

Հեղինակը յուշագրութեան սկիզբը կը ներկայացնէ իր մեծ հայրերուն Բաղէշէն Օղուզլի գաղթելու եւ հաստատուելու պատմութիւնը, ապա կը գրէ իր ընտանիքի մասին:

1918-ին թուրքերը Կարսը կը գրաւեն: Օղուզլիի բնակիչները գաղթի ճամբան կը բռնեն: Եղիազարը անկողին եւ տասը օրուայ ուտելիք կը բեռցնէ սայլին վրայ ու ճամբայ կ'ելլեն՝ դէպի արեւելք ուղղութիւն վերցնելով: Կ'անցնին Համզաքարակ, Բինակ, Կարմիր Վանք, Լալոյի Մավրակ գիւղերէն, ապա կ'ընթանան դէպի Բաշ-Շորագեալ, կ'անցնին Արփաչայը եւ կը

հասնին Ղարս գիւղը: Թուրքերը քնդանօթի կը բռնեն գաղթականները, սակայն անոնց արձակած արկերը չեն պայթիր: Բագրատենք վերջապէս Եղանլար գիւղը կը հասնին եւ ծանօթ Մարդինենց տունը կ'ապաստանին: Երբ կէսօր կ'ըլլայ, թուրքերը գիւղը կը մտնեն: Գիւղացիք ճերմակ դրօշակով, աղ ու հացով կը դիմաւորեն թուրքերը:

Եղիազարի ազգականը՝ Նախանց Մելիքը անոր կ'առաջարկէ ընտանիքով Ալեքսանդրապոլ մեկնիլ: Ան գտած էր թուրք սպայ մը, որ յօժարած էր գումարի դիմաց զիրենք ապահով կերպով Ալեքսանդրապոլ հասցնել: 1918-ի Օգոստոսին կամ Սեպտեմբերին (հեղինակը լաւ չի յիշեր), Ալեքսանդրապոլ կը հասնին Եղիազարի, Մելիքի եւ ուրիշ մէկ ազգականին՝ Գասպարի ընտանիքները: Զանոնք ապահով կերպով տեղ հասցնող թուրք սպան անոնց եզները կը գողնայ ու կը հեռանայ:

1918-ին սոսկալի սով կը տիրէր Ալեքսանդրապոլի մէջ: Եղիազար սովամահ կ'ըլլայ: 1919-ի սկիզբը Բագրատենց ընտանիքը իրենց գիւղը՝ Օղուզլի կը վերադառնայ: Բագրատի մայրը իր աղջնակը՝ Եւկինէն եւ Դերենիկը հետը առնելով՝ իր հօր տունը կ'երթայ: Բագրատն ու եղբայրը՝ Ռաֆայէլը կ'որոշեն Ալեքսանդրապոլ վերադառնալ: Երկու եղբայրները ճամբայ կ'ելլեն եւ կը հասնին Ինճէտէրէ քրքական գիւղը, որու տուներէն հաց կը մուրան իրենց անօթութիւնը մասամբ մը գոհացնելու համար: Վերջապէս կը հասնին Ալեքսանդրապոլ եւ «Քազաչիյ Փոսթ»ի որբանոցին մէջ կը միանան Ճաւահիր Խանումի խումբին:

1922-ին, որբանոցին ղեկավարութիւնը քառասունական մանչ եւ աղջիկ որբեր կը զատէ ու զանոնք կը տանի Թիֆլիս՝ հոնկէ Ամերիկա ղրկելու համար: Բագրատը վերջին վայրկեանին չ'ուզեր մեկնիլ՝ ընտանիքին մնացեալ անդամները անտէր չձգելու համար: Ան Ռաֆայէլի հետ միասին փախուստ կու տայ:

Բագրատ սկիզբը իր եղբօր հետ թափառական կեանք մը կը վարէ, մինչեւ որ իր մօրը կը միանայ: Անոնք Խորհրդային Հայաստան կը հաստատուին:

16) Ռաշիտ Կարիկի Մանուկեան (1876-1969) «Յուշեր Իմ Կենսագրութիւնից» (էջ 249-252):

Ռաշիտ Կարիկի Մանուկեանը ծնած է Վասպուրականի Շատախի գաւառի Թաղ աւանին մէջ, 1876-ին: Փոքր տարիքին մայրը կը մահանայ: 1893-ին Ռաշիտ Կաքաւ անունով աղջկայ մը հետ կը նշանուի եւ նոյն տարի ալ կ'ամուսնանան: Ան սուտ ամբաստանութիւններով երեք տարի կը բանտարկուի:

5 Մայիս 1896-ին կը սկսի հայոց կոտորածը: Վանի Այգեստան թաղամասին երիտասարդութիւնը երեք օր ինքնապաշտպանական կռիւներ կը մղէ թուրքերուն դէմ: Երեք օր ետք հայ տղաքը փամփուշտի պակասի պատճառով կը նահանջեն դէպի Պարսկաստան: Օսմանցի կուսակալը քրտական Մազրիկ ցեղի *աշիրէթ*ապետ Շարաֆ պէկին կը հեռագրէ, լուր տալով թէ հայ ֆետայիները դէպի Պարսկաստան իրենց ճամբուն վրայ են: Շարաֆը իր աւազակներով Խանասորի դաշտին մէջ 150 հայ երիտասարդ կը կոտորէ:

Շատախը բոլորովին սեւ մոխիր դարձած էր: Շատախի ժողովուրդը վերակառուցման աշխատանքին կը լծուի:

1915-ի գարնան Շատախի Թաղ աւանը կատաղի կռիւներ կը մղէ թուրքերուն դէմ: 46-րդ գիշերը թուրքերը փախուստ կու տան եւ հայ կամաւորներն ու ռուսական բանակը կը մտնեն Թաղ: Մայիս եւ Յունիս ամիսները խաղաղ կ'անցնին: 1915-ի Յուլիսին ռուսերը կը նահանջեն: Հայերը կը հետեւին ռուսերուն՝ նոր կոտորածներէ խուսափելու համար: Ռաշիտ Մանուկեան Երեւան կը հաստատուի:

17) Պօղոս (Ստեփան) Սարգիսի Կոստանեան (1885-1966) «Մի Կեանքի Պատմութիւն» (էջ 253-258):

Պօղոս Սարգիսի Կոստանեանը (Քէօսբէնեան) ծնած է Փոքր Ասիոյ Սիվրիհիսար քաղաքը, 1885-ին: Ունէր եղբայր մը եւ քոյր մը՝ Կոստան եւ Ազնիւ: 1893-1903-ին Պօղոս կը յաճախէ Սիվրիհիսարի Ներսէսեան Վարժարանը: Շրջանաւարտութենէն անմիջապէս ետք կը դասաւանդէ նոյն դպրոցին մէջ: 1911-ին կ'ամուսնանայ Մարիցա Ճենտերեճեանի հետ: 1914-ին քաղաքին տղամարդիկը ընդհանուր զօրակոչին կ'ենթարկուին: Կոստանը բանակ կ'երթայ, իսկ Պօղոսը փրկագին *(պէտէլ)* վճարելով՝ բանակային ծառայութենէ զերծ կը մնայ:

Կոստանեանները 6 Օգոստոս 1915-ին ընտանեօք կը բռնագաղթուին: Պօղոս Ճենտերեճեաններու եւ ուրիշ գաղթականներու ընկերակցութեամբ շոգեկառքով Էսկիշէհիր եւ ապա Աֆիոն Գարահիսարի մօտ Չայ կայարանը կը հասնի: Հոս վրաններու տակ կը մնան մինչեւ Դեկտեմբեր: Բռնագաղթեալները թրքացնելու նպատակով զանոնք թրքական գիւղերու մէջ կը բաժնեն՝ 100 տնուոր գիւղին տասը հայ ընտանիք: Ուրիշ ինն ընտանիքներու հետ, Պօղոսի ընտանիքին կը վիճակուի Պազարաղաճ գիւղը, ուր անոնք ձմեռը կ'անցընեն հիւղակներու մէջ՝ մեծ զրկանքներ կրելով: Վճարուած փրկագինն անտեսելով, թուրքերը 1916-ի գարնան բոլոր այրերը կը զինուորագրեն: Պօղոս, ստիպուած, հայրը, մայրը, քոյրը եւ աղջնակը թողելով, բանակ կ'երթայ:

Պօղոս թրքագէտ ըլլալուն, տասնապետի զինուորական աստիճանին կ'արժանանայ եւ գունդի գրագիր-մատակարարի պաշտօնը կը ստանայ Անգարայի մէջ: 1918-ի Յունուարին ան տեղեկութիւն կը ստանայ, որ գունդին բոլոր հայ զինուորները անզէն վիճակով ռազմաճակատ պիտի ղրկեն՝ զանոնք ոչնչացնելու նպատակով: Ան փախուստ կու տայ եւ մինչեւ 1918-ի Հոկտեմբերը՝ մինչեւ զինադադարը, Պոլսավատին կոչուող վայրին մէջ իրեն ծանօթ թուրքի մը մօտ կ'ապաստանի:

Պատերազմը դադրելէ յետոյ, Պօղոս Կոստանեան 1918-ի Նոյեմբերին Սիվրիհիսար կը վերադառնայ: Շատ տուներու կողքին, անոր տունն ալ քանդուած էր: Քաղաքին հայերը հետզհետէ կը վերադառնան եւ դպրոցն ու եկեղեցին կը վերաբացուին: Պօղոս Կոստանեանը դպրոցի տնօրէնի պաշտօնը կը ստանձնէ մինչեւ 1921: Յոյն-թրքական պատերազմը կը սկսի: Քեմալական թուրքերը Սիվրիհիսարի հայ տղամարդիկը, այդ թիւին՝ Պօղոսը, կը հաւաքեն եւ ուրիշ քաղաքներու հայ երիտասարդներուն հետ միասին կ'աքսորեն: Խումբը 500-600 հոգիէ կը բաղկանար: 20 Յուլիս 1921-ին խումբը Սիվրիհիսարէն

դուրս կու գայ: Անոնք որոնք չէին կրնար քալել հիւանդութեան պատճառաւ, կողոպտուած վիճակով ճամբան կը մնային եւ վայրի գազաններուն կեր կը դառնային:

Անցնելով Հայմանա քաղաքէն, Պոյալու եւ Ապազլը գիւղերէն, Պալէ քաղաքէն, ուրիշ մէկ Պոյալու գիւղէն (երկու հատ Պոյալու գիւղ կայ), Քեսկին-Մատէն քաղաքէն, Ղավրղվլը եւ Սեքիլի գիւղերէն, կ'ընթանան դէպի հիւսիս-արեւելք: Թրքական պետութիւնը հայ զինուորներուն ուտելիք չէր տար: Դրամ ունեցողը ինք կը գնէր եւ իր ընկերներուն ալ կ'օգնէր: Ասկէ բացի, հայ զինուորները իրենց վրայ պահապան կարգուած թուրք զինուորներն ալ կերակրելու ստիպուած էին:

Խումբը կը հասնի Եոզկաթ, ուր Պօղոս կը գտնէ իր եղբայրը՝ Կոստանը, որ փուռի մը մէջ կ'աշխատէր: Հոս թուրքերը չեն թողուր որ կենան, այլ ճամբան շարունակել տալով՝ Քէօհնէ անունով գիւղ մը եւ ապա Ճենիկ կը հասնին: Եւ այսպէս ճամբան կ'երկարի մինչեւ Սեբաստիա, Մալաթիա, Ատըեաման... Աքսորականները տարագրութեան բոլոր դառնութիւնները կը ճաշակեն: Ապա ետ հարաւ իջնելով զանոնք կը տանին Տիգրանակերտ, ուր *ամելէ թապուրի*ին կը միացնեն: Այնուհետեւ Սեւերակ, ապա Եդեսիա կը հասնին: Ողջ մնացած հայ զինուորներուն կ'արտօնեն Հալէպ երթալ: Անոնք ապա Թրիփոլի (Լիբանան) եւ Պէյրութ կ'երթան:

1923-ին Պօղոս Կոստանեանը Սալոնիկ (Յունաստան) կ'անցնի: Նոյն տարին անոր կինը եւ դուստրը Կ. Պոլսէն Սալոնիկ կու գան եւ ընտանիքը կը վերամիաւոյ: 1947-ին Պօղոսը ընտանեօք Խորհրդային Հայաստան կը հայրենադարձէ:

18) Վաղինակ Սահակի Աւետիսեան (1907-1978) «Իմ Սիրելի Երեխաներին, Թոռնիկին» (էջ 259-277):

Յուշագրողը ծնած է Կաղզուան, 1907-ին: Հօրական մեծ հօր անունը Տէր Արթինենց Սագօ եղած է: Հայրը իրենց այգիին պտուղները անասուններու վրայ բեռցուցած կը տանէր եւ կը վաճառէր: Բայց հայրը 1910-ին կը մահանայ, եւ Վաղինակ կը մնայ իր Մուշեղ հօրեղբօր քով, որ կնոջ՝ Վարդանոյշի հետ լաւ հոգ կը տանին անոր:

1917-ի Փետրուարին ամբողջ Կաղզուանը կը բռնագաղթուի: Ժողովուրդը Կարս կը հասնի: Վաղինակ իր հօրեղբայրներուն ընտանիքներուն հետ շոգեկառքով Ալեքսանդրապոլ կ'ուղղուի: Ճամբուն վրայ շոգեկառքէն վար կ'իջնեն եւ կը սկսին քալելով յառաջանալ: Անոնք սայլերով կը հասնին Ալեքսանդրապոլ, ապա կ'անցնին Ղարաքիլիսա: Հոն Վաղինակ իրենց կովերը կ'արածէ: Թուրքերը հոս ալ կը մօտենան եւ հայ գաղթականները շոգեկառքով Անիով դէպի Թիֆլիս կ'երթան: Ճամբուն վրայ թուրքերը կը կրակեն: Ոմանք կը սպանուին: Շատ քիչ ժամանակ Թիֆլիս կը մնան, ապա կ'անցնին Վլատիկավկազ: Քանի մը օր ետք անոնք Ռասչեւոտքա գիւղը կ'երթան:

1919-ի Յունիսին Վաղինակ Կաղզուան վերադարձի ճամբան կը բռնէ Մուշեղ հօրեղբօր ընտանիքին հետ: 15 Օգոստոսին անոնք Կաղզուան կը հասնին: Հոս հազիւ ամիս մը չունչ քաշած՝ կը սկսի երկրորդ գաղթը (Վաղինակ Աւետիսեան հաստատապէս կ'սխալի. թրքական զօրքերը Կաղզուանը վերստին գրաւեցին ոչ թէ 1919-ին, այլ՝ 1920-ի հայ-թրքական աշնանային պատերազմի ընթացքին՝ Սեպտեմբերի կէսերուն – խմբ.): Եթէ Վաղինակն իր հարազատներով առաջին անգամուն Ալեքսանդրապոլ գաղթած էր, երկրորդին ուղղակի դէպի Ռասչեւոտքա (Ռուսաստան) կը գաղթեն: Զանազան վայրեր երկար թափառումներէ ետք, Վաղինակ վերջապէս Երեւան կը հաստատուի:

19) Արմենակ Մանուկի Ամրիկեան (1887-1975) «Արդեօք Կը Տեսնե՞ն Լոյս Աչքով Ազատ Հայաստան (Թող Յիշեն Մեր Ոգմայ Նոր Երիտասարդներ Եւ Սերունդներ)» (էջ 278-362):

Արմենակ Մանուկի Ամրիկեանը ծնած է Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ զուտ հայաբնակ գիւղին մէջ, 1887-ին (այս գիւղը միաժամանակ կը մտնէ Բարվարի գաւառին մէջ: Բարվարը նախապէս Աղձնեաց Աշխարհի կը կոչուէր): Ոգմ

գիւղը Մոկս քաղաքէն ուղիղ գիծով 17 քլմ. հարաւ-արեւմուտք կը գտնուի, իսկ Բարվար կառավարչանիստ քաղաքէն՝ 22 քլմ. հիւսիս-արեւելք: Ոզմի եւ շրջակայ գիւղերուն կեդրոնը Խասխեր *գայմագամ*անիստ աւանն էր: Բարվարի գաւառի բնակչութեան 75 առ հարիւրը քիւրտ էր, իսկ մնացածը՝ հայ եւ ասորի: Ոզմ գիւղը դաշտային է: Շուրջը այգիներ են: Արեւելքէն՝ Մոկաց ծաղկաւէտ գաւառն է, հարաւը՝ 3000 մեթր բարձրութիւն ունեցող Կանչա լեռը կը գտնուի, իսկ հիւսիսը՝ Վանքեր հոչակաւոր սարը: Հեղինակը Ոզմ գիւղին մասին ուրիշ լայն տեղեկութիւններ կու տայ:

Ոզմի վրայ իշխող քիւրտ աղաները եւ մանաւանդ Մուսթաֆա աղան կը կեղեքէին թէ՛ հայերը եւ թէ՛ քիւրտերը: Աղաները թոյլ չէին տար, որ հասարակ ժողովուրդը ցորեն ցանէ եւ հաց պատրաստէ, ուստի ժողովուրդը միայն կորեկով կը բաւարարուէր: Հասօ անունով ուրիշ քիւրտ աղա մը, իր կողմնակիցները հաւաքելով, Մուսթաֆա աղային դէմ կ'ելլէ: Կռիւը կը տեւէ քանի մը օր, որու ընթացքին Մուսթաֆայի որդին՝ Ջահվարիկը կը սպաննուի: Մուսթաֆա Ջահվարիկի քիւրտ ծառաներէն խեղճ երիտասարդ մը կը սպաննէ եւ զայն իր որդւոյն հետ կը թաղէ, որպէսզի իր զաւակը առանձին չմնայ գերեզմանին մէջ...

Հայ գիւղացիները կը դիմեն Բաղէշի *վալի*ին, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին եւ ուրիշ տեղեր՝ ցորեն ցանելու եւ հաց պատրաստելու իրաւունք ստանալու համար: Վերջ ի վերջոյ, անոնք իրենց ուզածը կը ստանան: Հայերը գիւղին հողերը համայնական ձեւով կը բաժնեն գիւղացիներուն միջեւ:

Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակումը 1908-ին՝ որեւէ ազդեցութիւն չ'ունենար Բարվարի, Սղերդի եւ Կարճկանի վրայ, մանաւանդ Մուսա պէկի ոտնձգութիւններուն առջեւ (նկատի ունի նաեւ Կիլիկիոյ Աղէտը 1909-ին):

1909-ի Մայիսին քիւրտ աղաները յարձակում կը գործեն Ոզմի վրայ, պատճառաբանելով թէ հայերը ռուսական զէնքեր ստացած են: Հեղինակը մանրամասնօրէն կը պատմէ այս կռիւներուն մասին: Յաջորդ տարիներուն կը կրկնուին ընդհարումները: Արմենակ դրուագներ կը նկարագրէ այդ հերոսական մարտնչումներէն: Այդ հերոսներէն մէկը Ասպօն է, որ կը յաջողի Կեցանի Մուսա պէկ աղան սպաննել եւ ոզմեցիները քիչ

մը շունչ կ'առնեն: 1915-ին Ոզմի հայերը Մոկս կը բռնագաղթուին: Թուրքերը Ոզմի բնակիչներուն դէմ ատելութեամբ կը լեցուին: Գիւղացիներէն ոմանք Վան ապաստանած էին, ուրիշներ, զէնքը ձեռքին, զանազան վայրերու մէջ կը կռուէին, իսկ երրորդ մաս մը անպաշտպան մնացած էր: Քաջարի հայդուկները թուրքերուն դէմ կը կռուէին: Ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներէն Վարդանի եւ Ասպոյի նման, ոզմեցի Լաթօն ալ կը նահատակուի: 1915-ի Ապրիլի կռիւներէն զերծ կը մնայ Մոկս գաւառը, ուր յաւորդ ամիս կը մտնեն հայ կամաւորները ռուսական բանակին հետ: Այդ օրերուն սաստիկ ջարդեր տեղի կ'ունենան Բաղէշի գաւառին մէջ եւ բաղէշցի հայերը մեծ վնասներ կը կրեն: Արմենակը համագիւղացիներուն հետ կը յաջողի Մոկս ապաստանիլ: Ան Մոկսի ոզմեցիները Ոստան կամ Հայոց Ձորի գիւղերը կը փոխադրէ: Այդ շրջաններուն մէջ ներկայ էին հայ կամաւորներն ու ռուսական բանակը: Հայերը քիչ մը ազատ շունչ կ'առնեն: Սակայն, Յուլիսին կը սկսի ռուսական նահանջը եւ հայ գաղթականները անոնց կը հետեւին:Արմենակի հարազատները ապահով վիճակի մէջ էին: Արմենակ սիպերիացի քազաքներու վաշտին կը միանայ ու երկար ճամբորդութենէ մը ետք Արեւելեան Հայաստան կը հասնի: Անոր հարազատները Նոր Պայազիտի Ղշլաղ գիւղը կ'ապաստանին: Արմենակ անոնց կը միանայ:

Օր մը երբ Արմենակը Նոր Պայազիտէն Երեւան կ'երթայ, հոն իրեն ծանօթ ռուս հարիւրապետ Շոլոխովին կը հանդիպի: Վերջինս իրեն կ'առաջարկէ եօթներորդ վաշտին միանալ իբր կամաւոր: Տուն վերադառնալէ ետք Արմենակին լուր կու գայ էջմիածին, թէ հարկաւոր է ներկայանալ եօթներորդ վաշտին:

Արմենակ ռուսական բանակին միանալով դէպի Վան կ'ուղղուի: Ճամբուն վրայ, Խնուսի մէջ, թուրքերուն դէմ կռիւ կը մղեն: Զանազան քաղաքներէ եւ գիւղերէ անցնելէ յետոյ, Արմենակ կը միանայ Անդրանիկ Ջօրավարի բանակին, որ 1916-ի Փետրուարին կ'ազատագրէ Բաղէշը: Աւելի ուշ, Անդրանիկը գաղթող վասպուրականցիներուն մեծ օգնութիւններ կը հասցնէ դէպի Պարսկաստան իրենց ճամբուն վրայ:

Յուշագրութեան վերջաւորութեան Արմենակ Ամրիկեան Ոզմ գիւղը կը յիշէ անձկագին կերպով եւ գալիք սերունդներուն կը յորդորէ չմոռնալ զայն...

Ռոզմարի Յարութիւնեան-Քոհէն, «Վերապրած Խոյեցի Արուսեակը», պարսկերէնէ թարգմանեց՝ Արա Յ. Աւանէսեան, խմբագիր՝ դոկտ.-փրոֆ. Սամուէլ Մուրատեան, «Լիմուշ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2011, փոքր չափի 224 էջ:

Հայկական պատմագիտութեան եւ առհասարակ հայկական միջավայրին մէջ տարածուած թիւրիմացութիւն է, թէ 1915-1918 թուականներուն թուրքերու իրագործած Մեծ Եղեռնը կատարուած է Հայաստանի արեւմտեան հատուածին եւ Օսմանեան Կայսրութեան գերիշխանութեան տակ գտնուած միւս տարածքներուն մէջ միայն: Իրողութիւնը, սակայն, այն է, թէ թուրքերը հայերը բնաջնջած են հոն, ուր կոխած է թուրք ասքեարին պիղծ ոտքը, այդ շարքին՝ Հայաստանի արեւելեան հատուածը, Վրաստանի զանազան շրջանները եւ Պարսկահայքը, որ այդ տարիներուն եւ առ այսօր կը գտնուի պարսկական գերիշխանութեան տակ: Ինչպէս իրաւացիօրէն կը նշէ ներկայացուող գիրքին հեղինակը «Նախաբան»ին մէջ, «Քիչ թուով մարդիկ են տեղեակ այն իրականութեան մասին, որ օսմանցիները այդ եղեռնը իրականացրել են ոչ միայն իրենց երկրում (օսմանցիներու «երկրի»ն մեծագոյն մասը ուրիշ ժողովուրդներու հայրենիքներն էին – խմբ.), այլ եւ հարեւան երկրների հողի վրայ (Պարսկահայքը «հարեւան երկրի հող չէ», այլ՝ հայոց հայրենիքի՝ Հայաստանի անբաժանելի մասը – խմբ.): Մէկ խօսքով, թուրքերու կողմէ հայոց բնաջնջումը կատարուած է նաեւ հայոց հայրենիքի՝ Հայկական Լեռնաշխարհի անխտիր բոլոր հատուածներուն մէջ՝ առանց որեւէ

բացառութեան, ինչ որ յաւելեալ ապացոյց է, թէ հայաջնջման ծրագիրի վերջնանպատակը հայութիւնը վերացնելն էր իր հազարամեակներու հայրենիքին մէջ, գերծրագիր մը, զոր այսօր ալ կը շարունակուի անկասելի թափով:

Ստորեւ ներկայացուող յուշագրութիւնը աղաղակող վկայութիւն մըն է Պարսկահայքի մէջ թուրքերու կատարած հայոց ցեղասպանութեան մասին:

Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանը ծնած է Խոյ, 1899-ին: Երէց եղբայրը կը կոչուէր Նիքոլա, իսկ իրմէ կրտսեր կայինն Զարուհի քոյրն ու Աղասի եղբայրը: Հայրը Ռուսիա կ'երթեւեկէր առեւտրական գործերով, իսկ մայրը տնային տնտեսուհի էր: Միհրանեանները տան կից ունէին պտուղներու եւ բանջարեղէնի հողամաս մը, զոր կ'ապահովէր իրենց տան սննդեղի կարիքներուն մեծ մասը:

Նիքոլան 13 տարեկանին կը սկսի հօրը օգնել: Տարի մը ետք ան իր հօր հետ կը ճամբորդէ: Ամէն անգամ, որ Նիքոլա կը վերադառնար ճամբորդութենէն, Արուսեակին նուէր կը բերէր: Օր մը Նիքոլա Ռուսիայէն առանձինն, առանց հօր կը վերադառնայ՝ տխուր եւ մտահոգ վիճակի մէջ: Քիչ ետք կը պարզուի, թէ հայրը հոն հիւանդացած ու մահացած էր: 1910-ին, Նիքոլա Միհրանեան կ'ամուսնանայ խոյեցի հայ առեւտրականի մը դստեր՝ Վարդուհիին հետ:

Նիքոլայի աներոջ կարգադրութեամբ, Արուսեակը 12.5 տարեկանին կ'ամուսնացնեն Եփրեմ Հայրապետեան անունով խոյեցի երիտասարդի մը հետ, որ հարուստ ընտանիքի զաւակ էր եւ Ռուսիոյ Արմաւիր քաղաքին համալսարանը նոր աւարտած էր:

Արուսեակն իր ամուսնութեամբ երջանիկ էր, օրերը խաղաղ ու քաղցր կ'անցնէին: Ան լաւ կը յիշէ, թէ Եփրեմն ու աները տան մէջ հայ ֆետայիներու հետ ժողովներ կը գումարէին, որոնց իր ներկայ ըլլալն արգիլուած էր: Արուսեակ կը գիտակցէր, թէ իրենց տունէն դուրս վիճակը տան ներսի նման այդքան ալ խաղաղ չէր. արդարեւ, թուրքերը Պարսկահայքի կարգ մը շրջանները մտած էին:

Եփրեմ եւ Արուսեակ Հայրապետեաններ կը բախտաւորուին աղջիկ զաւակով մը, զոր Լուսիկ կը կոչեն: Երբ կը ծագի Ա. Համաշխարհային Պատերազմը, ամբողջ ընտանիքը կը տեղափոխուի Հայաստանի արեւելեան հատուածը՝ ազգականներու քով: Հոն Լուսիկը կը հիւանդանայ ու կը մահանայ, մինչ Արուսեակ երկրորդ զաւակով յղի էր: Ան կը ծննդաբերէ դարձեալ աղջնակ մը՝ Լիանան:

Եփրեմ Դաւրէժէն (Թաւրիզէն) Ատրպատականի Հայոց թեմի Առաջնորդ Ներսէս Արք. Մելիք-Թանգեանէն կը ստանայ հեռագիր մը, որով ան Եփրեմէն կը պահանջէր իսկոյն գալ Պարսկաստան: Օսմանցիք Պարսկաստանէն հեռացած էին: Տեղական կառավարութիւնը բոլոր հայկական դպրոցները փակած էր: Եփրեմ ընտանեօք Խոյ կը վերադառնայ:

Եփրեմ Հայրապետեան Խոյի մէջ քաղաքական ժողովներ կը գումարէր, սակայն այդ մասին որեւէ բան չէր ըսեր Արուսեակին: Ան ամբողջովին նուիրուած էր ազգային գործերուն: Ժողովներուն մէկ մասը տեղի կ'ունենար նաեւ Հայրապետեաններու տան մէջ: Արուսեակի ականջին լուր կը հասնի, թէ խումբ մը հայեր տեղահանուած ու կոտորուած են: Այդ պահուն, յայտնի կուսակցական գործիչներ Կարօն ու Քեռին իրենց տան մէջ կը գտնուէին: Օր մը, Եփրեմ Հ. Յ. Դ.ի հրահանգով Խոյի մարտունակ հայ երիտասարդները կը հաւաքէ քաղաքին հայ բնակչութիւնը պաշտպանելու համար: Անոնք կը սպասեն Զօր. Անդրանիկի զինեալ ոյժերուն:

Թուրքերը որոշած էին յարձակիլ Խոյի վրայ եւ գրաւել զայն: Լուրեր կը հասնին, թէ թուրքերը Հայաստանի արեւմտեան հատուածներուն մէջ հայեր կոտորած են եւ քաղաքներ ու գիւղեր աւերած: Հիմա անոնք, օգտուելով Պարսկաստանի շահական իշխանութեան տկարութենէն (1906-1912 թուականներուն տեղի ունեցած էր Պարսկական Յեղափոխութիւնը, զոր զգալիօրէն տկարացուցած էր պետութիւնը եւ վերջ դրած Մեհմէտ Ալի շահ Ղաճարի միահեծան իշխանութեան – խմբ.), մըտադրած էին Պարսկահայքի հայերը կոտորել: Այդ օրերուն, հայ երիտասարդներ Եփրեմի քով կու գային եւ գաղտնի ու երկարատեւ խօսակցութիւններ կ'ունենային իրարու հետ:

Օր մը, Եփրեմենց ծանօթներէն Պանաֆշէ անունով հայ կին մը կու գայ իրենց մօտ եւ Զօր. Անդրանիկի մասին կը պատմէ: Ան կը յայտնէ, թէ Անդրանիկը Խոյի մօտերը կը գտնուէր եւ թէ ան իր ոյժերով քաղաքը պիտի մտնէր՝ տեղւոյն հայերը պաշտպանելու համար: Արդարեւ, քաղաքը վտանգաւոր կացութեան մէջ էր: Շատ չանցած, Եփրեմի իսլամ մէկ բարեկամը՝ Հէքիմ Էֆթեխարը Եփրեմն ու անոր ընտանիքը կը տանի իր տունը՝ իբրեւ աւելի ապահով վայր մը անոնց համար: Հայրապետեանները Էֆթեխարի տան նկուղը կը պահուըտին:

Թուրքերը Խոյ կը մտնեն եւ հայոց տուներուն վրայ կը յարձակին ու այրերը կ'առեւանգեն: Պարսկաստանի կառավարութիւնը ոչ մէկ ճիգ կը թափէ հայերը պաշտպանելու համար: Անոր համար բաւ էր, որ վարչակարգը զերծ մնար թուրքերու ուղղակի վնասէն... «Ղաճարներու թագաւորութեան վերջին արքան (Ահմէտ շահ Ղաճար – խմբ.) բարօր կեանք մը կ'ապրէր իր հարեմին մէջ եւ իր տիրապետութեան տակ ապրող մուսուլման ազգաբնակչութեան վիճակին բնաւ կարեւորութիւն չէր տար, ալ ո՞ւր մնաց հայութեան ճակատագիրը»,- կը գրէ Ռոզմարի Յարութիւնեան-Քոհէնը:

Խոյի հայութեան վիճակը ողբերգական էր: Հայ կանայք ժամերով ուտելիքի կը սպասէին շուկային մէջ, համաճարակներ տարածուած էին եւ տարեցներ ու մանուկներ կը մահանային մեծ թիւով: Քարեացակամ իսլամներ գեղեցիկ հայուհիները իրենց տուները կը տանէին՝ զանոնք չար աչքերէն թաքցնելու համար: Թուրք *ասքեար*ները հայ կիներ ու աղջիկներ կ'առեւանգէին, կը բռնաբարէին ու կը սպաննէին: Թուրքերու քաղաք մուտքին օրը ձերբակալուած հայ տղամարդիկը լեռներու մէջ ջարդուած էին:

Արուսեակ Հէքիմ Էֆթեխարէն կ'իմանայ, թէ թուրքերը իրենց տունը մտած են եւ Եփրեմի հայրը սպաննած, մայրն ալ պազար տարած ու տան բոլոր թանկարժէք իրերն ու գոյքերը՝ գողցած: Կարեւորը այն էր, թէ Զօր. Անդրանիկը ողջ էր եւ կը ծրագրէր Խոյն ազատագրել թուրք բռնագրաւիչներէն: Անդրանիկի ոյժերը Խոյի ուղղութեամբ կը յառաջանային: Իր ճամբուն

վրայ, Անդրանիկ Խոյի մօտակայքը գտնուող Վար գիւղին հայերը կ'ազատէ թուրքերուն ձեռքէն, որու համար ալ ան կ'ուշանայ Խոյ մտնելու: Խոյի հայերն արդէն կոտորուած էին...

Օր մը, երբ Արուսեակը պատուհանէն դուրս կը նայէր, հայ երիտասարդի մը ու անոր յղի կնոջ թուրքերու կողմէ չարչարուիլը կը տեսնէ: *Ասքեար*ները զանոնք բռնած էին եւ թոյլ չէին տար, որ Հեքիմ Էֆթեխարի տունն ապաստանին: *Ասքեար*ներէն մէկը կնոջ ուռած որովայնին կը հարուածէր անընդհատ... Այդ պահուն, ուրիշ *ասքեար* մը թուրով կը ճեղքէ որովայնը հէգ հայուհիին, որ տեղւոյն վրայ կը մահանայ իր իսկ արեան ճապաղիքին մէջ...

Այս դէպքէն քանի մը օր ետք, *ասքեար*ները Հեքիմ Էֆթեխարի տունը կը մտնեն եւ Եփրեմին համար իբրեւ թաքստոց ծառայող ներքնայարկին դուռը թակելով՝ անոր յանձնուիլը կը պահանջեն: Քիչ ետք, Եփրեմ կը բանայ ներքնայարկին դուռը եւ ճակատը բարձր բռնած՝ կը կանգնի *ասքեար*ներուն առջեւ: Տմարդի թուրքերը անոր վրայ կը կրակեն եւ տեղնուտեղը կը սպաննեն զայն, ապա անոր դիակը իրենց հրամանատարի ձիուն պոչին կապելով՝ քարշ կու տան... Այս նախճիրին ի տես, Արուսեակ կ'որոշէ իր կեանքին վերջ տալ՝ մօտը պահած թոյնը ընդունելով: Պահիկ մը ան կը մտածէ թունաւորել նոյնիսկ դստրիկը, սակայն կը հրաժարի այդ միտքէն, յոյս ունենալով, որ Էֆթեխարին քով պահ դրուած իրենց ոսկեղէն-զարդեղէնով, անոր ընտանիքը լաւ խնամք կը տանի Լիանայիին: Հեքիմ Էֆթեխարի կանայք կը հաւաքուին ուշքը կորսնցուցած Արուսեակին շուրջ եւ զանազան դեղեր կը խմցնեն անոր՝ ստիպողաբար: Արուսեակ վերջապէս կը սթափի եւ մահէն կը փրկուի: Եւ այսպէս, Արուսեակ կ'այրիանայ երբ տակաւին 18 տարեկան էր...

Արուսեակն ու Լիանան կ'ապրին Հեքիմ Էֆթեխարի պաշտպանութեան տակ: Օր մը թուրք զինուոր մը կը ներկայանայ Էֆթեխարին եւ անկէ կը պահանջէ Արուսեակը՝ զայն բրքական զօրքի հրամանատարին քով հարցաքննութեան համար: Էֆթեխար կը հանգստացնէ Արուսեակը, թէ ամէն ինչ

լաւ պիտի ընթանայ եւ թէ հարցաքննութենէն ետք իր տունը պիտի վերադարձուի:

Թուրք հրամանատարը կ'ըսէ, թէ Եփրեմը հարուստ էր, եւ Արուսեակէն կը պահանջէ յայտնել ամուսնոյն պահած ոսկիներուն տեղը: Արուսեակ կը պատասխանէ, թէ ինք ոչ մէկ բան գիտէ այդ մասին եւ իր որբուհիին հետ այրի մնացած ըլլալով, չի գիտեր, թէ ինչպէս պիտի խնամէ զայն: Հրամանատարը Արուսեակը տուն կը ղրկէ: Հոս Հեքիմ Էֆթեխարը Արուսեակէն կ'իմանայ, թէ ըստ թուրք հրամանատարին՝ վերջինս բարեկամ է Էֆթեխարին: Հեքիմ Էֆթեխարը ամօթէն կը կարմրի... Կը պարզուի, թէ Հեքիմ Էֆթեխարը իր ընտանիքին ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար, Եփրեմի թաքստոցը մատնած էր թուրքերուն... Սակայն, Էֆթեխար կը շարունակէ բարեացակամ վերաբերմունք պահպանել Արուսեակի ու Լիանայի նկատմամբ:

Արուսեակի եղբայրը՝ Նիքոլաս, Ռուսիայէն կը վերադառնայ եւ Դաւրէժ կը հաստատուի: Հեքիմ Էֆթեխար տեղեակ էր այս փաստէն, ուստի իր պատսպարեալները իրենց հարազատին քով կ'ուզէ ղրկել:

Էֆթեխար Արուսեակը ապահով կերպով Դաւրէժ հասցընելու համար, կ'առաջարկէ իր ճորտերէն մէկուն՝ Ալիի եւ Արուսեակի միջեւ կեղծ ամուսնութիւն կնքել տալով, հայ այրին ու անոր որբուհին Դաւրէժ հասցնել: Էֆթեխար Արուսեակի՝ իրեն քով ձգած ոսկիներէն մեծ գումար մը վերցնելէ յետոյ, մնացեալը կը վերադարձնէ հայուհիին՝ պատճառաբանելով, թէ վերցուցած գումարը իր տան մէջ Արուսեակի ու Լիանայի կեցութեան համար իր կատարած ծախսերուն գումարն է...

Արուսեակը Լիանան իր մէջքին կապած եւ ձիու վրայ նստած, Ալիին հետ ճամբայ կ'իյնայ դէպի Դաւրէժ: Ճանապարհին, Արուսեակն ինքզինք բնութեան հետ ընտելացած կը զգայ, եւ իր ցաւը կոտտալով, իր խօսքերը թուրքերուն հասցէագրելով՝ ինքն իրեն կը մրմնջէ. «Դուք մտածում էիք, որ փակել էք Հայոց Հարցը, դուք մեզ չարչարեցիք, բռնաբարեցիք, մեզ թալանեցիք ու մեր տղամարդկանց նահատակեցիք, բայց

մենք չկորցրինք մեր հաւատքը Աստծու եւ կեանքի հանդէպ, ու հիմա այստեղ ենք: Մենք ձեր ոճիրների ու այլանդակութիւնների ականատեսն ենք, չէ՞ք զգում: Ապագայում հատուցումը, զղջումն ու ցաւակցումը միակն է, որ սպասում եմ ձեզանից»:

Շաբաթ մը լեռներու եւ ձորերու միջով Ալիին ընկերակցութեամբ ճամբորդելով, Արուսեակն ու Լիանան կը հասնին Դաւրէժ եւ կ'ուղղուին քաղաքի հայկական եկեղեցիներէն մէկը: Երբ Արուսեակը քահանային հարց կու տայ իր եղբօր՝ Նիքոլայի մասին, Տէր Հայրն իսկոյն կը հասկնայ, թէ իր դիմաց կանգնողը նահատակ Եփրեմի այրին է: Քահանան անոնց կը բացատրէ Նիքոլայի տան հասցէն: Քիչ ետք, Արուսեակն ու Լիանան կը միանան իրենց հարազատներուն: Նիքոլայի տան մէջ, Արուսեակ իր հարազատներէն կ'իմանայ իր բոլոր ազգականներուն ապրած ողբերգութեանց մանրամասնութիւնները:

Քանի մը օր ետք, Նիքոլայի կինը՝ Վարդուհին Արուսեակը հայ տարագիր գաղթականներու կեդրոնը կը տանի՝ անոր համար գործ ճարելու: Արուսեակ աննշան օրավարձով մը կ'ընդունուի գործի եւ աշխատավայրին կից սենեակ մը կը վարձէ:

Գաղթականներու բազմութեան մէջ կային տարեց կիներ ու այրեր, որոնք ոչ ոք ունէին: *Ասքեար*ները բռնաբարած էին հայ կոյսեր, որոնք այդ յարաբերութենէն ծնած զաւակներն իրենց հետ բերած էին:

Արուսեակին քոյրը՝ Զարուհին ալ կ'ապրէր Նիքոլայի տան մէջ: Ան յաճախ քրոջը կ'այցելէր եւ իր գլուխէն անցածներն անոր կը պատմէր: Զարուհի Խոյի մէջ իր հօրեղբօր տունը կը մնար: Օր մը *ասքեար*ները յանկարծ տան բակն ու պարտէզը կը խուժեն: Զարուհին ծառի մը ետեւը կը պահուըտի, իսկ հօրեղբօր զաւակները դէպի տուն կը վազեն: Չինուորները չեն նկատեր Զարուհին, որ երբ գիշերը կը մօտենայ, քունի կ'անցնի: Առտուն երբ կ'արթննայ, Զարուհի տուն կը մտնէ եւ հօրեղբօր տղաքը իրենց ոտքերէն կախուած կը գտնէ: Տղոց մարմինները կապուտցած էին, իսկ հօրեղբօր աղջիկը գետինը պառկած էր անշնչացած, իսկ անոնց ծնողաց հետքը բնաւ

չկար: Այդ պահուն, դրացին տուն կը մտնէ, կը մօտենայ Զարուհիին եւ զայն առնելով՝ կը տանի Խոյի շուկան, ուր հայ կանանց եւ աղջիկներու համար քաղաքին իսլամները պատըսպարան մը սարքած էին՝ զանոնք թուրքերու ճիրաններէն հեռու պահելու համար: Սակայն, հոն ալ կիներն ու մանուկները անօթութենէ ու ծարաւէ կը մահանային...

Արուսեակի գործատեղին ու բնակարանը բազմաթիւ գաղթական կիներ ու երեխաներ կու գային եւ իրենց պատահածները եւ տեսածներն ու լսածները կը պատմէին իրարու (էջ 97-101):

Արուսեակը, ապրուստի բեռան տակ կքած, օգնականի մը կամ կողակիցի մը պէտք ունէր, ուստի կրկին կ'ամուսնանայ Աւագ անունով երիտասարդի մը հետ: Ան մեծ յոյս ունէր, որ իր եւ Լիանայի կենսապայմանները այս ամուսնութեամբ կը բարելաւուին: Սակայն Աւագը անճարակին մէկն էր, աւելին՝ ան ամուսնական դաւաճանութիւն ալ կը գործէ: Աւագն ու Արուսեակը կ'ամուսնալուծուին:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը վերջանայ ու կեանքը համեմատաբար տանելի կը դառնայ:

Գիրքի յաջորդ էջերուն մէջ հեղինակը կը գրէ իր մեծ մօր՝ Արուսեակի կեանքի մնացեալ հատուածին մասին, զոր դուրս կ'իյնայ մեր հետաքրքրութեանց ծիրէն:

Ռոզմարի Յարութիւնեան-Քոհէնը գիրքին մէջ բերած է նաեւ ուրիշ ականատես վկաներու պատմածներէն հատուածներ, որոնցմէ շահեկան են Խոսրով Շահպազեանի յուշերը (էջ 162-164), որոնց ամփոփումը կու տանք ստորեւ:

1918-ի Խոյի կոտորածին ատեն, Խոսրով Շահպազեանը շուրջ 5 տարեկան էր: Ան ընտանիքի 11 զաւակներէն մէկն էր: Երբ Խոյի մէջ հայոց վտանգ կը սպառնայ թրքական բանակին մուտքով, խոյեցի իսլամները կարգ մը հայեր կը պատսպարեն քաղաքի շուկայի շէնքին մէջ:

Խոսրովի հայրը իրեն բարեկամ Հաճի Էսլամիի տունը կ'ապաստանի: Մայրն ու զաւակները ուրիշ հայերու հետ միասին կը հաւաքուին քաղաքին բերդին մէջ: Թուրք *ասքեար*ները

կը յարձակին բերդին վրայ եւ բազմաթիւ հայեր կը տանին ու կը կոտորեն: Շահպազեան բազմանդամ ընտանիքէն ողջ կը մնան միայն մայրն ու Խոսրովը: Թուրքերը Խոսրովի հայրն ալ Հաճի Էլամիի տունէն կը տանին ու կը սպաննեն: Խոսրովն ու մայրը ծանօթ իսլամի մը տան մէջ կը պահուըտին, ապա ա-նոնք իրենց թաքստոցը կը փոխեն եւ Խոսրովի հօր գործա-տորին՝ Մոխթարին տունը կ'ապաստանին: Թուրքերը Խոսրովի մայրն ալ կը սպաննեն եւ անոր դիակը Շահպազեաններու տան բակը կը նետեն:

Օր մը երբ Խոսրով կը խաղար Մոխթարի տան բակին մէջ, թուրք զինուոր մը, որ հաւանաբար կռահած էր անոր հայ ըլլալը, կը փորձէ զայն բռնել: Խոսրով կը փախչի եւ մօտակայ դաշտերու ցորենի հասկերուն մէջ կը պահուըտի: Վրայ կու գայ գիշերը եւ ան քունի կ'անցնի: Առտուն կ'արթննայ եւ իր մեծ հօր դատարկ տունը կ'ուղղուի: Տան մէջ Խոսրով չի կրնար իր անօթութիւնը յագեցնել: Ստիպուած, դուրս կու գայ դէպի շուկայ եւ իր հօր խանութին դրացի խանութպանին կ'այցելէ: Վերջինս զայն կը կերակրէ ու իր տունը կը տանի:

Թուրքերը Խոյէն կը հեռանան: Խոսրով կ'անցնի Դա-րէժ եւ որբանոց կը մտնէ: Որբանոցը գտնուած ատեն, իրի-կունները աշկերտութիւն կ'ընէ դերձակի մը քով:

Խոյի մէջ վերապրողներէն շատեր կրօնափոխ դարձած էին՝ իրենց կեանքը փրկելու համար: Անոնց մէջ էին նաեւ Խոսրովի մօրաքոյրները...

Մարկօ Ղուկասեան, «Անվերնագիր... 1915 (Փաս-տագրութիւն)», խմբագիր՝ Կարինէ Խողիկեան, հեղի-նակային հրատարակութիւն, Երեւան, 2011, միջակ չափի 192 էջ

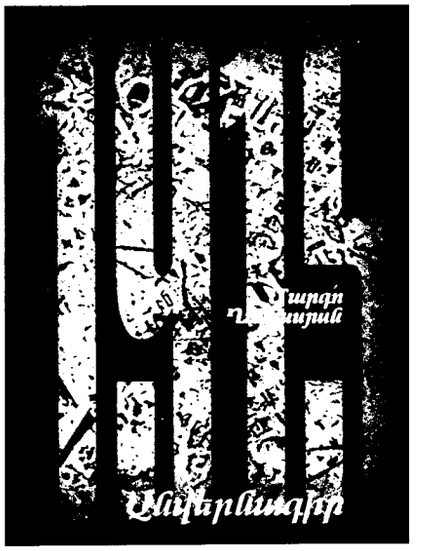

Հեղինակը՝ մօր կողմէ բա-սեցի Մարկօ Ղուկասեանը իր կեսրոջ՝ Ալմաստ Մայրիկի (ամուս-նացեալ՝ Խաչատրեան), կեսրայրի, անոր զաւկին ու նախկին կնոջ յուշերը գրի առած է եւ վերամը-շակած գրական ինքնուրոյն ոճով մը: Ալմաստ Մայրիկը ծնած է 1887-ին, Սեբաստիոյ Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ (թրքերէն՝ սեւ լիճ) գիւ-ղը, որ 1915-ին 350 տուն զուտ հայ բնակչութիւն ունէր: Գիւղին մէջ կար երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստուա-ծածին եւ Ս. Յակոբ, ինչպէս նաեւ երկու դպրոց վերի եւ վարի թաղերուն մէջ: Ալմաստը ամուսնացած էր համագիւղացի երիտասարդի մը հետ (որու անուն-մականունը չի տրուիր գիրքին մէջ – Յ. Ի.), որուն առաջին կինը իր առջինեկի՝ Ահա-րոնի ծննդաբերութեան ատեն մահացած էր: Ալմաստ իր հա-րազատ զաւակին պէս կը խնամէ Ահարոնը: Մինչեւ Մեծ Եղեռ-նը, Ալմաստ կը ծնի չորս երեխայ՝ Շնորհք, Պարգեւ, Զմրուխտ (Զմրուխտ), իսկ չորրորդին անունը հեղինակը չի յիշատակեր: Վերոյիշեալ տեղեկութիւններէն բացի, հեղինակը գիրքի առա-ջին գլուխին մէջ կը խօսի ընդհանրապէս Երեւանի մէջ Ալմաստ Մայրիկի կենցաղին մասին եւ իրենց՝ Վահան Տէրեան փողոց-ին մէջ գտնուող տան նկարագրութիւնը կու տայ: Ալմաստ Մայրիկ միշտ կ'ըսէր. «Թուրքին լաւ ըսողը 40 օր ապաշխա-րանք ունի»: Մարկօ Ղուկասեանը այս մասին կը խորհրդածէ. «Այդ թրքութեան պատճառով էր, որ Արեւմտեան Հայաստանն ամբողջութեամբ մահաստանի, մահուան թակարդի վերածուեց:

Իսկ թուրքերը նոր ապացոյցներ են ուզում, նոր հիմնաւորումներ: Ամո՛ք, երի՛ցս ամօք: Բայց որ ուզում են՝ կը ներկայացնենք»:

Գարակէօլի բռնագաղթէն քանի մը օր առաջ, թուրքերը Ալմաստի ամուսինը ճամբաներու շինութեան համար զինուոր կը տանին: Ալմաստ իր հինգ զաւակներով կը տարագրուի աքսորականներու կարաւանին հետ: Տարագրութեան երկա՜ր ճանապարհորդութենէն ետք, «Ալմաստը՝ ուժաթափ, թեւաթափ եւ որ դժուար է արտաբերելը՝ զաւակաթափ» կը հասնի Մուսուլ: Արդարեւ, Ալմաստի բոլոր զաւակները մահացած էին բռնագաղթի ուղիներուն վրայ:

Տիգրիսի ափին գտնուող Մուսուլ քաղաքն հասած էին Հայաստանի զանազան շրջաններէն աքսորուած հայու բեկորներ: Անոնք վերապրողներ էին, որոնց հարազատները տարագրութեան ընթացքին սպանուած էին թուրքերու եւ քիւրտերու ձեռքով, ինչպէս նաեւ հոգիներն աւանդած էին զանազան հիւանդութեանց հետեւանքով: Իսկ վերապրողներէն շատեր ալ կը մահանային անօթութենէ, ժանտատենդէ եւ մալարիայէ: Ողջ մնացողներու ուրիշ խլեակներ բռնած էին դէպի Սուրիա, Լիբանան եւ Պարսկաստան տանող ուղիները:

Մուսուլի մէջ անգլիացիք հայ գաղթականներուն օգնութիւն կը բաշխէին եւ գործ կը հայթայթէին անոնց: Ալմաստ ուրիշ կանանց հետ կ'աշխատի ճաշարանի մը մէջ: Ծանր աշխատանքին պատճառով, ան կ'ունենայ մէջքի եւ ոտքերու ցաւեր ու մինչեւ իր կեանքին վերջը կը տառապի անոնցմէ:

Ատեն մը ետք, անգլիացիք Մուսուլի եւ շրջակայքի վրաճաքնակ հայերը կը տանին Պասրա, որ Եփրատի եւ Տիգրիսի միացման վայրին մէջ մեծ քաղաք մըն էր: Հոն ամառները խոնաւ է եւ սաստիկ տաք կ'ըլնէ: Ալմաստ հոս կը մնայ մինչեւ 1921 կամ 1922 թուականը:

Ալմաստը Մուսուլ ապրած ատեն արդէն իր քոյրը՝ Մարիհոսը եւ մէկ ազգականուհին գտած էր:

Ալմաստի գաղթի ճանապարհը կը շարունակուի Պասրայէն Պարսից Ծոց, Արաբական Ծով, Կարմիր Ծով, Սուէզի

ջրանցք, Միջերկրական, Եգիպտական եւ Սեւ Ծովեր: Ան կը հասնի Պաթում նաւահանգիստը Սեւ Ծովի վրացական ափին:

Հեղինակին՝ Մարկօ Ղուկասեանին կեսրայրը՝ Ղուկաս Յովսէփի Խաչատրեանը ծնած է Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղը, 1885-ին: Անոր գերդաստանը Խաչենք կը կոչուէր: Տարիներ ետք, երբ ան Երեւան հաստատուած էր, չէր ուզեր արտայայտուիլ անցեալի ողբերգութեանց եւ իր կեանքին մասին: Ղուկասի որդիներէն Ղազարոսը այդ ծանր օրերուն մասին գրած է իր ձեռագիր «Յիշատակարան»ին մէջ, զոր Մարկօ Ղուկասեանի ձեռքը կը հասնի Փարիզէն՝ 2009 թուականին:

1914-ին Ղուկասի ընտանիքը 11 հոգիէ բաղկացած էր, ներառեալ անոր կինը՝ 1887-ին ծնած Սրբուհին եւ հինգ զաւակները՝ երեք մանչ եւ երկու աղջիկ: Այդ տարի, զօրակոչին ատեն, Ղուկաս կը ստիպուի բանակ երթալ:

Պատերազմի կովկասեան ճակատին վրայ թուրքերը կը կռուէին ռուսերուն դէմ: Օսմանեան բանակի հայ զինուորները միշտ փափաքած են, որ ռուսերը յաղթանակներ արձանագրեն՝ Հայաստանի արեւմտեան հատուածը թուրքերու ճիրաններէն ազատագրելու յոյսով: Օսմանեան բանակի կարգ մը հայ զինուորներ կը յաջողին ռուսական կողմն անցնիլ, ուրիշներ գերի կ'իյնան ռուսերուն ձեռքը: Խառնաշփոթ օրեր էին: Ռուսերը այդքան ալ չէին վստահեր հայ զինուորներուն: Ռուսական բանակներու հրամանատարները գերի հայ զինուորները լոկ թրքական բանակի զինուոր կը նկատէին, ուստի կ'ողջունեն օսմանեան զօրամիաւորումներէն գերեվարուած բոլոր զինուորները՝ թուրք, քիւրտ, հայ, արաբ եւ այլ ազգի, Սիպերիա աքսորել: Գերի հայ զինուորները կը բողոքեն իրենց նկատմամբ այս տմարդի վերաբերմունքին դէմ, սակայն ոչ ոք կը լսէ զանոնք. «Թացը չորէն զանազանելու ժամանակը չէր»,- կը մեկնաբանէ հեղինակը (էջ 53): Նոյնիսկ, երկու կրակի՝ հարաւէն թուրքերուն եւ հիւսիսէն ռուսերուն միջեւ մնացած հայ բնակչութիւնն ալ դէպի Սիպերիա կ'աքսորուի, երբ ռուսերը յառաջխաղացք կ'արձանագրեն պատերազմի ճակատներուն

վրայ: Սա բիրտ եւ անընդունելի մօտեցում էր հայոց նկատմամբ: Ռուսերը զանոնք կը ցրուեն Սիպերիոյ զանազան վայրերուն մէջ ու այլազգի գերիներուն հետ տաժանակիր աշխատանքի կը լծեն հանքերու մէջ, ուր դաժան ծեծն անպակաս էր... Շատեր չեն դիմանար այս անմարդկային պայմաններուն ու կը մահանան, ուրիշներ՝ կը հիւանդանան...

Կովկասի մէջ հայկական զանազան կազմակերպութիւններ կը դիմեն ցարական կառավարութեան՝ խնդրելով հայ գերիներն ազատ արձակել, թէկուզ զանոնք թուրքերուն դէմ պատերազմին մասնակից դարձնելու պայմանով: Այս դիմումներն ապարդիւն կը մնան (այս մասին կարդալ Ռուբէն Աբգարի Սիմոնեանի «Անդրանիկ. Սիպիրեան Վաշտի Ոդիսականը» 160 էջնոց գիրքը, տպուած 2006-ին՝ առանց տպագրութեան վայրի նշումին):

Հայ գերիները Սիպերիոյ տափաստաններուն մէջ հիւծելէ, տառապելէ եւ մէկ մասն ալ մահանալէ յետոյ, Զօրավար Անդրանիկի՝ Ալեքսանդր Քերենսքիի մօտ միջամտութենէն ետք, ազատ կ'արձակուին եւ կու գան Կովկաս: Ղուկաս Խաչատրեանն ալ գերիներէն շատերու հետ միասին կը մտնէ Անդրանիկի կամաւորական ջոկատին մէջ:

Կ'արժէ յիշատակել, թէ Ղուկաս երբ կը ծառայէր Անդրանիկի կամաւորական ջոկատին մէջ, վերջինս 1918-ին իր պաշտպանութեան տակ առնելով վասպուրականցի, ալաշկերտցի եւ բասենցի գաղթականներ, կ'անցնի Նախիջեւանի Կզնութ գիւղի մօտակայ կիրճէն, մինչ թուրքերը ամէն կողմ կը վխտային: Գաղթականներու կարաւանին մէջ էր նաեւ հեղինակին՝ Մարկօ Ղուկասեանին մայրը՝ Հեղնար Ղուկասեանը, որ այս անցումը պատմած է իր դստեր: Ըստ մօր պատմածի՝ Կզնութը «թուրքի գիւղ էր» (էջ 59. այս տեղեկութիւնը խոցելի է. այս գիւղին մէջ ծնած է, օրինակ, հայ ականաւոր զօրահրամանատար եւ ազգային գաղափարախօս Գարեգին Նժդեհը – խմբ.), կառուցուած շատ ցից լերան մը կողերուն: Զօր. Անդրանիկ իր ջոկատին ու գաղթականներուն գլուխն անցած կ'ուղղուէր դէպի Խոյ՝ Պարսկահայք: Հազարաւոր

մարդիկ, ուսերուն՝ անկողիններ, զանազան իրեր եւ երեխաներ, կ'անցնին այդ նեղ կիրճէն: Լերան գագաթը թուրք թշնամին դիրքեր բռնած էր: Անդրանիկ կը հրամայէ ժողովուրդը բաժնել երկու մասի: Ան ժողովուրդին կը բացատրէ կիրճէն անվտանգ կերպով անցնելու կերպերը: Պէտք էր սպասել մութին, որպէսզի թշնամին չնկատէր գաղթականութիւնը, ձայն-ծպտուն բնաւ պէտք չէ լսուեր: Այսպէս, ժողովուրդը երկու մասի բաժնուած, գիշերը կը հատէ կիրճը: Անցման ատեն ծննդաբերող կին մը ետեւ կը մնայ դայեակին հետ: Անդրանիկ իր զինուորներէն քանի մը հոգիի կը հրամայէ ետ դառնալ եւ զանոնք գրկելով հասցնել կարաւանին: Տաժանակիր ուղեւորութենէ ետք, բոլորը միասին ապահով տեղ կը հասնին:

1918-ին երբ Ղուկաս Խաչատրեանը Երեւան կը հաստատուի, ան իր ընտանիքէն բնաւ լուր չունէր: Վասպուրականէն, Ալաշկերտէն եւ Բասենէն հասած գաղթականներուն Ղուկաս կը հարցնէ իր ընտանիքին մասին, բայց՝ ապարդիւն:

Ղուկաս Խաչատրեան 1922-ին Երեւանի Պետական Համալսարանի ձիերով կառքին վարիչը կը դառնայ: Ձիերը Ղուկասի խնամքին յանձնուած էին: Ատեն մը ետք ան կը սպասարկէ ականաւոր հայագէտ Հրաչեայ Աճառեանին, որ Ղուկասէն կը լսէ Սեբաստիոյ բարբառով խօսքերը եւ զայն կը հարցուփորձէ Իշխանի գիւղին մասին:

1925-ին, Ղուկասի մէկ ընկերը անոր խորհուրդ կու տայ վերստին ամուսնանալ: Կեանքի նոր ընկերոջ փնտռտուքի նպատակով, երկու ընկերները կ'այցելեն Մարիմոսի եւ Ալմաստի: Ղուկասն ու Ալմաստը իրարու կը համակրին եւ կ'ամուսնանան: Այս միացումէն տարի մը ետք, զոյգը կը բախտաւորուի մանչով մը, զոր կը կոչեն Ահարոն՝ ի յիշատակ Ալմաստի առաջին ամուսինի առաջին կնոջմէն ծնած եւ Ալմաստի որդեգրած մանչուն: Մարիմոսը իր քրոջմէ ծնած Ահարոնը չտեսած արդէն մահացած էր:

1927-ին, Փարիզի «Յառաջ» թերթին մէջ լոյս կը տեսնէ Ղուկաս Խաչատրեանի որդւոյն եւ նախկին կնոջ՝ Սրբուհիի յայտարարութիւնը, թէ անոնք Ղուկասը կը փնտռեն: Ղազարոս

երբեք չէր դադրած իր հայրը փնտռելէ: Այս յայտարարութիւնն ընթերցելէ եւ իմանալէ յետոյ, թէ իր ամուսնոյն նախկին կինը դեռ կ'ապրի, Ալմաստ բժիշկի քով կ'երթայ եւ կամաւորապէս կը վիժեցնէ Ղուկասէն իր երկրորդ երեխան:

Ղուկաս Խաչատրեանը Սրբուհիէն ունեցած էր նաեւ Մարիցա անունով դուստր մը, որ մօր եւ եղբօր հետ կ'ապրէր Ֆրանսայի մէջ: 1950-էն ետք, Ահարոն կը նամակցի իր ֆրանսաբնակ եղբօր՝ Ղազարոսի եւ քրոջ՝ Մարիցայի, ինչպէս նաեւ Ա. Մ. Ն. հաստատուած ուրիշ ազգականներու հետ: Բոլոր նամակները Ահարոնի անունէն կը գրէր հեղինակը՝ Մարկօ Ղուկասեանը:

Ղազարոսն իր նամակներուն վերջաւորութեան կը գրէր մաղթանք մը. «Աստուած մեզի ձեզի իրարու տեսնելու արժանի ընէ...»: Այս փափաքը կ'իրականանայ բաժանումէն 41 տարի ետք միայն:

Մարկօ Ղուկասեանը կը յայտնաբերէ Մեծ Եղեռնի մասին նոր վաւերագիրներ՝ գրուած վերապրողներու կողմէ եւ սերունդէ սերունդ պահուած: Ան կ'ըսէ. «Եւ դա նրա համար, որ թէ՛ հայութեան մնացորդացին, թէ՛ համայն աշխարհին ասեն ճշմարտութիւնն առ այն՝ ով է թուրքը եւ ինչի է ընդունակ»: Այս հիման վրայ, հեղինակը կը ներկայացնէ ներքոբերեալ եւ ամփոփեալ յուշագրութիւնները.

ա) «Յիշատակարան Ղազարոս Խաչատրեանի (1914-1984)» (էջ 77-115):

Ղուկասի եւ Սրբուհիի որդին՝ Ղազարոս Խաչատրեանը ծնած է Սեբաստիոյ Իշխանի գիւղը, 1909-ին (1909-ի եւ ենթավերնագիրին մէջ նշուած 1914-ի միջեւ հակասութիւն չկայ, քանի որ յիշատակարանը կը սկսի 1914-ի դէպքերու յիշատակումով, երբ յուշագրողը 5-6 տարեկան էր – Յ. Ի.): Ղազարոս Ղուկասի Խաչատրեանը 77-86-րդ էջերուն մէջ մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ իր ծննդավայրին ու յարակից շրջանին մասին: Իշխանի կը գտնուի Սեբաստիայէն 8-10 քիլոմեթր դէպի հարաւ: Կը կարծուի, թէ Իշխանի գիւղը

հիմնած են սեւեքերիմեան իշխանները: Բնակիչներուն նախնիները Սեւեքերիմ Արծրունի թագաւորին օրով, 1021-ին գաղթած են Վասպուրականէն: Մեծ Եղեռնի նախօրեակին, գիւղը կը բաղկանար 150 ընտանիքէ՝ մօտաւորապէս 1200 շունչով, ամբողջութեամբ հայ առաքելականներ: Գիւղին եկեղեցին Ս. Նիկողայոս կը կոչուէր, իսկ դպրոցը՝ Բագրատունեաց: Գիւղին ծայրամասը կար լիճ մը, որմէ աղ կը հանէին: Շրջանին մէջ կային ամբողջովին հայաբնակ ուրիշ գիւղեր ալ՝ Պինկէօլ, Ղալտին, Գլխըտեղ, Դավռա, Ղավրազ, Խանճառ, Կովտուն (Սեբաստացի Մուրատի ծննդավայրը), Ղչասար եւ Ուլաշ: Այս գիւղերու բնակիչներէն շատերը թրքերէն խօսիլ անգամ չէին գիտեր:

Իշխանի գիւղին բռնագաղթը կը սկսի 1915-ի Յուլիսին: Թուրք *ասքեար*ները, խոժոռ դէմքերով, հայ բնակչութիւնը տուներէն դուրս կը հանեն բրտօրէն եւ կարաւաններով ճամբայ կը հանեն դէպի անծանօթ վայրեր: *Ասքեար*ները կարաւանին չորս կողմէն կը հսկեն աղմկելով ու հայհոյելով:

Ղազարոսի հայրը օսմանեան բանակ կանչուած էր: Մեծ հայրն ու հօրեղբայրն ալ նոյնպէս բանակն էին՝ աշխատաւորական վաշտերու մէջ, որոնց գտնուելու վայրերն անյայտ էին: Ղազարոս աւելի ուշ կ'իմանայ, թէ իր մեծ հայրն ու հօրեղբայրը ուրիշ բազմաթիւ հայ զինուորներու հետ կոտորուած են թուրքերուն կողմէ:

Տարագրութեան ընթացքին, Ղազարոսի հոգ կը տանէր անոր մեծ մայրը, որ յաճախ կը գրկէր զայն: Մայրը՝ Սրբուհին միշտ իր մանկիկը՝ Գրիգորը գրկած կը քալէր: Թուրքերը կարաւանը կարելի եղած չափով կ'անցընէին անմարդաբնակ վայրերէ: Օրեր շարունակ կարաւանն այսպէս կ'ընթանար... երբ ան Ղազը Մաղարա գիւղը կը հասնի, *ասքեար*ները Իշխանի գիւղի քահանան՝ Տէր Մեսրոպ Շահպազեանը կը կողոպտեն ունեցած ոսկիներէն եւ մօտակայ գոմի մը մէջ բանտարկելով՝ զայն կը խոշտանգեն, ապա ժողովուրդին առջեւ հանելով՝ երեսնիվար կը պառկեցնեն, հրացանի կոթերով գլխուն եւ մարմնին կը հարուածեն: Այնուհետեւ Տէր Հայրը գոմ կը տա-

նին ու սաստիկ կերպով կը ծեծեն մինչեւ որ ան հոգին կ'աւանդէ ծեծին տակ: Քահանան Իշխանի գիւղին առաջին զոհը կ'ըլլայ տարագրութեան Գողգոթայի ճամբուն վրայ...

Կարաւանն իր ճամբան կը շարունակէ անցնելով անծանօթ վայրերէ, ուր եղանակը շատ տաք էր, իսկ ջուրը՝ անգտանելի: Ան որ ետեւ կը մնար, *ասքեար*ներու հարուածներուն տակ կա՛մ իր վերջին շունչը կը փչէր, կա՛մ ալ կը ստիպուէր շարունակել աքսորի ճամբան՝ ամբողջովին հիւծելով: Ոմանք ծարաւին չդիմանալով, կ'իյնային ու գետնին վրայ կը մնային: Ամէն կողմ ուռած դիակներ կ'երեւէին... Տարագրեալներէն շատերը կը կողոպտուէին եւ բոլորովին մերկ կը մնային: Օր մըն ալ, *ասքեար*ները ալեհեր Աչենց Յակոբ պապին վրայ քարիւղ կը թափեն եւ ողջ-ողջ կ'այրեն: Այս գեհենին դիմացողները, անօթի, ծարաւ եւ հիւծած, կը յառաջանան դէպի անծանօթը... Գաղթի ճամբուն վրայ տեղ մը 40-50 նիհար, տկար եւ անտէր երեխաներ փռուած էին գետնին վրայ եւ իրենց անխուսափելի մահուան կը սպասէին...

Գաղթականները արագահոս Մուրատ գետին (Արածանի – խմբ.) հանդիպակաց ափը կ'անցնին հազար տեսակ դժուարութիւն յաղթահարելով: Խեղդուողներու թիւը շատ մեծ կ'ըլլայ, որովհետեւ ո՛չ կամուրջ կար, ո՛չ նաւակ եւ ո՛չ ալ լաստ: Գետին միւս ափէն քիչ անդին կը սկսի անապատը եւ կրկին՝ ծարաւ ու անօթութիւն... Անապատին մէջ բաւական ճամբայ կտրելէ յետոյ, կը տեսնեն հոր մը, եւ շատերը, անոր մէջ կը նետուին իրենց պապակը յագեցնելու համար: Հոս Ղազարոսի ծծկեր եղբայրը՝ Գրիգորը կը մահանայ: Քանի մը օր ետք ալ փոքր քոյրը՝ Փարիզը, յաւէտ կը կորսուի... Կարաւանը կը հասնի Պապ, ուրկէ շոգեկառքով կ'երթան Հալէպ, հոնկէ ալ՝ Համա: Վերջին քաղաքին մէջ Ղազարոս իր հարազատներուն հետ կ'ապրի փողոցներուն մէջ: Հոս շատ գաղթականներ կը մահանան համաճարակներէ: Դեռ կար նաեւ անբաւարար սնունդի պատճառով մահացութիւնը: Ղազարոսի մեծ մայրն ալ կը մահանայ սովէն...

Եղանակը կը սկսի ցրտել: Գաղթականները համա քաղաքէն դուրս գտնուող քարայրները կ'ապաստանին: Թուրքերը զանոնք հոն ալ հանգիստ չեն թողուր եւ աւելի անդին՝ Սելիմիէ քաղաքը կը քշեն: Ա. Մ. Ն. գտնուող սեբաստացի հայրենակիցներ քիչ մը դրամ կը ղրկեն Ղազարոսի ընտանիքին:

Թուրքերը գաղթականները կը հաւաքեն եւ Հալէպ կը վերադարձնեն: Հոն Սեբաստիոյ գիւղերէն գաղթածներու մեծ բազմութիւն մը կը գոյանայ: *Ասքեար*ներն ամէն օր կու գային եւ հայ տարագիրներէն դրամ կը պահանջէին: Վա՜յն էր եկեր անոր, որ չունէր կամ չէր ուզեր տալ: Օր մը թուրքերը Ղազարոսի մօրմէ ալ դրամ կը պահանջեն: Խեղճ Սրբուհին չունէր, ուրկէ՞ տար: *Ասքեար*ները կը փորձեն զայն քաշքշելով տանիլ իրենց հետ: Ղազարոսի Գաբրիէլ եղբայրը. տեսնելով այս քաշքշուքը, վախէն հոգին կ'աւանդէ...

Հայերը Հալէպի գաղթակայանէն խումբ առ խումբ Տէր Զօր կը ղրկեն: Կարգը կու գայ Ղազարոսի ընտանիքին, որուն անդամները կը մերժեն իրենց տեղէն շարժիլ: Սարսափելի ծեծի եւ խոշտանգումներու դիմանալով, անօթի ու ծարաւ, անոնք կը դիմադրեն քանի մը օր: Ապա թրքական ծրագիրը կը փոխուի եւ Ղազարոսի ընտանիքը Հալէպ կը մնայ: Ատեն մը ետք խումբ կը հայ տարագրեալներ խան մը կը փոխադրուին: Ղազարոսի ընտանիքն ալ կ'երթայ այս խումբին հետ: Չմրան՝ Ղազարոսը, առանց կօշիկի եւ թեթեւ զգեստով, Հալէպի փողոցները կը շրջէր՝ կտոր մը հաց ճարելու համար: Օր մը, իրենց հրամանատարին համար որդեգիր մանչ մը փնտռող երկու թուրք *ասքեար*ներ կը հանդիպին Ղազարոսին: Սրբուհիի հաւանութիւնն առնելէ յետոյ, զինուորները Ղազարոսը Հալէպէն դուրս՝ իրենց հրամանատարին քով կը տանին: Իրիկուն էր երբ կը հասնին, եւ Ղազարոսն իրենց հետ կը նստեցնեն ճոխ սեղանի մը շուրջը, հրամանատարին ու վերջինիս կնոջ միջեւ: Սրահը էլեկտրական լամբերով լուսաւորուած էր: Ղազարոս առաջին անգամն ըլլալով կը տեսնէր այդ լամբերը: Բոլորն ալ Ղազարոսը «Պզտիկ փաշա» կը կոչեն ու կը փաղաքշեն զայն: Վերջինս ոչ մէկ բան կրնայ ուտել, որովհետեւ մշտապէս կը յիշէր իր անօթի ու թշուառ մայրն ու քոյրը: Առանց պատառ մըն

իսկ ուտելու, Ղազարոսը սեղանէն կը հեռանայ լալով: Մինչեւ առտու ան չի կրնար քնանալ եւ անդադար կու լայ: Առաւօտեան, Ղազարոս երբ դուրս կու գայ հրամանատարին իջեւանած տունէն, դրան առջեւ կը տեսնէ, թէ թիկնապահ զինուորները տան կահ-կարասին խոշոր բեռնակառքի մը վրայ կը տեղաւորեն: Հոն էր նաեւ տան քրիստոնեայ սեփականատէրը, որ Ղազարոսի կը հարցնէ, թէ մայր ունէ՞ր կամ ոչ: Վերջինիս դրական պատասխանին վրայ, տանտէրը կ'ըսէ. «Փախի՛ր, գնա՛, ասոնք քեզ անծանօթ տեղ մը պիտի տանին, որ այլեւս երբեք մայրդ չտեսնես»: Ղազարոս բարի տանտէրին ցուցմունքով, ճամբայ կ'ելլէ եւ անծանօթ վայրերէ անցնելով՝ կը հասնի Հալէպ: Ան երկար ճամբայ կտրած էր եւ ինքզինք Հալէպի ծածկած շուկային մէջ գտած: Ղազարոս կը վերամիանայ իր մօր ու քրոջ, որոնք անսահմանօրէն կ'ուրախանան: Արդարեւ, Սըրբուհի զղջացած էր որդին թուրքին յանձնած ըլլալուն համար:

Խանին մէջ պատսպարուած իշխանիցիները, իմանալով, թէ Ատանան բարեբեր հողեր ունի, եւ կարծելով, որ եթէ հոն փոխադրուէին՝ աւելի դիւրին կեանք մը պիտի ունենան, պրպտումներու կը ձեռնարկեն Ատանա տեղափոխուելու մտադրութեամբ: Ասոր իբր հետեւանք, իշխանիցիները շոգեկառքի յոյն մեքենավարի մը խաբէութեան զոհը կը դառնան: Այս յոյնը իւրաքանչիւր ընտանիքէ մէկ մէճիտիէ կանխիկ կը գանձէ, բայց զանոնք իր վարած շոգեկառքով Ատանա տեղափոխելու իր խոստումը չի յարգեր:

Ամիսներ եանք, իշխանիցիք Ատանա երթալու ծրագիրը դարձեալ կը քննեն եւ այս անգամ հետիոտն երթալ կ'որոշեն: Ճամբան ապահով չէր... Տակաւին ամէն կողմ կոտորածը, աքսորը եւ պատերազմը կը շարունակուէին: Սակայն մեկնելու որոշումը վճռական էր: Իշխանիցիներու 20-25 հոգինոց խումբ մը ճամբայ կ'ելլէ գիշերով, մեծ մասամբ՝ կանայք եւ աղջիկներ: 15-16 տարեկան 7 պատանիներ եւ քանի մը հոգի ալ 6-7 տարեկան մանուկներ կային խումբին մէջ: Սկիզբը երկար ճամբայ կը կտրեն եւ ապա յարմար նկատուած վայրերու մէջ հանգիստ կ'առնեն: Լեռնային շրջանի մը մէջ կը տեսնեն կրիաներ, զանոնք կը մորթեն, կ'ուտեն եւ անոնց միսերէն պահուստ ալ կը վերցնեն: Իրենց հանգստավայրին մօտակայ տեղ մը իշխանիցի կին մը բանճար կը գտնէ: Խումբը բանճար կը հաւաքէ, կ'եփէ եւ կ'ուտէ: Տեղ մը կը խուսափին կամուրջէ անցնելէ եւ քրտաքնակ լեռնային շրջաններէ կ'անցնին: Քիւրտերը կը փորձեն իշխանիցի հայուհի մը առեւանգել: Խումբին մէջ բրքերէն գիտցող կանայք կը միջամտեն եւ ուրիշներու օգնութեամբ աղջիկը կ'ազատեն:

Բազում տառապանքներէ ետք, խումբը Ատանայի մօտերը կը հասնի: Ղազարոս կը նկատէ, թէ Ատանայի թուրքերն ալ, Սեբաստիոյ իրենց ցեղակիցներուն նման, «վայրենի ատելութեամբ լեցուած էին հայութեան հանդէպ»: Խումբը երկու պատանի Ատանա կը ղրկէ՝ հոնտեղի կացութիւնը հասկնալու համար: Հայ տղաքը կը հանդիպին Հիւսէյն անունով բարի մարդու մը, որ կը խոստանայ գաղթականներն իր գիւղը տանիլ եւ զանոնք աշխատանքով ապահովել: Իրիկունը տղաքը խումբին քով կը վերադառնան եւ բոլորը միասին Հիւսէյնը կը սպասեն: Վերջինս, իրօք, կը յարգէ խոստումը, կու գայ եւ իշխանիցիները կը տանի իր գիւղը, որ շատ գեղեցիկ վայր մըն էր: Խումբին անդամները Հիւսէյնի քով կաշխատին եւ լաւ սնունդ կը ստանան:

Քանի մը տարի այսպէս կ'անցնի: 1919-ի սկիզբին հայ կամաւորական գունդերն ու ֆրանսացիք Ատանա կը մտնեն: Իշխանիցիները կը ձգեն Հիւսէյնի ագարակը եւ Ատանա կը տեղափոխուին: Անոնք կը պատսպարուին քաղաքի Աբգարեան Վարժարանին մէջ, որ ֆրանսական կառավարչատան դիմացը կը գտնուէր: Ամէն կողմերէ՝ Տէր Զօրէն, Պաղտատէն, Հալէպէն եւ այլն, հայերը Ատանա կը հաւաքուէին: Հայոց համար կացութիւնը հետզհետէ բարենպաստ կը դառնար, Ատանան հայերով կը լեցուէր: Բազմաթիւ հայ երիտասարդներ, նոյնիսկ երիտասարդ հայուհիներ, կամաւորական գունդերուն կը միանան:

Սակայն, շատ չանցած, իրադրութիւնը կը վատանայ հայոց համար. ֆրանսացիք իրենց դիրքորոշումը կը փոխեն...

Պատերազմը կորսնցուցած թուրքերը կը սկսին յոխորտալ եւ կը փորձեն վերագրաւել իրենց նախկին դիրքը կառավարման մէջ: Ֆրանսացիք ամէն ջանք կը թափեն թուրքերու աչքին հաճոյ երեւալու համար: Կը պարզուի, թէ «թուրք-ֆրանսական իշխանութիւնները գաղտնի դաշնագիր կնքած են»: Ֆրանսական իշխանութիւնները Ատանայի մէջ անմեղ հայեր իբրեւ գող ու աւազակ կախաղան կը բարձրացնեն առանց դատելու զանոնք. թուրքերուն ըրած զրպարտութիւնները բաւարար «ապացոյց» կը նկատուէին ֆրանսացիներուն համար: Այս միջոցին, Ղազարոս Ատանայի մէջ որբանոց կը մտնէ:

Քեմալական թուրքերը լեռները բարձրանալով, Ատանան կը ռմբակոծեն եւ հայ կամաւորներուն զօրանոցները կը քանդեն: Մուսթաֆա Քեմալի ոյժերը Մարաշը, Այնթապը եւ Հաճընը կը պաշարեն: Ատանայի մէջ խռնուած հայ երիտասարդները կամաւորական խումբեր կը կազմեն եւ իրենց ազգակիցներուն օգնութեան կը փութան, սակայն ֆրանսական իշխանութիւնները արգելք կը հանդիսանան: Մարաշը, Հաճընը եւ Այնթապը կը պարպուին հայերէն: Ատանայի հայերը խուճապի կը մատնուին: Կարելի չէր Ֆրանսայի վստահիլ... Ուստի, հայերը կը թողուն Ատանան, եւ իրենց անհատական միջոցներով Լիբանան, Սուրիա, Կիպրոս, Ֆրանսա եւ ուրիշ երկիրներ գաղթելով՝ ցիրուցան կ'ըլլան:

Ղազարոսը որբերու խումբին հետ սայլերով Ատանայի մօտ Գարաթաշ ծովեզերեայ գիւղը կը տարուի, ուրկէ որբերը առագաստանաւով կը տանին Մերսին, ուրկէ ալ՝ շոգենաւով՝ Կոստանդնուպոլիս: Քեմալական շարժումն այդ օրերուն Կ. Պոլիս չէր հասած տակաւին, բայց շատ չանցած, Պոլիսն ալ կ'անցնի քեմալականներու իշխանութեան տակ: Շատ հայեր կը ստիպուին գաղթել քաղաքէն: Որբերը կը փոխադրուին Յուճաստան՝ Քորֆու կղզին: Ատեն մը ետք, զանոնք կը տանին Կորնթոս: Փոքրիկները որբանոցին մէջ բաւարար սնունդ չէին ստանար: Որբանոցային տարիներուն, Ղազարոս շատ զրկանքներ կը տեսնէ:

Կորնթոսի որբանոցին մէջ, որբերը աղօթքի համար սրահ մը կը հաւաքուէին: Հոն պատուելի պարոն Պայիրեանը թրքերէն կը քարոզէր: Սաներէն շատեր այդ լեզուն լաւ չէին հասկնար: Հետեւաբար, անոնք կը բողոքեն, եւ Կիրակի օր մըն ալ, երբ պատուելի Պայիրեան կը սկսի իր քարոզը՝ ձայն կը բարձրացնեն՝ պոռալով. «Հայերէ՛ն, հայերէ՛ն խօսէ»: Որբանոցին տնօրէնութիւնը որբերը կը սաստէ եւ կը սպառնայ զանոնք որբանոցէն դուրս շպրտել: Որբերը կը պատասխանեն, թէ թուրքերը իրենց հայրերն ու մայրերը սպաննեցին եւ իրենք որբացան, ուստի վճռականապէս կը մերժեն թրքերէն խօսք լսել: Որբանոցին տնօրէնութիւնը բողոքող տղաքը կը պատժէ՝ զանոնք ձրի աշխատանքի լծելով յոյն ագարակատէրերու այգիներուն մէջ... Պատժուած որբերը, որոնք 20 հոգի էին, օր մը պատուելի Պայիրեանը կը ծեծեն... Ծեծէն ետք, պատժուած սաները Քաւալա գիւղին որբանոցը կը ղրկուին, ապա՝ Քիրինիա աղքատ գիւղը: Որբանոցին տնօրէնութիւնը Ղազարոսը կ'աշխատցնէ Գոնիայէն գաղթած յոյնի մը ծխախոտի առեւտուրին մէջ: Այս յոյնն ու անոր կինը Ղազարոսը Քսանթի քաղաքը տանելով, թուրքի մը քով կաշխատցնեն: Յոյնին կինը ուրիշ յոյն մեղսակիցներու հետ կ'իւրացնէ Ղազարոսին վաստակած գումարը եւ սպառնալիքներ կը տեղայ անոր վրայ: Այս ընթացքին, Ղազարոս կը նամակցէր Ֆրանսա գտնուող իր մօր՝ Սրբուհիին հետ: Ղազարոս քանի մը ընկերներով կ'աշխատի Քսանթիի շրջանի թրքաբնակ գիւղերու մէջ: Օր մը ան կը հիւանդանայ: Ընկերները Քսանթիի հիւանդանոցը կը տեղափոխեն զայն: Հայ բժիշկներ եւ հիւանդապահուհիներ լաւ խնամք կը տանին Ղազարոսի, որ շուտով կ'ապաքինի ու կը վերադառնայ իր աշխատանքին:

Բոլոր հայ որբերը անվճար կ'աշխատէին, ուստի անոնք փախուստ կու տան եւ Սելանիկ քաղաքը կ'երթան: Հոս Ղազարոսը անօթի եւ ծարաւ, փողոցները թափառած ատեն, բարեբաստիկ դիպուածով մը կը ծանօթանայ խումբ մը որմնադիրներու եւ անոնց քով կը սկսի բանիլ: Քանի մը օր ետք, ան կը ստանձնէ յոյնի մը ախոռը մաքրելու գործը, ապա կը ծանօթանայ հայ տղոց, որոնք շատոնց կ'ապրէին Սելանիկի մէջ:

Ղազարոս եւ ընկերները այս քաղաքին մէջ շատ նեղութիւններ կը կրեն, նոյնիսկ բանտ ալ կ'իյնան այդ խառնակ օրերուն:

Սելանիկի մէջ կային հայազգի գործակալներ, որոնք Ա. Մ. Ն. կամ Ֆրանսա մեկնումի թղթատարական ձեւակերպումներ կը կատարէին՝ նաեւ ճարելով մեկնող գաղթականները գործով ապահովող երաշխաւորողներ: Ղազարոս կը դիմէ անոնցմէ մէկուն եւ գումարի դիմաց կը յաջողի Ֆրանսա անցնիլ՝ իր մօր ու քրոջ միանալու յոյսով: Ան Ֆրանսա մեկնած էր ագարակի մը մէջ իբրեւ հողագործ աշխատելու պայմանագիրի մը հիմամբ: Բազմաթիւ դժուարութիւններ յաղթահարելէ յետոյ, Ղազարոս կը գտնէ պայմանագիրին մէջ նշուած ագարակին վայրը, որ Լիոնի մօտերը Մոնրոն-լէ-Պէն գիւղին մէջն էր: Քանի մը օր ետք, ան իր գործատիրոջ կը յայտնէ, թէ կը փափաքէր իր մօր քով երթալ: Գործատէրը կ'ըսէ, թէ Ղազարոս պարտաւոր է քանի մը ամիս բանիլ, պարտքերը վճարել եւ նոր միայն երթալ ուր որ կ'ուզէր. արդարեւ, ֆրանսացի գործատէրը Ղազարոսի Սելանիկ-Ֆրանսա երթուղիի ծախսը վճարած էր: Ղազարոս կը յօժարի գործատիրոջ պայմանին: Ղազարոսի Մարիցա քոյրն ու վերջինիս ամուսինը իրեն այցելութեան կու գան: Պարտքերը փակելէ յետոյ, Ղազարոս կը տեղափոխուի Ֆիւմէլ քաղաքը, ուր գործ կը ճարէ մեծ դժուարութեամբ: Ֆրանսայի մէջ երկար թափառումներէ ետք, Ղազարոս ի վերջոյ կը վերամիանայ իր մօրը, քրոջը եւ միւս հարազատներուն:

բ) «Աշխարհը Դատի Քաշող Սողոմոնը (Ալմաստի Հօրաքրոջ Տղայի Վկայութիւնը)» (էջ 116-123):

Սողոմոն Տէմիրճեանը ծնած է Սեբաստիոյ նահանգի Լիսանլու կամ Իսանլու գիւղը: 1915-ին ան 18-ամեայ պատանի մըն էր: Սողոմոն կ'անցնի «կրակի ու ջրի միջով, բայց թուրքի ձեռք» չ'իյնար: Բռնագաղթի մրրիկը զայն Սուրիոյ Հոմս քաղաքը կը նետէ: Ընտանիքին բոլոր անդամները կը մահանան: Տարբեր անգամներ ան ստոյգ մահէ կը փրկուի: Օրինակ, անգամ մը, դանակը ձեռքին մարդասպան մը զայն կը հալածէ, սակայն Սողոմոն ամբողջ ոյժով կը վազէ, գետը կը նետուի ու

կը փրկուի:

Սողոմոն Տէմիրճեանի յուշագրութեան մէջ ուշագրաւ են մանկահասակին վերաբերող հատուածները: Ձինուած թուրքերը, 1915-ի բռնագաղթէն առաջ, Լիսանլուի մէջ տուն առ տուն կը մտնեն եւ 2-6 տարեկան բոլոր մանչերը բռնութեամբ կը խլեն ծնողներէն եւ միւս հարազատներէն: Ամբողջ գիւղը սուգի կը մատնուի: Ատեն մը ետք, գիւղին ամբողջ բնակչութիւնը կը տարագրուի: Լիսանլուցիները աքսորի ճամբուն վրայ կ'իմանան, թէ իրենց առեւանգուած որդիները թուրքերու տուներուն մէջ մեծնալէն յետոյ, անոնց աղջիկներուն հետ պիտի ամուսնացնէին՝ այդպիսով բարելաւելով իրենց պիղծ ցեղը: Մարկօ Ղուկասեանը իր իսկ աչքերով տեսած է այս մասին Թալաաթի հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը.

«Ծածկագիր

Հաւաքեցէ՛ք եւ սնուցէ՛ք այն որբերին, որոնք չեն յիշել *զուլումը*, որին ենթարկուեցին իրենց ծնողները: Մնացածներին միացնելով կարաւաններին՝ ուղարկեցէ՛ք:

Ներքին գործերի նախարար

Թալաաթ»:

Մարկօ Ղուկասեանը իր գիրքի 119-123-րդ էջերուն մէջ կը յիշատակէ Թալաաթը շանսատակ ընած հերոս Սողոմոն Թեհլիրեանը եւ խորհրդածութիւններ կ'ընէ Մեծ Եղեռնին մասին, շեշտելով, որ Գերմանիոյ մերօրեայ վարչապետ Անկելա Մերքելը, Իսրայէլի նախագահ Շիմոն Փերէսը եւ ուրիշներ կ'ուրանան Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութիւնը: Հեղինակը Հայոց Ցեղասպանութեան մասին տեղեկութիւններ տալէ յետոյ, 122-րդ էջին մէջ, իր խօսքն ուղղելով Անկելա Մերքելին, կը հաստատէ. «Տեսնո՞ւմ էք, տիկի՛ն Մերքել, որ գերմանացիներն ուղղակի մասնակցութիւն ունեն հայերի ցեղասպանութեանը»:

Քեռի Սողոմոն Տէմիրճեանն ունէր յուշագրութեանց հատորաձոյ մը, զոր «Տաւթարներս» կը կոչէր: Մարկօ Ղուկասեանը 127-րդ էջին մէջ հարց կու տայ, թէ այդ «Տաւթարներ»ն ի՞նչ եղան եւ ինքն ալ կը պատասխանէ՝ Սողոմոն իր աստանդական կեանքին պատճառով զանոնք երկրէ երկիր փոխադրած ատեն զանոնք ուրիշ պարկերու հետ կը կորսնցնէ...

.Զանազան Հեղինակներ, «Հարիւրամեակ Հայոց Ցեղասպանութեան», հրատարակութիւն Հայոց Ցեղասպանութեան Հարիւրամեակի - Մատենաշար 1, Թեհրան, 2012, փոքր չափի, 110 էջ:

Գրքոյկը կը բաղկանայ հետեւեալ բաժիններէ.

Ա) Նախաբան- Սեպուհ Արք. Սարգիսեան, Առաջնորդ Թեհրանի Հայոց Թեմին, 30 Յուլիս, 2012, Թեհրան. (էջ 5-10):

Բ) Մոռնալը Մեղք Է- Լեմուէլ Աւետեան Արծրունի, 20.11.2003. (էջ 11-17):

Գ) Հայոց Նահատակութիւնը (գրի առնուած մի իսլամի կողմից) (թարգմանութիւն արաբերէնից)- Ֆայիզ Էլ Հիւսէյն (պէտք է ըլլայ Էլ-Ղուսէյն- Յ. Ի.) (էջ 19-57):

Դ) Թուրքիոյ Գեհէնից Մի Հայ Ընտանիքի Հրաշքով Փախուստը- Պատմում է Ականատես Տիկին Եսթեր Թ. Մկրտիչեանը, Բ. հրատարակութիւն, Թեհրան, 2012 (էջ 59-110):

Գիրքին երրորդ եւ չորրորդ մասերը ուղղակի մեր հետաքրքրութեան՝ Հայոց Ցեղասպանութեան յուշագրութեան ծիրէն ներս կը մտնեն եւ պիտի ըլլան մեր կեդրոնացման առարկաները.

Գ) Ֆայիզ Էլ Հիւսէյն (պէտք է ըլլայ Էլ-Ղուսէյն- Յ. Ի.)- «Հայոց Նահատակութիւնը» (էջ 19-57):

Հեղինակը՝ Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը, Սուրիոյ Հաուրանի նահանգի, Էլ-Սալութ գերդաստանէն պատաուի կրօնական շէյխի մը որդին է: Ան Կ. Պոլսոյ կայսերական դպրոցին մէջ իրաւաբանութիւն կ'ուսանի եւ Տամասկոս՝ Սուրիոյ Կուսակալական Ջինուորական Սպայակոյտի բաժանմունքին մէջ իր ուսումը կը կատարելագործէ: Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի (Խարբերդի - Յ. Ի.) նահանգին մէջ իբր փոխ-գաւառապետ կը պաշտօնավարէ երեքուկէս տարի եւ ապա Տամասկոս կը վերադառնայ: Իբր Հաուրանի ներկայացուցիչ, Գաւառական Ժողովի եւ ապա Վարչական Խորհուրդի անդամ կը դառնայ: Երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը

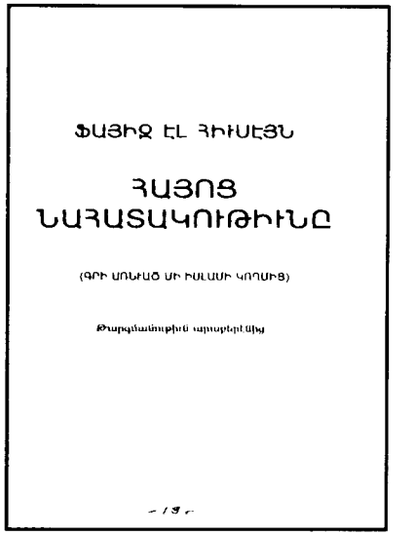
ՖԱՅԻԶ ԷԼ ՀԻՒՍԷՅՆ

ՀԱՅՈՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

(ԳՐԻ ՄՈՒԱԾ ՄԻ ԻՍԼԱՄԻ ԿՈՂՄԻՑ)

Թարգմանութիւն պարսկերէնից

պայթի, 1914-ին իրեն կ'առաջարկուի վերստանձնել նախկին փոխ-գաւառապետի պաշտօնը Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի նահանգին մէջ, բայց ան կը մերժէ:Թուրքերուն կողմէ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հովանաւորած արաբական ազատագրական պայքարի կազմակերպութեան մը իբրեւ անդամ կ'ամբաստանուի ու ձերբակալուելով կը բանտարկուի, ապա շղթայակապ կ'աքսորուի դէպի Ալէյ (Լիբանան)՝ քաղաքական յանցագործներու արգելարանը: Դատավարութենէն ետք, քեւ ան անպարտ կը հռչակուի բայց անոր որեւէ պաշտօն չի տրուիր, որովհետեւ թուրքերը որոշած էին ուսեալ եւ ազդեցիկ արաբները հեռու պահել: Ճեմալ փաշայի հրամանով Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն Կարինի կ'աքսորուի, բայց տակաւին հոն չհասած, Տիգրանակերտի մէջ կը բանտարկուի: Այդ օրերուն ռուսերը Կարինի շատ մօտեցած էին: Առանց արդարացուցիչ պատճառի, ան 22 օր բանտին մէջ կ'անցընէ եւ ապա ազատ կ'արձակուի: Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն Տիգրանակերտի մէջ վեցուկէս ամիս կը մնայ, ականատես կ'ըլլայ ու հաւաստի աղբիւրներէ ալ կը տեղեկանայ հայոց դէմ ի գործ դրուած թրքական վայրագութիւններու: Բարձրաստիճան թուրք սպաներ, պետական պաշտօնեաներ եւ թղթակիցներ իրեն կը պատմեն հայոց կրած տառապանքներուն մասին:

Փրկուելու համար թուրքին ճիրաններէն եւ մոլեռանդու-

թենէն, Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն Տիգրանակերտէն կը փախչի ու շատ նեղութիւն կրելով Պասրա կը հասնի: Հոն է որ կ'որոշէ իր տեսածներն ու լսածները գրի առնել: Իր համառօտ յուշերը ան գրած է Պոմպէյի մէջ,1 Սեպտեմբեր, 1916-ին:

Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն «Ինչեր Ապրեցի» (էջ 22-26) խորագրին տակ, Արաբ Փունարի եւ Եղեսիոյ մէջ իր ականատեսի վկայութիւնները մանրամասնօրէն կը նկարագրէ: Կարիճէն ոտաբոպիկ հասնող,անօթի ու ծարաւիիւծած կիներ եւ մանուկներ իր աչքերուն առջեւ կը մահանան: Կիներէն շատերը չբռնաբարուելու համար իրենց զաւակներուն հետ միասին անձնասպան կ'ըլլան: Եղեսիոյ մէջ խումբ մը հայ երիտասարդներ, քաջատեղեակ տիրող կացութեան, իրենց զէնքերը կը մերժեն յանձնել թուրքին եւ քաջաբար անոր դէմ կը պայքարին (հեղինակը Ուրֆայի Հերոսամարտին կ'ակնարկէ- Յ. Ի.): Ճեմալ փաշայի հրամանով Հալէպէն Եղեսիա կը հասնի Ֆախրի փաշան եւ թնդանօթներով Եղեսիոյ հայկական թաղերը քարուքանդ կ'ընէ: Գարա Եփրեմ գիւղին մէջ հեղինակը՝ Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն, Գրիգոր Զօհրապի եւ Վարդգէսի (Յովհաննէս Սէրէնկիւլեան) սպանուած վայրը կ'այցելէ: Ան գործուած վայրագութիւններու պատճառը կը վերագրէ թուրքերու հայոց դէմ սնուցած նախանձին: Գրիգոր Զօհրապը պայծառամիտ եւ խելացի իրաւաբան մըն էր ու օսմանեան խորհրդարանի անդամ, ինչպէս նաեւ՝ Վարդգէսը: Թուրքերը հայոց ունեցած քաղաքակրթութենէն շատ հեռու էին: Անոնք վերադարձած էին իրենց թաթար նախահայրերու բնազդին եւ ծայրայեղօրէն վայրագ կերպով կը գործէին: «Հայերի իրենցից աւելի կրթուած, ազդեցիկ եւ խոհեմ լինելու հանգամանքը թուրքերի ատելութեան գլխաւոր պատճառն էր» կ'ըսէ Էլ-Ղուսէյն:

Ականատեսի իր պատմութեան շարքին մէջ, «Խնդրանք Փրկագնի Համար» (էջ 27-28) հատուածին բովանդակութիւնը թուրքերու կաշառակերութեան յատկացուած է: Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնի հետ հինգ հայեր ձերբակալուած էին եւ թուրք սպայ մը զանոնք Տիգրանակերտ կը տանէր: Ճամբուն վրայ շատ սարսափազդու տեսարաններու ականատես կ'ըլլան անոնք:

Ասղին անդին հայ կիներու եւ մանուկներու դիակներ փռուած էին: Բռնի ոյժի տակ, հինգ հայ կալանաւորները իրենց բոլոր ունեցածը թուրքերուն կու տան իբրեւ կաշառք: Թուրքերը տարագիր հայ կիներն ու աղջիկները կը չարչարէին, կը բռնաբարէին ու կը սպաննէին: Դուք «մուսուլմաններդ, արդեօք յանցագործութիւն չէ՞ սա:.. Ենթադրենք, թէ նրանց ամուսիններն արժանի էին դաժան վերաբերմունքի: Արդա՞ր է, որ այս կանայք եւս ենթարկուէին նոյն ճակատագրին, որից վայրի գազաններն անգամ կարող են ամաչել: Ղուրանում (իսլամ կրօնքի սուրբ գիրքը) գրուած է. «Մէկի բեռը միւսի վրայ մի՛ բարդիր», ինչը նշանակում է, թէ մէկին չպէտք է պատժել ուրիշի յանցանքի համար» հարց կու տայ Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն քուրքերուն: Ան կ'աւելցնէ. «Աստուած գիտի, որ սա խայտառակ ոճրագործութիւն է, որ ոչ մի ժողովուրդ, ով ինքն իրեն քաղաքակիրթ է համարում, չի արել եւ թոյլ չի տայ, որ անի»:

Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը եւ հինգ հայ կալանաւորները թուրք սպայի մը հսկողութեան տակ ինքնաշարժով Եղեսիայէն Տիգրանակերտ կ'ուղղուին: Ճամբուն եզերքները ամէն կողմ հայերու դիակներ փռուած էին: Կային այրած, մոխրացած, ըսպանուած ու հիւանդութիւններէ մահացած մարդոց դիակներ: Ճամբուն եզերքը չորս տարեկան մանուկ մը շուարած կանգնած էր: Ինքնաշարժը կանգ կ'առնէ ու սպան կը հարցուփորձէ մանուկը, որ ոչ մէկ բան կը խօսի: Անոր արտաքին երեւոյթը ցոյց կու տար, թէ ազնուական հայ հարուստի մը զաւակն էր, որ կարճ ժամանակուան մէջ իր ծնողքը կորսնցնելով անորոշ վիճակի մատնուած էր: Սպան մանուկը իր տեղը կը թողու, խորհելով թէ գուցէ քիւրտ մը զայն վերցնէ եւ հոգ տանի անոր, քան թէ իր հետ տանէր եւ թուրքերը զայն իր հարազատներուն ճակատագրին ենթարկէին...

Երբ Տիգրանակերտ կը հասնին, թուրք սպան Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը եւ հինգ հայերը քրքական իշխանութիւններուն կը յանձնէ ու անոնք կը բանտարկուին: Էլ-Ղուսէյն բանտին մէջ թուրք բանտարկեալի մը բերնէն կը լսէ, թէ թուրքերը հայոց բնաջնջման որոշումը տուած են երբ վերջիններս զէնք բարձ-

րացուցած են թրքական իշխանութիւններուն դէմ: Թուրքը կ'աւելցնէ թէ հայոց տուներէն արգիլուած եւ վտանգաւոր զէնքեր գրաւուած են եւ անոնց տէրերը՝ բանտարկուած: Հայ հոգեւորականները եւ ազնուականները պահանջած են բանտարկուածներուն ազատ արձակումը, սակայն թուրքերը զանոնք ալ բանտարկած են՝ թիւով 700 հոգի: Տիգրանակերտի մէջ հայ երիտասարդներու զէնք բարձրացնելու հարցը բոլորովին անհիմն է: Ըստ թուրք բանտարկեալին բոլոր հայ կալանաւորները դէպի Մուսուլ քշելու որոշումով ճամբայ հանուած էին, սակայն Եփրատի եւ Տիգրիսի ջուրերուն մէջ խեղդամահ եղած կամ սպաննուած էին: Տիգրիսի ջուրերուն յանձնուածներուն մէջ էր հայ կաթողիկէ ծերունի Անդրէաս Եպս.ը (Չէլէպեան-խմբ., գիրքին մէջ տպուած է սխալ՝ Հոմանդիոս-Յ. Ի.), ինչպէս նաեւ Տիգրանակերտի հայ լուսաւորչական փոխառաջնորդը (Մկրտիչ Վրդ. Ջլղատեան-խմբ.)

Տիգրանակերտի բանտին մէջ, քիւրտ անօրէններ երկու հայերու վրայ կը յարձակին եւ անոնց դրամներն ու զգեստները կը կողոպտեն եւ զանոնք կը սպաննեն: Թրքական իշխանութիւնները ոճրագործ քիւրտերէն ոչ մէկ հաշիւ կը պահանջեն...:

Տիգրանակերտի մէջ գործող Հ. Յ. Դ.-ի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ՝ Տիգրանը ձերբակալուած ու բանտարկուած էր: Թրքական իշխանութիւնները անկէ պահանջած էին իր ընկերներուն անունները տալ: Տիգրան կտրուկ կերպով մերժած էր, ուստի ան սաստիկ տանջանքներու ենթարկուած էր: Թուրքերը անոր ոտքերուն տակ պայտեր գամած էին, անոր եղունգներն ու թարթիչները աքցանով քաշած էին եւ սակայն Տիգրան հաստատ մնացած էր իր որոշումին վրայ: Վերջապէս ան իր ժողովուրդին սիրով լեցուած, նահատակուած էր:

Յակոբ Քայթանեան անունով ուրիշ հայ մը, բանտին մէջ ծանր չարչարանքներու ենթարկուած էր, ստիպելու համար զայն հայկական կուսակցութիւններու մասին տեղեկութիւններ տալ: Ան մերժած էր ենթարկուիլ թուրքերու հրամանին: Մաստիկ ծեծի մէկ պահուն, ան ոստիկանէն կը խնդրէ արտաքնոց երթալ: Արտաքնոցին մէջ, Յակոբ, առիթը օգտագործելով, իր

գրպանի դանակով ձեռքին երակները կը կտրէ: Արիւնլուայ վիճակի մէջ դուրս գալով, ան շուարումի կը մատնէ ոստիկանն ու մեծաւորը, որ Յակոբը անմիջապէս հիւանդանոց փոխադրել կու տայ: Բուժուելէ յետոյ, թուրքերը զայն կրկին բանտ կը տանին: Յակոբ Քայթանեանը Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնէն կը խնդրէ, որ այս եւ ուրիշ դրուագներ, որոնց ականատես եղած էր, ամերիկեան թերթերու մէջ հրատարակէ, որպէսզի Ամերիկա ապրող իր եղբայրը, իմանար, թէ թուրքերը անոր հարազատներէն ոչ ոք ողջ ձգած էին: Տիգրանակերտի բանտին մէջ կար նաեւ հայ քահանայ մը, Տէր Իսահակ անունով: Թուրք զինուորները գրաւի եկած էին, թէ ո՞վ կարող էր մէկ գնդակով անոր բակեղը թռցնել: Անոնցմէ մէկը որ յաջողած էր եւ գրաւը շահած, կ'ըսէ. «Ամենալաւ հարուածը ես տուեցի. գլխարկն ուղղակի թռաւ գլխից, ապա երկրորդ գնդակով մաքրեցի հաշիւը»: Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն կ'ըսէ, թէ քահանան սպաննած այս քուրք զինուորը , «լիովին համոզուած էր որ այդ սպաննութիւնը անհրաժեշտ էր, քանզի Սուլթանն (հեղինակը սուլթան Մեհմէտ Ռեշատ Ե.-ի (1909-1918) կ'ակնարկէ- Յ. Ի.) էր այդպիսի հրաման արձակել»:

Տիգրանակերտի մէջ երբ այրերը կը բանտարկուին ու կը չարչարուին, թրքական իշխանութիւնները անոնց ընտանիքներուն կեղծ նամակներ կը ղրկեն անոնց անունով ըսելով, թէ լաւ վիճակի մէջ են: Պետութիւնը կը վախնար՝ թէ հայերը կրթնային զիրար տեղեակ պահելով կատարուած ոճիրներէն, ապահովական միջոցներու դիմել: Կեղծ նամակներուն նպատակը հայերը շուարցնել եւ քիւրիմացութեան մէջ ձգել էր: Խեղճ ընտանիքները մեծ գումարներ կը վճարեն նամակաբաշխներուն՝ իրենց հարազատներուն հասցնելու համար: Այս գործողութիւնը կատարուելէն յետոյ, բոլոր հայ բանտարկեալները տարուած էին եւ Եփրատի ու Տիգրիսի ջուրերուն մէջ ողջ-ողջ նետուած:

Տիգրանակերտի բողոքականներուն, ասորիներուն եւ քաղդէացիներուն ալ ջարդերուն ականատես կ'ըլլայ Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը: Նոյնպէս կը կոտորեն նաեւ Մարտինի վերոյիշեալ

համայնքներուն զաւակները: Միտիաթի մէջ սակայն ասորի երեք գիւղերու քաջ երիտասարդները կը կազմակերպուին ու զէնքով դէմ կը դնեն թուրքերուն եւ քիւրտերուն:

Բռնագաղթէն ետք Տիգրանակերտի մէջ քանի մը հայեր եւ ասորիներ մնացած էին: Սակայն թրքական կառավարութիւնը Բաղէշի եւ Մուշի մէջ ոչ մէկ քրիստոնեայի հետքը ձգած էր: Բժիշկի մը յանձնարարած դեղը կը գտնուէր միայն քրիստոնեայ դեղագործի մը քով, զոր ամբողջ նահանգին մէջ փնտռելով զայն, թուրքերը չէին կրցած գտնել:

Տիգրանակերտի բանտը լեցուած հայերը կը ստիպուին քիւրտ բանտարկեալներուն համար բրինձ, ալիւր եւ դրամ հանգանակել իրենք իրենց մէջ, անոնց հայհոյանքներէն եւ հալածանքներէն զերծ մնալու համար: Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն, որ ազատ արձակուած էր, բանտին մէջ իր հայ բարեկամներուն այցի ատեն այս իրողութեան ականատես կըլլայ ու կ'ըսէ. «Ամենակարողը միմիայն Աստուած է, եւ ուրիշ ոչ ոք»:

Տիգրանակերտի թուրք *ասքեար*ներէն մէկը Ֆայիզին կը պատմէ, թէ ինչպէս հայ ընտանիքները կը կոտորէին: Տնեցիները մօտակայ վայր մը տանելով, դանակով, դաշոյնով կամ կացինով կը մորթէին ոչխարներու պէս:

Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն Տիգրանակերտի մէջ հայոց ինչքերուն ու ստացուածքներուն կողոպուտին եւ աժան գիներով վաճառման ականատես կ'ըլլայ: Բռնագաղթէն եւ սպանդէն ետք կարգը թալանելուն եկած էր: Թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաներէն սկսեալ մինչեւ ամենէն փոքրը իր բաժինը ուներ այս գողութեան մէջ: Եկեղեցիներու գմբէթներէն խաչերը վար կ'առնուէին ու իբր մետաղ կը վաճառուէին:

Բաղէշի եւ Մուշի մէջ նոյն ձեւի ոճիրներ եւ կողոպուտներ կը գործադրէին թուրքերը: Ազիզ պէյ անունով թուրք բժիշկ մը Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնի անձամբ կը պատմէ, թէ Մարզուանի հայոց կոտորածին ներկայ գտնուած էր: Ազիզ պէյը Մարզուանի փոխ-գաւառապետին քով երթալով ըսած էր. «Դու գիտես, որ ես բժիշկ եմ. բժշկի ու դահճի միջեւ տարբերութիւն չկայ, քանի որ բժիշկները եւս դիահերձում են անում: Խնդրում եմ թոյլ տուր ինձ՝ ներկայ գտնուել բժշկական այդ վիրահատութեանը»...:

Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը հայոց բռնագաղթի, կոտորածի եւ թալանի դրուագները տեսած, եւ լսած է ընդհանրապէս թուրքերէ ու քիւրտերէ: Այս մասին մանրամասնութիւնները կարելի է կարդալ գիրքին 38-51-րդ էջերուն մէջ: Հեղինակը 52-53-րդ էջերուն մէջ «Սպանուած Հայերու Վիճակագրութիւնը» խորագրին տակ թրքական պարբերաթերթէ մը՝ «Ալ-Մոքաթթամ»է քաղելով փաստագրական կարեւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէ ընթերցողին: Հայոց Ցեղասպանութեան պատասխանատուութեան մեծ մասը Թալաաթի վրայ կ'իյնայ:

Վերջաբանին (էջ 53-57) մէջ, Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն կը թուարկէ Հայոց Ցեղասպանութեան պատճառները՝ ըստ թրքական կառավարութեան «փաստարկ»ին, հետեւեալ կէտերուն մէջ.

ա) Վանի նահանգին մէջ հայ ժողովուրդը իսլամներ սպանած են: Թուրքերը այսպիսի լուրեր տարածած էին գերմանական մամուլին մէջ (տե՛ս Լեփսիուսի Der Totesgang des armenischen Volkes, Potsdam, Tempel-Verlag):

բ) Թուրքերը հայոց մօտ զինամթերք, պայթուցիկ, դրօշակ ու այլ փաստեր յայտնաբերած են, զորս կը հաստատեն թէ հայերը անջատ պետութիւն կազմելու նպատակ ունէին: Անոնք ռուսերուն օգնութեան պիտի դիմէին:

Հեղինակը այս երկու կէտերը կը ժխտէ՝ թուրք ականատես վկաներու հաստատումներու վրայ հիմնուելով, հետեւեալ ձեւով.Վանէն Տիգրանակերտ հասած ծանօթ մարդոց եւ թուրք պաշտօնեաներու վկայութեամբ, մինչեւ ռուսերուն Վան մտնելը, թուրքերը հայերէն պահանջած են զինաթափուիլ: Հայերը մերժած են գործադրել այս հրամանը, վախնալով թուրքերու եւ քիւրտերու յարձակումներէն: Սակայն թուրքերը Վանի նահանգին ներքին գաւառներուն մէջ հայերը ձերբակալած, չարչարած ու ջարդած են:

Վան քաղաքին հայերը գաւառներուն մէջ տեղի ունեցած կոտորածները տեսնելով, զինեալ ինքնապաշտպանութեան դիմած են:

Հայոց Ցեղասպանութեան կանխամտածուած ոճիր ըլլալուն մասին, հեղինակը կը ներկայացնէ հետեւեալ փաստարկը զոր կը մէջբերեմ.

«Թուրքերը հասկացել էին որ հայերը միւս բոլոր ազգերի հետ համեմատած, մշակութային, տնտեսական, ճարտարագիտական, հասարակական ու կրթութեան բնագաւառներում շատ աւելի առաջ էին եւ կարող էին առաջիկայում բանակում եւս կարեւոր դիրքերի հասնել: Համոզուած էին այս հարցով եւ վախենում էին, որովհետեւ քաջատեղեակ էին իրենց տկարութիւններին, մասնաւորապէս գիտէին, որ կրթութեան ու առաջդիմութեան մէջ անկարող էին մրցել հայերի հետ»: Հեղինակը՝ Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն կ'եզրակացնէ. «Թուում էր, թէ նրանցից ազատուելու միակ ճանապարհը հայերի բնաջնջումն էր»: Վերջապէս, Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը կ'ըսէ. «Ղուրանի աւանդութիւնների ու պատմական փաստերի առջեւ բացայայտ են թուրքական կառավարութեան արարքները, որոնք լիովին հակասում են իսլամի սկզբունքներին»:

Հեղինակը կը դիմէ նաեւ եւրոպական պետութիւններուն եւ կը յայտարարէ, թէ անոնք են որ քաջալերած եւ մեղսակից դարձած են թրքական կառավարութեան անմարդկային արարքներուն, որովհետեւ այդ կառավարութեան վատ նկարագրին ծանօթ էին ու գիտէին որ թուրքերը բարբարոս եւ վայրենի ցեղ մըն են:

Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն իր այս յուշագրութիւնը 3 Սեպտեմբեր 1916-ին Պոմպէյի մէջ աւարտած է:

Ծանօթագրութիւն.-

ա) Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնի յուշերը ընդգրկող արաբերէն հրատարակութիւն մը՝ «Արաբական Աղբիւրները Հայոց Ցեղասպանութեան Ոճիրին Մասին» խորագրով, «Հայոց Իրաւունքներու Կեդրոնական Յանձնախումբ»ի հրատարակութեամբ (Պէյրութ, 1988, 141 էջ) կը պարունակէ նաեւ Հիւսէյն Պըն Ալիի, թուրքերուն դէմ ըմբոստութեան եւ ապա յեղափոխութեան առաջին ու չորրորդ կոչերուն հրապարակումները, որոնց մէջ լայն տեղ գտած են հայկական ջարդերը եւ թուր-

քերու՝ իսլամ կրօնքէն շեղած ըլլալու փաստերը: Գիրքին երկրորդ մասը յատկացուած է Ուէլինկթընի Եէքէնի «Գիտցուածը եւ Անյայտը» խորագրով գրութեան, որուն մէջ նոյնպէս Հայոց Ցեղասպանութիւնը լայն տեղ կը գրաւէ: Գիրքին երրորդ մասը արդէն Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնի «Ջարդերը Հայաստանի Մէջ» խորագրով յուշագրութիւնն է, որուն խորագիրը Հայոց Ցեղասպանութեան 100-ամեակի մատենաշար թիւ 1-ին մէջ եղած է «Հայոց Նահատակութիւնը»:

բ) Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի կայքէջին՝ www.genocide-museum.am/eng/eyewitnesses.php -ի մէջ կը տեսնենք հետեւեալը. «Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն իր վկայութիւնները «Ջարդերը Հայաստանի Մէջ» արաբերէն բնագրով ներկայացուցած է գիրքի մը մէջ, որ հրատարակուած է 1916-ին: Աւելի ուշ, գիրքին գտած ժողովրդականութիւնը պատճառ դարձած է անոր ֆրանսերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւններուն եւ հրատարակութիւններուն՝ "Temoignage d'un Arabe musulman sur l'innocene et les massacres des Armeniens" եւ "Martyred Armenia" խորագիրներով համապատասխանաբար»:

Դ) Եսթեր Թ. Մկրտիչեան, «Թուրքիոյ Գեհէնից Մի Հայ Ընտանիքի Հրաշքով Փախուստը», Բ. տպագրութիւն, Թեհրան, 2012 (էջ 59-110):

Եսթեր Թ. Մկրտիչեանի ամուսինը՝ Թովմաս Գ. Մկրտիչեանը 1896-ին սկսած է պաշտօնավարել «British Oriental Consular Service»-ի մէջ եւ 1904-ին Մեծն Բրիտանիոյ դեր- հիւպատոս նշանակուած է Տիգրանակերտի մէջ: (Թովմաս Գ. Մկրտիչեանը իր յուշերը գրի առած է եւ յատուկ գիրքով մը՝ «Տիգրանակերտի Նահանգի Ջարդերը» հրատարակած է, որ ընդգր-

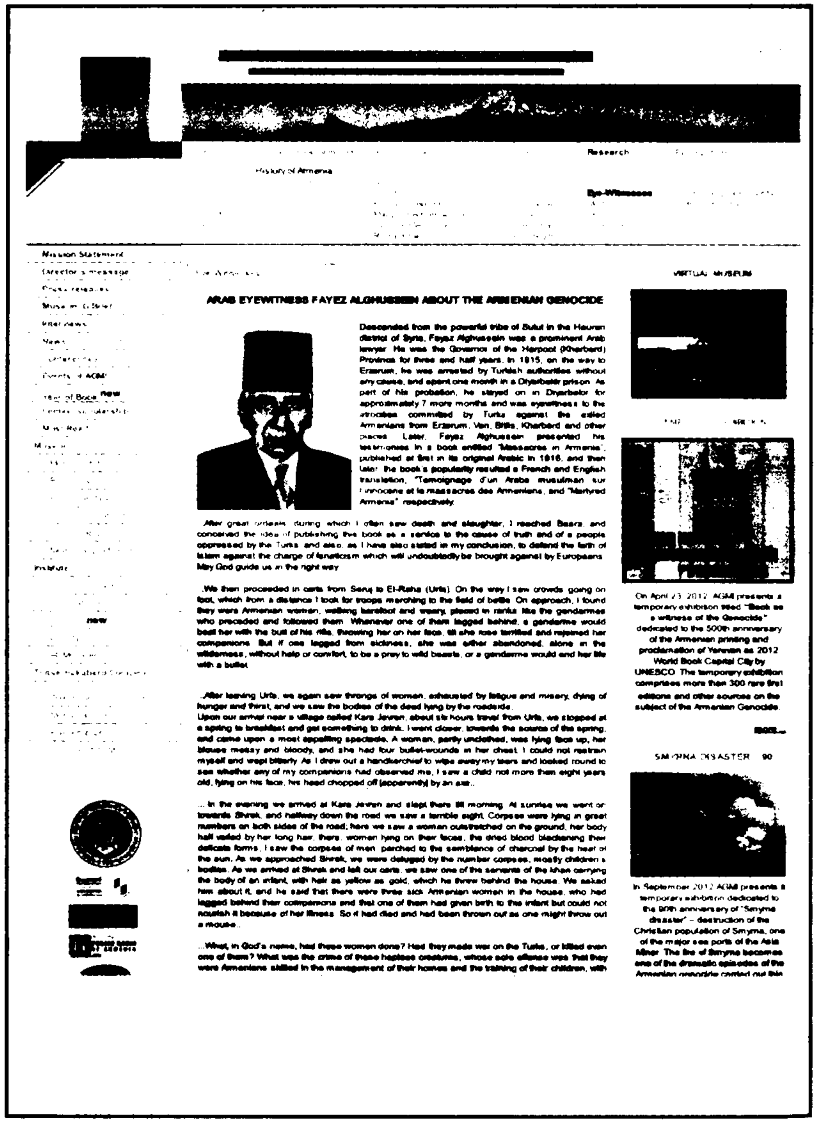

Research

History of Armenia

Eye-Witnesses

Mission Statement

ARAB EYEWITNESS FAYEZ ALGHUSSEIN ABOUT THE ARMENIAN GENOCIDE

Descended from the powerful tribe of Sulut in the Hauran district of Syria, Fayez Alghussein was a prominent Arab lawyer. He was the Governor of the Harpoot (Kharberd) Province for three and half years. In 1915, on the way to Erzerum, he was arrested by Turkish authorities without any cause, and spent one month in a Diyarbekir prison. As part of his probation, he stayed on in Diyarbekir for approximately 7 more months and was eyewitness to the atrocities committed by Turks against the exiled Armenians from Erzerum, Van, Bitlis, Kharberd and other places. Later, Fayez Alghussein presented his testimonies in a book entitled "Massacres in Armenia", published at first in its original Arabic in 1916, and then later the book's popularity resulted a French and English translation, "Temoignage d'un Arabe musulman sur l'innocence et le massacres des Armeniens, and "Martyred Armenia" respectively.

After great ordeals, during which I often saw death and slaughter, I reached Basra, and conceived the idea of publishing this book as a service to the cause of truth and of a people oppressed by the Turks, and also, as I have also stated in my conclusion, to defend the faith of Islam against the charge of fanaticism which will undoubtedly be brought against by Europeans. May God guide us in the right way.

.We then proceeded in carts from Seruj to El-Raha (Urfa). On the way I saw crowds going on foot, which from a distance I took for troops marching to the field of battle. On approach, I found they were Armenian women, walking bare-foot and weary, placed in ranks like the gendarmes who preceded and followed them. Whenever one of them lagged behind, a gendarme would beat her with the butt of his rifle, throwing her on her face, till she rose terrified and rejoined her companions. But if one lagged from sickness, she was either abandoned, alone in the wilderness, without help or comfort, to be a prey to wild beasts, or a gendarme would end her life with a bullet.

.After leaving Urfa, we again saw throngs of women, exhausted by fatigue and misery, dying of hunger and thirst, and we saw the bodies of the dead lying by the roadside.
Upon our arrival near a village called Kara Jevren, about six hours travel from Urfa, we stopped at a spring to breakfast and get something to drink. I went closer, towards the source of the spring, and came upon a most appalling spectacle. A woman, partly unclothed, was lying face up, her blouse messy and bloody, and she had four bullet-wounds in her chest. I could not restrain myself and wept bitterly. As I drew out a handkerchief to wipe away my tears and looked round to see whether any of my companions had observed me, I saw a child not more than eight years old, lying on his face, his head chopped off (apparently) by an axe..

... In the evening we arrived at Kara Jevren and slept there till morning. At sunrise we went on towards Shrek, and halfway down the road we saw a terrible sight. Corpses were lying in great numbers on both sides of the road; here we saw a woman outstretched on the ground, her body half veiled by her long hair, there, women lying on their faces, the dried blood blackening their delicate forms. I saw the corpses of men, parched to the semblance of charcoal by the heat of the sun. As we approached Shrek, we were deluged by the number corpses, mostly children's bodies. As we arrived at Shrek and left our carts, we saw one of the servants of the khan carrying the body of an infant, with hair as yellow as gold, which he threw behind the house. We asked him about it, and he said that there were three sick Armenian women in the house, who had lagged behind their companions and that one of them had given birth to the infant but could not nourish it because of her illness. So it had died and had been thrown out as one might throw out a mouse..

...What, in God's name, had these women done? Had they made war on the Turks, or killed even one of them? What was the crime of these hapless creatures, whose sole offense was that they were Armenians skilled in the management of their homes and the training of their children, with

VIRTUAL MUSEUM

On April 23, 2012 AGMI presents a temporary exhibition titled "Book as a witness of the Genocide" dedicated to the 500th anniversary of the Armenian printing and proclamation of Yerevan as 2012 World Book Capital City by UNESCO. The temporary exhibition comprises more than 300 rare first editions and other sources on the subject of the Armenian Genocide.

SMYRNA DISASTER 90

In September 2012 AGMI presents a temporary exhibition dedicated to the 90th anniversary of "Smyrna disaster" – destruction of the Christian population of Smyrna, one of the major sea ports of the Asia Minor. The fire of Smyrna becomes one of the dramatic episodes of the Armenian genocide carried out this

կուած է «Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» մատենաշարի Ա. գիրքին-ին մէջ, էջ 84 - Յ. Ի.):

Ընթերցողին յիշեցնելու կարգով ըսենք, թէ Թովմաս Գ. Մկրտիչեանը իր կինն ու զաւակները Խարբերդ ղրկած էր: Վերջիններս քրտական տարազով, բազում չարչարանքներով յաջողած էին ռուսական գերիշխանութեան տակ գտնուող հողերը անցնիլ, իսկ ինք իր անձնական եւ դիւանագիտական միջոցներով, Տիգրանակերտէն փախուստ տուած էր դէպի Փոր Սայիտ (Եգիպտոս):

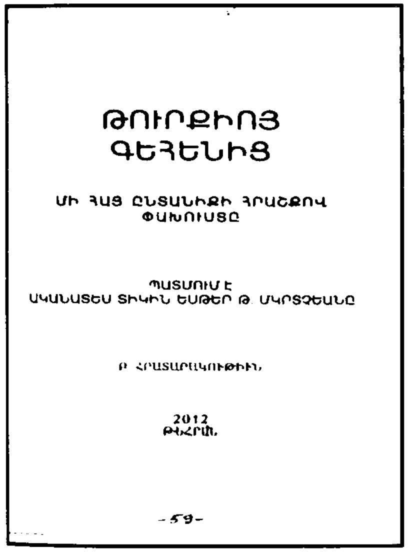

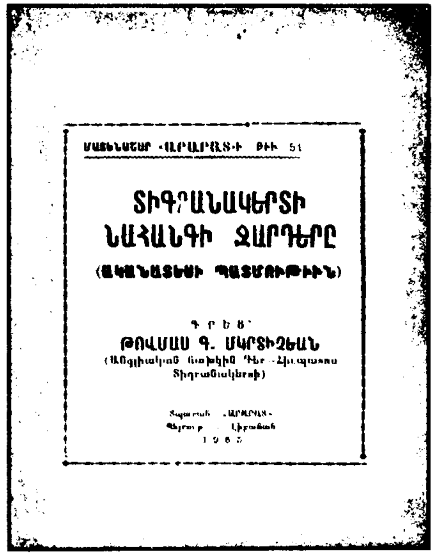

Եսթեր իր ամուսնոյն՝ Թովմասի ողղուած նամակին մէջ կը նկարագրէ այն տառապանքները, զորս հայ ազգի զաւակները կրած են թուրք թշնամիին ձեռքէն: Ան իր սեփական աչքերով տեսածները եւ լսածները գրելով, Հայոց Ցեղասպանութեան կենդանի վկան կ'ըլլայ:

Իլվանեան Տիգրան էֆենտին Տիգրանակերտի կառավարական թարգման փրոֆէսէոր Նիկողոս Թէնէքէճեանի միջոցով Տիգրանակերտէն Խարբերդ լուր կը ղրկէ Եսթերի, թէ բրիտանական հիւպատոսարանը խուզարկուած էր, ինչպէս նաեւ Մկրտիչեաններուն տունը եւ այգին, զէնք փնտռելու պատրրուակով: Եսթեր Խարբերդի իր տան մէջ նախազգուշական քայլեր առնելով, իր մօտ գտնուող բոլոր գրութիւնները կրակի կու տայ:

Պատերազմին սկիզբէն ի վեր Օսմանեան Կայսրութեան հայ ժողովուրդը թրքական կառավարութեան օգնած էր- իր ֆիզիքական եւ բարոյական բոլոր միջոցները անոր տրամադրելով: Հայ երիտասարդները օսմանեան բանակին կը ծառայէին: Անձնուիրաբար ծառայող այս երիտասարդներուն, թուրքերը հաշտ աչքով չէին նայեր, հակառակ այն իրողութեան, որ ռուսական ճակատին վրայ էնվեր փաշան ստոյգ վտանգէ ազատողները չորս հայ զինուորներ էին:

Եսքեր Մկրտիչեանը կը շեշտէ գերմանացիներու հակահայ կեցուածքը Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին: Մեզիրէի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոսը երբ Ամերիկեան Գոլէճ կ'այցելէ իր շուրջը հաւաքուած գերմանացի եւ թուրք սպաներուն կ'ըսէ. « Ինչո՞ւ եմ այդքան զինուորցու երիտասարդներ տեսնում շուկաներում: Գոլէճի բոլոր աշակերտներն էլ լաւ զինուորներ կը լինեն, իսկ շէնքն ամէն յարմարութիւն ունի՝ որպէս զօրանոց ծառայելու համար» : Քանի մը օր ետք, թրքական իշխանութիւնները Ամերիկեան Գոլէճի շէնքը կը գրաւեն եւ զօրանոցի կը վերածեն: Գոլէճին տնօրէնը՝ Րիկզը(Վեր. Իլայաս Րիկզ - խմբ.) թուրքերէն կը խնդրէ որ գիշերօթիկի շէնքը չգրաւեն, բայց ի զուր: Խարբերդի մէջ Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսը՝ Լեսլի Տէյվիսը կը միջամտէ, սակայն որեւէ արդիւնքի չի հասնիր: Ան Կ. Պոլիս՝ Ա. Մ. Ն.ի դեսպանատուն կը հեռագրէ եւ հետեւեալ պատասխանը կը ստանայ. «Առայժմ ոչինչ չենք կարող անել, մեր բոլոր դպրոցների վիճակը նոյնն է»:

Թուրքերը երկրորդ անգամ փրկագին (*պէտէլ*) կը գանձեն Խարբերդի այն հայերէն, որոնք արդէն անգամ մը վճառած էին: Անոնք հայերը կը կեղեքէին: Անդին բանակ տարուածները սկիզբը Հապուսի գիւղին մէջ աշխատցուցած էին եւ ապա բոլորն ալ հաւաքելով Մեզիրէի «Կարմիր Խոնախ» կոչուած բանտը փոխադրած էին: Անօթի, ծարաւ եւ ուժասպառ հայ երիտասարդները ճամբայ հանուած էին դէպի Տիգրանակերտ, ուր երբեք չէին հասած. 1700 հայ երիտասարդները կոտորուած էին ճամբուն վրայ ամայի վայրի մը մէջ ...

Խարբերդի նահանգին քրքական դժոխային վայրագութիւններուն հեղինակները Մեզիրէի կառավարիչ Ջապիք պէյը, Գոլ-Օրտուի հրամանատար Վեհպի պէյը, Խարբերդի ոստիկանապետ Ռաշիտ պէյը, Խարբերդի գաւառապետ Ասիմ պէյը, Խարբերդի փոխ-ոստիկանապետ արիւնարփու գազան եւ դահիճ Ալի Ռիզա էֆենտին եւ Խարբերդի ոստիկանական հարիւրապետ Լեֆքի պէյն էին:

1915-ի սկիզբը Խարբերդ քաղաքի բոլոր հայ մտաւորականները կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին: Ապա՝ հայ վաճառականներն ու երեւելի, պատուաւոր եւ ազնուական մարդիկ: Խարբերդի գիւղերէն երեք հազար հայ երիտասարդներ բանտերը կը տարուին: Խարբերդի առաջնորդը՝ Տէր Պսակ Վարդապետն (Տ. Պսակ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեան- խմբ.) ալ կը բանտարկուի: Ատեն մը ետք բանտարկեալները գիշերով կը տանին Պագըր-Մատէն գիւղաքաղաքին մօտերը եւ ձորի մը մէջ զանոնք դաժանօրէն կը սպաննեն: Ոմանց վրայ նաւթ թափելով կ'այրեն իսկ ուրիշները կը գնդակահարեն: Տակաւին ուրիշներ սուրով, եաթաղանով եւ քարերով կը ջախջախեն:

1 Մայիս 1915-ին Եփրատ Գոլէճի թանկագին ու սիրուած դասախօսներէն Յովհաննէս Պուճիգանեանը կը ձերբակալուի: Պ. Աշուր Եուսուֆ եւ Կարապետ Սողիկեան դասախօսները, ինչպէս նաեւ Տէր Վարդան Քահանան եւ Խարբերդի նահանգի հայ բողոքականներու առաջնորդ եւ Հ.Բ.Ը.Մ.ի մասնաճիւղի նախագահ, դասախօս Նիկողոս Թէնէքէճեանը կը ձերբակալուին: Այդ օրերուն Եսքեր իր բոլոր զաւակները հաւաքած տան մէջ, սարսափ կ'ապրէր ու կ'աղօթէր: Թուրքերը բանտին մէջ բոլորն ալ սաստիկ կերպով կը տանջեն: Տէր Վարդանին մօրուքը կը փետտեն անճանաչելի դարձնելու աստիճան: Թուրքերը զանոնք գլխիվար կախելով կը ծեծեն եւ անոնց ձեռքերը եռացած ջուրի մէջ կը թաթխեն: Անոնց հարազատներուն կողմէ բերուած կերակուրները բանտապահները իրենք կը խժռեն, զանոնք սոված ձգելով:

Թուրքերը բռնի ոյժ բանեցնելով, դասախօս Թէնէքէճեանը կը փորձեն ստիպել որ հետեւեալ գրութեան տակ ստորագրէ. «Հայ ազգի 5-ից 75 տարեկանը քոմիթաճի է. հայերը գաղտնի դաւադրութիւններ են կազմակերպում եւ թուրք այրերին հրացանով, իսկ կանանց ածելիով պիտի սպաննեն»: Թէնէքէճեան կը մերժէ ստորագրել այս սուտ վկայութիւնը: Խիստ ոճով սպառնալիքները չեն ազդեր անոր վրայ: Ուստի թուրքերը զանազան ձեւերով կը չարչարեն զայն: Անոր տիկինը՝Մարթա ամերիկեան միսիոնարուհեան միջնորդութիւնը կը խնդրէ: Վերջինս չէզոք դիրք կը բռնէ նկատմամբ: Ասոր վրայ, Մարթա

թուրքերէն կը խնդրէ իր ամուսինը հրացանազարկ ընել...

Դասախօս Յովհաննէս Պուճիգանեանն ալ նման չարչարանքներու կ'ենթարկուի: Ան թուրքերուն մէկ հարցումին պատասխանելէով կ'ըսէ. «Ձենքե՞րս, գլխիս մէջ են դրանք»: Բանտին մէջ թուրքերը Մարտիրոս Մուրատեանին վրայ գաւազանի 1600 հարուածներ կը տեղացնեն ու անոր աչքերը կը փորեն... Ապա Ալի Ռիզա կոչուած հրէշը զայն քացիներու հարուածներու տակ կը սպաննէ: Ծեծի եւ չարչարանքներու տակ բազմաթիւ հայեր կը մեռնին բանտին մէջ :

Խարբերդի նահանգին եւ քաղաքին մէջ ձերբակալութիւններէ, բանտարկութիւններէ եւ սպանդէն ետք զէնքերու հաւաքում կը սկսի: Ծեծի ու չարչարանքի տակ, շատերը իրենց թուրք դրացիներէն սուղ գիներով զէնք կը գնէին եւ կառավարութեան կը յանձնէին...

24 Յունիս 1915-ին Խարբերդի քաղերուն մէջ մուընետիկը բռնագաղթի հրամանը կու տայ հայերուն: Յուլիսի սկիզբին, Կարինէն եկող հայ բռնագաղթուածներու կարաւանները Խարբերդէն կ'անցնին (էջ 77-78): Ասոնք շատ բաներ կը պատմեն Խարբերդի հայոց:

Հեղինակը՝ Եսթեր Մկրտիչեան «Մեր Ընտանիքի Աքսորը» (էջ 80) խորագիրին տակ ամերիկեան միսիոնարութեան թշուառ վիճակը պարզելէ յետոյ, գերմանական միսիոնարութեան մասին հետեւեալը կը գրէ.

«Գերմանացի միսիոնարութիւնը որ լրտեսութեան ժահրոտ բոյնն էր եւ որի պետն էր միստր Էհմանը՝ (հեղինակը Էյման գրած է) մի գերմանացի սպայ, դիւային հաճոյքով էր դիտում հայերի տարագրումը, կոտորածն ու ջարդը, եւ, օգնելու, իրեն դիմողներուն գթութեան ձեռք մեկնելու փոխարէն՝ նրանց դուրս էր վռնտում»: Էհմանը խիստ ոճով յանդիմանած էր զուիցերիացի հիւանդապահուհիները, որոնք գերմանական միսիոնարութեան իբրեւ անդամ, թշուառ հայերը կ'ընդունէին ու կը պաշտպանէին: Էհմանը անոնց սպառնացած էր՝ ըսելով, թէ զիրենք քրքական իշխանութիւններուն պիտի մատնէր:

Էհմանի կողմէ վռնտուած հայոց մէջն էին Եսթերն ու

անոր վեց զաւակները: Եսթերի ամուսնոյն՝ Թովմաս Մկրտիչեանի երկու թուրք բարեկամները՝ Վ.-ը եւ Ք.-ն անոր օգնութեան ձեռք կ'երկարեն եւ Խարբերդ մնալու արտօնագիր (*վեսիքա*) կը բերեն: Սակայն հակառակ արտօնագրի գոյութեան, թուրքերը Եսթերը կը ստիպեն, որ իր տան գոյքերը աժան գիներով վաճառէ թուրք կանանց եւ իր վեց զաւակներով պատրաստուի բռնագաղթուիլ...

Խարբերդի բռնագաղթը քիչ մը կ'ուշանայ: Այս միջոցին Եսթեր կ'այցելէ Մեզիրէի Ամերիկեան Հիւանդանոցի բժիշկ Էթքինսընի , որ անոր զաւակներէն երեքին պաշտօն կու տայ հիւանդանոցին մէջ: Եսթերի դուստրը՝ Արաքսը, Երուանդ եւ Զենոբ որդիները կը սկսին հիւանդանոցին մէջ աշխատիլ: Եսթերը պէտք էր որ իր միւս երեք զաւակները՝ Ալիսը, Արսէնը եւ Արմինէն առնելով, բռնագաղթի ճամբան բռնէր...դէպի արաբական անապատները: Եսթերին համար իր երեք զաւակներէն բաժնուիլը շատ դժուար պիտի ըլլար: Ուստի ան Մեզիրէի գաւառապետին մօտ կ'երթայ հոն մնալու արտօնութիւն վերցնելու համար: Գաւառապետը կ'ըսէ անոր, որ պէտք է իսլամանալ եւ թրքանալ Մեզիրէի մէջ կարենալ մընալու համար: Եսթեր կըտրականապէս կը մերժէ այս առաջարկը: Գաւառապետին տիկինը կը միջամտէ եւ հարցը 50 հնչուն ոսկի կաշառք վճարելով կը լուծուի: Այս գումարը Եսթեր Էթքինսընէն փոխ կ'առնէ:

«Տասընհինգ Օր Հիւանդանոցում» (էջ 83-88) վերնագիրով հատուածին մէջ բերուած են, հայոց տառապանքներուն եւ սպանդին ականատես ու ականջալուր Եսթերի յուշերը: Ան իր վեց զաւակներով օրերը Մեզիրէի Ամերիկեան հՀիւանդանոցին մէջ կ'անցընէ սարսափելի լուրեր լսելով: Կեանքը այդպէս չէր կրնար գոյատեւել: Գերմանացի սպան՝ Էհմանը գիտէր, թէ Եսթեր իր վեց զաւակներով Մեզիրէի Ամերիկեան Հիւանդանոցը ապաստանած էր: Թուրքերը երկու անգամ հիւանդանոցը կը պաշարեն: Եսթեր իր վեց զաւակներով, եւ ուրիշ հայեր հիւանդանոցին գաղտնի թաքստոցները կը մտնեն:

Եսթեր խիստ հալածանքներու կ'ենթարկուի մատնիչներու կողմէ: Այս միջոցին, Մեզիրէի բանտին՝ «Կարմիր Խոնա-

խ»ին հրդեհը կը պատահի: Ամէն կողմ հայերը կը ձերբակալուէին, կը բանտարկուէին, կը կաղապտուէին ու կը սպանուէին: Հեղինակը՝ Եսթեր Մկրտիչեանը 92-95-րդ էջերուն մէջ ականատեսներու վկայութիւնները կը ներկայացնէ:

Այդ դժնդակ օրերուն Եսթերը յարմար կը գտնէ իր Ջենոբ որդին Տերսիմ ղրկել: Նոյն օրերուն Կարինի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոսը հայկական վեց ճահանգները կը շրջի՝ կացութիւնը ուսումնասիրելու համար: Հիւպատոսը Եսթերի մասին լսած էր եւ կ'ուզէր որ թուրքերը վերացնէին զայն, որովհետեւ վերջինիս ողջ մնալը, գերմանացիներուն եւ թուրքերուն ի գործ դրած ոճիրներու յայտնաբերումը կը նշանակէր, ականատես վկայի մը կողմէ, որուն ամուսինը Տիգրանակերտի մէջ Մեծն Բրիտանիոյ նախկին դեր-հիւպատոսն էր:

Եսթերի համար իր հինգ զաւակներով Մեզիրէ մնալը այլեւս վտանգաւոր կը դառնայ: Մկրտիչեանները ուրիշ հայերու խումբով մը կը յաջողին Տերսիմ անցնիլ: Տերսիմի քիւրտերը բոլոր փախստական հայերը կը պաշտպանէին: Եսթերը իր զաւակներով Տերսիմէն Թիֆլիս կը մեկնի: Հոն «Հայկական Շտաբի Բիւրօ»ին հայոց մասին տեղեկագրութիւն մը կը յանձնէ:

Հեղինակը՝ Եսթեր Մկրտիչեանը իր յուշագրութիւնամակին վերջաւորութեան, իր ամուսինին հետեւեալը կ'ըսէ. «Սիրելիդ իմ, Աստծոյ կրակն էր թափուում հայի գլխին: Հայի հայրենիքը, Տիգրիսի ու Եփրատի դրախտավայրերը, մեր պապենական ՕՋԱԽԸ, Սոդոմ-Գոմորի հրաբորբոք տեսարանն էր հագել: Որեւէ մէկը չէր կարող հայի համար վրէժ լուծել, բացի Աստծուց: Ահաւոր օրեր էին՝ բառի բովանդակ նշանակութեամբ:

Պէտք է ասեմ, որ ջարդերը, կոտորածները, աքսորն ու տարագրումը եւ յարակից խնդիրներն ու դէպքերն այնպիսի սիստեմատիկ կերպով էին տեղի ունենում, որ անհնար է հաւատալ, թէ կարող են միայն թուրք մտքի ծնունդն ու գաղափարը լինել: Սրանք մարդասպան բորենիներ, *քալանչի* գողեր ու աւազակներ են: Ուրիշ՝ մի վերին նենգամիտ ոյժ կար, մի գլուխ, որ վարում էր թուրք մեքենան՝ մի հեռաւոր նպատակի համար:

Թուրքերն այդ ոյժը կոչում էին «*քալիմ Ալաման*», իսկ քուրդերը՝ «*ագլէ Ալաման*», գերմանացու խելքը»:

Իր յուշագրութիւն-նամակին վերջաբանով, Եսթեր Մկրտիչեան կը յայտնէ իր կողմնակից ըլլալը ազատագրական պայքարին եւ զինեալ ինքնապաշտպանութեան : Իբր օրինակ ան կը նշէ Թայան, Սորան եւ Խալդան քրտացած հայ *աշիրէթ*ներու ինքնապաշտպանական պայքարը թուքերուն դէմ: Ապա ան կ'աւելցնէ.

«Ըստ թուրքերի ընդհանուր կարծիքի՝ տեղահանութիւնների ու կոտորածների պատասխանատուութեան կարեւոր բաժինն ընկնում է գերմանացիների վրայ, որոնց միսիոնարներն անգամ անմասն չմնացին՝ երդումներով ու ստապատիր խոստումներով զինաթափ անելով խեղճ ժողովրդին»:

Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարան, «Ռումբը», սպաներէնէ թարգմանեց՝ Շուշան Սիրույեան, խմբագիր՝ Գէորգ Եազըճեան, Sirar հրատարակչութիւն, Սպանիա, 2012, միջակ չափի 440 էջ:

30 Դեկտեմբեր 1980-ին, սպանական «Էլ Փուեպլօ» թերթի լրագրող Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանը պատահաբար ծանրօրէն կը վիրաւորուի ոտքերէն՝ Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակի տեղադրած մէկ ռումբի պայթիւնին պատճառով, Սպանիոյ մայրաքաղաք Մատրիտի մէջ: Հիւանդանոց տեղափոխուած Կուռիարանը հիւանդանոցին մէջ իսկ կ'որոշէ գիտնալ ռումբը տեղադրողներուն դրդապատճառներն ու հետապնդած նպատակները: Ան կը սկսի հայոց պատմութեան մասին գիրքեր եւ զանազան հրատարակութիւններ ձեռք բերել ու կարդալ, տարբեր նիւթեր հաւաքել եւ ուսումնասիրել: Ան ճամակներով եւ հայկական մամուլին մէջ լոյս տեսնող կոչերով այս մասին յաւելեալ նիւթեր կը փնտռէ, ինչպէս նաեւ խողովակներ՝ ռումբը տեղադրածներուն հետ կապ ստեղծելու համար:

Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարան կը յաջողի կապ ստեղծել Հ. Ա. Հ. Գ. Բ.ի հետ, եւ վերջինիս հաւանութեամբ կու գայ Լիբանան՝ հանդիպելու զինք վիրաւորած հայ մարտիկներուն եւ անոնց փոխանցելու իր պատգամը՝ թէեւ Հայ Դատի պայքարն արդար է, սակայն պէտք չէ բիրտ միջոցներու դիմել եւ ամէն գնով խուսափիլ անմեղ մարդոց վնաս հասցնելէ:

Կուռիարանի հաւաքած նիւթերու շարքին են Հայոց Ցեղասպանութենէն վերապրած ու տարբեր երկիրներու մէջ ապաստան գտած հայոց վկայութիւններ, զորս ան տեղադրած է իր գիրքի 249-277-րդ էջերուն մէջ՝ «Ցեղասպանութեան Վկաները» վերնագիրին տակ, յայտնելով, թէ ատոնք «իրենց հայրենիքէն հեռու ապրող ծերունիներու» վկայութիւններ են: Ստորեւ համառօտ կերպով կը ներկայացնեմ այդ յուշագրութիւնները.

1) Քառլոս (Կարապետ) Թեքիրեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրն ինքզինք բախտաւոր կը նկատէ 1915-ի բռնագաղթէն ողջ դուրս գալու համար: Ան կը յիշէ Գոնիայի ճեմարանեան Գոլէճի տնօրէնին՝ Արմենակ Հայկազեանին նահատակութիւնը Տէր Զօրի ճամբուն վրայ: Արմենակ Հայկազեանը զոհուած էր պարզապէս շատ ուսեալ ըլլալուն համար: «Կրնար ժողովուրդին վնասել»,- կ'ըսէին թուրքերը: Ի յիշատակ անոր անուան, Պէյրութի մէջ հիմնուեցաւ Հայկազեան Գոլէճը (որ վերջին տասնամեակներուն վերածուած է համալսարանի – Յ. Ի.): Հայ ֆետայիները միաւորուած էին ազգին պատիւը, իրենց կանանց եւ դուստրերուն ապրելու իրաւունքն ու արժանապատուութիւնը պաշտպանելու համար:

Քառլոս (Կարապետ) Թեքիրեան «Բացատրութիւն» խորագիրին տակ աւելի կը մանրամասնէ իրողութիւնները. «Քանի մը ամսուան ընթացքին թուրքերը երկու հարիւր հազար հայեր (ծերունիներ, կիներ եւ երեխաներ) գլխատեցին եւ սպանեցին»,- կ'ըսէ ան: Հայերը Տէր Զօրի ճամբուն վրայ զոհ կը դառնային թրքական կառավարութեան կողմէ խոստումներ ստացած քիւրտերու յարձակումներուն, առեւանգումներուն եւ աւազակութիւններուն: Շատ մանուկներ արաբներու քով ապաստան գտած են: Անոնց մեծ մասը պատերազմէն ետք որբանոցներու մէջ հաւաքուած եւ հայութեան գիրկը վերադարձուած է:

Վերադառնալով թուրքերու գործած չարիքներուն, Թեքիրեան գլխատումներու, փոր ճեղքելու, ամայի վայրերու մէջ ոսկի ակռաներ կողոպտելու համար սպանութեանց, յղի կանանց փորերը պատռելու, սպաննելէ առաջ հայ կղերա-

կաններու եղունգները քաշելու, անոնց լեզուն կտրելու, առնանդամները տաք երկաթով այրելու եւ զանազան ուրիշ խոշտանգումներու մասին կը վկայէ: Երեխաները ոտքերէն կախելը թուրք *ասքեար*ներուն սովորական զուարճութիւնն էր: Ութը հայ կանանց խաչուիլը եւ ուրիշ յուսահատ աղջիկներու բարձրունքներէն Եփրատ կամովին նետուիլը կ'երեւան այն լուսանկարներուն մէջ, որոնք գերմանացի զինուորներ նկարած են, հակառակ լուսանկարելը արգիլուած ըլլալուն... Կրօնափոխ եղող հայերը մահէն կ'ազատէին, սակայն մեծամասնութիւնը մահը կը նախընտրէր... Այդ օրերուն, Կարապետ տակաւին երեխայ էր:

Վերջապէս, Թեքիրեան Կուռիարանին կը յիշեցնէ, թէ Մ. Ա. Կ.ի Մարդու Իրաւանց Յանձնաժողովը իր պատրաստած տեղեկագիրի 30-րդ յօդուածին մէջ այս եղելութիւնները չէ յիշատակած...

Քառլոս (Կարապետ) Թեքիրեան, Քարտոզօ, 98-1, Պուէնոս Այրէս (Արժանթին)

2) Հայկ Պաղտասարեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը լաւ կը յիշէ, թէ թուրք ոստիկաններն ու զինուորները ինչպէս գրաւեցին հայոց տուները, խանութներն ու եկեղեցիները, երբ ինք տակաւին երեխայ էր: Սկիզբը՝ այրերը եւ ապա՝ 12 տարեկանէն վեր պատանիները տարած են ու շաբաթ մը ետք բոլորն ալ գնդակահարած: Թուրքերը սպանուածներու կանանց ըսած են, թէ իրենց ամուսինները բանակին մէջ կը ծառայեն՝ երկիրը պատերազմի մէջ ըլլալուն պատճառով... Գնդակահարուածներուն դիակներուն տակը քանի մը հոգի ողջ կը մնայ, որոնք կու գան ու իրենց սիրելիներուն կը հաղորդեն դառն իրականութիւնը... Այս դէպքէն շաբաթ մը ետք, կանայք, աղջիկները, ծերերն ու երեխաները կը բռնագաղթեցուին: Անոնցմով եւ շրջանը ժամանած հայ գաղթականներով 10-15 հազարնոց կարաւաններ կազմուած են եւ բնակավայրերէն դուրս քշուած՝ հեծեալ ոստիկաններու

հսկողութեան տակ: Հայկենց կարաւանը իրենց գիւղին երրորդը էր: Ան կը յիշէ, թէ կ'ընթանար իր մօր հետ՝ աւանակի մը վրայ՝ անծանօթ ուղղութեամբ, նախորդ կարաւաններու զոհերու դիակներուն վրայէն անցնելով: Հայկ Պաղտասարեանի սարսափը մեծ էր... Անոր մանկական ուղեղը պատահածը հասկնալու ի վիճակի չէր:

Թուրք ոստիկանները կարաւանը չորս վայրերէ կ'անցընէին՝ բռնագաղթեալները ծարաւ թողելով: Ետ մնացողները տեղնուտեղը կը գնդակահարուէին, գեղեցիկ աղջիկներն ու կիները թուրք ոստիկաններու կողմէ կ'առեւանգուէին ու կը բռնաբարուէին: Թուրք բնակչութիւնը յաճախ կարաւանին վրայ յարձակելով, կը կողոպտէր: Շատ կանայք իրենց երեսներուն ցեխ կը քսէին՝ առեւանգումէ եւ բռնաբարումէ զերծ մնալու յոյսով: Այս ձեւերով 1.5 միլիոն հայեր ոչնչացան:

Հայկ Պաղտասարեան որբանոց տարուած էր: Ան միակ ողջ մնացողն էր իր բազմանդամ գերդաստանէն:

Հայկ Պաղտասարեան իր նամակին մէջ կը յայտնէ, թէ իր նման հազարաւոր ծերեր կան (յիշեցնենք, որ նամակը գրուած է 1980-ականներու սկիզբին – Յ. Ի.), որոնք կրնան վկայել Հայոց Ցեղասպանութեան մասին: Անոնցմէ աւելի լաւ փաստաթուղթեր ու ականատեսներ չեն կրնար ըլլալ՝ կը հաստատէ ան:

Թուրքիա այս ճշմարտութիւնը կը մերժէ եւ չ'ուզեր անցեալին մասին լսել: Հայ Դատի յանձնախումբեր մեծ պետութիւններու եւ Մ. Ա. Կ.ի դռները թակեցին արդարութեան հասնելու համար, սակայն այդ դարպասները փակուեցան հայոց առջեւ: Ամէն տարի 24 Ապրիլին հայերը աշխարհի գրեթէ բոլոր դեսպանատուները կը դիմէին այս հարցով, մինչդեռ թուրքերը լսել անգամ չէին ուզեր: 20-րդ դարու երկրորդ ցեղասպանութենէն ետք, Գերմանիա ընդունեց իր մեղքը եւ հրեաներուն հատուցեց: Թուրքիա նոյն ձեւ չ'ուզեր վարուիլ, «որպէսզի ահաբեկչութիւնը եւ երկու ժողովուրդներուն միջեւ թշնամութիւնը վերանան»:

Հայկ Պաղտասարեան, Փաթակոնէս, 2711, Պուէնոս Այրէս

3) Նարսիսօ Պինայեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած առաջին նամակէն.

Նամակագիրը Կուռիարանին կը յանձնարարէ կարդալ որոշ գիրքեր՝ հասկնալու համար թուրքը: Նարսիսօ իբր լրագրող գտնուած է զանազան վայրեր եւ շփուած է օտարազգի եւ թուրք անհատներու հետ: Թուրքերը հալածած են Նարսիսօն իբր Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումը հետապնդող անձ մը: Թրքական դեսպանատունը փորձած է զայն կաշառել՝ լռեցնելու նպատակով:

Նարսիսօ Պինայեան, «Լա Նասիոն»ի խմբագիր,
Մորենօ, 195-4-րդ «8», Պուէնոս Այրէս

Նարսիսօ Պինայեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած երկրորդ նամակէն.

Նարսիսօ իմաց կու տայ, թէ Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերեալ նիւթեր ղրկած է Կուռիարանին:

Նարսիսօ կը գրէ, թէ Վաճէն Ռուսիա գաղթած իր ազգականները իրեն պատմած են այն բոլոր խժդժութեանց մասին, զորս թուրքերը ի գործ դրած էին հայոց նկատմամբ:

4) Հերմինէ Միսքճեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը իր գրութեան սկիզբը Կուռիարանին ցաւ կը յայտնէ վերջինիս հարուածած փորձանքին համար եւ կատարեալ ապաքինում կը մաղթէ անոր: Հերմինէ Կուռիարանին կը յիշեցնէ թուրքերուն գործած չարիքը հայոց դէմ 1915-1922 ժամանակաշրջանին՝ զայն բնութագրելով իբրեւ «արիւնալի ցեղասպանութիւն»: «Կիներ, երեխաներ, այր մարդիկ, երիտասարդներ եւ ծերեր դաժան մահուան զոհ դարձան»,- կը գրէ Հերմինէ, յիշեցնելով Շարլ Ազնաւուրի «Անոնք Ինկան Առանց Պատճառը Գիտնալու...» երգին խօսքերը:

Հերմինէ Միսքճեանի հայրը նահատակուած է 1915-ի Յուլիսին, իսկ ինք աքսորուած է իր մօր հետ, ամէն ինչէ զրկուած, եւ ստիպուած եղած է մուրալ անապատին մէջ, մինչ

անոր ընտանիքը Անգարայի մէջ թուրքերուն հսկայական հարստութիւններ ձգելով՝ բռնագաղթի մղուած էր: Ըստ նամակագիրին, հայոց նկատմամբ այս վայրագութիւնները ոտքի հանեցին մեր օրերու հայ երիտասարդութիւնը...

Նամակագիրը Կուռիարանի կը ղրկէ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին գիրքեր, յոյս յայտնելով, թէ սպանացի լրագրողը զանոնք կ'ընդունի իբրեւ Ցեղասպանութենէն հրաշքով փրկուած կնոջ մը յիշատակը:

Հերմինէ Միսքճեան, թոշակառու բուժքոյր, 9, Քառլօն պողոտայ, Նիս, Ֆրանսա

Հերմինէ յետգրութեան կարգով կը յիշէ, թէ իր հայրը՝ Օննիկ Միսքճեանը եւ հօրեղբայրը՝ Քլեմոնը 27 Յուլիս 1915-ին ձերբակալուած էին Անգարայի մէջ: Այդ օրը 160 հայեր բանտ առաջնորդուած են: Անոնք երկուական հոգի կապուած, Պէյնամ գիւղին մօտակայքը տարուած եւ Քիւրիւքճիւ Օղլու լերան ստորոտը ջարդուած են: Այս մասին գրուած է Գրիգոր Պահապանի յուշերուն՝ «Հազարից Մէկ Էջ» գիրքի 47-րդ էջին մէջ:

5) Տաւիտ Ժիլպերի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Հայկական ծագումով Գարոլ Ահարոնեանի ամուսինը՝ իսրայէլացի Տաւիտ Ժիլպերը ցաւ կը յայտնէ Կուռիարանին՝ պատահած դէպքին համար, սակայն արդարութիւնը շեշտելու համար՝ կ'ըսէ. «Կինս եւ ես բոլորէն աւելի լաւ գիտենք, թէ որքա՜ն կը տանջուի ան, որ կը ցանկայ իր հողերը ետ ստանալ»: Տաւիտ կը թելադրէ մարդասիրական ձեռնարկներու միջոցով գրաւել հասարակական կարծիքը եւ Մ. Ա. Կ.ի միջամտութիւնը ձեռք բերել ի նպաստ Հայ Դատին: Միեւնոյն ատեն, Տաւիտ Ժիլպեր անուղղակիօրէն կը յայտնէ, թէ Հ. Ա. Հ. Դ. Բ.ի գործունէութիւնը պէտք է սարսափելի ցեղասպանութիւնը կատարող պատասխանատուներուն երկրին մէջ տեղի ունենար եւ ոչ թէ ուրիշ երկիրներու մէջ:

Տաւիտ Ժիլպեր, 25, Վոտուա տաճարի ընբանցք, Նիս, Ֆրանսա

6) Կարապետ Արապեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Այս նամակագիրն ալ Կուռիարանի մարմնական վնասուածքներուն համար ցաւ յայտնելէ յետոյ կը բացատրէ, թէ քեմալական Թուրքիան ինչպէս հայերը երկրորդ անգամ բռնագաղթի ենթարկեց: «Ես աքսորեալներու հետ կ'երթայի... ոտքով, անմարդկային պայմաններու տակ»,- կը գրէ ան: Կարապետ Կուռիարանին կը պատմէ հայոց կրած ցաւերն ու նեղութիւնները՝ անօթութիւն, հիւանդութիւն, բանտարկութիւն եւ, ի վերջոյ, մահ: Քեմալական շարժման յաջողութիւնները ան իրար հետ չհամաձայնող դաշնակիցներուն անտարբերութեան կը վերագրէ... «Կիներ, ծերեր եւ այրեր նաւահանգիստին մէջ խարխափող նաւերէ օգնութիւն կը խնդրէին: Գրեթէ ոչ մէկը փրկուեցաւ...»,- կ'եզրակացնէ ան:

Կարապետ Արապեան, 32, Տիւրէն փողոց, 75003, Փարիզ, Ֆրանսա

7) Արուսեակ Գասապեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը կը յիշէ, թէ ինք ականատես եղած է երկու ջարդերու, առաջինը՝ 1915-ին, երկրորդը՝ 1922-ին՝ Զմիւռնիա քաղաքին մէջ: Առաջին կոտորածին, Արուսեակ կորսնցուցած է իր մօր ամբողջ գերդաստանը: Զմիւռնիոյ հայերը 1915-ին չեն բռնագաղթեցուած շնորհիւ մարդասէր ու ազնիւ թուրք քաղաքապետ Ռահմի պէյին: Սակայն, կարգ մը հայեր, ինչպէս Արուսեակի մօր գերդաստանը, որ քաղաքի յայտնի սեփականատէրերէն մէկն էր, բռնագաղթեցուած է դէպի Գոնիա՝ բոլոր ստացուածքները իր ետին ձգելով: Արուսեակ սարսափով իմացած է, թէ թուրքերը ի՛նչ խժդժութիւններ ի գործ դրած են հայոց նկատմամբ: Արուսեակին մայրը թուրք ոստիկաններու ձեռքով առեւանգուած էր եւ անծանօթ հարէմ մը տարուած, իսկ հայրը գնդակահարուած էր: Արուսեակ տակաւին կը յիշէր կրակոցներուն ձայները: Ան իր հօր ընտանիքին հետ դէպի Կոստանդնուպոլիս փախուստ տուած էր եւ ապա վերադարձած Զմիւռնիա, ուր ենթարկուած էր երկրորդ բռնագաղթին՝ 1922-ին՝ ապաստան գտնելով Աթէնքի մէջ:

Արուսեակ Գասապեան, Հիփոքրաթ փողոց, Աթէնք, Յունաստան

8) Ինքնութիւնը բացայայտել չփափաքած լիբանանահայու մը՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Կուռիարանին պատահածին համար ցաւ յայտնելէ յետոյ, նամակագիրը իր վրդովումը կը յայտնէ Հայոց Ցեղասպանութեան նկատմամբ աշխարհի եւ մանաւանդ միջազգային կազմակերպութեանց ու Ա. Մ. Ն.ի Քոնկրեսի լռութեան համար: 66 տարի շարունակ հայ ժողովուրդը ջանացած է արդարութեան հասնիլ խաղաղ միջոցներով, սակայն այն օրէն սկսեալ, երբ հայերը ռումբեր սկսած են տեղադրել թրքական քիրախներու դէմ, աշխարհն սկսած է խօսիլ հայոց մասին: Այս միջոցով է միայն, որ Հայկական Հարցը կը տարածուի:

Պուրճ Համմուտ, Լիբանան

9) Լեւոն Տէմիրճեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը Կուռիարանին կը յայտնէ, թէ 1915-ին իր հօր եւ մօր ընտանիքներէն հարիւրէ աւելի հոգի զոհ գացած է թուրքերու ոճրագործութեանց: Բարի թուրք մը Լեւոնը, անոր մայրն ու եղբայրը պատսպարած է եւ զանոնք 1917-ին Ճապլուս (Հիւսիսային Սուրիա) հասցուցած: 1915-ին թուրքերը երեք անգամ փորձած են Լեւոնի հայրը դանակով գլխատել, սակայն անոր գործատէրը յաջողած է զայն մահէն ազատել: Ի վերջոյ, Լեւոնի հայրը մահացած է ... վախէն:

Լեւոն Տէմիրճեան, Սուլէյմանիէ, 449 փողոց, 14/12 շէնք, Հալէպ, Սուրիա

10) Հաճի Պետրոսի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը կը ցաւակցի Կուռիարանին՝ զայն պատուհասած փորձանքին համար, եւ կը դատապարտէ ամէն տեսակի ահաբեկչութիւն, նոյնիսկ եթէ անիկա գործուած ըլլայ թուրքերու դէմ, որովհետեւ, ըստ նամակագիրին, այսօրուան թուրքերը պատասխանատուութիւն չեն կրեր իրենց հայրերու եւ մեծ հայրերու կատարածներուն համար (այս տեսակէտը հիմնովին անընդունելի է – խմբ.): Այդուհանդերձ, նամակագիրը Հայ Դատը արդար կը նկատէ եւ կը գրէ, թէ այսօրուան թուրքերը պէտք է ճանչնան Հայոց Ցեղասպանութիւնը:

Նամակին մէջ, Հաճի Պետրոս կը պատմէ իր մեծ հօր ողիսականը: Թրքական բանակին մէջ ծառայած ատեն, ան իր բոլոր հարազատները կորսնցուցած է, եւ ստոյգ մահէն մազապուրծ ազատելով, Բաղէշէն Երեւան հասած է:

Հաճի Պետրոս, Երեւան, Հայաստանի Հանրապետութիւն (Խ. Ս. Հ. Մ.)

11) Սուրէն Թորոյեանի՝ Խոսէ Անթոնիո Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը կը նշէ, թէ Հ. Ա. Հ. Գ. Բ.ի ահաբեկչական գործողութիւնները պէտք է կատարուին միայն Թուրքիոյ մէջ եւ ոչ թէ ուրիշ երկիրներու՝ մանաւանդ ոչ Ֆրանսայի ու Ա. Մ. Ն.ի մէջ: Ան երախտապարտ կը զգայ Ֆրանսայի հանդէպ, որ երկու հարիւր հազար հայ գաղթական ընդունած է, իսկ Ա. Մ. Ն.ի հանդէպ՝ «Նիր Իսք Ռիլիֆ»ին համար:

Տրապիզոնցիի զաւակ ըլլալով, Սուրէն Թորոյեան կը յիշէ, թէ իր պապերը աքսորի կարաւաններուն մէջ մահացած են, իսկ 6 տարեկան հայրը Մեսքէնէի անապատին մէջ իր երկու եղբայրներուն դիակներուն տակէն ողջ դուրս եկած է:

Սուրէն Թորոյեան չի հաւատար բռնի ոյժով լուծումի, սակայն կ'ընդգծէ, թէ շատ երիտասարդներ անոր կը հաւատան:

Սուրէն Թորոյեան, դասախօս, Հալէպ, Սուրիա

Chris Bohjalian, The Sandcastle Girls, Doubleday Publishers, U. S. A., 2012, medium size 300 pages (novel) .

Քրիս Պոհճալեան, «Աւազադղեակի Աղջիկները», «Տապլտէյ» հրատարակչութիւն, Ա. Մ. Ն., միջակ չափի 300 էջ (անգլերէն) (վէպ):

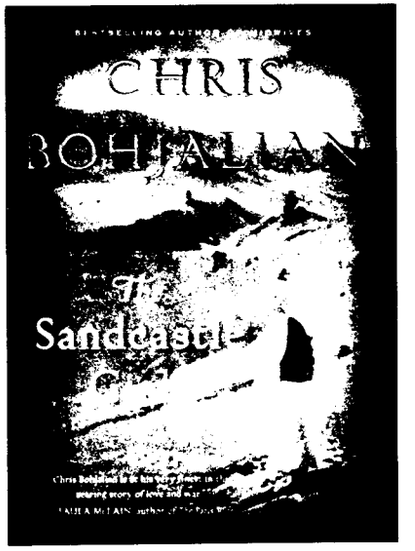

Քրիս Պոհճալեանը այս վէպին մէջ կը ներկայացնէ նիւեորքաբնակ վիպագիր Լորա Պետրոսեանի գրառումները, զորս վերջինս կատարած է լսելով իր մեծ մօր՝ Էլիզապէթ Էնտիքոթ-Պետրոսեանի եւ մեծ հօր՝ Արմէն Պետրոսեանի յուշերը, որոնք ուղղակիօրէն առընչուած են հայոց Մեծ Եղեռնի տառապանքներուն: «1915-ը,- կ'ըսէ Լորա Պետրոսեան,- սպանութեան տարին է, Մեծ Եղեռնի տարին, որու մասին շատ քիչ բան գիտենք»:

1915-ին, Լորայի մեծ մայրը՝ Էլիզապէթ Էնտիքոթը իր հօր՝ Սայրըս Էնտիքոթի հետ Ա. Մ. Ն.ի Պոսթըն քաղաքէն կ'ուղղուի դէպի Հալէպ: Հայր ու դուստր անդամ էին «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութեան, որու առաքելութիւնը տառապեալ հայոց օգնելն էր: Էլիզապէթ վկայեալ հիւանդապահուհի էր եւ քիչ մը հայերէն ու թրքերէն գիտէր: Հայրը՝ Սայրըս Էնտիքոթը մեծ դրամատէր էր:

Հալէպի մէջ, Էլիզապէթն ու Սայրըսը տեղւոյն Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսին՝ Ռայըն Տոնըլտ Մարթինի ընկերակցութեամբ կ'այցելեն հայ բռնագաղթեալներուն: Էլիզապէթի նկարագրած առաջին տեսարանը գաղթական հայ կանանց եւ երեխաներու խումբ մըն է, որ թուրք ոստիկաններու հսկողութեան տակ գաղթականայ մը կ'առաջնորդուէր: Սեւցած մաշկով կմախքացած մարմիններ իրենք զիրենք քարշ կու տային դէպի

առաջ... Ետ մնացողները կամ դանդաղօրէն քալողները կը խոշտանգուէին: Երիտասարդ կանանց ստինքները հալած էին եւ անոնց կուրծքերը՝ մարմնին փակած: Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսը Էլիզապէթի կ'ըսէ, թէ քանի մը տասնեակ հոգի հաշուող այս կիները երբ Զէյթունէն կամ Ատանայէն ճամբայ ելած են, հաւանաբար հազարէ աւելի հոգի կը կազմէին: Թուրքերը վերապրողները տառապանքներու կ'ենթարկէին, որպէսզի մահացողներուն թիւը անընդհատ աճէր: Էլիզապէթը հարց կու տայ, թէ ո՞ւր են այրերը...: Հիւպատոսը լաւ գիտէր, թէ այս կիները պիտի չթողուն Հալէպի մէջ եւ թէ զանոնք հարաւ-արեւելքի Սպանդոցը՝ Սէլ (ան նկատի ունի Տէր Զօրը, որ Հալէպէն արեւելք կը գտնուի - Յ. Ի.) պիտի ղրկէին...

Ռայըն Տոնըլտ Մարքին հայ գաղթական կանանց ու երեխաներուն հագուստներ կը հայթայթէ, իսկ Էլիզապէթն ու հայրը զանոնք կը կերակրեն ու անոնց վէրքերը կը բուժեն: Էլիզապէթ մտերիմ զրոյց մը կ'ունենայ Նուարդ անունով աքսորական կնոջ մը հետ, որու բժիշկ ամուսինն անյայտացած էր: Նուարդ Հաթուն (շատ հաւանաբար պէտք է ըլլայ՝ Խաթուն - Յ. Ի.) անունով որբ աղջնակի մը հոգ կը տանէր: Նուարդ «ես պիտի չմեռնիմ» եւ «Հաթունը անսպաննելի է» կը հաստատէր:

Ռայըն Մարքին Էլիզապէթի եւ Սայրըսի հետ իր զրոյցներուն մէջ յաճախ «Սպանդանոց» բառը կը գործածէր՝ ակնարկելով Տէր Զօրի: 21 տարեկան Էլիզապէթը, մղուած բուռն հետաքրքրասիրութենէ ու մարդասիրութենէ, հարց կու տայ, թէ իրենք պիտի կարենա՞ն երթալ ու տեսնել այդ «Սպանդանոց»ը: Ռայըն կը պատասխանէ, թէ անպայման կ'այցելեն՝ եթէ կառավարիչէն արտօնութիւն ստանան, ու կ'աւելցնէ. «Թուրքերը չեն ուզեր, որ որեւէ օտար օգնութիւն հասնի հայոց, ոչ ալ կ'ուզեն, որ մենք ականատես դառնանք իրենց ըրածներուն: Անոնք նոյնիսկ Կարմիր Խաչին չեն արտօնած այցելութիւն տալու»:

Էլիզապէթ իր հօր եւ հիւպատոսին հետ ճաշարանի մը մէջ կը ծանօթանայ երկու գերմանացի սպաներու եւ Արմէն Պետրոսեան անունով հայ ճարտարագէտի մը, որ կ'աշխատէր

Պերլին-Պաղտատ երկաթուղագիծի շինարարութեան վրայ: Արմէն իր կինը՝ Քարինը ու ծծկեր երեխան՝ Թալինը կորսնցուցած էր... Գերմանացի սպաներէն մէկը հարիւրապետ էր եւ Էրիք կը կոչուէր, իսկ օգնականը՝ Հելմութ: Անոնք կը խօսին հայոց նկատմամբ թուրքերու գործադրած վայրագութեանց մասին:

Յաջորդ օրը, Արմէն Պետրոսեանը ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրին մէջ կ'այցելէ Էլիզապէթին: Անոնք իրարու հետ երկար զրոյց մը կ'ունենան եւ իւրաքանչիւրը կը պատմէ իր անձնական կեանքին մասին:

Առտու մը, Ռայըն Մարքին հիւպատոսարանի բակին մէջ հայ գաղթական կանանց հաց կը բաշխէ: Նոյն պահուն կը տեսնէ օր մը առաջ ճաշարանի մը մէջ ծանօթացած երկու գերմանացի սպաները, որոնք կը լուսանկարէին հայ կիները, որոնց արտաքին տեսքը սաստիկ տառապանքի ղրոշմը կը կրէր: Թրքական կառավարութիւնը խստիւ արգիլած էր լուսանկարելը եւ այս մասին Ճեմալ փաշա ըսած էր. «Հայերը լուսանկարելը համահաւասար է պատերազմական որոշ դիրքեր լուսանկարելուն: Լրտեսութիւն է: Դաւաճանութիւն է»:

Այս միջոցին, Արմէնն ու Էլիզապէթը իրարու աւելի յաճախ կը հանդիպին ու կը զրուցեն: Անոնք աւելի մօտէն կը ծանօթանան իրարու, նոյնիսկ Հալէպի փողոցներուն մէջ պտոյտներ կը կատարեն: Արմէնը գաղթական հայ կանանց խումբերուն մէջ տակաւին կը յուսար գտնել իր կինը՝ Քարինը:

Ամէն առտու թուրք ոստիկանները կը շրջագայէին գաղթակայանին մէջ եւ հայ մանուկները կը հաւաքէին: Թուրքերը զանոնք քաղաքէն դուրս հանելով, կը դնէին քարայրի մը մէջ եւ մուտքին մարդկային ոսկորներ այրելով, զանոնք շնչահեղձ կ'ընէին: Նուարդը բազմաթիւ անգամներ յաջողած էր Հաթունը թուրք ոստիկաններու աչքերէն հեռու պահել: Բոնագաղթեալ հայ կիներէն մէկը՝ Անին այս մասին կ'ըսէ. «Վերջ ի վերջոյ, ինչո՞ւ մեծերը սպաննել եւ նոր սերունդը ողջ ձգել: Իմաստ չունի»: Թուրքերուն նպատակն էր բնաջնջել հայ ազգը՝ մեծով-պզտիկով:

Քանի մը օր ետք, առաւօտեան, թուրք զինուորական մը գաղթակայան կու գայ եւ կը յայտարարէ, թէ կանայք ուրիշ վայր մը պիտի փոխադրուին, իսկ երեխաները պիտի տարուին որբանոց, ուր որբերու համար նոր տեղ բացուած էր, քանի որ այնտեղի որբերէն շատերը մահացած էին, աւելի ճիշդ՝ կիսամեռ վիճակով տարուած ու թաղուած էին... Նուարդ կ'որոշէ Հաթունը որբանոց դնել՝ աւելի յարմար լուծում մը չգտնելով:

Էլիզապէթ Ենտիքոթ Հալէպի հիւանդանոցին մէջ կը ծառայէ տոքթ. Սայիտ Աքչամի իբրեւ օգնական հիւանդապահուհի: Հիւանդներուն մեծամասնութիւնը հայ կանայք եւ երեխաներ էին, որոնք աքսորի հիւծիչ ճամբաներուն վրայ Հալէպ կոչուած հանգրուանին մէջ հիւանդանալով՝ բուժման կը կարօտէին:

Տոքթ. Սայիտ Աքչամ մարդկային բարձր յատկութիւններով թուրք մըն էր, որ իր պաշտօնը բարեխղճօրէն կը կատարէր: Ան Էլիզապէթի հետ իր զրոյցներուն մէջ կ'ըսէր, թէ թուրքերը հայոց դէմ իրենց գործած չարիքներուն հետեւանքները պիտի կրեն: Էլիզապէթ սրտանց կ'օգնէր բժիշկին:

Օր մը, առտուն, ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրին մէջ Արմէն Էլիզապէթի կը հանդիպի եւ շատ մտերիմ զրոյց կ'ունենայ անոր հետ: Զոյգը համբոյրներ կը փոխանակէ... Արդարեւ, Արմէնն ու Էլիզապէթը իրարու սիրահարած էին: Այդուհանդերձ, Արմէն Պետրոսեան որոշած էր Եգիպտոս մեկնիլ եւ ծառայել բրիտանական բանակին՝ թուրքերուն դէմ կռուելու համար: Շարան-շարան Հալէպ հասնող աքսորական հայ կանանց ու երեխաներուն դէմքերը Արմէն լաւ քննած էր եւ իր կինը՝ Քարինն ու իր դուստր Թալինը չէր գտած:

Հաթուն որբանոց տարուած էր եւ Նուարդը՝ առանձին մնացած: Նուարդ կը վերյիշէ, թէ Ատանայէն դէպի Հալէպ երկարող ճամբուն վրայ տեղ մը ինչպէս Հաթունն ու ուրիշ երեխայ մը աւազէ դղեակ կը շինէին, երբ նոյն պահուն թուրք ոստիկանները կը հրահանգեն կրկին ճամբայ իյնալ: Յաջորդ օրը թուրք ոստիկանները «հաճելի մարզանք» մը կը սարքեն, որու ընթացքին հինգ հայ կանանց գլուխները սուրով կը բաժնեն

մարմիններէն... Այդ կանանց մէջ էին նաեւ Հաթունի մայրն ու եղբ քոյրը... Նուարդ այս վայրագութիւնը իր աչքերովը տեսած էր, սակայն չէր տեսած, թէ ուրիշ կիներ թուրքերու կողմէ խաչուած էին կամ ցիցերու վրայ հանուած: Նուարդ միայն լսած էր այս անմարդկային գազանութեանց մասին: Մինչեւ Հալէպ, Նուարդ Հաթունի հոգ տարած էր իր հնարաւորութեանց սահմաններուն մէջ: Նուարդ տակաւին շատ ուրիշ պատահարներ կը վերյիշէր խորասուզուած վիճակի մէջ, երբ նոյն պահուն էլիզապէթ անոր քով կու գայ եւ երկուքով կը սկսին զրուցել: Ան էլիզապէթի կ'իմացնէ, թէ գաղթականները ճամբայ պիտի հանեն դէպի Տէր Զօր: Էլիզապէթ կը խորհի Նուարդը այս նոր բռնագաղթէն ազատելու եւ զայն իր քովը պահելու մասին: Քիչ ետք, անոնք կ'որոշեն այցելել Հաթունին՝ որբանոցին մէջ: Էլիզապէթ կը խոստանայ Հաթունը իր քով բերել եւ թոյլ չտալ, որ թուրքերը Նուարդն ու Հաթունը Տէր Զօր աքսորեն:

Նուարդի եւ Էլիզապէթի զրոյցի պահուն, գերմանացի երկու սպաները՝ Էրիքն ու Հելմութը ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրին կից գաղթակայանին մէջ հայ կիները կը լուսանկարէին: Երկու թուրք ոստիկաններ յանկարծ կը մօտենան անոնց եւ լուսանկարչական գործիքը կը բռնագրաւեն: Ոստիկաններէն մէկը չի բաւականանար մեքենան վերցնելով, եւ՝ դժգոհ ու բարկացկոտ, մեքենան գետնին կը զարնէ ու ջարդուփշուր կ'ընէ:

Արմէն Պետրոսեան Հալէպի երկաթուղիի կայարանին մէջ երկու գերմանացի բարեկամ սպաներէն կը բաժնուի եւ վագոն կը բարձրանայ: Շատ ճամբայ չէր կտրած, երբ ան կը նկատէ, թէ վագոնին մէջ նստած երկու թուրքերը ուշի-ուշով կը հետեւէին իրեն: Նախորդ օրը Հալէպի մէջ հայ երիտասարդ մը կառավարական թուրք պաշտօնեայ մը սպաննած ու փախած էր: Վագոնին մէջ գտնուող այդ երկուքը Հալէպի կառավարիչին օգնականներն էին: Անոնք կը սկսին հարցուփորձել Արմէնը եւ ինքնութիւնը հաստատող փաստաթուղթ կը պահանջեն անկէ: Արմէն ինքնութեան թուղթ չունէր, քանի որ զայն Խարբերդի իշխանութիւնները գրաւած էին: Արմէն կը փորձէ ինքզինք

պաշտպանել, մանաւանդ որ թուրքերէն մէկը զէնքով կը սպառնայ անոր: Ակնթարթային արագ շարժումով մը, ան իր գրիչը թուրքերէն մէկուն ձախ աչքին մէջ կը մխրճէ ուժգին կերպով, միւսն ալ գետին կը տապալէ ու կը տիրանայ անոր զէնքին: Եւ այսպէս, Արմէն կը ձերբազատի իրեն սպառնացողներէն եւ վակոնէն վար՝ աւազին վրայ կը նետուի:

Նուարդն ու Էլիզապէթը դարձեալ Հաթունին կ'այցելեն որբանոցին մէջ: Նախապէս կարգադրած ըլլալով, անոնք Հաթունը դուրս կը հանեն որբանոցէն եւ իրենց քով՝ ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրը կը տանին: Արդարեւ, այս երկու կանայք միշտ մտահոգ էին Հաթունին մասին եւ չէին ուզեր, որ ան որբանոցը մնար: Այսպիսով, Նուարդն ու Հաթունը ապաստան կը գտնեն Էլիզապէթի քով, մինչ համալիրին կից գաղթականներուն համար կը պատրաստուէին դէպի Տէր Զօր քշուելու:

Սայրըս Էնտիքոթ սկիզբը համաձայն չէր, որ Էլիզապէթը գաղթական կին մը եւ աղջնակ մը պահէ իր սենեակին մէջ: Սակայն, վերջ ի վերջոյ, ան հաշտ աչքով կը սկսի նայիլ այդ փաստին:

Վերադառնալով Արմէնի արկածախնդրական ճամբորդութեան, ան յաջորդ օրը կը յաջողի ինքզինք ուրիշ շոգեկառքի մը վակոնէն ներս նետել եւ իր ճանապարհը շարունակել:

Էլիզապէթ իր լսածներն ու տեսածները նամակի մը մէջ պատշաճ կերպով գրի առնելով, կը ղրկէ «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութեան, Պոսթըն, Ա. Մ. Ն.: Գրած ատեն ան միշտ նկատի կ'առնէ թրքական իշխանութեանց գրաքննութիւնը:

Շատ չանցած, «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութենէն օգնութիւն կը հասնի Հալէպի եւ Տէր Զօրի մէջ գաղթական հայոց համար: Պարէնը հիւպատոսարանի շէնքին մէջ կը զետեղուի: Երկու ամերիկացի բժիշկներ եւ Ընկերութեան տիկիններէն մէկը՝ Ալիսիա Ուէլզ Հալէպի ամերիկեան հիւպատոսարան կը ժամանեն:

Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոս Ռայըն Մարթինը գերմանացի

սպաներուն լուսանկարչական ֆիլմերը գրաւող թուրք զինուորին՝ Օրհանին քով գացած էր եւ փորձած էր գնել այդ ֆիլմերը, որոնք հայ գաղթականներուն տառապանքը կը վաւերագրէին: Սակայն Օրհան մերժած էր ծախել զանոնք:

Միւս կողմէ, Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Իլրիխ Լանկէն իր գրասենեակին մէջ նստած, Պերլինի իր մեծաւորներուն կը գրէր նամակ մը, որ կը սկսէր հետեւալ բառերով. «Այրերու բացակայութեան - բոլորն ալ զինուորագրուած - կիներն ու երեխաները ինչպէ՞ս կրնային սպառնալիք դառնալ»: Ան պահ մը կը յամենայ «զինուորագրուած» բառին վրայ, զոր ընտրած էր յատուկ կերպով՝ խուսափելու համար թուրք գրաքննիչներու զայրոյթէն: Արդարեւ, նոյնիսկ զինուորագրուած հայ տղամարդիկն իրենց զէնքերէն մերկացուած եւ սպաննուած էին, կամ, շատ քիչերը, երկաթուղիի շինարարութեան վրայ տաժանակիր աշխատանքի լծուած: Լանկէն կ'ուզէր իր մեծաւորներուն հասկցնել, թէ ինք Թուրքիոյ մէջ պատահած դէպքերուն բնաւ համաձայն չէր:

Գերմանական զինուորական իշխանութիւնները կ'որոշեն լուսանկարող երկու սպաները պատժել՝ զանոնք Տարտանէլի ճակատը ղրկելով: Էրիք եւ Հելմութ շոգեկառքով դէպի Կ. Պոլիս կը մեկնին՝ անցնելով Ատանայէն: Հելմութ կը մտածէր իր լուսանկարած եւ Հալէպի մէջ բռնագրաւուած ֆիլմերուն մասին: Շոգեկառքին պատուհանէն դուրս նայած ատեն, Հելմութ մարդկային գանկերու բլուրներ կը տեսնէ...

Ռայըն Մարթինը Հալէպի նոր կառավարիչին՝ Ֆարհաթ Սահինին (հաւանաբար պէտք է ըլլայ՝ Շահին - Յ. Ի.) քով կ'երթայ՝ Սայրըս եւ էլիզապէթ Էնտիքոթներուն ու անոնց ընկերակցող միւս օտարներու խումբին համար Տէր Զօր այցելելու արտօնութիւն վերցնելու: Ամերիկեան առաքելութիւնը նպատակադրած էր Տէր Զօրի հայ գաղթականներուն սննդեղէնի եւ հագուստեղէնի օժանդակութիւն բաշխել: Հիւպատոսը կը յաջողի արտօնութիւնն ստանալ:

Այս միջոցին, էլիզապէթ նամակ մը կը ստանայ Արմէն Պետրոսեանէն՝ ղրկուած Գահիրէէն: Քանի մը օր առաջ էլի-

զապէթ Արմէնէն ստացած էր ուրիշ նամակ մը, որ ղրկուած էր Պաղեստինի Երիքով քաղաքէն: Երկրորդ նամակին մէջ Արմէն կը յայտնէր, թէ իր դուստրը՝ Թալինը մահացած է... Արմէն Գահիրէի մէջ կը ջանար միանալ բրիտանական բանակին:

Գերմանացի սպաներուն ֆիլմերը գրաւած Օրհանը ուրիշ երկու զինուորներու հետ իր «քաջագործութեանց» մասին կը զրուցէր Հալէպի երկաթուղիի կայարանին առջեւ: «Մէկ փամփուշտով կարելի է տասը հայ սպաննել»,- կը յոխորտար *ասքեար*ներէն մէկը: Ապա խօսակցութիւնը կը կեդրոնանայ հայ աղջիկներ բռնաբարելուն վրայ, եւ ահռելի դէպքեր պատահած ըլլալու փաստերը կը ներկայացուին ընթերցողին: Ատանայէն Հալէպ երկարող զարտուղի ճամբուն վրայ ինչե՞ր չէին պատահած խեղճ հայ տարագրեալներուն...

Այս միջոցին, ամերիկեան հիւպատոսարանին եւ «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութեան միացեալ պատուիրակութիւնը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Տէր Զօր: Ուղեւորութեան երրորդ օրն էր, երբ աւտօնք ծառերէն գլխիվար կախուած վեց հայ կանանց մարմիններ կը տեսնեն: Այս եւ նման տեսարաններ պատճառ կը դառնան, որ հիւպատոս Ռայընն Մարթինն անհանգստանայ եւ նոյնիսկ իր ստամոքսին պարունակութիւնը դուրս տայ քանի մը անգամ... Անոր ընկերակցողները գիտէին, թէ Ռայընը Սպանիա-Ա. Մ. Ն. պատերազմի մասնակից վեթերան մըն է, սակայն այդպիսի տեսարաններու ան չէր հանդիպած կեանքին մէջ... Ալիսիա Ուէլզը, որ շատ աւելի փարձառու բարեսիրական գործիչ մըն էր, զանազան տեղեր շրջագայած ու շատ ողբերգութիւններ տեսած ըլլալով հանդերձ, շատ կ'ազդուի, սակայն պաղարիւնութիւնը չի կորսնցներ:

Ճամբորդութեան հինգերորդ օրը ամերիկացիք կը հասնին Տէր Զօր՝ իրենց հետ տեղ հասցնելով սննդեղէնի նպաստը: Անմիջապէս 11 ձիաւորներ սրարշաւ վազքով մը կը հասնին եւ կը շրջապատեն ամերիկացիներուն կարաւանը: Հասան Սապրի անունով թուրք հարիւրապետը իրեն ենթակայ քանի մը ենթասպաներով, զինուորներով եւ *չէթէ*ներով եկած էր ստուգելու եկուոր օտարներուն ինքնութիւնը... Ռայընն Մարթին թրքերէնով կը յայտնէ իրենց ինքնութիւնն ու գալստեան նպատակը, ապա ան Հասան Սապրիին ցոյց կու տայ Հալէպի կառավարիչին ստորագրած արտօնագիրը՝ իրենց այցելութեան եւ սննդեղէնի բաշխման թոյլտուութեամբ: Հասան Սապրի իր ենթականերուն կը հրահանգէ բռնագրաւել սննդեղէնի կառքերը: Սկիզբը, հիւպատոսին խնդրանքները արդիւնք չեն տար, սակայն ետքը, երբ Էլիզապէթ Էնտիքոթ Հասան Սապրիին պերճախօս լեզուով կը բացատրէ կացութիւնը, մէջբերումներ ընելով Ղուրանէն, խումբը որոշ արդիւնքի մը կը հասնի: Իր խօսքին մէջ, Էլիզապէթ ի միջի այլոց կ'ըսէ. «Օր մը արդարագոյն Աստուածը չարը պիտի պատժէ՝ երեխաներ սպանելուն համար»: Հարիւրապետը կը յօժարի իր բռնագրաւած սննդեղէնին միայն կէսը վերադարձնել...

Հեղինակը հոս կրկին կը վերադառնայ Արմէն Պետրոսեանին, որ արդէն բրիտանական բանակին միացած ըլլալով, կը մասնակցէր թուրքերուն եւ գերմանացիներուն դէմ Տարտանէլի արիւնալի բախումներուն: Օր մը, բուռն ընդհարումներուն ընթացքին, Արմէնը թիրախ դարձած իրենց նաւակէն ջուրը նետուելով կը յաջողի ծովեզերք հասնիլ: Նաւակին վրայ քանի մը աւստրալիացի զինուորներ վիրաւորուած էին: Արմէն կը վերյիշէ իր թուրք «բարեկամ»ին՝ Նազիմիին խօսքերը, որ կը խոստանար պաշտպանել Քարինն ու Թալինը՝ երբ աւտօնք դեռ Խարբերդ կը գտնուէին: Նազիմին պարզապէս դաւաճանած էր Արմէնին, երբ վերջինս Վանի մէջ կը գտնուէր ու հերոսամարտին կը մասնակցէր: Ռուսերու Վան մուտքէն ետք, Արմէն յաջողած էր աւցնիլ Խարբերդ՝ փնտռելու համար իր կինն ու դուստրը, սակայն չէր յաջողած զանոնք գտնել: Հոն է, որ ան միացած էր գերմանացի ճարտարագէտներու խումբին եւ աւտօնց հետ Հալէպ անցած:

Վերադառնալով ամերիկացիներու Տէր Զօր այցելութեան, հեղինակը կը գրէ, թէ աւտօնք սննդեղէնին ետ ստացուած կէսը յաջողած էին հաւասարապէս բաշխել հայ գաղթականներուն: Խումբին բժիշկը՝ Փեթի Կրուն, հայ հիւանդներուն բու-

ժումով կը զբաղէր: Քանի մը օր ետք, խումբը Հալէպ կը վերադառնայ:

Հաթուն յաճախ դուրս կ'ելլէր ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրէն, շուկայ կ'երթար եւ շուտով կը վերադառնար: Ան նոյնիսկ կ'այցելէր այն որբանոցը, ուր Նուարդ չէր ուզած որ ինք մնայ:

Այս միջոցին, Էլիզապէթն ու Արմէնը նամակներ կը փոխանակէին աւելի աճող յաճախականութեամբ:

Հաթունն իր հերթական այցելութիւններէն մէկուն ընթացքին Հալէպի շուկային մէջ կը ծանօթանայ Շուշան անունով հայ որբուհիի մը, որ որբանոցի սանուհիներէն էր, ու ամէն օր փախուստ տալով հոնկէ՝ իր ստամոքսին պահանջքը կը գոհացնէր: Ան յաճախ ուտելիք կը գողնար եւ ուրիշ փոքրիկ արկածախնդրութիւններ կը կատարէր:

Տարտանէլի ռազմաճակատին վրայ երբ Արմէն Պետրոսեանը բրիտանական բանակին մէջ սաստիկ կռիւներ կը մղէր թուրքերուն եւ գերմանացիներուն դէմ, դիմացի ճակատին մէջն էին Էրիքն ու Հելմութը:

Երբ Հալէպի կառավարիչը ամերիկեան հիւպատոսարան կ'այցելէ, Ռայըն Մարթինը, Սայրըս եւ Էլիզապէթ Էնտիքոթները եւ անոնց միւս ընկերները խիստ ոճով կը դատապարտեն Տէր Զօրի մէջ կատարուած կոտորածները եւ կը բողոքեն հարիւրապետ Հասան Սապրիի դէմ, որ իրենց տարած սննդեղէնին կէսը կողոպտած էր:

Էլիզապէթ Էնտիքոթ Արմէն Պետրոսեանին գրած նամակներէն մէկուն մէջ 12 տարեկան աղջնակի մը Հալէպ հասնելուն մասին կը պատմէ: Այս աղջնակը եկած էր շալկելով իր ծծկեր քոյրը, քանի որ մայրն ու միւս հարազատները օրեր առաջ մահացած էին: Անոնք ճամբայ ելած էին Վանի շրջանի մէկ գիւղէն: Այդ օրերուն, Վանի նահանգէն գաղթական գրեթէ չէր հասներ Հալէպ: Էլիզապէթ իր նամակին մէջ կը յայտնէ, թէ ինք վճռած է Հալէպ մնալ եւ օգնել հայ բեկորներուն: Ան կը յուսար Հալէպի մէջ կրկին տեսնել Արմէնը... Իսկ վերջինս...

Արմէնը պատերազմի ճակատին վրայ մեծ կորովով եւ

գոհունակ սրտով կը կռուի անոնց դէմ, որոնք իր հարազատներն ու իր ազգը կոտորած էին եւ կը շարունակէին կոտորել: Ան ինքն իրեն կ'ըսէ. «Աւելի լաւ է ճակատին վրայ մեռնիլ, կռուելով, քան թէ ոչխարներու պէս մորթուիլ Եփրատի հեղեղատներուն վրայ կամ սովամահ ըլլալ սուրիական անապատներուն մէջ»: Այս ոգիով կռուելով բրիտանական բանակին մէջ, Արմէն իր վաշտին հետ յառաջխաղացք կ'արձանագրէ Տարտանէլի ռազմաճակատին վրայ:

Օրհանը գաղտնի տեղ մը թաղած էր գերմանացի հելմութէն գրաւած ֆիլմերը, եւ միտքը փոխելով, այժմ կ'ուզէր զանոնք Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոս Ռայըն Մարթինի յանձնել: Օրհանը իրիկուն մը անձամբ կու գայ հիւպատոսին քով եւ անոր կը յայտնէ ֆիլմերուն պահած տեղը:

Օր մը, երեկոյեան, երբ Հաթունը Շուշանի հետ միասին Հալէպի փողոցները կը պտըտէր, բերդին մօտ գտնուող հրապարակին վրայ անոնք դէմ դիմաց կու գան օսմանեան բանակի զինուորական նուագախումբին: Մանկամիտ Շուշանը կը սկսի պարել: Այս տեսարանը երիտասարդ թուրքի մը կը մղէ առեւանգելու Շուշանը: Հաթուն յանկարծական սարսափի առջեւ գտնուելով, կը փախչի եւ տուն կը վերադառնայ:

Օրհանի ցուցմունքով առաջնորդուելով, Ռայըն Մարթին իր օգնականին՝ Տէյվիտ Հիպըրթի հետ միասին ծառի մը տակ թաղուած ֆիլմերուն տեղը կը գտնէ: Զանոնք իրենց հետ առնելով, երկու դիւանագէտները հիւպատոսարան կը դառնան:

Արմէնը Կալիփոլիի (Տարտանէլ) ճակատին վրայ բրիտանական ձախող յարձակման մը ընթացքին կը վիրաւորուի ոտքէն եւ Աղեքանդրիոյ հիւանդանոցը կը փոխադրուի: Ան շատ շուտով կ'ապաքինի եւ կ'որոշէ Հալէպ վերադառնալ:

Այդ օրերուն, Արմէնի կինը՝ Քարինը վերապրողներու խումբով մը հասած էր Հալէպ, ապաստան գտած գերմանական հիւպատոսարանի համալիրին մէջ եւ հոն ալ կ'աշխատէր: Քարին Արմէնը կը փնտռէր, առանց վստահ ըլլալու, թէ ան ո՞ղջ էր, թէ՞ ոչ:

Արմէն Պետրոսեան արկածախնդրական ճամբորդու-

քենէ մը ետք կը հասնի Հալէպ՝ անցնելով Տամասկոսէն: Առանց ժամանակ կորսնցնելու, ան կը փութայ ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրը: Երբ ան, պետեւիի հագուստով ծպտուած, համալիրի դարպասին առջեւ կը հանդիպի Էլիզապէթին, երկու սիրահարները կ'ողջագուրուին: Մինչ այդ, Քարինը հիւպատոսարան եկած էր՝ ամուսինին մասին հարցընելու: Ան ճամբուն միւս կողմէն պատահաբար ականատես կ'ըլլայ այս գրկախառնումին: Քարին կը մտածէ, թէ ինք այլեւս ընելիք ոչինչ ունի այս աշխարհին վրայ: Ան կը հասկնայ, թէ զոյգը կը կարծէր, թէ ինք մեռած է իր դստեր՝ Թալինի նման: Քարին յուսահատ քայլերով կը հեռանայ այդ վայրէն եւ կ'անհետանայ անծանօթ ուղղութեամբ...

Յաջորդ օրը, Քարինը հիւանդանոց կը բերուի ծանրօրէն վիրաւոր վիճակի մէջ: Ան փորձած էր անճնասպան ըլլալ Հալէպի բերդէն վար նետուելով: Հաթունը անգամ մը տեսած էր Քարինը, երբ քանի մը օր առաջ հիւպատոսարանի դարպասին առջեւ իրեն հետ խօսած էր: Դառն իրականութիւնը պարզ կը դառնայ Էլիզապէթին եւ ան Նուարդը կը ղրկէ որպէսզի Արմէնը գտնելով, զայն Քարինի մօտ բերէ: Ճիշդ այդ վայրկեաններուն, Քարին իր հոգին կ'աւանդէ...

Ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրի բակին մէջ Նուարդ կը վերագտնէ իր քրոջ զաւակները՝ դուստրն ու երկու մանչերը: Անոնք որբանոցի սաներէն էին եւ Հաթունի հետ կը խաղային:

Հեղինակը՝ Քրիս Պոհճալեանը իր վէպին մէջ պարբերաբար կը յիշէ Լորա Պետրոսեանի՝ Հայոց Ցեղասպանութեան առնչուած ամէնօրեայ փնտռտուքները: Լորա Ուոթըրթաունի (Ա. Մ. Ն.) հայկական թանգարանին մէջ տեսած էր իր մեծ մօր՝ Էլիզապէթ Էնտիքոթ-Պետրոսեանի լուսանկարը եւ այդ մասին պրպտումներ կատարած էր:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա. Կեսար (այնթապցի, գիրքի հեղինակ) 9, 10

Աբգար (օսմանեան բանակէն փախած հայ զինուոր) 158, 160

Աբրահամ (օսմանեան բանակէն փախած հայ զինուոր) 158

Աբրահամ (գինեգործ հայ մը Թեհրանի մէջ) 179

Աբրահամեան Աբրահամ (Գոնիայի որբանոցի տնօրէն) 79

Աբրիկ (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի հայ ինքնապաշտպան) 206

Ադամ *Չաւուշ* (Չաթի հերոսամարտի արծիւներէն) 85

Ազիզ պէյ (թուրք ոճրագործ բժիշկ, Մարզուան) 272

Ազնաւուր Շարլ (բուն անունով՝ Վաղինակ Ազնաւուրեան, աշխարհահռչակ երգիչ ու երգահան, Ֆրանսա-Ջուիցերիա) 288

Ալթունեաններ (պուրսացի) 142, 143, 144

Ալթունեան (բժիշկ, Հալէպ) 146

Ալթունեան (ռուսահպատակ,Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166

Ալթունեան Ասատուր (բժշկապետ, Հալէպ) 146, 201

Ալթունեան Ժանին (վերապրողներու դուստր, գիրքի կազմող, Ֆրանսա) 140, 141

Ալթունեան Հայկ (պուրսացի,ականատես վկայող Վահրամ Ալթունեանի բռնագաղթած եղբայրը) 143, 144

Ալթունեան Վահան (նիկոմեդիացի, Հաճընի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն) 114

Ալթունեան Վահրամ (պուրսացի, ականատես վկայող) 141, 142, 143, 144

Ալի (թուրք ոստիկան, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 165

Ալի (խոյեցի ժողովրդային բժիշկ Հեքիմ Էֆթեխարի ճորտերէն, խոյեցի ականատես վկայող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի «ամուսին»ը) 247, 248

Ալի էֆենտի (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւաւ գիւղի հայոց վրայ յարձակած թուրքերու ղեկավար) 65

Ալի պէկ Հէօյյիւքցի Տէլի Պաշը Ահմէտ աղա (Գոնիայի շրջանին մէջ Մուսթաֆա Քեմալի դէմ ապստամբութեան ղեկավար) 80

Ալի Ռիզա (թուրք լրտես-ոստիկան, Կ. Պոլիս) 42, 44, 49, 50

Ալի Ռիզա էֆենտի (արիւնարփու դահիճ, Խարբերդի փոխոստիկանապետ) 278, 280

Ալիս (Թիֆլիսի Հայ Գաղթականաց Կոմիտէի անդամ՝ Բարսեղովի դուստրը) 175

Ալմաստ Մայրիկ (տե՛ս Խաչատրեան Ալմաստ)

Ակնունի Է. (բուն անունով՝ Խաչատուր Մալումեան, դաշնակցական գործիչ, Մեծ Ե-

ղեռնի ճահատակ մտաւորական) 130
Ահարոն (Սեբաստիոյ ճահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի ականատես վկայող Ալմաստի որդեգիրը՝ իր առաջին ամուսնոյն առաջին կնոջմէ ունեցած որդին) 251, 255
Ահարոնեան Գարոլ (ֆրանսաբնակ հայուհի, հրեայի կին) 289
Ահարոնեան Իգնատիոս (Կ. Պոլիս) 50
Ահարոնեան Միհրան (չմշկածագցի փախստական) 93
Ահմէտ Ասըմ (թուրք ոստիկանութեան *քոմիսէր*, Կեսարիա) 84
Ահմէտ Ճեմալ փաշա (իթթիհատական եռապետութեան անդամ, օսմանեան Դ. զօրաբանակի հրամանատար, Օսմանեան Կայսրութեան ծովային նախարար, հայոց դահճապետներէն) 79, 99, 111, 215, 216, 232, 267, 268, 295
Ահմէտ շահ Ղաճար (Պարսկաստանի Ղաճար արքայատոհմի վերջին արքան՝ Յուլիս 1909 - Հոկտ. 1925) 245
Աղասի (տե՛ս Թուրսարգիսեան Կարապետ)
Աճառեան Հրաչեայ (աշխարհահռչակ հայագէտ, ակադեմիկոս) 255
Աճէմեան (Սեբաստիոյ թեմի Առաջնորդ) 77
Աճէմեան Մարտիրոս (Խարբերդի ճահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Մամսա գիւղացի) 90
Աճէմեան Սամուէլ Քահանայ (Խարբերդի ճահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 89
Ամիրեան Գրիգոր (զօրահրամանատար Սեպուհի (Արշակ Ներսէսեանի) թիկնապահը) 166
Ամրիկեան Արմենակ Մանուկի (Վանի ճահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի, ականատես վկայող) 239, 240, 241
Ամրիկեան Մաքրուհի (Վանի ճահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի, ականատես վկայող) 233
Ամրիկեան Սարգիս (Վանի ճահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի, ականատես վկայող) 233
Այլաեան Կարապետ (պոլսաբնակ Հաւաւ գիւղացի) 67, 68
Այլաեան Յարութիւն (Հաւաւ գիւղացի ճարտարապետ) 67
Այվազեան Յարութիւն (ծածկանունը՝ Տուրպախ, դաշնակցական գործիչ) 157
«Անարխիստ Սարգիս» (տե՛ս Շերոնց Սարգիս)
Անդրէա (ֆրանսական բանակի գնդապետ, Կիլիկիա) 13
Անի (բռնագաղթեալ հայուհի մը Հալէպի մէջ) 295
Աննա (այնթապցի ականատես վկայող Արշալոյս Բարսեղեանի մայրը) 196, 197, 198, 199, 200
Անոյշ (Ռուսիոյ Վանի հիւպատոսարանի պահակ Սահակ աղայի դուստրը) 173, 174, 176, 177, 178
Աշճեան (Տիկին) (Վեր. Համբարձում Աշճեանի տիկինը, Գոնիա) 74, 75, 76
Աշճեան Համբարձում Վեր. (Ատանայի 1909-ի ջարդի ականատես վկայող, բռնադատուած հոգեւորական, Գոնիա) 71, 76
Աչենց Յակոբ պապ (տարագրեալ հայ ճահատակ, հաւանաբար՝ Սեբաստիոյ ճահանգի Իշխանի գիւղացի) 258
Ապահ (բուն անունով՝ Պետրոս Գըմգըմեան, հնչակեան յեղափոխական գործիչ) 34
Ապատի (ֆրանսացի գնդապետ, Այնթապ) 16
Ապպաս Խոճա (թուրք կրօնաւոր, Տիգրանակերտ) 192
Ապտիլ Համիտ Բ. (Օսմանեան Կայսրութեան սուլթան) 34, 65, 137, 168, 169, 180, 182, 188
Առաքել (օսմանեան բանակէն փախած հայ զինուոր) 158
Առաքելեան Գրիգոր (կարսպազարցի ուսուցիչ, Հաճընի հերոսամարտին օժանդակող խումբի անդամ) 101
Ասատուր (բռնութեանց զոհ կեսարացի հայ երկաթագործ) 84, 85, 86
Ասիմ պէյ (հայակեր հրէշ, Խարբերդի գաւառապետ) 278
Ասլի պէկ (Խարբերդի ճահանգի Բալուի գաւառի Հաւաւ գիւղի հայոց բռնացող թուրք) 64
Ասպօ (Վանի ճահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի հերոս ինքնապաշտպան մարտիկ) 240, 241
Ավդիշենց Զաւէն Փոխիկի (Վանի ճահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի ականատես վկայող Շերոնց-Ավդիշենց Շուշանի որդին) 233
Ավդիշենց Փոխիկ (Վանի ճահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի ականատես վկայող Շերոնց-Ավդիշենց Շուշանի ամուսինը) 233
Ատիլէ (ատանացի որբուհի Վերժինի իսլամացուած անունը - տե՛ս նաեւ Վերժին) 26
Արամ (տե՛ս Չոլաքեան Արամ)
Արամ Կայծակ (բուն անունով՝ Արամ Թերզեան, Հաճընի հերոսամարտի մասնակից) 37, 38, 39, 111, 118, 119, 121, 122, 124
Արամ Չաուշ (տե՛ս Արամ Կայծակ)
Արամ *Չաուշ* (Չաթի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 121
Արամեան Երուանդ (հայ լեգէոնական վկայող Վահան Արամեանի եղբօրորդին) 69
Արամեան Վահան (*սերման*, Խարբերդի ճահանգի Բալուի գաւառի Հաւաւ գիւղացի կամաւորական) 68, 69, 70
Արամեանց Հմայեակ (հնչակեան գործիչ, մատնիչ-դաւաճան) 43, 52
Արապեան Կարապետ (ականատես վկայող, Փարիզ) 290
Արարատեան Մկրտիչ (այնթապցի, Այնթապի ինքնապաշտպանութեան ղեկավար-

ներէն) 11
Արթին աղա (Չաքի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 85
Արթին Չաուշ (Հաճընի հերոսամարտի մարտիկներէն) 121
Արղութեան Յովսէփ (տիտղոսծածկանունը՝ Իշխան, դաշնակցական ֆետայի, ռազմական գործիչ) 161

Արշակ (դաւաճան-մատնիչ Գոնիայի մէջ) 74, 75, 77
Արշակ (էվէրէկցի հայ մը Հաճընի մէջ) 125
Արշակ *Չաուշ* (տե՛ս Սահակեան Արշակ)
Արջրացի Յովան (տե՛ս Դարբինեան Օհան)
Արսլանեան Գէորգ Ծ. Վրդ. (Չմշկածագ-Չարսանճագի Առաջնորդ, յետագային՝ Արք., Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքական Տեղապահ) 93
Աւագ (անպէտք հայ երիտասարդ մը, խոյեցի ականատես վկայող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի երկրորդ ամուսինը) 249
Աւանէսեան Արա Յ. (պարսկերէնէ թարգմանիչ, հաւանաբար՝ Թեհրան) 242

Աւագեան Սերինէ (Վանի նահանգի Արճակ գիւղացի, բանահաւաք, ազգագրագէտ, ականատես վկայող Գարեգին Մովսիսեանի քոյրը) 222
Աւետեան Արծրունի Լեմուէլ (իրանահայ ազգային) 266
Աւետեան Բագրատ (ծածկանուններէն՝ Սիւնիք, Բ. Սիւնիք, Բագրատ Սիւնիք, հնչակեան գործիչ) 156

Աւետեան Սահակ (Սաֆայիէի գիւղապետ, Իրանեան Քիւրտիստան) 178
Աւետի Կարօ (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղի *ոէս*) 205, 206,207
Աւետիսեան Խոսրով Միսաքի (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի, վկայող Սարգիս Աւետիսեանի եղբայրը) 208
Աւետիսեան Մարիամ Միսաքի (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի, ականատես վերապրող) 203, 207, 208
Աւետիսեան (Թերլէմէզեան) Մկըրտիչ (Վանի արմենականներու եւ քաղաքի 1896 թուականի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն, նահատակ) 168, 222
Աւետիսեան Մուշեղ (կաղզուանցի, ականատես վկայող Վաղինակ Աւետիսեանի հօրեղբայրը) 238, 239
Աւետիսեան Նիկեար (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի ականատես վկայող Սարգիս Աւետիսեանի հօրեղբօր դուստրը) 208
Աւետիսեան Սարգիս Միսաքի (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի, վերապրող) 203, 207, 208
Աւետիսեան Վաղինակ Սահակի (կաղզուանցի, ականատես վկայող) 238, 239
Աւետիսեան Վարդանոյշ (կաղզուանցի ականատես վկայող Վաղինակ Աւետիսեանի հօրեղբօր կինը) 238
Աւերիանով Փեոթր Իվանի (ռուս զօրավար, թուրքերէն գրաւուած տարածքներու զինուորական կոմիսար) 176
Աւնի պէյ (Հաճընի դաժան կառավարիչ) 35
Աքչամ Սայիտ (թուրք բժիշկ Հալէպի հիւանդանոցին մէջ) 296

Բարլաքեան Յովհաննէս (Հաճընի հերոսամարտին օժանդակող խումբի անդամ) 101
Բարնակեան Հմայեակ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Սիսնա գիւղացի) 92
Բարուճակեան Սարգիս (չմշկածագցի, աքսորէն փախուստ տուած) 90
Բարսեղեան Արշալոյս (այնթապցի, ականատես վկայող) 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202
Բարսեղեան Արսէն (այնթապցի ականատես վկայող Արշալոյս Բարսեղեանի ամուսինը) 201
Բարսեղեան Եղիսաբէթ (այնթապցի ականատես վկայող Արշալոյս Բարսեղեանի յուշագիրքի պատրաստողը եւ Արշալոյսի դուստրը) 196, 197, 201
Բարսեղեան Հռիփսիմէ (այնթապցի ականատես վկայող Արշալոյս Բարսեղեանի եղբօր կինը) 200
Բարսեղով (Թիֆլիսի մէջ Հայ Գաղթականաց Կոմիտէի անդամ) 175
Բարսեղով Ալիս (Թիֆլիսի մէջ Հայ Գաղթականաց Կոմիտէի անդամ Բարսեղովի դուստրը) 175
Բորբոսեան Յովսէփ (Այնթապի ինքնապաշտպանութեան նահատակ) 16
Բորոյեան Սմբատ (ծածկանունները՝ Սմբատ, Մախլուտօ, դաշնակցական ֆետայի, ռազմական գործիչ) 161
Բօշենց (տե՛ս Համբարձումեան Գէորգ)

Գալէմքեարեան Աւետիս (դաշնակցական, Այնթապի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն) 9,11
Գալիկեան Հրայր (հնչակեան ղեկավար գործիչ, Վան) 170, 171
Գամպօ (Ֆրանսայի դեսպանը Կ. Պոլսոյ մէջ) 184, 190, 193
Գայեան Միհրան (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ, նահատակ) 40, 114
Գառնիկ (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի Մարիամ Աւետիսեանի ամուսինը) 208
Գասապեան Արուսեակ (զմիւռնիացի ականատես վկայող) 290, 291
Գասպար (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի Եղիազար Սարգսեանի (Թումանեանի)

ազգականը) 235
Գասպարեան Գաբրիէլ Վրդ. (Փասքալ, այնթապցի, յուշագրող ականատես վկայող) 9
Գասպարեան Յակոբ (ագշէհիրցի վերապրող, Արժանքին) 106
Գավազեան Յակոբ (ամերիկացի միսիոնար տոքթ. Տատի անձնական գրագիրը, Գոնիա) 78
Գատրի պէյ (կեսարացի թուրք մը) 85
Գարա Սարգիս (տե՛ս Մարխասեան Սարգիս)
Գարակէօզեան Կարապետ (չմշկածագցի փախստական) 93
Գարամանեան Անդրէաս (ծածկանունը՝ Տաւրոս, կարսպազարցի ականատես վկայող, յուշագիրքի հեղինակ) 96, 98, 99,100, 101, 102, 104, 105
Գարամանեան Փանոս (կարսպազարցի, ականատես վկայող Անդրէաս Գարամանեանի հօրեղբայրը) 99,107
Գարամանուկեան Յակոբ (այնթապցի, յուշագրող ականատես վկայող) 9
Գարաքեահեայեան Սերոբ (Տրապիզոնի շրջանին մէջ *փարթիզան*) 164
Գարեգին Նժդեհ (Տէր Յարութիւնեան, զօրահրամանատար, ազգային գաղափարախօս) 254
Գարեգինենք (տե՛ս Մովսիսեաններ)
Գաւաֆեան Արշակ (ծածկանունը՝ Քեռի, դաշնակցական ֆետայի, ռազմական գործիչ) 244
Գափամաճեան Սէք (վանեցի յայտնի վաճառական) 170
Գեւո (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղի գզիրը) 204
Գէորգ Դ. Քերեսքէճեան Կոստանդնուպոլսեցի Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց 220
Գէորգ *Չաւուշ* (Ղազարեան, ֆետայապետ) 211
Գըժըգան (քրտական ցեղախումբ, Բալուի շրջան) 66
Գըլըճ Ալի (Այնթապի շրջանին մէջ քեմալական ոյժերու ընդհանուր հրամանատար) 15
Գըրպըյըգեան Արթին *Չաւուշ* (Հաճընի հերոսամարտի մասնակից) 120,121
Գոզան օղլու Տողան (Կիլիկիոյ քեմալական ոյժերու ընդհանուր հրամանատար) 117
Գոնիալեան Սարգիս (դերձակ, Կ. Պոլիս) 43
Գուզուճեան Մակի (էլեկտրական ճարտարագէտ Վարդան Գուզուճեանի տիկինը) 4
Գուզուճեան Վարդան (էլեկտրական ճարտարագէտ, Քաթար) 4
Գույումճեաններ (Յակոբենք) (Ատանա-Մերսին) 22, 23, 24, 25
Գույումճեան Ալեքսանդր (ատանացի, յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի կրտսեր եղբայրը, նահատակ) 21,23, 25
Գույումճեան Աննա (ատանացի յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի մայրը, նահատակ) 20, 21, 22, 23, 24, 25
Գույումճեան Քարսեղ (ատանացի յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի հօր հօրեղբօրորդին) 21
Գույումճեան Գրիգոր (ատանացի, յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի եղբայրը, անյայտ կորած Մեծ Եղեռնի ժամանակ) 21, 23, 25
Գույումճեան Երեմիա (կիւմիւշմատէնցի-ատանացի, յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի հայրը, նահատակ) 20, 21, 22, 23, 24, 25
Գույումճեան Երուանդ (ատանացի, յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի եղբայրը, նահատակ) 21, 23, 25
Գույումճեան Կարապետ (հաճընցի ականատես վկայող Երուանդ Փոստալճեանի որբանոցի ընկերը) 232
Գույումճեան Միսաք (ատանացի, յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի եղբայրը, անյայտ կորած Մեծ Եղեռնի ժամանակ) 21, 23, 25
Գույումճեան Յակոբ (ատանացի, յուշագրող ականատես վկայող - տե՛ս նաեւ Հասան) 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33

«Գրաշար Արթին» (տե՛ս Հիտայէթ)
Գրգեաշարեաններ (Հաճընի) 71
Գրգեաշարեան Պետրոս (ծածկանունը՝ Քարծայր, հաճընցի, մանկավարժ, ականատես վկայող, յուշագրութեան հեղինակ) 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83
«Գրիգոր» (Շաւարշ Միսաքեանի ծածկանուններէն. տե՛ս նաեւ Միսաքեան Շաւարշ) 48
Գրիգոր (այնթապցի ականատես վկայող Արշալոյս Քարսեղեանի մօրեղբայրը) 196
Գրիգոր (ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի մեծ հօր եղբայրը) 211
Գրիգոր Զօհրապ (գրող, օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան, Մեծ Եղեռնի նահատակ) 44, 50, 130, 268
Գրիգոր էֆենտի (եդեսիացի հայ մը Հալէպի մէջ) 61
Գրիգոր Լուսաւորիչ (տե՛ս Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ)
Գրիգոր Պահապան (յուշագիրքի հեղինակ) 289
Գրիգորեան Ալեքսան (յիշատակարան-գիրքի պատրաստող) 43
Գրքեան Գէորգ (Այնթապի մէջ մորթուած հայ երիտասարդ) 60

Դանիէլ Վարուժան (Չպուքեարեան, բանաստեղծ, Մեծ Եղեռնի նահատակ) 128
Դարբինեան Հրանդ (վանեցի, ականատես վկայող Սիրաք Սարհատեանի ընկերը) 175, 176
Դարբինեան Սամուէլ (դաշնակցական գործիչ, Կ. Պոլիս) 48, 50

Դարբինեան Օհան (ծածկանունը՝ Յովան, Վանի նահանգի Արջրայ գիւղացի) 204, 205, 207
Դաւիթենք (տե՛ս Ղազարեաններ)
Դաւո (Դիերցի Դաւո, դաշնակցական ֆետայի, ապա՝ մատնիչ-դաւաճան) 169
Դերոյեան Զարուհի (Դաշնակցական գործիչ, նահատակ Տիգրան Դերոյեանի քոյրը) 223
Դերոյեան Տիգրան (ծածկանունները՝ Վազգէն, Վազգէն Տէրոյեան, դաշնակցական գործիչ, նահատակ) 223

Դեւ Թորոս (տե՛ս Տարտաղանեան Թորոս)
Դրօ (տե՛ս Կանայեան Դրաստամատ)

Եագուպ պէյ (Տրապիզոնի շրջանին մէջ թուրք ջարդարար Իսմայիլ պէյի եղբայրը) 163
Եագուպեաններ (զէյթունցի) 135
Եագոպսոն Մարի (դանիացի միսիոնարուհի, հայ որբերու խնամող) 132
Եազըճեան Գէորգ (լրագրող, հրապարակագիր, խմբագիր, պատմաբան) 221, 284
Եասեան Արթուր (բուն անունով՝ Արշաւիր Սահակեան, մատնիչ-դաւաճան, Կ. Պոլիս) 44, 52
Եարճանեան Ատոմ (տե՛ս Սիամանթօ)
Եէքէն Ուէլիէտտին (հայանպաստ թուրք գրող) 275
Եկարեան Արմենակ (վանեցի, արմենական կազմակերպութեան գինուորական գործիչ, Վանի 1896-ի եւ 1915-ի ինքնապաշտպանութեանց ղեկավարներէն) 170, 171
Եկէնզատէ Մուսթաֆա (թրքական ոստիկանութեան *քոմիսէր*, Կեսարիա) 84
Եղիազարեան (տե՛ս Շիրին)
Եղիշէ (վանեցի Սահրատեաններու տան սպասուհի Իսկուհիի որդին) 167
Եուսուֆ աղա (թուրք երեւելի մը, Լեռնային Կիլիկիա) 124
Եուսուֆ Աշուր Պ. (դասախօս, նահատակ, Խարբերդ) 279
«Եպիսկոպոս» (հայ ֆետայիի մը ծածկանունը) 161
Եսայեան Զապէլ (գրող, վկայող) 98, 107, 108
Եսայեան Յարութիւն Ա. Քհնյ. (Բերիոյ թեմի Առաջնորդական Տեղապահ) 111
Եսայի (Հին Կտակարանի մարգարէ) 3
Երամեան Խոսրով (Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ երկրաչափութեան դասախօս) 128
Երամեան Համբարձում (վանեցի մանկավարժ եւ տնօրէն, գիրքերու հեղինակ) 167, 168, 169
Երուանդ Աւագ (տե՛ս Կոտիկեան Գարեգին)
Երուխան (բուն անունով՝ Երուանդ Սրմաքէշխանլեան, գրող, խմբագիր, Մեծ Եղեռնի նահատակ) 130
Եփրեմ (ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի մեծ հօր եղբայրը) 211
Եփրեմենք (տե՛ս Հայրապետեաններ, խոյեցի)

Զախարոֆ (յոյն մեծահարուստ, Ատանա) 20
Զանիէլ Չաուշ (տե՛ս Թորոսեան Զանիէլ)
Զանտերս Լիման ֆոն (զօրավար, օսմանեան բանակի գերմանացի խորհրդատու) 51
Զապիթ պէյ (Մեզիրէի հայակեր *վալիի*) 278
Զաւարեան Սիմոն (Հ. Յ. Դ.ի հիմնադիրներէն) 155
Զաւրիեան (Զաւրիեւ) Յակոբ (Եաքով) (բժիշկ, դաշնակցական գործիչ, Հայաստանի արեւմտեան հատուածի ռուս զինուորական կոմիսարի քաղաքացիական օգնական) 176
Զեմլիաք (տե՛ս Նանումեան Յարութիւն)
Զէքի պէյ (տե՛ս Սալեհ Զէքի պէյ)
Զիւլֆինազ (ազգասէր հայ կին մը Գոնիայի մէջ) 76
Զմրուխ (Զմրուխտ) (Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի ականատես վկայող Ալմաստի դուստրը առաջին ամուսինէն) 251
Զուլալ (տե՛ս Կարապետեան Լեւոն)
Զօհրապեան Կարին (ֆրանսերէնէ հայերէնի թարգմանիչ) 140
Զօրավար Անդրանիկ (տե՛ս Օզանեան Անդրանիկ)

Էքքինսըն (Մեզիրէի հիւանդանոցին մէջ ամերիկացի բժիշկ) 281
Էլիսանեան Գարեգին (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, նահատակ S. Ատովմ Քահանայ Քիւրքճեանի փեսայի հօրեղբօրորդին, հաւանաբար՝ նոյնպէս նահատակ) 91
Էլիսանեան Վահան (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, նահատակ S. Ատովմ Քահանայ Քիւրքճեանի փեսան, նոյնպէս նահատակ) 91
Էհման Եոհաննէս (գերմանացի միսիոնար եւ լրտես սպայ, Խարբերդ) 280, 281
Էյման (տե՛ս Էհման)
Էյուպ պէյ (աքսորի պատասխանատու, Հալէպ) 111
Էնվեր փաշա (իթթիհատական եռապետութեան անդամ, Օսմանեան Կայսրութեան ռազմական նախարար, հայոց դահճապետներէն) 47, 79, 169, 277
Էնտիքոթ-Պետրոսեան Էլիզապէթ (ամերիկացի հիւանդապահուհի Հալէպի մէջ, ականատես վկայող) 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 304
Էնտիքոթ Սայրըս (ամերիկացի վաճառական, «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութեան անդամ, ականատես

վկայող Էլիզապէթ Էնտիքոթ-Պետրոսեանի հայրը) 293, 294, 298, 299, 302
Էվիխանեան Կ. (Հաճընի հեռագրատան տնօրէն) 121
Էրիք (գերմանացի հարիւրապետ, Հալէպ-Տարտանէլ) 295, 297, 299, 302
Էփրիկեան Սուքիաս Վրդ. (Մխիթարեան միաբան, «Բնաշխարհիկ Բառարան»ի հեղինակ) 10
Էֆթեխար (տե՛ս Հեքիմ Էֆթեխար)

Ըշըր (Տոքթոր) (ամերիկացի միսիոնար, Վան) 171

Թագուրեան Գաբրիէլ (գիրքի հեղինակ) 43
Թաղէոսեան ընտանիք (ագշէհիրցի) 106
Թաղէոսեան Յարութիւն (ագշէհիրցի, Մեծ Եղեռնի նահատակ) 105, 106
Թաթարեան Մինաս Ա. (հայ կամաւոր լեգէոնական, յուշագրող ականատես վկայող) 53, 54, 56, 59
Թաթլեան Արշաւիր Պ. (ծածկանունը՝ Քաղցրունի, կեսարացի, յուշագրող) 86, 87
Թաթլեան Ֆլորենցա Կ. (յուշագրող ականտես վկայող Արշաւիր Պ. Թաթլեանի մայրը, Մեծ Եղեռնի նահատակ) 86
Թալաաթ (տե՛ս Մեհմէտ Թալաաթ փաշա)
Թահիր պէյ (Վանի նահանգապետ) 170
Թահմազեան Սուրէն (տրապիզոնցի, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166
Թայան (հայկական ծագումով քիւրտ *աշիրէթ*, Տերսիմ) 283
Թայարտա Անտրէ (Սիսի ֆրանսացի կառավարիչ) 116, 117
Թարգոնք ընտանիք (Կարինի նահանգի Բաշկերտ գիւղացի) 209, 210
Թաւգճեան Ներսէս Քահանայ (այնթապցի, յուշագրող ականատես վկայող) 9
Թելեան Թաղէոս (Հաճընի հերասամարտի ղեկավարներէն) 117
Թեհլիրեան Սողոմոն (վրիժառու) 265
Թեճիրեան (նահատակ երիտասարդ, Այնթապ) 17
Թերզեան (Տոքթոր) (հաճընցի, Հաճընի հերոսամարտի կազմակերպիչներէն) 114
Թերզեան Արամ (տե՛ս Արամ Կայծակ)
Թերզեան Յակոբ (դեղագործ, գիրքի հեղինակ, Մեծ Եղեռնի նահատակ) 98
Թերզեան Յակոբ (Վանի 1915-ի ինքնապաշտպանութեան նահատակ) 171
Թերզեան Պետրոս (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114, 117, 122
Թերզիպաշեան Աւետիս (Վանի քաղաքապետ, արմենական, ապա ռամկավար ազատական ղեկավար գործիչ) 176
Թերլէմէզեան Միհրան (վանեցի դաշնակցական գործիչ Կ. Պոլսոյ մէջ) 45
Թերլէմէզեան Տաճատ (վանեցի, դաշնակցական ֆետայի, վրիժառու) 169
Թերլէմէզեան Փանոս (Վանի 1915-ի Հերոսամարտի Զինուորական Մարմնի անդամ, անուանի գեղանկարիչ) 171
Թեքիրեան Քառլոս [(Կարապետ) (ականատես վկայող,Պուէնոս Այրէս) 285, 286
Թէնէքէճեան Մարթա (նահատակ դասախօս Նիկողոս Թէնէքէճեանի տիկինը) 279
Թէնէքէճեան Նիկողոս (դասախօս, Խարբերդի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի մասնաճիւղի նախագահ, բողոքական համայնքի առաջնորդ, նահատակ) 277, 279
Թէքնէեան Աբրահամ (օսմանեան բանակի հայ զինուոր, շատ հաւանաբար՝ Գոնիայէն տարուած) 78
Թիւթիւնճեան (վանեցի յայտնի վաճառական) 170
Թլկատինցի (բուն անունով՝ Յովհաննէս Յարութիւնեան, գրող, մանկավարժ, դպրոցի հիմնադիր-տնօրէն) 127
Թնճուկեան Ատոմ (բարերար, մեկենաս) 150
Թնճուկեան Սելլա (բարերար, մեկենաս, Ատոմ Թնճուկեանի կինը) 150
Թոլայեան Երուանդ (երգիծագիր, խմբագիր) 130
Թոլոյեան (տե՛ս Թոլայեան Երուանդ)
Թորլաք Յակոբ (տրապիզոնցի, ազգային վրիժառու Միսաք Թորլաքեանի հայրը) 154
Թորլաքեան Գալուստ (տրապիզոնցի դաշնակցական, Տրապիզոնի նահանգի հայ ինքնապաշտպաններու ղեկավարներէն) 153, 157
Թորլաքեան Միսաք (տրապիզոնցի, ազգային վրիժառու) 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165
Թորոյեան Սուրէն (տրապիզոնցի ականատես վերապրողի որդի, վկայող, Հալէպ) 292
Թորոսեան Զանիէլ (Զանիէլ *Չաուշ*, եոզկատցի, Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 38, 39, 112, 114, 117, 122, 123
Թումաճանեան Միհրան(երաժշտագէտ, Կիւրին) 147
Թումայեան Հայկ (զէյթունցի գեղանկարիչ) 133
Թուրսարգիսեան Ասատուր (հաճընցի երեւելի) 34
Թուրսարգիսեան Կարապետ (ծածկանունը՝ Աղասի, հնչակեան յեղափոխական գործիչ) 36
Թուրսարգիսեան-Շխրտըմեան Հնազանդ (հաճընցի, ականատես վկայող Եսթեր Կոտիկեանի մայրը) 35, 36
Թուրսարգիսեան Պօղոս պէյ (հաճընցի, ոստիկանութեան գնդապետ, Կիլիկիա) 113, 115
Թուրսարգիսեան Սարգիս (հաճընցի, ականատես վկայող Եսթեր Շխրտըմեան-Կոտիկեանի մօրական մեծ հայրը) 36

Թուֆան պէյ (*չէթէ*պետ, Հաճընի շրջան) 123
Թոփալ Վաղարշակ (տե՛ս Մատիլեան Վաղարշակ)
Թոփալեան Կիլպէրք (յուշագրող Պետրոս Քարծայրի գրքոյկի կենսագրութեան հեղինակ) 71
Թոփալեան Սոկրատ (հաճընցի երեւելի) 34
«Թոփճի» (տե՛ս Քեշիշեան Համբարձում)

Ժամկոչեան Բենիամին (վաստակաշատ մանկավարժ եւ տնօրէն, Ատանա-Պէյրութ) 32
Ժամկոչեան Յովհաննէս (Հաճընի հերոսամարտի մասնակից) 118, 119
Ժիլպեր Տաւիտ (ֆրանսաբնակ իսրայէլացի հրեայ, Գարոլ Ահարոնեանի ամուսինը) 289

Իբրահոսեան Հաճի աղա (աքսորական) 46
Իզզէթ (արաբ *չաուշ*, ոստիկանապետ Հալէպի մօտ) 111
Իլվանեան Տիգրան էֆենտի (Տիգրանակերտի կառավարական թարգման) 277
Ինճէեան Հրաչ Սեներքերիմի (ծածկանունը՝ Հ.Ս. Նրբունի, չմշկածագցի, յուշագրող ականատես վկայող) 93
Իշխան (տե՛ս Արղութեան Յովսէփ)
Իշխան (տե՛ս Պօղոսեան (Միքայէլեան) Նիկողայոս)
Իպրահիմ աղա (Տերսիմի քրտական թրքատեաց Խոժալի ցեղի պետ) 95
Իսաաք պէյ (անճնական դատախազ, Կ. Պոլիս) 165
Իսկահատեան Յարութիւն (լիբանանահայ քաղաքաշինարար երկրաչափ, մատենաշարի պատրաստող) 1, 5, 6, 7, 8
Իսկահատեան Փանոս (կարսպազարցի, Հաճընի հերոսամարտին օժանդակող խումբի անդամ) 101
Իսկէնտէր (հայ պաշտօնեայ Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ՝ գերմանացիներուն քով) 29, 30, 31
Իսկուհի (վանեցի հայուհի, Սարհատեաններու տան սպասուհին) 167
Իսմայիլ պէյ (ջարդարար թուրք մը, Տրապիզոնի նահանգ) 162, 163
Իտարէ (տե՛ս Իպրահիմ աղա)
Իւրնեճեան Սամուէլ (Չաթի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 85

Լաթօ (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներէն, նահատակ) 241
Լանկէ Իւլրիխ (Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս) 299
Լաչինեան Կարապետ (սսեցի, ոստիկանութեան հարիւրապետ, Կիլիկիա) 113
Լեմպըրք Ռոպըրք Ա. (բժիշկ, Ամերիկեան Նպաստամատոյցի Այնթապի վարիչ) 9, 14
Լեւոնեան Ասատուր (տե՛ս Լեւոնեան Ատուր)
Լեւոնեան Ատուր (Այնթապի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն) 9, 11, 200
Լեւոնեան Լեւոն (այնթապցի, մանկավարժ, յուշագրող ականատես վկայող) 9
Լեփսիուս Եոհաննէս (դոկտոր, գերմանացի հայասէր գործիչ) 47, 273
Լեֆքի պէյ (Խարբերդի ոստիկանական հայակեր հարիւրապետ) 278
Լուսիկ (ականատես վկայող Զապէլ Պաղտասարեանի քոյրը) 224
Լուսինեան Արշամ (փախստական հաճընցի Գոնիայի մէջ) 73, 81
Լուսնթագ (այնթապցի ականատես վկայող Արշալոյս Բարսեղեանի քոյրը) 196

Խաթուն (տե՛ս Հաթուն)
Խալդան (հայկական ծագումով քիւրտ *աշիրէթ*, Տերսիմ) 283
Խալիլ (Զէյթունի թուրք *գայմագամ*) 135, 136
Խալիլ փաշա (Էնվեր փաշայի ազգականը, թուրք զօրահրամանատար կովկասեան ճակատին վրայ) 172
Խայեան Համասփիւռ (տրապիզոնցի տիկին մը, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166
Խաներանեան Արուս (գանձակցի տիկին մը, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166
Խանճեան Աղասի (վանեցի, հնչակեան Ատուր)
Խաչատուրեան Ա. (Փրոֆէսոր) (աքսորական մտաւորական) 45
Խաչատրեաններ (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի) 253
Խաչատրեան Ալմաստ (Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի, ականատես վկայող) 251, 252, 255, 256, 264
Խաչատրեան Ահարոն Ղուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Ղուկասի եւ Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի ականատես վկայող Ալմաստի որդին) 255
Խաչատրեան Գաբրիէլ Ղուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Ղուկասի եւ Սրբուհիի որդին, նահատակ) 259
Խաչատրեան Գրիգոր Ղուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Ղուկասի եւ Սրբուհիի որդին, նահատակ ծծկեր երեխայ) 257, 258
Խաչատրեան Ղազարոս Ղուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի, Ղուկասի եւ Սրբուհիի որդին) 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264
Խաչատրեան Ղուկաս Յովսէփի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի, ականա-

տես վերապրող) 253, 254, 255, 256
Խաչատրեան Մարիցա Ղուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Ղուկասի եւ Սրբուհիի դուստրը) 256, 264
Խաչատրեան Սրբուհի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Ղուկաս Խաչատրեանի առաջին կինը) 253, 255, 256, 257, 259, 260, 263
Խաչատրեան Փարիզ Ղուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Ղուկասի եւ Սրբուհիի դուստրը, նահատակ) 258
Խաչենք (տե՛ս Խաչատրեաններ)
Խաչեր աղա (յուշագրող Պետրոս Քարծայրին ապաստան տուած հայ մը Գոնիայի մէջ) 83
Խարմանտայեաններ (Յարութիւն Կալենցի գերդաստանը) 145, 147, 148
Խարմանտայեան Ալմաստ (Յարութիւն Կալենցի մայրը) 147, 148
Խարմանտայեան Սամուէլ (Յարութիւն Կալենցի եղբայրը) 145, 146, 147, 148
Խարմանտայեան Վարդեվառ (Յարութիւն Կալենցի երէց եղբայրը) 145, 146, 147, 148, 149
Խարմանտայեան Տիրատուր (Յարութիւն Կալենցի հայրը) 147
Խլղաթեան-Մխիթարեան Մարգարիտ (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող) 225, 226
Խմբապետ (տե՛ս Սվաճեան Գէորգ)
Խողիկեան Կարինէ (արձակագիր, խմբագիր, Երեւան) 251
Խոժալի (քրտական թրքատեաց ցեղախումբ, Տերսիմի գաւառի Անպտղայ գիւղ) 95
Խոյեան Վահան Քահանայ (տրապիզոնցի, աքսորական) 166
Խոսրովեան Հմայեակ (փաստաբան, Կ. Պոլիս) 165
Խորշուտ պէկ (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղի բռնատէր) 211
Խուրշիտ պէյ (պաշտօնեաներու մեծաւոր, Հալէպ) 111
Խրիմեան Հայրիկ (Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Վանեցի Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց) 168

Ծաղիկեան Ստեփան (խոտորջուրցի, ազգային վրիժառու) 162, 164

Կալենց Արմինէ (Յարութիւն Կալենցի տիկինը, նկարչուհի եւ գիրքի հեղինակ) 145, 146, 149
Կալենց Հայկ (Յարութիւն Կալենցի կրտսեր եղբայրը) 145, 146, 147, 148, 149
Կալենց Յարութիւն (հռչակաւոր նկարիչ, բուն մականունը՝ Խարմանտայեան) 145, 146, 147, 148, 149
Կանայեան Դրաստամատ (ծածկանունը՝ Դրօ, դաշնակցական ֆետայի, կուսակցական եւ պետական գործիչ) 161, 164
Կարապետ (ատաբազարցի գաղթական պատանի Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ՝ գերմանացիներուն քով) 27, 28
Կարապետ (ականատես վկայող Զապէլ Պաղտասարեանի եղբայրը) 224
Կարապետ *Չաւուշ* (Հաճընի հերոսամարտի մասնակից) 39
Կարապետեան Լեւոն (ծածկանունը՝ Զուլալ, դաշնակցական գործիչ) 156
Կարապետեան Պետրոս (սեբաստացի կամաւոր, վրիժառու, նահատակ Կիլիկիոյ մէջ) 56
Կարապետեան Սամուէլ (հայկական ճարտարապետութեան նուիրեալ ուսումնասիրող, Երեւան) 203
Կարեան Համբարձում (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւաւ գիւղացի) 63, 64
«Կարմիր Սուլթան» (տե՛ս Ապտիւլ Համիտ Բ.)
Կարօ (դաշնակցական գործիչ) 244
Կեաւուր Ալի (Զաւէն Շխրտըմեանի իսլամացուած անունը, տե՛ս նաեւ Շխրտըմեան Զաւէն) 125
Կեցոյեան Յովհաննէս (թուրքերու կողմէ մորթուած հայ մը) 61
Կէչիճեան Արշակ (հաճընցի բանտարկեալ) 110
Կէտիկեան Աւագ (Շար գիւղացի, ականատես վկայող) 107, 108
Կէօզէեան Գրիգոր (ծածկանունը՝ Պուլկարացի Գրիգոր, դաշնակցական գործիչ) 169, 170, 171, 176, 177
Կէօզէեան Կորիւն Գրիգորի (վանեցի Գրիգոր եւ Մարօ Կէօզէեան ամոլի որդին) 176
Կէօզէեան Մարօ (Կէօզէեան Գրիգորի կինը) 167, 169, 176
Կէօվտէրէլեան Կարապետ (ատանացի փաստաբան, հնչակեան գործիչ) 72
Կ. Թաթլեան Ֆլորենցա (յուշագրող Արշաւիր Պ. Քաղցրունի-Թաթլեանի մայրը) 86
Կիզիրեան Կարապետ (հաճընցի նահատակ) 35
Կիւլէսէրեան Աստուածատուր (այնթապցի, յուշագրող ականատես վկայող) 9
Կիւլէսէրեան Տրդատ (այնթապցի, յուշագրող ականատես վկայող) 9
Կիւլիզար (հայ մատնիչ կին, Գոնիա) 9
Կիւրեղեան Արամ Յարութիւնի (սեբաստացի ականատես վերապրող) 227, 228, 229, 230, 231
Կիւրեղեան Արմենակ Յարութիւնի (սեբաստացի ականատես վկայող, ականատես վկայող Արամ Կիւրեղեանի եղբայրը) 229, 230, 231
Կիւրեղեան Արուսեակ Յարութիւնի (սեբաստացի նահատակ, ականատես վկայողներ Արամ եւ Արմենակ Կիւրեղեաններուն քոյրը) 231
Կիւրեղեան Զարուհի Յարութիւնի (սեբաստացի, ականատես վկայողներ Արամ եւ Արմենակ Կիւրեղեաններուն քոյրը) 231
Կիւրեղեակ Իսկուհի Յարութիւնի (սեբաստացի նահատակ,

ականատես վկայողներ Արամ եւ Արմենակ Կիւրեղեաններուն քոյրը) 231
Կիւրեղեան Հայգուարթ Յարութիւնի (սեբաստացի նահատակ, ականատես վկայողներ Արամ եւ Արմենակ Կիւրեղեաններուն քոյրը) 228, 231
Կիւրեղեան Յարութիւն (սեբաստացի, ականատես վերապրողներ Արամ եւ Արմենակ Կիւրեղեաններուն հայրը) 227
Կլատսթոն Ուիլեըմ Իուըրթ (Մեծն Բրիտանիոյ քաղաքական եւ պետական գործիչ, վարչապետ) 182
Կոմիտաս Վարդապետ (Սողոմոնեան, արդի հայկական երաժշտութեան հիմնադիր) 44
Կոստանեաններ (Քէօսթէնեաններ) (Սիվրիհիսար) 237
Կոստանեան (Քէօսթէնեան) Ազնիւ Սարգիսի (սիվրիհիսարցի, ականատես վկայող Պօղոս (Ստեփան) Կոստանեանի (Քէօսթէնեանի) քոյրը) 236
Կոստանեան (Քէօսթէնեան) Կոստան Սարգիսի (սիվրիհիսարցի, ականատես վկայող Պօղոս (Ստեփան) Կոստանեանի (Քէօսթէնեանի) եղբայրը) 236, 237, 238
Կոստանեան (Քէօսթէնեան) Պօղոս (Ստեփան) Սարգիսի (սիվրիհիսարցի, ականատես վկայող) 236, 237, 238
Կոտիկեան Գարեգին (ծածկանունը՝ Երուանդ Աւագ, վանեցի Արժանթինի մէջ, ականատես վկայող Եսթեր Կոտիկեանի երկրորդ ամուսինը) 41
Կուլօղլեան Յովհաննէս (վանեցի, արմենական կազմակերպութեան գործիչ) 171
Կուպոն (զօրավար, Այնթապի ֆրանսացի կառավարիչ) 123
Կուռիարան Խոսէ Անթոնիօ (սպանացի լրագրող, գիրքի հեղինակ) 284, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292
Կուրօ Հաճրի Ժոզէֆ Էօժէն (զօրավար, Արեւելքի ֆրանսական զօրքերու ընդհանուր հրամանատար) 120
Կրու Փեթի (ամերիկացի բժիշկ, Հալէպ-Տէր Զօր) 301

Հաթուն (հայ որբուհի, Հալէպ) 294, 295, 296, 297, 298, 302, 303, 304
Հալաճեան (որբանոցի պատասխանատու Այնթապի մէջ) 201
Հաճեան (եպիսկոպոս, Սեբաստիոյ հայ կաթողիկէներու Առաջնորդ) 185, 188
Հաճի Աւետիսեան Տիրուհի (յուշագրող Պետրոս Քարծայրին ապաստան տուած հայ կին մը Գոնիայի մէջ) 77, 78
Հաճի Էսլամի (խոյեցի ականատես վկայող Խոսրով Շահպազեանի բարեկամը) 249, 250
Հաճի Պետրոս (վերապրողի որդի, վկայող, Երեւան) 291, 292
Համազասպ (գոմէշներու հօտի սեփականատէր, հաւանաբար՝ Էջմիածինի շրջան) 208
Համբար (օսմանեան բանակէն փախած հայ զինուոր) 158, 162
Համբարձումեան Գէորգ (ծածկանունները՝ Բօշենց, Տէֆճեան, էվէրէկցի, յեղափոխական) 43
Համզա (Երուանդ Շխրտըմեանի իսլամացուած անունը, տե՛ս նաեւ Շխրտըմեան Երուանդ) 124
Հայկ (Մեծ Եղեռնէն վերապրող, Արժանթինի) 102, 103, 104
Հայկազեան Արմենակ (դոկտոր, Գոնիայի Ճենանեան Գոլէճի տնօրէն) 72, 285
Հայկազեան Յ. Վեր. (նահատակ հոգեւորական, Գոնիա) 78
Հայկազուն (կարնեցի կամաւոր զինուոր, նահատակ) 14
Հայկենք (բռնագաղթուած Հայկ Պաղտասարեանի ընտանիքը) 287
Հայկուհի (հայ կին, Գոնիա) 75, 76
Հայտար (Զէյթունի վրայ յարձակած թուրք հրամանատար) 139
Հայտար պէյ Ռիֆաք (անձնական դատախազ, Կ. Պոլիս) 165
Հայրապետեաններ (խոյեցի) 244, 245
Հայրապետեան Եփրեմ (խոյեցի, նահատակ, ականատես վկայող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի ամուսինը) 243, 244, 245, 246, 247, 248
Հայրապետեան Լիանա Եփրեմի (խոյեցի նահատակ Եփրեմ Հայրապետեանի եւ ականատես վկայող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի դուստրը) 244, 246, 247, 248, 249
Հայրապետեան Լուսիկ Եփրեմի (խոյեցի նահատակ Եփրեմ Հայրապետեանի եւ ականատես վկայող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի դուստրը) 244
Հայրապետեան Մինաս (շուշեցի, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166
Հանըմեան Արտաւազդ (դաշնակցական ղեկավար գործիչ) 53
Հաննուշ էֆենտի (կերպասեղէնի ասորի վաճառական, Մեզիրէ) 132
Հաս (Տոքթոր) (օտարազգի, հիւանդանոցի վարիչ Ատանայի մէջ) 41
Հասան (յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի իսլամացուած անունը - տե՛ս նաեւ Գույումճեան Յակոբ) 26
Հասան *Չաուշ* (*չէքէ*պետ, Մարաշի շրջան) 60
Հասան պէյ (որբանոցի տնօրէն, Տամասկոս) 216
Հասան Սապրի (թուրք հարիւրապետ Տէր Զօրի մէջ) 300, 301, 302
Հասօ (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղի բռնատէրներէն) 240
Հարունեան Յաբէթ (ոստիկանապետ, Հաճըն) 113
Հելմութ (գերմանացի ենթասպայ, Հալէպ-Տարտանէլ) 295, 297, 299, 302

«Հերոս» (տե՛ս Սաչեան Ասատուր)
«Հերոս Հաճի» (տե՛ս Մխսի Պաղտիկեան Պաղտասար)
Հեքիմ Էֆքեխար (խոյեցի ժողովըրդային բժիշկ, խոյեցի նահատակ Եփրեմ Հայրապետեանի «բարեկամ»ը) 245, 246, 247
Հեքիմեան Գարեգին (սեբաստացի, բժիշկ) 183, 188, 190, 191
Հեքիմեան Համբարձում (չմշկածագցի, աքսորէն փախուստ տուած) 90
Հեքիմեան Ռուբէն Քահանայ (Չմշկածագի Առաջնորդական Փոխանորդ) 88
Հիպըրք Տէյվիտ (Հալէպի մէջ Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսի օգնական) 303
Հիտայէթ (կրօնափոխ հայ կաթոլիկ, ապա՝ առաքելական վարդապետ, դաւաճան) 42, 44, 49, 50
Հիւսէյն (Ատանայի մօտիկ ագարակի մը սեփականատէր բարի թուրք մը) 261
Հիւսէյն Աւնի պէյ (օսմանեան բանակի գնդապետ, Ատանա) 109, 110
Հիւսէյն Իպն Ալի (պատուոյ տիտղոսը՝ Շէրիֆ, Հիճազի հոգեւոր եւ աշխարհիկ առաջնորդը) 199, 274
Հիւսէյն Պըն Ալի (տե՛ս Հիւսէյն Իպն Ալի)
Էլ-Հիւսէյն Ֆայիզ (տե՛ս Էլ-Ղուսէյն Ֆայիզ)
Հնդօ (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Շէյխ Եուսուֆ գիւղացի) 211
Հոմանդիոս (տե՛ս Չելէպեան Անդրէաս Եպս.)
Հռիփսիմէ (Արշալոյս Բարսեղեանի մօր՝ Աննայի եղբօր կինը) 200
Հրանդ (տե՛ս Հնդօ)
Հրանդ (Սիրաք Սարհատեանի ընկերը) 176

Ղազար (դաշնակցական գործիչ) 157
Ղազար (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարսի գիւղապետ, ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի մեծ հայրը) 211
Ղազարեաններ (Դաւիթենք) (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի) 212
Ղազարեան Ազատ Ղազարի (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի հայրը) 211, 212
Ղազարեան Ազնիւ (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի հօրեղբօր կինը) 212
Ղազարեան Արմենակ Ազատի (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի եղբայրը) 212
Ղազարեան Դաւիթ Ազատի (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող) 211, 212
Ղազարեան Զաքար Ղազարի (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի հօրեղբայրը) 211
Ղազարեան Հայկազն Գ. (գիրքի խմբագիր) 88, 92
Ղազարեան Մխիթար (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի եղբօրորդին) 212
Ղազարեան Յակոբ Ղազարի (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի հօրեղբայրը) 211, 212
Ղազարեան Պօղոս Ղազարի (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի հօրեղբայրը) 211, 212
Ղազարեան Սերոբ Ղազարի (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Դաւիթ Ղազարեանի հօրեղբայրը) 211
Ղալիպ փաշա (զօրավար, Գոնիայի քեմալական կուսակալ) 81
Ղաճարներ (Պարսկաստանի արքայատոհմ՝ 18-րդ դարի վերջ - 1925) 245
Ղամպէրլի Օսման (էվէրէկցի թուրք մը) 113, 117
Ղարաճեհէննէմ (տե՛ս Քէշիշեան Արդէնպապ)
Ղուկասեան-Եագուպեան Լիւսի (զէյթունցի վիպերգասաց) 133
Ղուկասեան Հեղնար (գրող եւ յուշագիրքի հեղինակ Մարկոս Ղուկասեանի մայրը) 254
Ղուկասեան Մարկոս (բասենցի, հայրենաբնակ գրող) 251, 253, 254, 256, 265
Էլ-Ղուսէյն Ֆայիզ (ականատես արաբ վկայող, յուշագրութեան հեղինակ) 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275

Ճալապըեօք Կարճ Մանուկ (էլմոնցի, հայ ինքնապաշտպան մարտիկ, Տրապիզոնի նահանգ) 153
Ճանօ (Յարութիւն Կալենցի մեծ հօր հայրը, Կիւրին) 147
Ճաւահիր Խանում (Ալեքսանդրապոլի Քազաչիյ Փոսքի որբանոցին մէջ որբերու խնամող) 235
Ճելալ պէյ (Հալէպի հայանպաստ կուսակալ) 86
Ճելալէտտին (Այնթապի *մութասարրիֆ*) 14, 17
Ճեմալ Ազմի (Տրապիզոնի նահանգապետ, հայոց դահճապետներէն) 162, 163
Ճեմալ փաշա (տե՛ս Ահմէտ Ճեմալ փաշա)
Ճենտերեճեաններ (Սիվրիհիսար) 237
Ճենտերեճեան-Կոստանեան (Քէօսթէնեան) Մարիցա (սիվրիհիսարցի, ականատես վկայող Պօղոս (Ստեփան) Կոստանեանի (Քէօսթենեանի) կինը) 236
Ճեպեճեան Սարգիս (Ճեպեճի, կեսարացի, ձիաւորներու վաշտապետ Անդրանիկի

զօրամասին մէջ, Հաճընի 1920-ի հերոսամարտի ընդհանուր հրամանատար, նահատակ) 37, 39, 113, 114, 117, 118, 119, 121, 122, 124
Ճեպեճի (տե՛ս Ճեպեճեան Սարգիս)
Ճեւտէք պէյ որդի Թահիր պէյի (Վանի նահանգապետ) 170, 171, 172
Ճէզմի պէյ (թուրք երեւելի մը Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ) 124
Ճիյէրճեան Արամ որդի Սանթուրի (հաճընցի դաւաճան) 35
Ճիյէրճեան Սանթուր (հաճընցի) 35
Ճիյէրճեան Տիգրան (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114
«Ճին Թորոս» (տե՛ս Տարտաղանեան Թորոս)
Ճորտանօ Ռալֆ (շարժարուեստի բեմադրիչ) 230
Ճումշուտ խան Ճիւանշիր (Ատըրպէյճանի ներքին գործոց նախարար հայակեր Պէհպութ խան Ճիւանշիրի եղբայրը) 165

Մազմանեան Յովհաննէս (Հ. Հ.ի բանակի գնդապետ, 30 Հոկտ. 1920-ին Կարսի անկման նախօրեակին՝ անճնասպան) 221
Մազմանով (տե՛ս Մազմանեան Յովհաննէս)
Մազրիկ (քրտական ցեղախումբ մը) 223, 236
Մաթոսեան Ներսէս (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Սիսնա գիւղացի) 92
Մալեան Ազատ Գաբրիէլի (հաճընցի տղեկ, հաճընցի ականատես վկայող Եսթեր Ընխըրտըմեան-Կոտիկեանի որդին) 39
Մալեան Գաբրիէլ (հաճընցի) 36, 38, 39
Մալեան Մարիամ (հաճընցի Ատանայի մէջ) 40
Մալեան Վշտուհի Գաբրիէլի (հաճընցի աղջնակ, հաճընցի ականատես վկայող Եսթեր Ընխրտըմեան-Կոտիկեանի դուստրը) 39
Մալխաս (տե՛ս Յովսէփեան Արտաշէս)
Մահպուպեան Աննիկ (հայ կին մը Գոնիայի մէջ) 77
Մամիկոնեան Վարդան (մշեցի ֆետայի) 224
Մայքըլ Առլեն Կրտսեր (հայազգի օտարագիր գրող) 140
Մանասերեան ընտանիք (Վանի նահանգի Արճակի գաւառի Խառակոնիս գիւղացի) 219
Մանասէեան Մկրտիչ (նիկոմեդիացի, Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 114
Մանիսաճեան Միհրան (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114
Մանկասարեան Թադէ (մեզիրէցի, նահատակ մտաւորական երիտասարդ) 127, 128, 130, 132
Մանկասարեան Տիգրան (մեզիրէցի, յուշագրող, նահատակ մտաւորական Թադէ Մանկասարեանի եղբայրը) 127, 128, 129, 130, 131, 132
Մանկրեան Արամ (հաճընցի) 35
Մանուկ (Գոնիայի մէջ կախաղան հանուած եոզկաթցի հայ երիտասարդ) 81
Մանուկ (ֆետայի մը, Տրապիզոնի շրջան) 154
Մանուկեան Արամ (տե՛ս Յովհաննիսեան Սարգիս)
Մանուկեան Կաքաւ (Վանի նահանգի Շատախի գաւառի Թաղ աւանցի ականատես վկայող Ռաշիտ Մանուկեանի կինը) 236
Մանուկեան Ռաշիտ Կարիկի (Վանի նահանգի Շատախի գաւառի Թաղ աւանցի, ականատես վկայող) 236
Մանուշեան Միսաք (գրող, Ֆրանսայի ազգային հերոս) 230
Մառի (բուն մականունով՝ Քիւրքճեան, դաշնակցական կին գործիչ Կ. Պոլսոյ մէջ) 45, 48
«Մասոն Ֆորեսթիէ» (հաւանաբար՝ ֆրանսացի մտաւորական մը) 181
Մատամ Կօլիս (ֆրանսացի քրքանպաստ քոքակցուհի մը Գոնիայի մէջ) 82
Մատըր Լայմըն (Զէյթուն այցելած օտար կին մը, հաւանաբար՝ միսիոնարուհի) 134
Մատիլեան Վաղարշակ (ծածկանունները՝ Սարհատ, *Թոփալ* Վաղարշակ, սիւրմէնեցի ֆետայի, Տրապիզոնի նահանգ) 153, 154, 155
Մարալ (տե՛ս Փափախեան Փիլոս)
Մարգար (Քաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի Սմբատ Մխիթարեանի ընկերը եւ Սմբատի դստեր՝ Ազնիւի ամուսինը) 226
Մարգարիտ (ականատես վկայող Զապէլ Պաղտասարեանի քոյրը) 225
Մարդինենք (Ալեքսանդրապոլի շրջանի Եղանլար գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) ընտանիքին ծանօթը) 235
Մարզպետ (բուն անունով՝ Ղազարոս Ղազարոսեան, դաշնակցական գործիչ) 45, 46
Մարթին Ռայըն Տոնըլտ (Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսը Հալէպի մէջ) 293, 294, 295, 298, 299, 300, 301, 302, 303
Մարիամ (արաբի մը քով պահուող հայ աղջիկ մը, Կազա, Պաղեստին, տե՛ս նաեւ Յասմիկ) 68, 69
Մարինոս (Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի, ականատես վկայող Ալմաստ Խաչատրեանի քոյրը) 252, 255
Մարխասեան Սարգիս (ծածկանունը՝ Գարա Սարգիս, ինքնապաշտպան մարտիկ, Տրապիզոնի նահանգ) 154
Մարկոսեան Լաուրա (ֆրանսերէնէ հայերէնի թարգմանչուհի, Երեւան) 180, 188
Մարկոսեան Ռազմիկ (նախկին քաղաքական բանտարկեալ, պետական ծառայող, խմբագիր, գիրքի մեկենաս) 180, 189

Մարտիկ (տե՛ս Սարուխանեան Մարտիրոս)
Մարտիրոսեան Հեղինէ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Խորասար գիւղացի, նահատակ Տ. Մարտիրոս Քհնյ. Մարտիրոսեանի դուստրը, հրաշքով փրկուած) 91
Մարտիրոսեան Մարտիրոս Քահանայ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Խորասար գիւղացի, նահատակ) 89, 90, 91
Մարօ (վանեցի հայուհի, ականատես վկայող Սիրաք Սարհատեանի դրացուհին, Պուլկարացի Գրիգորի ապագայ կինը) 167, 169, 176
Մարօ (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի Մելիք Ապրէի քոյրը) 204
Մաւեան Մեսրոպ (հայ ֆետայի Տրապիզոնի նահանգին մէջ) 162
Մաքսապետեան եղբայրներ (Սիրաք Սարհատեանի ծանօթներէն, Համատան) 178
Մելիք Ապրէ (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի) 204, 205, 206, 207
Մելիք Մարտօ (Խարբերդի նահանգի Քալուի գաւառի Հաւաւ գիւղի հայոց հակաքրքական պայքարի ղեկավար) 64
Մելիք-Թանգեան Ներսէս Եպս. (1917-էն՝ Արք. Ատրպատականի թեմի 1912-1948 ժամանակաշրջանի Առաջնորդ) 244
Մելքոնեան (ռուսական բանակի հայազգի գնդապետ Տիլմանի մէջ) 178
«Մեծ Մարդասպանը» (տե՛ս Ապտիլ Համիտ Բ.)
Մեծատուրեան Վ. (ինքնապաշտպանութեան մարտիկ, Սեբաստիոյ եւ Կարինի նահանգներ) 56, 58, 59
Մեծատուրեան Վահան (դաշնակցական գործիչ Կ. Պոլսոյ մէջ) 45
Մեծն Մուրատ (տե՛ս Պոյաճեան Համբարձում)
Մեհմէտ Ալի շահ Ղաճար (Պարսկաստանի բռնատէր արքայ՝ 19 Յունուար 1907 – պաշտօնապէս՝ 1909 Յուլիս, իրողապէս՝ 1912) 244
Մեհմէտ Թալաաթ փաշա (իթթիհատական եռապետութեան անդամ, Օսմանեան Կայսրութեան ներքին գործոց նախարար, ապա՝ վարչապետ, հայոց դահճապետներէն) 79, 86, 130, 141, 169, 265, 273
Մեհմէտ պէյ (հայերէնէ օսմաներէն դատական թարգման, Կ. Պոլիս) 51
Մեհմէտ պէյ (ագարակատէր, Ռասիւլ-Այն) 61
Մեհմէտ Ռեշատ Ե. (Օսմանեան Կայսրութեան սուլթան) 271
Մեհմէտ օղլի (հաճընցի ականատես վկայող Երուանդ Փոստալճեանի իսլամացուած անունը, տե՛ս նաեւ Փոստալճեան Երուանդ) 232

Մեհմէտ Օնպաշի (թուրք մարդասպան եւ բանտարկեալ ոստիկան, Կ. Պոլիս) 51
Մերիամ (ատանացի յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի մօրաքրոջ թրքացուած անունը) 20, 21
Մերիէ (Ֆրանսայի հիւպատոսը Կարինի մէջ, ականատես վկայող) 184, 190, 192, 193
Մերիլ Ճոն Ի. (ամերիկացի, Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճի նախագահ, Այնթապ) 9, 14
Մերճանօֆ Գրիգոր (դաշնակցական գործիչ, «Նեմեսիս» գործողութեանց շարքի պատասխանատուներէն) 44, 46, 48
Մերճեան Գրիգոր (դաշնակցական պուլկարահպատակ գործիչ, հաւանաբար՝ Գրիգոր Մերճանօֆ) 48
Մերքել Անկելա (Գերմանիոյ վարչապետուհի) 265
Մեցցի (Միսաք Թորլաքեանի փաստաբաններէն, Կ. Պոլիս) 165
Մէհսէր Ալի (կեսարացի թուրք երկրաչափ) 85
Միլոյեան Արմենակ (դաշնակցական գործիչ) 157
Միհրանեաններ (խոյեցի) 243
Միհրանեան Աղասի (խոյեցի, ականատես վերապրող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի կրտսեր եղբայրը) 243
Միհրանեան-Հայրապետեան Արուսեակ (խոյեցի, ականատես վերապրող) 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249
Միհրանեան Զարուհի (խոյեցի, ականատես վերապրող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի քոյրը) 243, 248, 249
Միհրանեան Նիքոլա (խոյեցի, ականատես վերապրող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի երէց եղբայրը) 243, 247, 248
Միհրանեան Վարդուհի (խոյեցի, ականատես վերապրող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի եղբօր կինը) 243, 248
Մինասեան Աբրահամ (կարմուճցի, ականատես վկայող Մարթա Պարտիզպանեան-Մինասեանի ամուսինը) 213, 214, 215
Մինասեան Լուսին (ականատես վկայողի յուշերը պատմող, Հայաստանի Հանրապետուհին) 213
Մինասեան Մարի Աբրահամի (ականատես վկայող Մարթա Պարտիզպանեան-Մինասեանի դուստրը) 215
Մինասեան Միքայէլ (փրոֆեսոր, Վանի 1915-ի ինքնապաշտպանութեան Ջինուորական Մարմինի անդամ) 171
Մինասեան Մկրտիչ Աբրահամի (կարմուճցի, ականատես վկայող Մարթա Պարտիզպանեան-Մինասեանի որդին) 214, 215
Մինասեան Սահակ Աբրահամի (ականատես վկայող Մարթա Պարտիզպանեան-Մինաս-

եանի որդին) 215
Միսաքեան Շաւարշ (հրապարակագիր, խմբագիր, հասարակական եւ կուսակցական գործիչ, տե՛ս նաեւ «Գրիգոր», «Վարազ») 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52
Միսքճեան Հերմինէ (ականատես վերապրող, Նիս, Ֆրանսա) 288, 289
Միսքճեան Քլեմոն (ականատես վերապրող Հերմինէ Միսքճեանի հօրեղբայրը) 289
Միսքճեան Օննիկ (ականատես վերապրող Հերմինէ Միսքճեանի հայրը) 289
Միւտիր (հաւանաբար՝ տիտղոս է, Զէյթուն այցելած ոչ-տեղացի մը) 134
Միսաքեան Շաւարշ (հրապարակագիր, խմբագիր, հասարակական եւ կուսակցական գործիչ, տե՛ս նաեւ «Գրիգոր», «Վարազ») 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52
Մխիթարեան Ազնիւ Սմբատի (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Մարգարիտ Խլղաթեան-Մխիթարեանի դուստրը) 226
Մխիթարեան Աղաւնի Սմբատի (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Մարգարիտ Խլղաթեան-Մխիթարեանի դուստրը) 226
Մխիթարեան Էմմա Լեւոնի (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի ականատես վկայող Մարգարիտ Խլղաթեան-Մխիթարեանի քոռնուհին) 226
Մխիթարեան Ռեհան Սմբատի (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Մարգարիտ Խլղաթեան-Մխիթարեանի դուստրը) 226
Մխիթարեան Վանօ (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Մարգարիտ Խլղաթեան-Մխիթարեանի տագրոջ որդին) 226
Մխսի Պաղտիկեան Պաղտասար («Հերոս Հաճի», Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւաւ գիւղի հայոց հակաթրքական պայքարի ղեկավարներէն) 64, 65
Մկրտիչեաններ (Թովմաս Գ. Մկրտիչեանի ընտանիքը) 277, 282
Մկրտիչեան Ալիս (յուշագրող ականատես վկայող Եսքեր Մկրտիչեանի դուստրը) 281
Մկրտիչեան Արաքս (յուշագրող ականատես վկայող Եսքեր Մկրտիչեանի դուստրը) 281
Մկրտիչեան Արմինէ (յուշագրող ականատես վկայող Եսքեր Մկրտիչեանի դուստրը) 281
Մկրտիչեան Արսէն (յուշագրող ականատես վկայող Եսքեր Մկրտիչեանի որդին) 281
Մկրտիչեան Եսքեր Թ. (ականատես վերապրող, յուշագրութեան հեղինակ, Տիգրանակերտի անգլիական դեր հիւպատոս՝ Թովմաս Մկրտիչեանի տիկինը, Խարբերդ) 266, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283
Մկրտիչեան Երուանդ (յուշագրող ականատես վկայող Եսքեր Մկրտիչեանի որդին) 281
Մկրտիչեան Ջենոբ (յուշագրող ականատես վկայող Եսքեր Մկրտիչեանի որդին) 281, 282
Մկրտիչեան Թովմաս Գ.(Տիգրանակերտի Բրիտանական դեր-հիւպատոս, ականատես վկայող, յուշագրութեան հեղինակ Եսքեր Մկրտիչեանի ամուսինը) 275, 276, 277, 280
Մկրտիչեան Յարութիւն (*մուխքար*, ուսուցիչ, դաւաճան) 42, 49, 51, 52
Մոխքար (խոյեցի իսլամ մը, խոյեցի ականատես վկայող Խոսրով Շահպազեանի հօր գործաւորը) 250
Մովսիսեաններ (Գարեգինենք) (Վանի նահանգի Թիմարի գաւառի Արճակ գիւղացի) 223
Մովսիսեան Գարեգին Մովսէսի (Վանի նահանգի Թիմարի գաւառի Արճակ գիւղացի, ականատես վկայող) 222, 224
Մովսիսեան Եղիշէ Մովսէսի (Վանի նահանգի Թիմարի գաւառի Արճակ գիւղացի, ակրոքիմիկոս, ականատես վկայող Գարեգին Մովսիսեանի եղբայրը) 222
Մութաֆեան-Կիւրեղեան Ալիս (սամսոնցի, ականատես վկայող Արամ Կիւրեղեանի կինը) 230
Մուհամմէտ Իպն Ապտալլահ (իսլամ կրօնի հիմնադիր-մարգարէն) 189
Մուշեան Արամ (հաճընցի) 40
Մուշեղ (ուրիշ ծածկանունով՝ Չարխի-Ֆալաք) 49
Մուսա պէկ աղա (քիւրտ բռնակալ Կեցանի մէջ, հաւանաբար Վանի նահանգի Մոկսի գաւառ) 240
Մուսթաֆա աղա (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղի բռնատէրներէն) 240
Մուսթաֆա Ռէմզի (Մուսթաֆա Քեմալի դէմ ապստամբութեան ամէնէն աչքառու ղեկավարը Գոնիայի շրջանին մէջ) 80
Մուսթաֆա Քեմալ (յետագային՝ Աթաթիւրք, Թուրքիոյ Հանրապետութեան հիմնադիր-նախագահը) 15, 17, 18, 67, 73, 74, 79, 113, 120, 121, 134, 262
Մուսօ (հայ ինքնապաշտպան մարտիկ, Վանի նահանգ) 206
Մուրատ (տե՛ս Պոյաճեան Համբարձում)
Մուրատեան Մարտիրոս (նահատակ, Խարբերդ) 280
Մուրատեան Սամուէլ (դոկտոր, փրոֆեսոր, Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ՝ ամպիոնի վարիչ) 242
Մուրթուլա պէկ (Շատախի եւ Մոկսի հայանպաստ *գայմագամ*) 234
Մսըրեան Մկրտիչ (ծածկանունը՝

Քիծա, զիմարացի հայդուկապետ, նահատակ) 57, 58
Մսըրլեան Ջաւէն Սկրտիչի (դոկտոր, պատմաբան, դպրոցի տնօրէն) 6
Մստո (հայոց նկատմամբ բարեացակամ քիւրտ մը Սեբաստիոյ նահանգի գիւղերէն մէկուն մէջ) 59

Յակոբ (տե՛ս Հիտայէթ)
Յակոբեան (տե՛ս Շիրին)
Յակոբենք (տե՛ս Գույումճեաններ)

Յակոբճան (ատանացի յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի հօրաքրոջ որդին, գաղթական, Հալէպի մէջ) 32
Յասմիկ (Կազայի մէջ արաբի մը քով պահուող հայուհի Մարիամին բուն անունը) 69
Յարութիւն (օսմանեան բանակի կիրասունցի հայ զինուոր) 158
Յարութիւն աղա (պուրսացի աքսորական) 142
Յարութիւնեան Արմէն (լիբանանահայ գործարար, «նամակագիր», մեկենաս) 4, 201
Յարութիւնեան Միմի (Սալբի) (լիբանանահայ գործարար, «նամակագիր» եւ մեկենաս Արմէն Յարութիւնեանի կինը) 4, 201
Յարութիւնեան-Քոհէն Ռոզմարի (յուշագիրքի հեղինակ, խոյեցի ականատես վերապրող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի թոռնուհին) 242, 245, 249
Յարութիւնենք (տե՛ս Խարմանտայանցներ)
Յիսուս Քրիստոս 63
Յովակիմ (Վանի գերմանական որբանոցի տնտեսվար) 218
Յովան (տե՛ս Դարբինեան Օհան)
Յովհաննէս (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի, ականատես վկայող Յովհաննէս Յովհաննիսեանի մեծ հայրը) 208
Յովհաննէսեան Կարօ (լիբանանահայ տնօրէն եւ ուսուցիչ, խմբագիր, հասարակական գործիչ) 150
Յովհաննէսեան Տամշիր (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի ականատես վկայողներու պատմածները գրառող) 233
Յովհաննիսեան Դշխուհի Սուքիասի (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Զարդար Սուքիասի (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Թուխս (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Թարխոճա գիւղացի ականատես վկայող Յովհաննէս Յովհաննիսեանի մայրը) 209
Յովհաննիսեան Համբար Սուքիասի (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Հրանդ Սուքիասի (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Յովհաննէս Սուքիասի (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի, ականատես վկայող) 208, 209, 210
Յովհաննիսեան Նահապետ Սուքիասի (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Պետրոս (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Սահակդուխտ Սուքիասի (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Սասուն Սուքիասի (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Սարգիս (ծածկանունը՝ Արամ Մանուկեան, դաշնակցական եւ պետական գործիչ) 171, 173, 224
Յովհաննիսեան Սուքիաս (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի, ականատես վկայող Յովհաննէս Յովհաննիսեանի հայրը) 208, 209
Յովհաննիսեան Վահան Սուքիասի (Կարինի նահանգի Բասենի գաւառի Արուճագրակ գիւղացի) 209
Յովսէփ (ատանացի վերապրող, ականատես վկայող, յուշագրող Մինաս Ա. Թաթարեանի բարեկամը) 59, 61, 62
Յովսէփեան Արտաշէս (ծածկանունը՝ Մալխաս, դաշնակցական գործիչ) 156, 157
Յովսէփեան Հրանդ Վրդ. (Կ. Պոլիս) 51
Յովսէփեան Պօղոս (ծածկանունը՝ Չալուք Պօղոս, հայ ինքնապաշտպան մարտիկներու ղեկավարներէն, Տրապիզոնի նահանգ) 153, 154
Յովօ (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի վերապրող Սարգիս Աւետիսեանի հօրեղբօր դստեր ամուսինը) 208

Նաղր քեռի (հայդուկապետ, Մուշի շրջան) 211
Նազարբէկեան Թովմաս (զօրավար) 164
Նազարեան Թովմաս (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Մուռնա գիւղի վարժարանի հոգաբարձու) 95
Նազարեանց Լիպարիտ (խմբագիր, հասարակական գործիչ) 47
Նազիմի (ականատես վկայող Արմէն Պետրոսեանի թուրք «բարեկամ»ը) 30, 301
Նախանց Մելիք (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի Եղիազար Սարգսեանի (Թումանեանի) ազգականը) 235
Նախշունեան Եղիա (Վանի 1915-ի ինքնապաշտպանութեան նահատակ) 171
Նանումեան Յարութիւն (ծածկանունը՝ Զեմլիաք, դաշնակցական գործիչ) 157, 161, 164
Նասիպեան Կարապետ (Գոնիայի

Ճենանեան Գոլէճի ուսուցիչ) 72
Նարոյեան Մեսրոպ Եպս. (յետագային՝ Արք., Կ. Պոլսոյ պատրիարք) 51
Նեճէք պէյ (չմշկածագցի յուշագրող ականատես վկայող Շաւարշ Վեցմատեանի հօր ծանօթ յիսնապետներէն) 94
Ներսէս-Պետրոս ԺԹ. Թարմունի (Կաթողիկոս-Պատրիարքք Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկէ Հայոց) 5
Ներսէսեան Արշակ (ծածկանունը՝ Սեպուհ, դաշնակցական ֆետայի, պետական եւ ռազմական գործիչ) 161, 166
Նիքոլաեւ (Հայաստանի արեւմտեան հատուածը գրաւած ռուսական զօրքերու ընդհանուր հրամանատար) 173
Նշան (հայ պաշտօնեայ Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ՝ գերմանացիներուն քով) 29
Նուարդ (աքսորական հայուհի Հալէպի մէջ) 294, 295, 296, 297, 298, 302, 304
Նուրիկեան Բենիամին (խարբերդցի, գիւղագիր, խմբագիր) 127
Նրբունի Հ. Ս. (տե՛ս Ինճէեան Հրաչ Սենեքերիմի) 93

Շաղիրզատէ Իպրահիմ (թուրք հրոսակապետ, Տրապիզոնի նահանգ) 154
Շաղիրզատէ Հագգը (թուրք հրոսակապետ, Տրապիզոնի նահանգ) 154
Շաղիրզատէ Միքտար (թուրք հրոսակապետ, Տրապիզոնի նահանգ) 154
Շաքիզատէ Իսմայիլ պէյ (օսմանեան կառավարութեան դէմ կռուող թուրք ջարդարար, Տրապիզոնի նահանգ) 161
Շալվարճի Յարութիւն (հաճընցի երեւելի) 34
Շահան (շատ հաւանաբար՝ բուն անունով՝ Քերովբէ Տէրտէրեան, հնչակեան յեղափոխական գործիչ) 34
Շահան պէյ (*չէթէ*պապետ Այնթապի շրջանին մէջ) 12
Շահանդուխտ (բուն անունով՝ Սանդուխտ Պերքիզլեան, գրող, հրապարակագիր, խմբագիր) 7
Շահանեան Խորէն (ականատես վկայող Անդրէաս Գարամանեանի հօրաքրոջ որդին, Հաճընի հերոսամարտին օժանդակող խումբի անդամ) 101
Շահապ պէյ (գնդապետ, օսմանեան 15-րդ զօրաբաժինի ընդհանուր հրամանատար, Կեսարիա) 85
Շահինեան Գրիգոր (լիբանանահայ մանկավարժ, խմբագիր, հասարակական գործիչ) 140
Շահպազեաններ (խոյեցի) 250
Շահպազեան Խոսրով (խոյեցի ականատես վկայող) 249, 250
Շահպազեան Տէր Մեսրոպ (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղի քահանան) 257
Շաղոյեան Լեւոն (Լեւոն փաշա, Վանի 1915-ի ինքնապաշտպանութեան Ձիներուրական Մարմինի փոխ-անդամ) 171
Շարաֆ պէկ (քրտական Մազրիկ ցեղի *աշիրէթ*պապետ, հայոց ջարդարար) 223, 236
Շարիֆ պէկ (Խարբերդի նահանգի Քալուի գաւառի Հաւաւ գիւղին վրայ յարձակած զազաներու հրամանատար) 65
Շարմտան վարդապետ (գիրքի հեղինակ) 189, 191
Շերոնց Գարուն (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի, ականատես վկայող Շերոնց-Ավդիշենց Շուշանի եղբայրը, նահատակ) 233
Շերոնց Մաքրուհի (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի ականատես վկայող Շերոնց-Ավդիշենց Շուշանի մայրը) 234
Շերոնց-Ավդիշենց Շուշան (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի, ականատես վկայող) 233, 234
Շերոնց Սարգիս (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի) 234
Շեւքի (մարաշցի Սեդրակ Սարաֆեանի իսլամական անունը, տե՛ս նաեւ Սարաֆեան Սեդրակ) 216
Շէրիֆ (տե՛ս Հիւսէյն Իպն Ալի)
Շէփըրտ (ամերիկացի բժիշկ, Այնթապ) 14
Շիշմանեան (տեղական [*քէփքըն*] Արարայի բարձրունքը գրոհած հայ լեգէոնականներու հրամանատար) 54, 70
Շիշմանեան (շատ հաւանաբար՝ հայդուկ Տերսիմի Քեռի) 81
Շիրին (Վանի նահանգի Արճակի գաւառի Խառակոնիս գիւղի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչ-ղեկավար) 217, 218, 219
Շիւքրի պէյ (վաճառական մը Մըծբին-Նուսէյպինի մէջ) 31, 32
Շխրտըմեան-Կոտիկեան Եսթեր (հաճընցի, ականատես վկայող) 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41
Շխրտըմեան Երուանդ (Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեանի կրտսեր եղբայրը, տե՛ս նաեւ Համզա) 124
Շխրտըմեան Զաւէն (Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեանի կրտսեր եղբայրը,տե՛ս նաեւ Կեաւուր Ալի) 124, 125
Շխրտըմեան Կարապետ (հաճընցի) 34
Շխրտըմեան Մանուկ (հաճընցի) 40
Շխրտըմեան Մեսրոպ Գ. (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ, ականատես վկայող) 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126
Շխրտըմեան Յարութիւն (հաճընցի) 34, 35
Շխրտըմեան Նազարէթ (հաճընցի, ականատես վկայող Եսթեր Շխրտըմեան-Կոտիկեանի

նահատակ հօրեղբայրը) 35, 36
Շխրտըմեան Պարոյր (ականատես վկայող Եսքեր Շխրտըմեան-Կոտիկեանի եղբայրը) 35
Շխրտըմեան Սառա (հաճընցի, ականատես վկայող Եսքեր Շխրտըմեան-Կոտիկեանի քոյրը) 40
Շխրտըմեան Սմբատ (Հաճընի հերոսամարտի մասնակից) 121
Շխրտըմեան Տիգրան (հաճընցի բանտարկեալ) 110
Շնորհաւորեան Սարգիս (հաճընցի մատնիչ) 110
Շնորհք (Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի ականատես վկայող Ալմաստի զաւակը առաջին ամուսինէն) 251
Շոլոխով (ռուսական բանակի հարիւրապետ, Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղացի ականատես վկայող Արմենակ Ամրիկեանի ծանօթը) 241
Շուշան (Հալէպի որբանոցի սանուհի) 302, 303

Ովսաննա (արաբ պետեւիներու քով բռնութեամբ պահուող հայ աղջիկ մը, Հիւսիսային Սուրիա) 61
Ուզունեան Յովհաննէս (հաճընցի ականատես վկայող Երուանդ Փոստալճեանի մօրեղբայրը) 232
Ուէլզ Ալիսիա (ամերիկուհի, «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութեան անդամ Հալէպի մէջ) 298, 300
Ուլուպէկեան (Տիկին) (Գոնիա) 75
Ուլուպէկեան Կարապետ (Գոնիայի Ճենանեան Գոլէճի ուսուցիչ) 72

Չագըճի (հայ կամաւորներու հրամանատար, Ատանայի շրջան) 86
Չալեան Կարապետ (Հաճընի *գայմագամ*, նահատակ) 113, 115, 116, 118, 119, 122
Չալուք Պօղոս (տե՛ս Յովսէփեան Պօղոս)
Չախիճեան Յովհաննէս (հաճընցի ականատես վկայող Երուանդ Փոստալճեանի որբանոցի ընկերը) 232
Չայճեան Յակոբ (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114
Չանտըր Թէպէր (Նազարէթ Շխըրտըմեանի սպանուած թուրք սպայ, Հաճըն) 35
Չարխի-Ֆալաք (տե՛ս Մուշեղ)
Չաւուշ Մուսթաֆա (թուրք ոստիկանապետ, Հալէպ) 86
Չաւտարեան Աւետիս (Հաճընի Ազգային Խորհուրդի ատենապետ) 115
Չափութեան Աւետիս (մարաշցի, դաւաճան սպանող) 215
Չենիճեան Յարութիւն (հայ ֆետայի) 160
Չէլէպեան Անդրէաս Եպս. (Տիգրանակերտի հայ կաթողիկէ Առաջնորդ) 270
Չէրքէզ Մեհմէտ (Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս ա-

կանատես վկայող Մօրիս Քարլիէի օգնականը) 185, 186
Չիչէքեան Կարապետ Յարութիւնի (ծածկանունը՝ Ծաղկունի, կեսարացի յու-շագրող) 84
Չոլաքեան Արամ (Զէյթունի 1920-22 թուականներու ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն, նահատակ) 135, 138
Չրաքեան Տիրան (ծածկանունը՝ Ինտրա, բանաստեղծ, իմաստասէր, Հայոց Ցեղասպանութեան նահատակ) 132

Պալապան *Խոճա* (տե՛ս Պալապանեան Սարգիս)
Պալապանեան Սարգիս (Պալապան *Խոճա*, այնթապցի վաստակաշատ մանկավարժ, յուշագրող ականատես վկայող) 9
Պալաքեան Գրիգորիս Վրդ. (ականատես վկայող, «Հայ Գողգոթան» յուշագրութեան հեղինակ) 43
Պահատրեան Միհաս (հաճընցի) 35
Պաղտասարեան Գուրգէն Վարոսի (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղացի, ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի եղբայրը) 225
Պաղտասարեան Զապէլ Սահակի (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղացի ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի կինը) 224, 225
Պաղտասարեան Հայկ (ականատես վկայող, Պուէնոս Այրէս) 286, 287
Պաղտասարեան Հռիփսիմէ Վարոսի (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղացի, ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի քոյրը) 225
Պաղտասարեան Ռուբէն Վարոսի (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղացի, ականատես վկայող) 224, 225
Պաղտասարեան Վարդիթեր (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղացի ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի մայրը) 225
Պաղտասարեան Վարոս (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղացի, ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի հայրը) 224, 225
Պաղտասարեան Քճարիկ Ռուբէնի (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղացի ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի դուստրը) 224
Պայիրեան (Պատուելի) (քարոզիչ Քորֆուի որբանոցին մէջ) 263
Պայծառ (հայ պաշտօնեայ Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ՝ գերմանացիներուն քով) 29, 31
Պայքով Պորիս (Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166

Պանաֆչէ (խոյեցի հայ կին) 245
Պապայեան Խոսրով (աքսորական մտաւորական) 45
Պապանեկ վարժապետ (դպրոցի տնօրէն, Հաճըն) 109
Պապիկեան Կարապետ (չմշկածագցի, յուշագրող ականատես վկայող Ներսէս Պապիկեանի հայրը) 92
Պապիկեան Ներսէս (չմշկածագցի, յուշագրող ականատես վկայող) 91, 92
Պատգամեան (Խարմանտայեաններու նախկին մականուններէն, Անի) 145
Պարգեւ (Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի ականատես վկայող Ալմաստի որդին առաջին ամուսինէն) 251
Պարսումեան Գէորգ (այնթապցի յուշագրող) 9
Պարսումեան Տիգրան (փաստաբան, Կ. Պոլիս) 165
Պարտիզպանեան-Մինասեան Մարթա (կարմուճցի, ականատես վկայող) 213, 214, 215
Պարտիզպանեան Վարդան (կարմուճցի, ականատես վկայող Մարթա Պարտիզպանեան-Մինասեանի եղբայրը) 214
Պեռար Վիքթոր (ֆրանսացի հայասէր գործիչ) 193
Պետիկ (տե՛ս Պետրոսեան Ալեքսանդր)
Պետրի պէյ (Կ. Պոլսոյ ոստիկանութեան ընդհանուր տեսուչ) 50
Պետրի պէյ (թուրք զօրահրամանատար Հիւսիսային Սուրիոյ Թէլ Էլիֆ գիւղին մէջ) 62
Պետրոս աղա (փախստական եւ հալածական հայ Գոնիայի մէջ, յուշագրող Պետրոս Քարծայրի խցակիցը) 79
Պետրոս էֆենտի (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւաւ գիւղի հայոց հակաքղքքական պայքարի հերոսներէն) 64
Պետրոսեան Աղեքսանդր (ծածկանունները՝ Պետիկ, Պետօ, Վանի դաշնակցականներու եւ քաղաքի 1896 թուականի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն, նահատակ) 168, 223
Պետրոսեան Արմէն (հայ ճարտարապետ Հիւսիսային Սուրիոյ գերմանացիներուն քով, ականատես վկայող) 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304
Պետրոսեան Թալին (ականատես վկայող Արմէն Պետրոսեանի դուստրը, նահատակ) 295, 296, 300, 301, 304
Պետրոսեան Լորա (նիւեորքաբնակ վիպագիր) 293, 304
Պետրոսեան Քարին (ականատես վկայող Արմէն Պետրոսեանի կինը) 295, 296, 301, 303, 304
Պետօ (տե՛ս Պետրոսեան Աղեքսանդր)
«Պէկ» (Կարսի մարզի Բաշ-Ծորագեալի գաւառի Ճալա գիւղացի Վարոս Պաղտասարեանի թուրք գինուորական բարեկամը) 225
Պէհպութ խան Ճիւանշիր (Ատրպէյճանի ներքին գործոց նախարար, հայակեր ճիւաղ) 150, 151, 152, 165, 166
Պէսիմ (թրքական ոստիկանութեան *քոմիսէր*, Կեսարիա) 84
Պըլտեան Գրիգոր (դոկտոր, փրոֆեսոր, ֆրանսաբնակ գրող, իմաստասէր, թարգմանիչ, Սորպոնի համալսարանի դասախօս) 141
Պըրքլի (բրիտանական բանակի հարիւրապետ, դատական ատեանի անդամ, Կ. Պոլիս) 165
Պինայեան-Գարմոնա Նարսիսօ (արժանթինահայ լրագրող, ականատես վերապրողի ժառանգորդ) 288
Պիւլպիւլզատէ (թուրք երեւելի, Այնթապ) 16
Պշերի Չաթօ (քիւրտ աւազակապետ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204
Պոկտանովիչ Ադամ (պաքուցի, Միասք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166
Պոհճալեան Քրիս (յուշագրական գեղարուեստական վէպերու հեղինակ, Ա. Մ. Ն.) 293,304
Պոյաճեան Արամ (հաճընցի դաւաճան) 35
Պոյաճեան Խաչիկ (օսմանեան բանակի կիւմիւշխանէցի զինուոր) 158
Պոյաճեան Համբարձում (ծածկանունները՝ Մուրատ, Մեծն Մուրատ, ֆետայապետ, հնչակեան գործիչ, օսմանեան խորհրդարանի երես-փոխան, նահատակ) 46, 90
Պուլկարացի Գրիգոր (տե՛ս Կէօզէեան Գրիգոր)
Պուճիգանեան Յովհաննէս (Խարբերդ, նահատա դասախօս) 279, 280
Պույյոն Ֆրանքլին (ֆրանսացի դիւանագէտ, թուրքերու քով բանագնաց) 120
Պուռնութեան Նազարէթ (վանեցի յայտնի վաճառական) 170
Պրեմոն Էտուար (գնդապետ, Կիլիկիոյ ֆրանսացի կառավարիչ) 55, 56, 115
Պօղոս Նուպար փաշա (ազգային գործիչ, Հ. Բ. Ը. Մ.ի գլխաւոր հիմնադիրը եւ առաջին նախագահը) 53, 70
Պօղոսեան (Միքայէլեան) Նիկողայոս (ծածկանունները՝ Իշխան, Վանայ Իշխան, դաշնակցական գործիչ, դաւադրութեամբ նահատակուած) 170
Պօղոս պէյ (տե՛ս Թուրսարգիսեան Պօղոս)

Ջահվարիկ (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղի բռնատէրներէն Մուսթաֆա աղայի որդին) 240
Ջլղատեան Սկրտիչ Վրդ. (Տիգրանակերտի Առաջնորդական Տեղապահ) 270

Ռահմի պէյ (Զմիւռնիոյ մարդասէր թուրք քաղաքապետ) 290
Ռաշիտ պէյ (հայակեր Խարբերդի ոստիկանապետ) 278
Ռեշատ պէյ (Կ. Պոլսոյ ոստիկանութեան քաղաքական

բանտարկեալներու բաժինի պետ) 49
Ռէս Կարօ (տե՛ս Աւետի Կարօ)
Ռիքաբսըն-հաք (բրիտանական բանակի յիսնապետ, դատախազ, Կ. Պոլիս) 165
Ռուբէն Երկաք (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114
Ռուբէն Սեւակ (Չիլինկիրեան, բժիշկ, բանաստեղծ, Մեծ Եղեռնի նահատակ) 131
Ռոքֆելիէ (Ֆրանսայի հիւպատոսը Կարինի մէջ, ականատես վկայող) 193, 194

Սալեհ Զէքի պէյ (Կեսարիոյ, ապա՝ Տէր Զօրի արիւնարբու եւ հայատեաց կառավարիչ) 45, 84, 85, 86
Սալուբ (Սուրիոյ արաբ գերդաստաններէն, որմէ կը սերի ականատես վկայող Ֆայիզ էլ-Ղուսէյնը) 266
Սահակ (ականատես վկայող Զապէլ Պաղտասարեանի հայրը, հաւանաբար՝ Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղացի) 224, 225
Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոս Կիլիկիոյ 46, 115, 232
Սահակ աղա (վանեցի, Ռուսիոյ Վանի մէջ հիւպատոսարանի պահակ) 173, 174
Սահակեան Արշակ (Արշակ *Չաուշ*, վանեցի, Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 39, 112, 121, 122
Սամի (թրքական ոստիկանութեան *քոմիսէր*, Կեսարիա) 84
Սամուէլ (ծածկանունը՝ Վարդգէս, դաշնակցական գործիչ, Կ. Պոլիս) 44, 51
Սաչեան Ասատուր (պատուանունը՝ «Հերոս», հաճընցի, Հաճընի հերոսամարտի մասնակից) 38, 100, 119, 120
Սապահ-Գիւլեան Ստեփան (հընչակեան ղեկավար գործիչ եւ գաղափարախօս) 53
Սապրի (Այնթապի քեմալական *մութասարրիֆ*) 17, 18
Սառա (արաբ բարի կին, Տէր Զօր) 198
Սարաճեան Պետրոս Արք. (Հաճընի թեմի Առաջնորդ, յետագային՝ Պետրոս Ա. Սարաճեան Կաթողիկոս Կիլիկիոյ) 112, 114, 116
Սարաֆեան Սեդրակ (մարաշցի ականատես վերապրող, տե՛ս նաեւ Շեւքի) 215, 216, 217
Սարգիսեան Գրիգոր (այնթապցի բժիշկ, յուշագրող ականատես վկայող) 9
Սարգիսեան Սեպուհ Արք. (Թեհրանի հայոց թեմի Առաջնորդ) 266
Սարգսեան Գեղամ Կարապետի (Վանի նահանգի Արճակի գաւառի Խառակոնիս գիւղացի, ականատես վերապրող) 217, 218, 219, 220
Սարգսեան Նուպար (Վանի նահանգի Արճակի գաւառի Խառակոնիս գիւղացի ականատես վերապրող Գեղամ Սարգսեանի մայրը) 217, 218, 219
Սարգսեան Շողակաթ (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) հօրական մեծ մայրը) 234
Սարգսեաններ (Թումանեաններ, Բագրատեանք) (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացիներ) 235
Սարգսեան (Թումանեան) Արդում Եղիազարի (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) եղբայրը) 234
Սարգսեան (Թումանեան) Բագրատ Եղիազարի(Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի, ականատես վկայող) 234, 235
Սարգսեան (Թումանեան) Դերենիկ Եղիազարի (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) եղբայրը) 234, 235
Սարգսեան (Թումանեան) Եղիազար (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) հայրը) 234, 235
Սարգսեան (Թումանեան) Եւկինէ Եղիազարի (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) քոյրը) 235
Սարգսեան (Թումանեան) Խանում (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) մայրը) 234
Սարգսեան (Թումանեան) Ռաֆայէլ Եղիազարի (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) եղբայրը) 234, 235
Սարգսեան (Թումանեան) Սոնա (Կարսի մարզի Օղուզլի գիւղացի ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) հօր հօրաքոյրը) 234
Սարեան Գոհար (տրապիզոնցի, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166
Սարհատեաններ (Վանի Այգեստանի բնակիչ) 174
Սարհատեան Արաքսի (վանեցի, ականատես վկայող Սիրաք Սարհատեանի քոյրը) 167, 173
Սարհատեան Արմենակ (վանեցի, ականատես վկայող Սիրաք Սարհատեանի եղբայրը) 167, 175
Սարհատեան Կարապետ (վանեցի, ականատես վկայող Սիրաք Սարհատեանի եղբայրը) 167, 173, 174
Սարհատեան Հայկանոյշ (վանեցի, ականատես վկայող Սիրաք Սարհատեանի Արմենակ եղբօր կինը) 167, 174
Սարհատեան Յարութիւն Քահանայ (Վանի Այգեստանի բնակիչ) 167, 175, 177, 179
Սարհատեան Սիրաք (ականատես վկայող, գիրքի հեղինակ) 167, 168, 169, 170, 172, 173,

174, 175, 176, 177, 178, 179
Սարհատ (տե՛ս Մատիկեան Վաղարշակ)
Սարուխանեան Մարտիրոս (ծածկանունը՝ Մարտիկ, Վանի հնչակեաններու եւ քաղաքի 1896 թուականի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն, նահատակ) 168, 222
Սեբաստացի Մուրատ (Խրիմեան, ֆետայի) 209, 257
Սեղրակ (Այնթապի շրջանի Պէշկէօզ գիւղին մէջ նահատակ) 12
Սեղրակ (այնթապցի, ականատես վկայող Արշալոյս Բարսեղեանի հայրը) 196, 197, 199, 200
Սեթօ (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի Մելիք Ապրէի քրոջ որդին) 204
Սենեքերիմ Արծրունի թագաւոր Վասպուրականի (1021-ին տեղափոխուած է Սեբաստիա) 257
Սեպուհ (տե՛ս Ներսէսեան Արշակ)
Սերոբ Աղբիւր (տե՛ս Վարդանեան Սերոբ)
Սըվշընեան Գրիգոր (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114
Սիահմատ փաշա (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղը շրջապատած օսմանեան զօրքի հրամանատար) 206, 207
Սիամանթօ (բուն անունով՝ Ատոմ Եարճանեան, բանաստեղծ, Մեծ Եղեռնի նահատակ) 43
Սիլիէ (Ֆրանսայի հիւպատոսը Տրապիզոնի մէջ, ականատես վկայող) 193
Սիլիէր (տե՛ս Սիլիէ)
Սիլիկեան Մովսէս (ցարական բանակի գնդապետ, Հ. Հ.ի բանակի զօրավար) 164
Սիմաւոնեան Պօղոս (դաշնակցական գործիչ Տրապիզոնի մէջ) 157
Սիմոնեան Ռուբէն Աբգարի (գիրքի հեղինակ) 254
Սիրուեան Շուշան (սպաներէնէ հայերէն թարգմանչուհի, Երեւան) 284
Սիւէյման (Զէյթունի *գայմագամ*) 136
Սիւնիք (տե՛ս Աւետեան Բագրատ)
Սիւրէյյա հանըմ Աղայեւ (դատական թարգման) 165
Սմբատ (տե՛ս Բորոյեան Սմբատ)
Սմիք (գերմանացի երկրաչափ, Հիւսիսային Սուրիա) 61, 62
Սմկօ (քիւրտ աւազակապետ Պարսկահայքի եւ Իրանեան Քիւրտիստանի մէջ) 177
Սողիկեան Կարապետ (դասախօս, Խարբերդ, նահատակ) 279
Սոնա (դաշնակցական գործիչ Սամուէլ Դարբինեանի նշանածը, Կ. Պոլիս) 50
Սորան (հայկական ծագումով քիւրտ *աշիրէթ*, Տերսիմ) 283
Սուլթանիէ (քրտուհի մը Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ) 26, 27
Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ 96
Սուրբ Ժոզէֆ (հաւանաբար՝ Հին Կտակարանի Յովսէփը՝ Յակոբի որդին) 184
Սվաճեան Գէորգ (ծածկանունը՝ Խմբապետ, այնթապցի, յուշագրող ականատես վկայող) 9
Ստամպոլցեան Խորէն Քահանայ (ալեքսանդրապոլցի, Կարսի 1920-ի անկման ականատես վկայող) 220, 221, 222
Ստամպոլցեան Համբարձում Գրիգորի (տե՛ս Ստամպոլցեան Խորէն Քահանայ)
Սփերի (Հէր) (Վանի գերմանական որբանոցի տնօրէն) 218
Սօսէ (Մայրիկ) (տե՛ս Վարդանեան Սօսէ)

Վ. (Թովմաս Սկրտիչեանի Թուրք բարեկամներէն) 281
Վազգէն (տե՛ս Դերոյեան Տիգրան)
Վահագն Հայրիկ (տե՛ս Տաթեւեան Վահան)
Վահէ Հայկ (բուն անունով՝ Հայկ Տիճճեան, խարբերդցի, գիւղագիր) 127
Վահրամենք (տե՛ս Ալթունեաններ)
Վաղարշակ Վրդ. (Պաղեստինի մէջ) 68
Վայէճեան Միքայէլ (փախստական հաճընցի Գոնիայի մէջ) 73, 81
Վանս (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Շէյխ Եուսուֆ գիւղացի) 211
Վանտալ Ալպէրթ (ֆրանսացի պատմաբան եւ գրող, կոմս) 182
«Վարագ» (Շաւարշ Միսաքեանի ծածկանուններէն, տե՛ս նաեւ Միսաքեան Շաւարշ) 47
Վարդան (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզմ գիւղի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներէն) 241
Վարդանեան Սերոբ (ծածկանուն-պատուանունները՝ Աղբիւր Սերոբ, Սերոբ Աղբիւր, Սերոբ փաշա, հայդուկապետ) 204, 205, 211
Վարդանեան Սօսէ (Սօսէ Մայրիկ, հայդուկապետ Սերոբ Աղբիւրի կինը, ֆետայի կին) 204
Վարդգէս (տե՛ս Սամուէլ)
Վարդգէս (բուն անունով՝ Յովհաննէս Սէրէնկիւլեան, դաշնակցական գործիչ, օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան, նահատակ) 130, 268
Վարդուհի (հայ կին մը Հալէպի շրջանին մէջ) 61
Վարդուհի (այնթապցի ականատես վկայող Արշալոյս Բարսեղեանի մօրաքոյրը) 196
Վարժապետեան Գաբրիէլ (դատական թարգման, Կ. Պոլիս) 165
Վարժապետեան Խորէն (այնթապցի դաշնակցական, Այնթապի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներէն) 11
Վեհպի պէյ (հայակեր, *գոլ-օրտու*ի հրամանատար) 278
Վերժին (ատանացի որբուհի աղջնակ մը Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ - տե՛ս նաեւ Ատիլէ) 26
Վերժին (Տիկին) (դաշնակցական

գործիչ Գրիգոր Մերճաւոֆի քոյրը, Կ. Պոլիս) 48
Վեցմատեան Աբրահամ (չմշկածագցի, յուշագրող ականատես վկայող Շաւարշ Վեցմատեանի երէց եղբայրը, նահատակ) 94
Վեցմատեան Շաւարշ (չմշկածագցի, աքսորէն փախուստ տուած, յուշագրող ականատես վկայող) 90, 94, 95
Վիշապեան Գէորգ (դաշնակցական գործիչ, նահատակ) 46
Վլատիմիր (տե՛ս Տիմիթրիեւ Վլատիմիր)

Տագէսեան Անդրանիկ (դոկտոր, լիբանանահայ պատմա-բանասէր) 133, 138
Տաթեւեան Վահագն (Վահագն Հայրիկ, դաշնակցական գործիչ, Ատանայի օսմանեան որբանոցի տնօրէն, նահատակ) 232, 233
Տամատեան Միհրան (ֆետայի, հնչակեան, ապա՝ վերակազմեալ հնչակեան եւ ռամկավար ազատական ղեկավար գործիչ) 53, 55, 70, 115, 116
Տաճէլեան Եագուպ (Այնթապի ինքնապաշտպանութեան մասնակից խմբապետ, յուշագրող ականատես վկայող) 9
Տաճճիկեան Մարտիրոս (հայ ինքնապաշտպան մարտիկ Սեբաստիոյ նահանգին մէջ, նահատակ) 57
Տատ Ուիլըմ Ս. (ամերիկացի միսիոնար, Գոնիա) 73, 78
Տարտաղանեան Թորոս (ծածկանունը՝ «Ճիճ Թորոս», հաճընցի ոստիկան, Կարս Պազարի հայոց 1909-ի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչ եւ ղեկավար) 97, 98, 107
Տեփոյեան Մարտիրոս (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւաւ գիւղացի Կիլիկիոյ մէջ) 69
Տէմիրճեան Լեւոն (ականատես վկայող, Հալէպ) 291
Տէմիրճեան Սողոմոն (Սեբաստիոյ նահանգի Լիսանլու գիւղացի, ականատես վկայող) 264, 265
Տէյվիս Լեսլի (Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսը Խարբերդի մէջ) 278
Տէր Արթինենց Սագօ (կաղզուանցի, ականատես վկայող Վաղինակ Աւետիսեանի հօրական մեծ հայրը) 238
Տէր Գրիգոր Քահանայ (Վանի թեմի Առաջնորդական Տեղապահ) 170
Տէր Եղիայեան Ջաւէն Արք. (Կ. Պոլսոյ պատրիարք) 45
Տէր Թորոս Քահանայ (Հաճընի) 34
Տէր Իսահակ (բանտարկեալ քահանայ, Տիգրանակերտ) 271
Տէր Խորէն Քահանայ (Հաւաւի մօտ՝ Իսապէկ գիւղի քահանան) 66
Տէր Խորէնեան Պսակ Ծ. Վրդ. (Խարբերդի նահանգի Առաջնորդ, նահատակ) 279
Տէր Վարդան Քահանայ (Խարբերդ, նահատակ,) 279
Տէր Վարդանեան Արմենակ (հաճընցի) 35
Տէրոյեան Յովսէփ (Այնթապի մէջ մորթուած հայ երիտասարդ) 60
Տերոյեան վազգէն (տե՛ս Դերոյեան Տիգրան)
Տէրտէրեան Գասպար (ազգային վրիժառու Միսաք Թորլաքեանի մանկութեան ընկերներէն) 154
Տէրտէրեան Միհրան (Պանք Օթոմանի երբեմնի ընդհանուր տնօրէն) 132
Տէֆճեան (տե՛ս Համբարձումեան Գէորգ)
Տըլամոթ (գօրավար, Սուրիոյ մէջ ֆրանսական ոյժերու ընդհանուր հրամանատար) 13
Տիգրան (Հ.Յ.Դ.-ի Տիգրանակերտի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ, նահատակ,) 270
Տիգրան Ծամհուր (բուն մականունը՝ Ամոնեան, ծածկանունը՝ Ֆերիտ Ճեմիլ, դաշնակցական գործիչ) 45
Տիմիթրիեւ Նիքոլա (Շաւարշ Միսաքեանի ծածկանուններէն, տե՛ս նաեւ Միսաքեան Շաւարշ) 49
Տիմիթրիեւ Վլատիմիր (Կ. Պոլսոյ մէջ Պուլկարիոյ դեսպանատան մէջ աշխատող, թրքական լրտես) 43, 47, 48, 49, 52
Տուրպախ (տե՛ս Այվազեան Յարութիւն)
Տրդատ (պաֆրացի նահատակ, Հաճընի) 35
Տրդատեան Հաճի (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114
Բաֆֆի (բուն անունով՝ Յակոբ Մելիք-Յակոբեան, վիպագիր, հրապարակագիր, ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարախօս) 66, 154
Բիկզ Իլայաս Վեր. (Խարբերդի Ամերիկեան Գոլէճի տնօրէն) 278

Ցիկօ Բաւէլ (ռուս, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166

Փայթոս (զէյթունցի որբ տղայ մը Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ) 61
Փանայոթի (Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս, ականատես վկայող Մօրիս Քարլիէի յոյն օգնականը) 183, 184, 185, 186, 187, 191
Փասքալ (տե՛ս Գասպարեան Գաբրիէլ Վրդ.)
Փաւլով (Կ. Պոլսոյ մէջ Պուլկարիոյ դեսպանատան քարգման) 46
Փափազեան Արամ (Խարբերդի նահանգի Բալուի Հաւաւ գիւղացի, ականատես վկայող Տիգրան Ս. Փափազեանի եղբայրը) 63, 64, 66
Փափազեան Արմենակ (Խարբերդի նահանգի Բալուի Հաւաւ գիւղացի, ականատես վկայող Տիգրան Ս. Փափազեանի եղբայրը) 63, 64, 66
Փափազեան Աւագ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Սիսնա գիւղացի, նահատակ) 92

Փափազեան Դաւիթ (վանեցի, Վանի ինքնապաշտպանութեան Ջինուորական Մարմինի փոխ-անդամ) 171
Փափազեան Հաճի պէյ (բէօհրէնկցի, Չաթի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 85
Փափազեան Տէր Պաղտասար (Խարբերդի նահանգի Բալուի Հաւաւ գիւղացի, ականատես վկայող Տիգրան Ս. Փափազեանի հօրեղբայրը) 64
Փափազեան Տիգրան Ս. (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւաւ գիւղացի, ականատես վկայող, գիրքի հեղինակ) 63, 64, 65, 66, 67
Փափախեան Փիլոս (ծածկանունը՝ Մարալ, դաշնակցական գործիչ) 156, 161
Փերէս Շիմոն (Իսրայէլի նախագահ) 265
Փիլիպպոսեան Իւղաբեր (յուշագրող Պետրոս Քարծայրի սպասուհին եւ ամոր ապաստան տուողը, Գոնիա) 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83
Փոլիս Կարապետ (լրտես-դաւաճան, Կ. Պոլիս) 52
Փոստալճեան Երուանդ Յակոբի (հաճընցի, ականատես վկայող, տե՛ս նաեւ Մեհմէտ օղլի) 231, 232, 233
Փոստալճեան Յակոբ (հաճընցի, Հաճընի հերոսամարտի մասնակից նահատակ, ականատես վկայող Երուանդ Փոստալճեանի հայրը) 231
Ք. (Թովմաս Մկրտիչեանի Թուրք բարեկամներէն)
Քալաշօ (քիւրտ մը Մուշի գաւառին մէջ, հաւանաբար՝ Մառնիկ գիւղ) 212
Քայթանեան Յակոբ (հայ բանտարկեալ, Տիգրանակերտ) 270, 271
Քաջբերունի (Զէյթուն այցելած ոչ-տեղացի մը) 134
Քատրի պէյ (Տրապիզոնի նահանգապետ) 155
Քարավայք (գերմանացի երկրաչափ մը Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ) 31
Քարլիէ Էմիլի (ականատես վկայող, Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս Մօրիս Քարլիէի կինը) 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191
Քարլիէ Ժան (Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս Մօրիս Քարլիէի եւ կնոջ՝ Էմիլիի որդին) 183, 184
Քարլիէ Մօրիս (ականատես վկայող, Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս) 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191
Քարծայրենք (տե՛ս Գրգեաշարեաններ)
Քարծայր Պետրոս (տե՛ս Գրգեաշարեան Պետրոս)
Քեհէեան Կարապետ (Հաճընի հերոսամարտին օժանդակող խումբի անդամ) 101
Քեռի (տե՛ս Գաւաֆեան Արշակ)
Քերենսքի Ալեքսանդր (փաստաբան, Ռուսիոյ Ժամանակաւոր Կառավարութեան նախագահ) 175, 176, 254
Քէթենճեան Միրզա (բռնաղատուած բժիշկ, Կ. Պոլիս) 43
Քէլ Հաճի (հաճընցի անպատկառ թուրք մը) 115
Քէլէշեան Միսաք (սսեցի, յուշամատեանի հեղինակ) 96, 98
Քէշիշեան Արդէնպապ (ծածկանունը՝ Ղարաճեհէնճէմ, րումտիկինցի, Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն, նահատակ) 118, 121
Քէշիշեան Համբարձում (Հաճընի հերոսամարտի մասնակից, թնդանօթաձիգ՝ «Թոփճի») 38
Քէշիշեան Ստեփան էֆենտի (Սեբաստիոյ թեմի առաջնորդարանի աշխատող) 77
Քէչեան Բիւզանդ (Կ. Պոլսոյ «Բիւզանդիոն» օրաթերթի խմբագրապետ, աքսորական մտաւորական) 44
Քէչէճեան Յովսէփ (հաճընցի) 38
Քէրէք (զօրավար, Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսական զօրքերու ընդհանուր հրամանատար) 11
Քէրիմ պէյ (թուրք ոստիկան Հաճընի մէջ) 109
Քէքլիկեան Յարէք (Այնթապի մէջ մորթուած հայ երիտասարդ) 60
Քէօսէ Միքայէլ (դաշնակցական գործիչ) 157
Քէօսէեան Գալուստ (Տրապիզոնի շրջանին մէջ՝ *փարթիզան*) 164
Քէօսէեան Սեդրակ (տրապիզոնցի, օսմանեան բանակի թնդանօթաձիգ) 157, 158, 161
Քըրր Ֆիլիփ (Սըր) (Մեծն Բրիտանիոյ Կ. Պոլսոյ դեսպան) 166
Քիրէճեան Արմենակ (Հաճընի *գայմագամ*) 113, 114, 115
Քիւրքճեան Ատովմ Քահանայ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմըրի գիւղացի, նահատակ) 89, 91
Քիւրքճեան Արշաւիր (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, նահատակ Տ. Ատովմ Քհնյ. Քիւրքճեանի որդին, նոյնպէս նահատակ) 89
Քիւրքճեան Գարեգին (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, նահատակ Տ. Ատովմ Քհնյ. Քիւրքճեանի որդին, նոյնպէս նահատակ) 89
Քիւրքճեան Եղսօ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, նահատակ Տ. Ատովմ Քհնյ. Քիւրքճեանի դուստրը) 89, 90
Քիւրքճեան-Էլիսանեան Մաննիկ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, նահատակ Տ. Ատովմ Քհնյ. Քիւրքճեանի դուստրը) 91
Քիւրքճեան Մառի (տե՛ս Մառի)
Քիւրքճեան Սիրական (կեսարացի, մեքենագէտ-փականագործ վարպետ) 85, 86
Քիւրքճեան Տիրուհի (Խարբերդի

նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, նահատակ Տ. Ատովմ Քհնյ. Քիւրքճեանի երէցկինը) 89
Քրքքճեան Ֆիլօ (դաշնակցական կին գործիչ Կ. Պոլսոյ մէջ) 48

Օզանեան Անդրանիկ (ֆետայապետ, զօրավար, ազգային հերոս) 37, 70, 112, 113, 161, 164, 178, 210, 212, 233, 234, 241, 244, 245, 246, 254, 255
Օղլուքեան Կարապետ (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114
Օմարի Չաթօ (քիւրտ աւազակապետ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204, 205, 206
Օսմանճեաններ (Գոնիա) 75
Օսմանճեան Եսթեր (հայ կին մը, Գոնիա) 75
Օտեան Երուանդ (երգիծագիր, աքսորական մտաւորական) 166
Օրիորդ Շամիրամ (յուշագրող Պետրոս Քարծայրի սպասուհի Իւղաբեր Փիլիպպոսեանի մօրաքոյրը, Գոնիա) 77
Օրհան (հայ տարագրեալներ լուսանկարած գերմանացի սպաներու գործիքը գրաւած թուրք զինուոր, Հիւսիսային Սուրիա) 299, 300, 303
Օ'Քանըր (բրիտանական բանակի հարիւրապետ, դատական ատեանի անդամ, Կ. Պոլիս) 165

Ֆախրի փաշա (Եղեսիոյ հերոսամարտին հայկական թաղերը ռմբակածող թուրք զօրահրամանատար) 268
Ֆարհաթ Սահին (Հալէպի կառավարիչ) 299
Ֆերիտ Ճեմիլ (տե՛ս Տիգրան Ծամհուր)
Ֆերմանեան (Խարմանտայեաններու նախկին մականուններէն, Անի) 147
Ֆիլ Ճ. Ֆ. (հիւանդանոցի պաշտօնեայ, Կ. Պոլիս) 165
Ֆորմըն (Միս) (որբանոցի պատասխանատու Այնթապի մէջ) 201
Ֆունտուգեան Երուանդ («Նեմեսիս» գործողութեանց շարքի մասնակից) 151
Ֆուռութիէ (ֆրանսական բանակի հարիւրապետ, Պաղեստինի ռազմաճակատ) 54
Ֆրիզպի (բրիտանական բանակի հազարապետ, դատական ատեանի նախագահ, Կ. Պոլիս) 165
Ֆրիիրսըն (Օրիորդ) (անգլիացի, որբանոցի պատասխանատու Այնթապի մէջ 201

Altounian Janine 140

Bohjalian Chris (author of novels, U. S. A.) 293

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՋԱՆԱՋԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ՑԱՆԿ

Աբգարեան Վարժարան (Ատանա) 32, 261
Ագ Գայա (գիւղ Հաճընի եւ Սիսի միջեւ, Կիլիկիա) 110, 120
Ագ Տաղ (տե՛ս Չաք)
Ագշէհիր (քաղաք, Գոնիայի նահանգ) 106
«Ագռաւի Պարանոց» (կիրճ, Կիլիկիա) 101
Ազգային Արամեան Վարժարան (Սեբաստիա) 227, 231
Ազգային Միութեան Երկսեռ Վարժարան (Զէյթուն) 135
Ազրպէյճան 150
Աթէնք 165, 291
Ալ Ճեւազ (տե՛ս Արծկէ)
Ալա Տաղ (լեռ Գոնիայի մօտ) 80
Ալաճա (գիւղ, Գոնիայի նահանգ) 142
Ալայուք (բնակավայր, Պուրսայի նահանգ) 141, 142
Ալաշկերտ (գաւառ, Կարինի նահանգ) 213, 255
Ալեքսանդրապոլ 209, 210, 220, 222, 235, 239
Ալէյ (աւան, Լեռնալիբանան) 201, 267
Ալթունեան հիւանդանոց (Հալէպ) 201
Ալիս գետ (Գըզըլ Ըրմաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 182
Ախուրեան (գետ) 234
Ականց (քաղաք, Վանի նահանգ) 203
Ակն (քաղաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 58, 82, 95, 206
Ակոբ (դիրք մը Վանի Այգեստանին մէջ) 171
Աղասիա (գիւղ, Հալէպէն հիւսիս) 143
Աղաւնատուն (գիւղ Էջմիածինի մօտ) 207
Աղեքսանդրիոյ հիւանդանոց (Եգիպտոս) 303
Աղեքսանտրէք (նաւահանգիստ) 70
Աղձնեաց Աշխարհ (Աղձնիք, Մեծ Հայքի 15 աշխարհներէն) 239
Աղսու (գետ, հաւանաբար՝ Կիլիկիա) 215
Ամանոսի լեռներ (Կիլիկիա) 55
Ամասիա (քաղաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 181
Ա. Մ. Ն. (տե՛ս Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ)
Ամերիկա (տե՛ս նաեւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ) 43, 56, 70, 90, 102, 161, 235, 271
Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ (Ա. Մ. Ն., տե՛ս նաեւ Ամերիկա) 9, 33, 53, 67, 68, 70, 188, 256, 259, 264, 291, 292, 293, 294, 298, 300, 303, 304
Ամերիկացի միսիոնարներու դպրոց (Հաճընի) 39
Ամերիկեան Գոլէճ (Այնթապ) (տե՛ս Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ)
Ամերիկեան Գոլէճ (Գոնիա) 146
Ամերիկեան Գոլէճ (Խարբերդ) 278
Ամերիկեան Հիւանդանոց (Գոնիա) 73
Ամերիկեան Հիւանդանոց (Մեզիրէ) 281

Այաշ (աւան, Անգարայի նահանգ, հայ մտաւորականութեան աքսորավայրերէն) 44, 45, 130
Այգեստան (Վանի քաղաքամաս) 167, 168, 169, 170, 171, 172, 222, 236
Այնթապ 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 60, 105, 123, 125, 196, 197, 199, 200, 201, 215, 262
Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճ (տե՛ս Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ)
Այնթապի Գոլէճ (տե՛ս Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ)
Այնթապի Լատինաց վանք 15
Այրան (գիւղ, Ամանոսի լեռներ, Կիլիկիա) 55, 69
Այրանճա (գիւղ, Գոնիայի նահանգ) 142
Անազարբա (քաղաք, Կիլիկիա) 96
Անգարա 18, 80, 237, 289
Անգլիա (տե՛ս նաեւ Մեծն Բրիտանիա) 233, 267
Անդրյորդանան 99
Անթարիճ (գիւղ Հալէպէն հիւսիս) 143
«Անթարթիտաս» տպարան (Պուէնոս Այրէս) 96
Անթիլիաս (Պէյրութի արուարձան, Լեռնալիբանան) 53, 71, 78, 100, 140
Անթիլիասի որբանոց (Լեռնալիբանան) 100, 217
Անի (մայրաքաղաք) 145, 147, 224, 239
Անպտղայ (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառ) 95
Աշկիւնի (քրքաբնակ գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 89
Աշտարակ (գիւղ, յետագային՝ քաղաք, Հ. Հ.) 210
Ապազլը (գիւղ, Անգարայի նահանգ) 238
Ապաղայի դաշտ (Վասպուրական) 207
Ապու Հարար (անապատ, Հիւսիսային Սուրիա) 143
Առէն (գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 203, 205, 206, 207
Առէնի լիճ (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 203, 204
Առինջկուս (տե՛ս Առնջկուս)
Առնջան (գիւղ, Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառ) 212
Առնջկուս (գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204, 207
Ավանաք (տե՛ս Ուէյնաք)
Ատանա 20, 21, 22, 23, 32, 34, 36, 37, 38, 40, 55, 56, 59, 68, 70, 71, 81, 86, 97, 100, 109, 112, 113, 115, 116, 117, 120, 123, 136, 144, 146, 199, 232, 260, 261, 262, 294, 296, 299, 300
Ատանայի Բողոքականներու Ժողովարան 15
Ատանայի հայոց որբանոց 41
Ատըեաման (քաղաք, Խարբերդի նահանգ) 95, 238
Ատիլ Ճեւազ (տե՛ս Արծկէ)
Ատրպատական 244
Արաբական Ծով 252
Արաբիա 98
Արաբկիր (քաղաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 82, 91, 92, 95
Արաբ-Փունար (Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ հայոց աքսորավայրէն) 268
«Արագ» տպարան (Նիկոսիա) 109
Արածանի (թրքացուած անունով՝ Մուրատչայ) 89, 92, 134, 213, 231, 258
Արամեան Վարժարան (Գատը Գիւղ, Կ. Պոլիս) 230
Արարա (բարձրունք, Պաղեստին) 54, 56, 68, 98, 101, 105
Արարատ (լեռ) 140
Արարատի մարզ (Հ. Հ.) 208
«Արարատ» տպարան (Պուէնոս Այրէս) 96
Արդուին (քաղաք, Կարինի նահանգ) 169
Արեւելեան Հայաստան (տե՛ս Հայաստանի արեւելեան հատուած)
Արեւելք 193
Արեւմտահայաստան (տե՛ս Հայաստանի արեւմտեան հատուած)
Արեւմտեան Հայաստան (տե՛ս Հայաստանի արեւմտեան հատուած)
Արժանքիճ 34, 41, 102, 104, 286
Արծկէ (Արծկի, Ատիլ Ճեւազ, Ալ Ճեւազ, քաղաք եւ գաւառ, Վանի նահանգ) 203, 204
Արծկի (տե՛ս Արծկէ)
Արճակ (գիւղ, Վանի նահանգի Թիմարի գաւառ) 170, 177, 217, 222
Արճակի լիճ (Վանի նահանգի Թիմարի գաւառ) 217, 218, 222
Արմաւիրի համալսարան (Հիւսիսային Կովկաս, Ռուսիա) 243
Արմաւիրի մարզ (Հ. Հ.) 213
Արմենիա (տե՛ս Հայաստան)
Արմտան (գիւղ, Կարինի նահանգի Կամախի գաւառ) 58
Արուճագրակ (գիւղ, Կարինի նահանգի Բասենի գաւառ) 208, 209
Արջարակ (տե՛ս Արուճագրակ)
Արջրայ (գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204, 205
Արտահան (քաղաք, Կարինի նահանգ) 169
Արփաչայ (տե՛ս Ախուրեան)
Աքչրայ (տե՛ս Արջրայ)
Աֆեանց (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգ) 153
Աֆիոն Գարահիսար (քաղաք, Անգարայի նահանգ) 82, 142, 237

Բաբերդ (քաղաք, Կարինի նահանգ) 45, 154, 158
Բագրատունեաց Վարժարան (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղ) 257
Բագրեւանդ (գաւառ, Կարինի նահանգ) 213
Բազի-Թազ (վայր Աղբակի շրջանին մէջ) 168
Բալահովիտ (Խարբերդի նահանգ) 63, 68
Բալու (քաղաք, Խարբերդի նահանգ) 63, 68, 94
Բաղարջ (թրքաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 57
Բաղէշ (Պիթլիս) 82, 132, 211, 234, 240, 241, 272, 292
Բաշ-Ապարան (գիւղ, ներկայիս՝ Ապարան քաղաք) 164
Բաշ-Շորագեալ (գաւառ, Կարսի մարզ) 224, 234
Բաշաղակ (գիւղ Մեզիրէի մօտ, Խարբերդի նահանգ) 128
Բաշգեղ (գիւղ, Կարինի նահանգի Ներքին Բասենի գաւա-

ռակ) 209, 210
Բասեն (գաւառ, Կարինի նահանգ, տե՛ս նաեւ Ներքին Բասեն) 208, 220, 255
Բարկաք (հայաբնակ գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204, 207
Բարկուշատ (տե՛ս Բարկաք)
Բարվար (գաւառ, Վանի նահանգ) 239, 240
Բեթղեհէմի իտալական գիշերօթիկ վարժարան 100
«Բերա Փալաս» (պանդոկ, Կ. Պոլիս) 150, 151
Բերիա (տե՛ս նաեւ Հալէպ) 110, 111
Բերկրի (քաղաք եւ գաւառ, Վանի նահանգ) 174, 177, 207
Բինակ (գիւղ, Կարսի մարզ) 234
Բինկեան (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 57, 58
Բիւթանիա (շրջան արդի Թուրքիոյ հիւսիս-արեւմուտքը) 46

Գաթմա (գաղթակայան Հալէպէն հիւսիս) 23, 86, 143, 146
Գահիրէ 299, 300
Գանձակ (քաղաք) 166
Գառնի (գիւղ Երեւանի մօտ) 234
Գատը Գիւղ (Կ. Պոլսոյ թաղամաս) 230
Գարա Եփրեմ (գիւղ Եդեսիոյ մօտ) 268
Գարաթաշ (ծովեզերեայ գիւղ Ատանայի մօտ) 262
Գարակէօլ (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառ) 251, 252
Գարահիսար (լեռ, Վանի նահանգի Աղբակի շրջանին մէջ՝ Պարսկահայքի սահմանին մօտ) 168
Գարահիսար (հաւանաբար՝ Շապին Գարահիսար, քաղաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 184
Գարաման (աւան, Գոնիայի նահանգ) 142
Գարլըք (դաշտ Հալէպի մօտ) 110, 111
Գաւաշ (գաւառ, Վանի նահանգ) 170
Գաւառական Բարձրագոյն Վարժարան (Խարբերդ) 128
Գաւառական Ժողով (Տամասկոս, 1915) 267
Գեաղուկի ձոր (Վանի նահանգի Աղբակի գաւառ) 223
Գերմանիա 46, 47, 265, 278, 282, 287, 299
Գէորգեան Ճեմարան (Ս. Էջմիածին) 220
Գըզըլ Ըրմաք (տե՛ս Ալիս գետ)
Գըրտէտի միսիոնարներու աղջկանց վարժարան (Հաճընի մօտ) 36
Գըրտէտի միսիոնարներու որբանոց (Հաճընի մօտ) 37
Գլխըտեղ (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
Գողգոթա (բարձրունք, Երուսաղէմ) 25, 67, 100, 196, 258
Գոմոր (Սուրբ Գրային քաղաք) 282
Գոնիա 45, 46, 47, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 102, 142, 146, 147, 148, 263, 285, 290
Գոնիայի Ամերիկեան հիւանդանոց 73
Գոնիայի բանտ 80
Գոնիայի որբանոց 79, 83
Գորտոպա (քաղաք, Արժանքին) 34, 41
Գում Գափու (Կ. Պոլսոյ թաղամաս) 129
Գոփուշ (Հաճընի թաղերէն) 112, 114
«Գրական Հայրենիք» ՓԲԸ («Հայաստան» հրատարակչութիւն) (Երեւան) 180
Գօզանլը (թրքական թաղամաս, Այնթապ) 16

Դավռա (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
Դատեմ (գիւղ, Խարբերդի նահանգ) 128
Դաւրէժ (Թաւրիզ քաղաք, Պարսկահայք) 177, 244, 247, 248, 250
Դիլիջան 210
Դուին (տե՛ս Ներքին Դուին)
Դուին Հայկական (տե՛ս Ներքին Դուին)

Եարըմատաքէօյիւ (տե՛ս Կարաքէշիշ)
Եգէական Ծով 253
Եգիպտոս 10, 33, 36, 56, 68, 168, 276, 296
Եղեսիա (Ուրֆա) 11, 33, 61, 90, 92, 125, 130, 191, 193, 194, 195, 199, 213, 214, 229, 231, 238, 268, 269
Եղանլար (գիւղ, Ալեքսանդրապոլի շրջան) 235
Եղեգի (գիւղ, Խարբերդի նահանգ) 128
Եոզկաք (քաղաք) 82, 238
Եորէնճէ (թրքաբնակ գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 89
Երեւան (քաղաք եւ նահանգ) 145, 149, 161, 162, 167, 176, 177, 180, 196, 203, 207, 208, 210, 220, 221, 222, 225, 231, 236, 239, 241, 242, 251, 253, 255, 292
Երեւանի թեմական դպրոց 220
Երեւանի 5-րդ որբանոց 208
Երեւանի Պետական Համալսարան 255
Երզնկա 44, 45, 59, 95, 131
Երիզա (աւան, Կարինի նահանգ) 130
Երիքով (քաղաք, Պաղեստին) 300
Երուսաղէմ 109
Երուսաղէմի մէջ Հ. Բ. Ը. Մ.ի որբանոց 100
Եւրոպա 67, 187
Եփրատ 57, 59, 89, 90, 91, 92, 93, 105, 134, 148, 197, 198, 199, 228, 252, 270, 271, 282, 286, 303
«Եփրատ» Գոլէճ (Խարբերդ) 127, 279

Զառա (աւան, Սեբաստիոյ նահանգ, տե՛ս նաեւ Զիմառա) 184, 191
«Զարթօնք» տպարան (Պէյրութ) 133
Զեֆանոս (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգ) 153
Զէյթուն 21, 34, 36, 69, 125, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 216, 294
Զէյթունի Ազգ. Միութեան երկսեռ վարժարան 135
Զէնճիրլի Պողազ Եէրի (վայր Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ) 40
Զիարէք (գիւղ, Հիւսիսային Սուրիա) 144
Զիմառա (աւան, Սեբաստիոյ նահանգ, տե՛ս նաեւ Զառա) 57, 58
Զմիւռնիա (Իզմիր) 109, 226, 290, 291

«Զօրեան» Հաստատութիւն (Պոսթոն, Ա. Մ. Ն.) 230

Էզրու (գիւղ, Յորդանան) 216
Էլեմոնց (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգ) 163
«Էպինեզեր» որբանոց (Մարաշ) 217
Էջմիածին (քաղաք) 174, 175, 207, 219, 220, 234, 241
Էջմիածինի պետական որբանոց 219
Էսէնքէնդ (տե՛ս Ճալա)
Էսէնքըյը (տե՛ս Բարկաք)
Էսկիշէհիր (քաղաք, Գոնիայի նահանգ) 82, 237
Էվէրէկ (աւան, Կեսարիոյ շրջան) 43, 84, 86
Էրզզրում (տե՛ս Կարին)
Էրէյլի (աւան եւ շրջան, Գոնիայի նահանգ) 82, 86, 102, 142, 144
Էրքենազ (գետակ, հաւանաբար՝ Կիլիկիա) 215
Էօրիւք Էօրու (գիւղ, Գոնիայի նահանգ) 142
Էֆենտի (թրքաբնակ գիւղ Սեւանայ լիճի ափին) 210

Թաղ (աւան, Վանի նահանգի Շատախի գաւառ) 236
Թանտուրլուխ (գիւղ Տրապիզոնի եւ Կարինի միջեւ) 159
Թարխոճա (գիւղ, Կարինի նահանգի Բասենի գաւառ) 209
Թաւրիզ (տե՛ս Դաւրէժ)
Թափարէզ (գիւղ Վանի նահանգի Բերկրի քաղաքին մօտ) 174
Թաքթա Քէօփրիւ (գիւղ եւ կայարան, Կիլիկիա) 142
Թեհրան 167, 179, 266, 275
Թեհրանի ֆրանսական դպրոց 179
Թէլ Էլիֆ (գիւղ, Հիւսիսային Սուրիա) 61, 62
Թըրլան (գիւղ, Հաճընի շրջան) 123
Թիմար (գաւառ, Վանի նահանգ) 170
Թիֆլիս 161, 164, 175, 222, 224, 235, 239, 282
Թլան (Կիլիկիոյ Աթոռին պատկանող գիւղ-ագարակ, Կիլիկիա) 40
Թոնուս (գաւառ, Սեբաստիոյ նահանգ) 251
Թորգոմեան Վարժարան (Կարս Պազար) 96, 97, 101
Թորմէ (շրջան, Տրապիզոնի նահանգ) 164
Թուբլու Գույու (վայր մը Այնթապի շրջանին մէջ) 12
Թուղուտ (գիւղ, Կարինի նահանգի Կամախի գաւառ) 58
Թուրքիա (տե՛ս նաեւ Օսմանեան Պետութիւն) 41, 69, 141, 144, 155, 230, 266, 275, 287, 290, 292, 299
Թրակիա 46
Թրիփոլի (նաւահանգիստ, Լիբանան) 145, 238

Ժալ էլ-Տիպի որբանոց (Լեռնալիբանան) 217
Ժանինա (բնակավայր, Յունաստան) 191
Ժըմմէյզի (թաղամաս, Պէյրութ) 83

Իգտիր (քաղաք, Սուրմալուի գաւառ) 173, 174, 176, 177, 213, 219, 226
Իզոլիի բանտ (Եփրատի եզերքը, Խարբերդի նահանգ) 93
Ինճէտէրէ (թրքաբնակ գիւղ Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի միջեւ) 235
Իշխանի (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 253, 255, 256, 257, 258
Իսանլու (տե՛ս Լիսանլու)
Իսապէկ (գիւղ Հաւաի մօտ) 66
Իսլահիէ (հայոց աքսորավայրերէն, Կիլիկիա) 69, 142
Իսրայէլ 265
Իտալիա 100
Իրան (տե՛ս նաեւ Պարսկաստան) 167
Իւզ-Պէկ (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմըշկածագի գաւառակ) 90
Իւնիէ (շրջան, Տրապիզոնի նահանգ) 164
Իւչքիլիսէ (տե՛ս Ս. Յովհաննէս վանք, Բագրեւանդ)

Լալոյի Մավրակ (գիւղ, Կարսի մարզ) 234
Լեւոնեան-Հայկազեան Վարժարան (Հռոմ) 100
Լէզք (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 57
Լէզք (գիւղ, Վանի նահանգի Հայոց Ձորի գաւառակ) 218
Լիբանան 32, 38, 53, 55, 56, 71, 78, 100, 102, 132, 140, 145, 201, 215, 238, 252, 262, 267, 284, 291
Լիճք (գիւղ, Կարինի նահանգի Կամախի գաւառ) 58
«Լիմուշ» հրատարակչութիւն (Երեւան) 242
Լինիերս (Պուէնոս Այրէսի արուարձան) 106
Լիոն (քաղաք, Ֆրանսա) 144, 264
Լիսանլու (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 264, 265

Խ. Ս. Հ. Մ. 292
Խանասոր (դաշտ Վասպուրականի եւ Պարսկահայքի միջեւ) 236
Խանծառ (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
«Խաչեր Գալուստեան» Մանկավարժական Կեդրոն (Անթիլիաս, Լիբանան) 140
Խառակոնիս (գիւղ, Վանի նահանգի Արճակի գաւառ) 174, 217, 218
Խասեր թաղ (Չմշկածագ քաղաք) 91
Խասխեր (աւան, Վանի նահանգի Մոկսի գաւառ) 240
Խասսա (գիւղ, Կիլիկիա) 69
Խարասար (գիւղ, Չմշկածագ) 89, 90, 91
Խարաֆի (պաշտպանական դիրք մը Այնթապի մէջ) 18
Խարբերդ (քաղաք եւ նահանգ) 82, 88, 93, 95, 127, 128, 129, 267, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 297, 301
Խարբերդի ամերիկեան որբանոց 132
Խարբերդի բանտ 132
Խարշուն (տե՛ս Ջրառատ)
Խարս (գիւղ, Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառ) 211, 212, 225, 226
Խարց (տե՛ս Խարս)
Խնուս (աւան, Կարինի նահանգ) 158, 241
Խնուսներ 212
Խոյ (քաղաք, Պարսկահայք) 177, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 254
Խոշն-Դուռ (անտառ Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի

Հաւաւ գիւղին մօտ) 64
Խոռանց (հայաբնակ գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204
Խարասար (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 80, 90, 91
Խորհրդային Հայաստան (տե՛ս նաեւ Հայաստան) 170, 202, 208, 210, 215, 222, 225, 235, 238
Խրիմ (թերակղզի, Ռուսիա, այժմ՝ Ուքրաինա) 152

Ծինկիլա (մեծ մասամբ հայաբնակ գիւղ, Տրապիզոնի նահանգի Շանայի շրջան) 152, 162
Ծովակ (թրքացուած՝ Կէօլճիւք, լիճ եւ գիւղակ, Խարբերդի նահանգ) 92, 128
Ծովք (տե՛ս Ծովակ)

Կազա (քաղաք եւ հատուած, Պաղեստինի հարաւ-արեւմուտքը) 68
Կաթողիկէ մայրապետներու աղջկանց վարժարան (հաւանաբար՝ Հաճըն) 36
Կալաֆկա (հայաբնակ գիւղ, Տրապիզոնի նահանգի Շանայի շրջան) 152, 153
Կալիփոլի (նեղուց, տե՛ս նաեւ Տարտանէլ) 303
Կաղզուան (քաղաք, Կարսի մարզ) 221, 238, 239
Կամախ (աւան, Կարինի նահանգ) 58
Կանչա (լեռ, Մոկսի գաւառ) 240
Կապան (աւան, Կիլիկիա) 97
Կասմա (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 58
Կարաքէշիշ (գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204
Կարին (Էրզրում, քաղաք եւ նահանգ) 45, 50, 157, 158, 159, 161, 164, 184, 193, 207, 208, 209, 220, 267, 268, 280, 282
Կարճկան (գաւառ, Վանի նահանգ) 170, 240
Կարմիր Խոնախ (բանտ, Մեզիրէ, Խարբերդի նահանգ) 94, 278, 281
Կարմիր Ծով 252
Կարմիր Վանք (գիւղ, Կարսի մարզ) 234
Կարմուճ (գիւղ, Եղեսիոյ շրջան) 213, 214
Կարմրի (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 89, 91
Կարմրի գիւղի մզկիթ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 93
Կարս 42, 164, 169, 209, 210, 220, 221, 222, 224, 234, 239
Կարս (յետագային՝ Կարս Պազար քաղաք, Կիլիկիա, տե՛ս նաեւ Կարս Պազար) 96
Կարս Պազար (քաղաք, Կիլիկիա, տե՛ս նաեւ Կարս, Կիլիկիա) 96, 97, 98, 99, 101, 104, 105, 107, 108, 119, 125, 136
Կեդրոնական Բանտ (Կ. Պոլիս) 51
Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ (Այնթապ) 9, 14, 201
Կեսարիա (քաղաք, Անգարայի նահանգ) 20, 21, 45, 82, 84, 85, 86, 146
Կեցան (հաւանաբար՝ Վանի նահանգի Մոկսի գաւառ) 241
Կզնուք (գիւղ, Գողթն գաւառ, Նախիջեւանի շրջան) 254
Կէլիկ (Հաճընի թաղերէն) 112, 114, 121
Կէօլճիւք (տե՛ս Ծովակ)
Կէօլտուզլու (տե՛ս Առէնի լիճ)
Կէօյնիկ (լեռներ Հաճընի մօտ) 118
Կիլիկիա 5, 13, 18, 32, 35, 39, 40, 41, 44, 46, 55, 56, 67, 69, 70, 96, 98, 100, 101, 102, 107, 108, 115, 156, 157, 217, 232, 240
Կիպրոս 32, 33, 54, 68, 109, 124, 125, 262
Կիւզէլ (հայաբնակ գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204
Կիւզէլիմ (թրքաբնակ գիւղ Հաճընի մօտ) 38
Կիւլիզարդ (գիւղ, Լոռիի շրջան) 174, 175
Կիւլիշէն (թրքաբնակ գիւղ Հաճընի մօտ) 38, 39
Կիւմիւշ-Մատէն (քաղաք, Խարբերդի նահանգ) 20, 92
Կիւնէյիկ (տե՛ս Խարս)
Կիւշանա (հայաբնակ գիւղ, Տրապիզոնի նահանգի Շանայի շրջան) 152, 153, 154, 158, 160, 161, 162
Կիւրին (քաղաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 145, 146, 147, 148, 187, 190
Կոթուր (ձոր Վանի նահանգի ու Պարսկահայքի սահմանին վրայ) 177
Կոճերեր (գիւղ, Վանի նահանգ) 204
Կոստանդնուպոլիս 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 67, 78, 94, 107, 108, 110, 111, 113, 129, 132, 144, 150, 165, 180, 181, 184, 189, 190, 191, 230, 231, 238, 240, 262, 266, 278, 290, 299
Կոստանդնուպոլսոյ Կեդրոնական բանտ 51
Կոստանդնուպոլսոյ Հարպիէ (նախկին զինուորական վարժարան) 165
Կոստանդնուպոլսոյ պուլկարական հիւանդանոց 48

Կովկաս 67, 90, 156, 161, 164, 165, 187, 254
Կովտուն (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
Կորնթոս (քաղաք, Յունաստան) 262
Կորնթոսի որբանոց 262
Կուռուպաշ (գիւղ, Վասպուրական) 223
Կուտինա (Քէօթահիա, քաղաք, Պուրսայի նահանգ) 82, 141
Կրիցուգիւղ (գիւղ, հաւանաբար՝ Ալաշկերտի շրջան) 213
Կրոմիլա (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգ) 153

Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Խարբերդի մասնաճիւղ 279
Հ. Յ. Դ.-ի Տիգրանակերտի Կեդրոնական Կոմիտէ 270
Հազար-Պապա (լեռ, Խարբերդի նահանգ) 128
Հազարի (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 90
Հալաճեան տղոց որբանոց (Այնթապ) 201
Հալէպ (տե՛ս նաեւ Բերիա) 16, 22, 23, 27, 28, 32, 45, 46, 59, 61, 86, 92, 106, 110, 111, 134, 143, 144, 146, 148, 149, 199, 201, 215, 217, 238, 258, 259, 260, 261, 268, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304

Հալէպի բերդ 304
Հալէպի հիւանդանոց 148, 296, 304
Հալէպի որբանոց 61
Հաճըն 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 71, 75, 76, 97, 98, 100, 101, 105, 107, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 135, 136, 231, 262
Համա (քաղաք, Սուրիա) 111, 258
«Համազգային» տպարան (տե՛ս «Վահէ Սէթեան» տպարան)
Համամ (հայոց աքսորավայրերէն, Հիւսիսային Սուրիա) 143, 144
Համամլու (գիւղ, յետագային՝ Սպիտակ քաղաք) 210
Համատան (քաղաք, Իրան) 178
Համբարձում Երամեանի միջնակարգ վարժարան (Վան) 167
Համզաքարակ (լեռ, Կարսի մարզ) 234
Համշէն 152
Հայաստան (տե՛ս նաեւ Արմենիա, Խորհրդային Հայաստան, Հայաստանի արեւելեան հատուած, Հայաստանի արեւմտեան հատուած, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Հայկական Լեռնաշխարհ) 40, 45, 47, 66, 85, 98, 102, 130, 140,141, 165, 169, 182, 220, 230, 239, 242, 252, 275, 284, 293, 298, 300
Հայաստանի արեւելեան հատուած (Արեւելեան Հայաստան, տե՛ս նաեւ Հայաստան) 67, 145, 169, 234, 241, 242, 244
Հայաստանի արեւմտեան հատուած (Արեւմտահայաստան, Արեւմտեան Հայաստան, տե՛ս նաեւ Հայաստան) 46, 145, 156, 176, 242, 244, 251, 253
Հայաստանի Հանրապետութիւն (տե՛ս նաեւ Հայաստան) 32, 112, 165, 203, 220, 230, 292
Հայկ Աւան (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւաւ գիւղին հին անունը, տե՛ս նաեւ Հաւաւ) 63
Հայկազեան Գոլէճ (յետագային՝ համալսարան, Պէյրութ) 285
Հայկազեան Կեդրոնական Վարժարան (Վան) 223
Հայկական Լեռնաշխարհ (տե՛ս նաեւ Հայաստան) 242
«Հայկական Շտաբի Բիւրօ» (Թիֆլիս) 282
Հայմանա (քաղաք, Անգարայի շրջան) 238
«Հայոց Իրաւունքներու Կեդրոնական Յանձնախումբ» (Պէյրութ, Լիբանան) 274
Հայոց Ձոր (գաւառակ, Վանի նահանգ) 170, 241
Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ (Ծիծեռնակաբերդ-Երեւան) 275
«Հայրենիք» տպարան (Պոսթընն) 9
Հայֆա (նաւահանգիստ, Պաղեստին) 68
Հաուրան (շրջան, հարաւային Սուրիա) 266, 267
Հապապ (տե՛ս Հաւաւ)
Հապուսի (գիւղ, Խարբերդի նահանգ) 278
Հասան-Գալէ (քաղաք, Կարինի նահանգ) 209
Հասան-Չելէպի (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 227, 231
Հասան պէյի որբանոց (Տամասկոս) 216
Հասան Պէյլի (աւան, Ամանոսի շրջան) 142
Հասան Օվա (գիւղ, Կարինի նահանգի Կամախի գաւառ) 58
«Հարիւրամեակ Հայոց Ցեղասպանութեան» հրատարակութիւն (Թեհրան, Իրան) 266
Հարս (տե՛ս Խարս)
Հաւաւ (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառ, տե՛ս նաեւ Հայկ Աւան) 63, 64, 65, 66, 67, 68
Հալապար (թաղամաս, Թիֆլիս) 175
Հեքիմենց թաղ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմըշկածագի գաւառակի Սիսնա գիւղ) 93
Հիճազ (Արաբական թերակղզիի արեւմտեան հատուածը, ուր կը գտնուին իսլամութեան երկու գլխաւոր սրբավայրերը) 199
Հին Շուկայ (Հաճընի) 122
Հիւսիսային Սուրիա 143, 291
Հիփոքրաք փողոց (Աթէնք) 291
Հոմս (քաղաք, Սուրիա) 264
Հռոմ 100

Ղազը Մաղարա (գիւղ, հաւանաբար՝ Սեբաստիոյ նահանգ) 257
Ղալաթիա (Կ. Պոլսոյ թաղամաս) 49
Ղալտին (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
Ղանըը Պազար (վայր Հաճընի շրջանին մէջ) 122
Ղասպըներ (տե՛ս Քէօսէտէրէ)
Ղավրազ (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
Ղավրղվը (գիւղ, Անգարայի նահանգ) 238
Ղարաեղ լեռ (Կարսի մարզ) 234
Ղարաքիլիսա (տե՛ս Ղարաքիլիսէ քաղաք)
Ղարաքիլիսա (գիւղ, Ալաշկերտի շրջան) 174, 213
Ղարաքիլիսէ (քաղաք, ներկայիս՝ Վանաձոր) 164, 209, 220, 239
Ղարըղխ (տե՛ս Գարըղք)
Ղարխուն (տե՛ս Ջրառատ)
Ղարս (տե՛ս Խարս)
Ղարս (գիւղ, Ալեքսանդրապոլի շրջան) 235
Ղշլաղ (գիւղ, Նոր Պայազիտի շրջան, ներկայիս՝ Հ. Հ.ի մէջ) 241
Ղոչասար (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257

Ճալա (գիւղ, Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառ) 224
Ճանիկ (գիւղ, հաւանաբար՝ Վանի նահանգ) 177
Ճառանց (գիւղ, Վանի նահանգի Առնջկուսի գաւառ) 207
Ճարապլուս (գիւղ, Հիւսիսային Սուրիա) 291
Ճենանեան Գոլէճ (Գոնիա) 72, 285
Ճենիկ (բնակավայր, հաւանաբար՝ Եոզկաթի շրջան) 238
Ճիհան (աւան, Կիլիկիա) 40, 70, 123, 124
Ճիհան (գետ) 99
Ճոշարա (գիւղ, Տրապիզոնի շրջան) 153

Մալաթիա 77, 79, 82, 227, 228, 238
Մամիւրէբ-իւլ-Ազիզ (տե՛ս նաեւ Խարբերդ) 267
Մամսա (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 89, 90, 92

Մայմուճուղ (գիւղ, Շիրակի մարզ) 224, 225
Մայտըն (հրապարակ Զէյթունի մէջ) 139
Մանըսխան (Հաճըն) 114
Մանտաւոն (գիւղ, Գոնիայի նահանգ) 142
Մառնիկ (քրտաբնակ գիւղ, Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառ) 212
Մատրիտ 284
Մարաշ 10, 11, 12, 15, 59, 60, 69, 75, 97, 133, 134, 135, 138, 199, 215, 217, 262
Մարզուան (Մերզիֆիոն, աւան, Բաղէշի նահանգ) 272
Մարմարիս (քաղաք Փոքր Ասիոյ մէջ՝ Եգէական Ծովու ափին) 82
Մարսէյ (նաւահանգիստ, Ֆրանսա) 54, 70, 91, 144
Մարտին (քաղաք, Տիգրանակերտի նահանգ) 15, 28, 271
Մեզարէ (տե՛ս Մեզիրէ)
Մեզզէ (գիւղ Տամասկոսի մօտ, յետագային՝ քաղաքի թաղամասերէն) 216
Մեզիրէ (քաղաք, Խարբերդի նահանգ) 92, 94, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 189, 278, 281, 282
Մեզիրէի Ազգային Վարժարան 127
Մեզիրէի Ամերիկեան Գոլէճ 278
Մեզիրէի Ամերիկեան Հիւանդանոց 281
Մեզիրէի կեդրոնական բանտ 94
Մեզիրէի քափուչիններու վարժարան 129
Մեզիրէի Ֆրանսական Գոլէճ 94
Մեծ Շանա (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգի Շանայի շրջան) 152
Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան տպարան (Անթիլիաս, Լիբանան) 53, 71, 78, 140
Մեծն Բրիտանիա (տե՛ս նաեւ Անգլիա) 166, 171, 275, 282
Մեղրի (քաղաք) 210
Մեճիտիէ (գիւղ, Գոնիայի նահանգի Էրէյլիի շրջան) 102
Մեսեչուսեց (նահանգ, Ա. Մ. Ն.) 9
Մեսրոպեան Վարժարան (Չմշկածագ քաղաք) 91
Մեսքենէ (հայոց եղեռնավայրերէն, Հիւսիսային Սուրիա) 143, 292
Մերճիմէկլի (գիւղ, Կիլիկիա) 40
Մերսին (նաւահանգիստ, Կիլիկիա) 20, 32, 69, 70, 83, 100, 262
Մերտենէք (գիւղ, Կարսի մարզ) 221
Մերքէզ Գովուշ (բանտ Կ. Պոլսոյ մէջ) 51
«Մէքթէպի Իրատի» (քրքական վարժարան, Ատանա) 109
Միլա (կղզի Միջերկրական Ծովուն մէջ) 54
Մինոսլի (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգ) 153
Միջագետք 99
Միջերկրական Ծով 82, 253
Միս Ֆորմընի երկսեռ որբանոց (Այնթապ) 201
Միտիաթ (գաւառակ, Տիգրանակերտի նահանգ) 272
Մծբին (Նիսիպին, Նուսէյպին, քաղաք, Տիգրանակերտի նահանգ) 27, 28, 31, 60, 61, 62
«Մշակ» տպարան (Պէյրութ) 63
Մոխրաբերդ (գիւղ, Վանի նահանգ) 125
Մոկաց Աշխարհ (տե՛ս Մոկս)
Մոկս (քաղաք եւ գաւառ, Վանի նահանգ) 170, 234, 239, 240, 241
Մոնարքա (վայր Կիպրոսի մէջ) 54
Մոնրոն-լէ-Պէն (գիւղ, Լիոնի շրջան, Ֆրանսա) 264
Մորեաօ (թաղամաս, Պուէնոս Այրէս) 288
Մուղլա (քաղաք Փոքր Ասիոյ մէջ՝ Եգէական Ծովու ափին) 82
Մուշ (քաղաք, Բաղէշի նահանգ) 161, 211, 212, 272
Մուռնա (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 94, 95
Մուռնա գիւղի վարժարան (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 95
Մուսուլ (քաղաք, Իրաք) 29, 134, 252, 270
Մուտրոս (կղզի, Եգէական Ծով) 10
Մուրատ(չայ) գետ (տե՛ս Արածանի)

Յայնկոյսներ (Վանի թաղամաս) 223
Յանկոյսների նախակրթարան (Վան) 223
Յորդանան 216
Յունաստան 32, 36, 56, 102, 107, 152, 165, 191, 226, 238, 262, 291

Նազարէթ (քաղաք, Պաղեստին) 100
Նախիջեւան 145, 254
«Նայիրի» (հրատարակչութիւն, Երեւան) 145
Ներսէսեան Վարժարան (Սիվրիհիսար) 236
Ներսէսեան Վարժարան (Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ կից, Սեբաստիա) 227
Ներսիսեան Վարժարան (Թիֆլիս) 222, 224
Ներքին Աղբաշ (գիւղ Երեւանի մօտ) 208
Ներքին Բասեն (գաւառ, տե՛ս նաեւ Բասեն) 209
Ներքին Դուին (Դուին, Դուին Հայկական, գիւղ, Արարատի մարզ, Հ. Հ.) 208
Նիկողոսեան Վարժարան (Այնթապ) 200
Նիկոսիա 109
Նիկտէ (քաղաք, Անգարայի նահանգ) 82
Նինուէ (գիւղ, Յորդանան) 216
Նիս (քաղաք, Ֆրանսա) 289
Նիսիպին (տե՛ս Մծբին)

Նոր Պայազիտ (աւան, ներկայիս՝ Գաւառ քաղաք, Հ. Հ.) 241
Նուսէյպին (տե՛ս Մծբին)

Շանա (շրջան, Տրապիզոնի նահանգ) 152, 162, 163
Շանա (գետ, Տրապիզոնի նահանգ) 152
Շապին Գարահիսար (քաղաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 125, 184
Շատախ (գաւառ, Վանի նահանգ) 170, 234, 236
Շար (գիւղ Հաճընի մօտ) 107, 112, 122, 136
Շարտէրէ (գիւղախումբ Հաճընի մօտ) 112

Շեխուսով (տե՛ս Շէյխ Եուսուֆ)
Շէյխ Եուսուֆ (Շեխուսով, Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառ) 211
Շէյխ Ճամիսի (մզկիթ, Այնթապ) 16
Շըմլան (գիւղ, Ալէյի գաւառ, Լեռնալիբանան) 201
Շիրակի մարզ (Հ. Հ.) 138, 224
Շնկաղ (թրքաբնակ գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 89
Շողլու (գիւղ, հաւանաբար՝ Երեւանի նահանգ) 210
Շումրա (գիւղ, Գոնիայի նահանգ) 142

Ոզմ (գիւղ, Վանի նահանգի Մոկսի գաւառ) 233, 239, 240, 241
Ոստան (քաղաք, Վանի նահանգ) 241
Ուէյնաք (գիւղ, Հիւսիսային Սուրիա) (հեղինակը գրած է Ավայնաք, ինչ որ սխալ է) 29, 30
Ուլաշ (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
Ուլու Գըշլա (Մեծ Զօրանոց) (Պոզանթիի շրջան) 142
Ուոքըրքաունի հայկական թանգարան (Ա. Մ. Ն.) 304
Ուրմիա (քաղաք, Պարսկահայք) 178
Ուրֆա (տե՛ս Եդեսիա)

Չաք (Աք Տաղ, գաւառակ, Եոզկաթի գաւառ) 85
Չայ (երկաթուղիի կայարան Աֆիոն Գարահիսարի մօտ) 237
Չայիր Տիւզի (անմարդաբնակ վայր, հաւանաբար՝ Տիգրանակերտի նահանգ) 59
Չանըղըր (աւան, Անգարայի նահանգ, հայ մտաւորականութեան աքսորավայրերէն) 44, 45, 130
Չաչուտ Փոս (անտառ, Տրապիզոնի նահանգ) 153
Չարշամպա (շրջան, Տրապիզոնի նահանգ) 164
Չարչապուք թաղ (Ատանա) 36
Չարսանճագ (շրջան, Խարբերդի նահանգ) 93, 94, 95
Չէլէմլիկ (լեռ, Խարբերդի նահանգ) 128
Չինարլը Ճամի (մզկիթ, Այնթապ) 15
Չիվրիլ (քաղաք Փոքր Ասիոյ մէջ՝ հաւանաբար՝ Եգէական ծովու ափին) 82
Չխուրախարս (տե՛ս Խարս)
Չմշկածագ (քաղաք եւ գաւառակ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառ) 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95
Չորք Մարզպան (Տէօրթ Եոլ, աւան, Ամանոսի շրջան) 40, 105, 125
Չուխուր թաղ (Չմշկածագ) 91

Պազըր-Մատէն (գիւղաքաղաք, Խարբերդի նահանգ) 279
Պազար Եոլու (անդունդ Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ) 40
Պազարաղած (գիւղ, Աֆիոն Գարահիսարի շրջան) 237
Պաթում (նաւահանգիստ, Վրաստան) 152, 161, 162, 164, 225, 253
Պալէ (քաղաք, հաւանաբար Անգարայի նահանգ) 238
Պախչաճըք (տե՛ս Պախչէ)
Պախչէ (աւան, Կիլիկիա) 20, 21, 69
Պահչէ (տե՛ս Պախչէ)
Պաղեստին 54, 68, 99, 100, 300
Պաղտատ 19, 30, 62, 134, 178, 214, 261, 295
Պայազիտ (գաւառ, Կարինի նահանգ) 207
Պանք Օթոման 132
Պաշգալէ (գաւառ, Վանի նահանգ) 170
Պապ (գիւղ Հալէպէն հիւսիս) 143, 258
Պասրա (քաղաք, Իրաք) 252, 268
Պարսից Ծոց 252
Պարսկահայք (Մեծ Հայքի 15 աշխարհներէն) 178, 242, 243, 244, 254
Պարսկաստան (տե՛ս նաեւ Իրան) 168, 175, 177, 223, 236, 241 244, 245, 252
Պարու 150, 166, 210
Պերլին 295, 299
Պէյնամ (գիւղ, Անգարայի նահանգ) 289
Պէյրութ 1, 5, 7, 20, 41, 42, 55, 68, 70, 83, 84, 88, 96, 109, 120, 127, 133, 138, 149, 150, 201, 216, 238, 274, 285, 289
Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարան 128
Պէյրութի Ամերիկեան հիւանդանոց 217
Պէշիկթաշ (Կ. Պոլսոյ թաղամաս) 42
Պէշկէօզ (գիւղ Քիլիս քաղաքին մօտ) 12
Պինկէօլ (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
Պոզանթի (աւան, հայոց գլխաւոր աքսորավայրերէն, Գոնիայի նահանգ) 82, 142
Պոլավատին (վայր մը Թուրքիոյ մէջ) 237
Պոլիս (տե՛ս Կոստանդնուպոլիս)
Պոմպէյ (Հնդկաստան) 268, 274
Պոյալու 1 (գիւղ, Անգարայի նահանգ) 238
Պոյալու 2 (*չշփոթել նախորդին հետ* - գիւղ, Անգարայի նահանգ) 238
Պոյունճուք (տե՛ս Շէյխ Եուսուֆ)
Պոսթըն (քաղաք, Ա. Մ. Ն.) 9, 230, 293, 298
Պոսթոն (տե՛ս Պոսթըն)
Պորտօ (նաւահանգիստ, Ֆրանսա) 53
Պուէնոս Այրէս 41, 96, 106, 286, 287, 288
Պուլկարիա 46, 47, 48, 49, 102
Պուլղուրլու (երկաթուղային կայարան, Պոզանթիի շրջան) 142
Պուրճ Համմուտ (Պէյրութի հայաշատ հիւսիսային արուարձան) 291
Պուրսա (քաղաք Թուրքիոյ արեւմուտքը) 141, 144

Ջրառատ (գիւղ, Արմաւիրի մարզ, Հ. Հ.) 213

Ռազա (տե՛ս Կազա)
Ռայաք (գիւղ, Լիբանանի Պեքաայի հովիտ) 215, 216
Ռաս-իւլ-Այն (գիւղ, Հիւսիսային Սուրիա, հայոց եղեռնավայրերէն) 24, 61, 90
Ռասշեւոտքա (գիւղ, Հիւսիսային Կովկաս, Ռուսիա) 239
Ռաքքա (քաղաք, Հիւսիսային Սուրիա) 92, 93, 144
Ռիզէ (նաւահանգիստ, Տրապիզոնի նահանգ) 155

Ռոտոս (կղզի, Յունաստան) 35, 36
Ռումանիա 68, 211
Ռումլու (բերդ եւ թրքաբնակ գիւղ Հաճընի մօտ) 38, 117, 123
Ռուսաստանի Կայսրութիւն (տե՛ս նաեւ Ռուսիա) 209
Ռուսիա (տե՛ս նաեւ Ռուսաստանի Կայսրութիւն) 145, 167, 171, 172, 173,175, 176, 239, 243, 247, 288
Ռուսաստան (տե՛ս նաեւ Ռուսիա) 145

Սալմաստ (գաւառ, Պարսկահայք) 177, 178
Սալոնիկ (նաւահանգիստ, Յունաստան) 226, 238, 263, 264
Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարան (Հաճընի) 112
Սամսոն (նաւահանգիստ Սեւ Ծովի թրքական ափին) 181, 191
Սային-Ղալէ (բնակավայր, Պարսկահայք) 178
Սասուն 161
Սարայ (գաւառ, Վանի նահանգ) 170, 177
«Սարգիսեան եւ Ընկ.» տպարան (Պէյրութ) 84
Սարդարապատ (գիւղ, Էջմիածինի շրջան) 165, 219
Սարիղամիշ (աւան, Կարսի մարզ) 164, 169, 210, 221
Սաֆայիէ (գիւղ, Իրանեան Քիւրտիստան) 178
Սեբաստիա (Սվազ) 45, 50, 77, 82, 147, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 190, 191, 227, 231, 238, 251, 253, 255, 256, 259, 261, 264
«Սեղեգլիգ» բանտ (Գոնիա) 72
Սելանիկ (տե՛ս Սալոնիկ)
Սելիմ (գիւղ, Կարսի մարզ) 164
Սելիմիէ (քաղաք, Համայի նահանգ, Սուրիա) 259
Սեւ Ծով 82, 152, 155, 164, 253
Սեւանայ լիճ 210, 226
Սեւերակ (աւան, Տիգրանակերտի նահանգ) 61, 92, 238
Սեքիլի (գիւղ, Անգարայի նահանգ) 238
Սեն Փօլ Գոլէճ (Ատանա) 21
Սէլ (տե՛ս նաեւ Տէր Զօր) 294
Սիհուն (գետ, Կիլիկիա) 40
Սինճար լեռ (եզիտիաբնակ շրջան Իրաք-Սուրիա սահմանին վրայ) 29, 30
Սիպերիա (երկրամաս, Ռուսիա) 253, 254
Սիս (քաղաք, Կիլիկիա) 96, 98, 100, 101, 105, 110, 113, 116, 117, 118, 120, 123, 124, 136
Սիսնա (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 91, 92, 93
Սիվրիհիսար (քաղաք, Անգարայի նահանգ) 236, 237
Սիտրովա (գիւղ, Գոնիայի նահանգ) 142
Սիւրմենէ (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգի Ճանայի շրջան) 152
«Սիփան» տպարան (Գորտոպա, Արժանքին) 34
Սկաֆիրա (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգ) 153
Սղերդ (գաւառ, Վանի նահանգ) 240
Սոդոմ (Սուրբ Գրային քաղաք) 282
Սուէզի ջրանցք (Եգիպտոս) 252
Սուլթանապատ (քաղաք, Իրանեան Քիւրտիստան) 178
Սուլէյմանիէ (Հալէպի հայաշատ թաղամասերէն) 291
Սուխումի (նաւահանգիստ, Աբխազիա) 152, 155, 162
Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի (Հաճընի) 38, 109
Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի (Չմշկածագ քաղաք) 91
Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի (Կարս Պազար) 96, 97, 99
Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի (Զէյթուն) 135
Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի (Կարս) 220
Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի (Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղ) 251
Սուրբ Բարթողիմէոսի վանք (Աղբակի գաւառ) 168, 223
Սուրբ Յակոբ եկեղեցի (Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղ) 251
Սուրբ Յակոբայ վանք (Հաճընի մօտ) 37, 119, 120, 125
Սուրբ Յովհաննու վանք (օտարներու համար՝ Իւչքիլիսէ, Կարինի նահանգի Բագրեւանդի գաւառ) 213
Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղ) 257
Սուրբ Սարգիսի եկեղեցի (Հաճընի) 37, 114, 118, 121
Սուրբ Սարգիս եկեղեցի (Սեբաստիա) 227
Սուրիա 13, 32, 56, 99, 102, 106, 146, 252, 262, 264, 266, 291, 292
Սուրիոյ Կուսակալական Ջինուրական Սպայակոյտի Բաժանմունք (Տամասկոս) 267
Սուրմալու (Հայաստանի արեւելեան հատուած) 207
Սոֆիա 44, 48
«Սպանդանոց» (տե՛ս նաեւ Տէր Զօր) 294
Սպանիա 284, 300
Սպիտակ (քաղաք, տե՛ս Համամլու գիւղ)
Սվազ (տե՛ս Սեբաստիա)
Սվանվերտի (գիւղ, Սեւանի շրջան) 226
Սրբոց Առաքելոց եկեղեցի (Կարս) 220, 221
Սօսեր (լեռ եւ աղբիւր, Սեբաստիոյ նահանգ) 57, 58

Վահան Տէրեան փողոց (Երեւան) 251
«Վահէ Սէթեան» տպարան (Պէյրութ) 88, 150
Վահկա (գիւղ, Լեռնային Կիլիկիա) 39, 40, 124
Վան (քաղաք եւ նահանգ) 125, 161, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 182, 203, 206, 207, 217, 218, 222, 223, 230, 236, 239, 241, 273, 288, 301, 302
Վանայ լիճ 203, 204
Վանի գերմանական որբանոց 217, 218
Վանքեր (լեռ, Մոկսի գաւառ) 240
Վասպուրական (Մեծ Հայքի 15 աշխարհներէն) 170, 173, 176, 223, 236, 255, 257
Վար (գիւղ Պարսկահայքի մէջ, Խոյի մօտ) 246
Վարագայ Վանք (Վանի մօտ) 223
Վարագայ վանքի Ժառանգաւորաց դպրոց (Վանի նահանգ) 222, 223
Վարչական Խորհուրդ (Տամասկոս, 1915) 267
Վերին Ղարխուն (տե՛ս Ջրառատ)

Վէրանշէհիր (քաղաք, Տիգրանակերտի նահանգ) 61
Վիճկացոռուկ (հայաբնակ գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204
Վլատիկաւկազ (քաղաք, Հիւսիսային Կովկաս, Ռուսիա) 239
Վոտուա տաճարի նրբանցք (Նիս, Ֆրանսա) 289
Վրաստան 242

Տաղստան (երկրամաս, Հիւսիսային Կովկաս, Ռուսիա) 212
Տամասկոս 110, 134, 199, 201, 202, 216, 267, 304
«Տապլտէյ» հրատարակչութիւն (Ա. Մ. Ն.) 293
Տարսոն (քաղաք, Կիլիկիա) 100, 142
Տարսոնի Սէյնթ Փօլզ Գոլէճ 124
Տարտանէլ (նեղուց, տե՛ս նաեւ Կալիփոլի) 299, 301, 302, 303
Տերսիմ (գաւառ, Խարբերդի նահանգ) 57, 66, 88, 90, 93, 94, 95, 131, 282
Տէյիրմէն Տէրէ (ձոր, Տրապիզոնի նահանգ) 162
Տէնիզլի (քաղաք Փոքր Ասիոյ մէջ՝ Եգէական Ծովու ափին) 82
Տէվէ Պօյնու (բնակավայր, Խարբերդի նահանգ) 92
Տէր Զօր (քաղաք, Հիւսիսային Սուրիա, հայոց մեծագոյն եղեռնավայրը, տե՛ս նաեւ Սէլ, «Սպանդանոց») 8, 24, 42, 45, 67, 90, 93, 98, 99, 105, 110, 111, 134, 144, 196, 197, 198, 199, 200, 259, 261, 285, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 302
Տիարպեքիր (տե՛ս Տիգրանակերտ)
Տիգրանակերտ (Տիարպեքիր) 59, 82, 134, 184, 190, 192, 238, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 282
Տիգրանակերտի նահանգ (տե՛ս Տիգրանակերտ)
Տիգրիս 252, 270, 271, 282
Տիլման (քաղաք, Պարսկահայքի Սալմաստի գաւառ) 177, 178
Տիվրիկ (քաղաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 57, 82, 184
Տիրաքլար (գիւղ, Ալեքսանդրապոլի շրջան) 209
Տիւրէն փողոց (Փարիզ) 290
Տիփսի (հայոց եղեռնավայրերէն, Հիւսիսային Սուրիա) 143
Տրապիզոն 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 193
Տրապիզոնի Ազգային Վարժարան 155
Տօլամաճ (վայր Հաճընի մօտ) 37

Փաքակոնէս (Պուէնոս Այրէսի թաղամասերէն) 287
Փաքրինջ (գիւղ, հաւանաբար՝ Էջմիածինի մօտ) 208
Փալան Թէօքէն (բերդ Կարինի եւ Խնուսի խաչմերուկին) 158
Փարիզ 36, 42, 70, 141, 180, 230, 231, 253, 255, 290
Փեսանդաշտ (գիւղախումբ, Մոկս) 171
Փքի Շան (պարտէզ, Կ. Պոլիս) 150
Փիջար (բնակավայր, Պարսկահայք) 178
Փոր Սայիտ (նաւահանգիստ, Սուէզի ջրանցքի ափին, Եգիպտոս) 54, 68, 100, 134, 276
Փոքր Ասիա 236
Փոքր Շանա (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգի Շանայի շրջան) 152

Քազաչիյ Փոսթի որբանոց (Ալեքսանդրապոլ) 235
Քազինհան (գիւղ, Գոնիայի նահանգ) 142
Քաղաքամէջ (Վանի կեդրոնը) 169, 172
Քաղաքամէջի բանտ (Վան) 172
Քանաքեռ (գիւղ, յետագային՝ Երեւանի թաղամաս) 161, 210
Քառլօն պողոտայ (Նիս, Ֆրանսա) 289
Քավուշուք (տե՛ս Առնջկուս)
Քատիքլար (գիւղ, Կարսի մարզ) 234
Քարշըեաքա (տե՛ս Խոռանց)
Քարտա որբանոց (Ատանա) 232
Քարտոզօ (Պուէնոս Այրէսի թաղամաս) 286
Քաւալա (գիւղ, Յունաստան) 263
Քեմախ (տե՛ս Կամախ)
Քեսկին-Մատէն (քաղաք, Անգարայի նահանգ) 238
Քէօթահիա (տե՛ս Կուտինա)
Քէօհնէ (գիւղ, Եոզկաթի շրջան) 238
Քէօսէտէրէ (կամ՝ Ղասպըներ, Սեբաստիոյ թաղերէն) 227
Քիլիս (քաղաք, Կիլիկիա) 12, 16, 199, 215, 217
Քիրազ Օլուխ (վայր, Հաճընի շրջան) 122
Քիրինիա (գիւղ, Յունաստան) 263
Քիւրիւքճիւ Օղլու լեռ (Անգարայի շրջան) 289
Քիւրում (թրքաբնակ գիւղ Հաւաւի մօտ) 66
Քիւրտ Մահալլէսի (թաղամաս, Այնթապ) 16
Քղի (աւան, Խարբերդի նահանգ) 94
Քորֆու (կղզի, Յունաստան) 262
Քուլվերան (գիւղ, Կարսի մարզ) 234
Քոել (գիւղ, Վանի նահանգի Առնջկուսի գաւառ) 207
Քսանթի (քաղաք եւ շրջան, Յունաստան) 263
Քսանթիի հիւանդանոց (Քսանթի քաղաք, Յունաստան) 263

Օղուզլի (գիւղ, Կարսի մարզ) 234, 235
Օպրուխ (վայր մը Հաճընէն հիւսիս) 112
Օսմանեան Կայսրութիւն (տե՛ս Օսմանեան Պետութիւն)
Օսմանեան Պետութիւն (տե՛ս նաեւ Թուրքիա) 7, 128, 159, 242, 277
Օսմանիէ (աւան, Կիլիկիա) 22, 86, 142
Օրիորդ Ֆրիիրսընի երկսեռ որբանոց (Այնթապ) 201
Օրուլ (գիւղ, Այնթապի շրջան) 12

Ֆարէվէնք (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառ) 92
Ֆէնէսէ (աւան Էվէրէկի կից, Կեսարիոյ շրջան) 43
Ֆրրընճըլար (գիւղ) 228
Ֆիւմէլ (քաղաք, Ֆրանսա) 264
Ֆռնուզ (գիւղ, Զէյթունի շրջան) 135
Ֆրանսա 32, 53, 55, 56, 102, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 233, 256, 262, 263, 264, 267, 289, 290, 292
Ֆրանսիա (տե՛ս Ֆրանսա)

Beirut 4
Doubleday հրատարակչութիւն (U. S. A.) 293
Khalil Badawi Street (Beirut, Lebanon) 4

Lebanon 4
Sirar հրատարակչութիւն (Սպանիա) 284
U. S. A. (տե՛ս նաեւ Ա. Մ. Ն., Ամերիկա) 293

Armenie 140
Cilicie 4
Les Belles Lettres հրատարակչութիւն (Փարիզ) 140
Paris 140
Tempel-Varlag (publishing house in Potsdam, Germany) 273
Potsdam (suburb of Berlin) 273

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ամեն. եւ Գերերջ. Ներսէս-Պետրոս ԺԹ. Թարմունի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկէ Հայոց Կաթողիկոս-Պատրիարքի Գնահատագիրը «Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» Մատենաշարին մասին 5
Դոկտ. Զաւէն Մսըրլեան, «Երկու Խօսք» 6
Մամուլի Արձագանգներ 7
Ա. Կեսար, «Այնթապի Գոյամարտը» 9
Յակոբ Գույումճեան, «Արիւնոտ Անապատ» 20
Եսթեր Կոտիկեան, «Մեծ Եղեռնի Փոքրիկ Յուշարձանը» 34
Շաւարշ Միսաքեան, «Տերեւներ Դեղնած Յուշատետրէ Մը» 42
Մինաս Ա. Թաթարեան, «Կամաւորի Մը Յուշերը - Ա., Բ. եւ Գ. Մասեր» 53
Տիգրան Ս. Փափազեան, «Պատմութիւն Բալուի Հաւաւ Գիւղի» 63
Պետրոս Քարծայր, «Ծակէ Ծակ», Ա. գրքոյկ 71
Պետրոս Քարծայր, «Ծակէ Ծակ», Բ. գրքոյկ 78
Զանազան Հեղինակներ, «Արձագանգ- 35 Ամեակ Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան» 84
Հայկազն Գ. Ղազարեան (դասաւորեց եւ խմբագրեց), «Պատմագիրք Չմշկածագի» 88
Անդրէաս Գարամանեան (Տաւրոս), «Տարագրեալի Մը Յուշերը», Ա. հատոր 96
Անդրէաս Գարամանեան (Տաւրոս), «Տարագրեալի Մը Յուշերը», Բ. հատոր 104
Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան, «Մոռցուած Դէպքեր եւ Դէմքեր Հաճնոյ 1920-ի Հերոսամարտէն» 109
Թադէ Մանկասարեան, «Եօթանասուն Տարիներ Ետք - Յուշեր» 127
Լիւսի Ղուկասեան-Եագուպեան, «Եղերերգ Զէյթունի» 133

Ժանին Ալթունեան, «Քա՛ց միայն Իմ Դիմաց Ճամբաներն Արմենիոյ» 140
Արմինէ Կալենց, «Ներիր Ինձ Յարութիւն» (Յուշեր - Արմինէն Յարութիւն Կալենցի Մասին) 145
Միսաք Թորլաքեան, «Օրերուս Հետ» 150
Սիրաք Սարհատեան, «Կեանքիս Յուշերից» 167
Էմիլի Քարլիէ, «Կոտորածների Մէջ» 180
Եղիսաբէթ Բարսեղեան, «Եղեռնից՝ Վերածնունդ» 196
Սամուէլ Կարապետեան(նախագծի հեղինակ), «Յուշագրական Ժառանգութիւն» 203
Ռոզմարի Յարութիւնեան-Քոհէն, «Վերապրած Խոյեցի Արուսեակը» 242
Մարկօ Ղուկասեան, «Անվերնագիր... 1915 (Փաստագրութիւն)» 251
Զանազան Հեղինակներ, *ա*) Ֆայիզ Էլ Ղուսէյն, «Հայոց Նահատակութիւնը» 266
բ) Եսթեր Թ. Մկրտիչեան, «Թուրքիոյ Գեհէնից Մի Հայ Ընտանիքի Հրաշքով Փախուստը» 275
Խոսէ Անթոնիո Կուռիարան, «Ռումբը» 284
Քրիս Պոհճալեան, «Աւազաղղեակի Աղջիկները», Chris Bohjalian, “The Sandcastle Girls” 293

Անձնանուններու Ցանկ 305
Տեղանուններու եւ Զանազան Հաստատութեանց Ցանկ 347

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ ՄԻՄԻ ԵՒ ԱՐՄԷՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ

1. Ծառուկեան, Անդրանիկ (թարգմ. Հրաչ Սահակեան). Էնէս Պիլէ Թֆուլէ (Պէյրութ, 1987)
2. Հաւատով Խոստովանիմ (Պէյրութ, 1992)
3. Հախվերդեան, Լեւոն. Մենք Եւ Մեր Ժամանակը (Պէյրութ, 1997)
4. Վարդան, Լեւոն. Հայկական Տասնհինգը Թուրք Մատենագիտութեն Եւ Մամուլին Մէջ Եւ Մենք (Պէյրութ, 1998)
5. Ծառուկեան, Անդրանիկ. Առկայծող Հայեր Եւրոպայի Լոյսերուն Մէջ (Հալէպ, 1999)
6. Հախվերդեան, Լեւոն. Մենք Եւ Մեր Դժուար Օրերը (Երեւան, 2000)
7. Ձէքիեան, Հայր Լեւոն. Ինքնութեան Խճանկար (Պէյրութ, 2001)
8. Թորանեան, Թորոս. Ամբողջական Գրագէտը Ռոպէր Հատտէճեան (Հալէպ, 2002)
9. Հատտէճեան, Ռոպէր. Դանիէլ Վարուժանի, Սիպիլի, Իգնա Սարըասլանի Բանաստեղծութիւնները Հայ Ուսանողներու Մտերմութեան Մէջ (Պէյրութ, 2003)
10. Այգեկցի, Վարդան Վրդ (թարգմ. Պարթեւ Վրդ. Կիւլիւմեան). Խրատներ (Անթիլիաս, 2002)
11. Տէրտէրեան, Մեթր Գասպար. Եկեղեցի-Պետութիւն Յարաբերութիւններ Եւ Նոր Աղանդաւորներ. Ներածական Ակնարկ (Պէյրութ, 2004)
12. Հախվերդեան, Լեւոն. Ինչպէս Դիտել Ներկայացումը (Պէյրութ, 2004)
13. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր - 52. Իսթանպուլահայ Նոր Բանաստեղծութեան Վէպը. Կարպիս Ճանճիկեան, Հայկազուն Գալուստեան եւ Միւսները Իսթանպուլ, 2004)
14. Առաքելեան, Սերգէյ. Երուանդ Ղազանչեան (Երեւան, 2004)
15. Տոմար Արձանագրութեան Հայ Ազգային Միութեան. Ատենագրութիւն Այնթապի Ինքնապաշտպանութեան (1920) (Պէյրութ, 2005)
16. Խրլոպեան, Փրոֆ. Գէորգ. Ցեղասպանագիտութիւն (Պէյրութ, 2006)
17. Մուրատեան, Արմէն. Խելքիս Փչածներէն Եւ Այլ Էջեր (Պէյրութ, 2005)
18. Շէյքսպիր (թարգմ. Յովհաննէս Խան Մասեհեան). Արքայ Լիր (Երեւան, 2006)

19. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր - 57. Գրադարանիս Մոռցուած Գիրքերը (Իսթանպուլ, 2006)

20. Հատտէճեան, Ռոպէր. Առաստաղ. Առաստաղին Միւս Կողմը (Երեւան, 2006)

21. Միքայէլեան, Յակոբ. Բաց Պատուհան. Նշմարներ (Հալէպ, 2006)

22. Գալոյեան, Սերգէյ. Պարոյր Սեւակ. Ձուտ Սովետական Սպանութիւն (Երեւան, 2007)

23. Օհանեան, Փասքալ. Հիմէյէթ էլ-Ինսէն ուալ-Իպէտէթ էլ-Ժէմահիյյէ պի-Եէտտ էտ-Տաուլի էթ-Թըրքիյյի Տըտ էշ-Շաապ էլ-Էրմէնի (թարգմ. Նանոր Միքայէլեան-Քէքլիքեան (Պէյրութ, 2007)

24. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր - 59. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հատոր Ա. (Իսթանպուլ, 2007)

25. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր - 60. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հատոր Բ. (Իսթանպուլ, 2007)

26. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր - 61. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հատոր Գ. (Իսթանպուլ, 2008)

27. Յարութիւնեան, Արմէն. Նամակներ Պէյրութէն. Հատոր Ա. (Պէյրութ, 2008)

28. Հախվերդեան, Լեւոն եւ Յարութիւնեան, Արմէն. Կեանքը Նամակագրութեան Մէջ. Լեւոն Հախվերդեանի եւ Արմէն Յարութիւնեանի Նամակավրական Երկխօսութիւնը (Երեւան, 2008)

29. Տէրտէրեան, Մեթր Գասպար. Հրապարակագրական Էջեր. Հայեացք եւ Կեցուածք (Պէյրութ, 2008)

30. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր 62. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հատոր Դ. (Իսթանպուլ, 2008)

31. Մուրատեան, Կարպիս Ե. Ակնարկներ. Ութերորդ Գիւղէն (Իսթանպուլ, 2008)

32. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր 63. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հատոր Ե. (Իսթանպուլ, 2009)

33. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր 64. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հատոր Զ. (Իսթանպուլ, 2009)

34. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր 65. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հատոր Է. (Իսթանպուլ, 2010)

35. Յակոբեան, Ժագ. Լիլոյշ Ա Տչոր ... (Պէյրութ, 2010)

36. Ֆազլեան, Պերճ. Մտորումներ Թատրոնի Մասին (Պէյրութ, 2010)

37. Պ. Յակոբեան, Մաքրուհի. Մանկութեանս Փողոցներուն Մէջ (Իսթանպուլ, 2010)

38. Յարութիւնեան, Արմէն. Նամակներ Պէյրութէն. Հատոր Բ. (Պէյրութ, 2010)

39. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր 66. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հատոր Ը. (Իսթանպուլ, 2010)

40. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր 67. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հատոր Թ. (Իսթանպուլ, 2010)

41. Հատտէճեան, Ռոպէր. Մեր Մայրենի Լեզուն Մահամերձի Անկողինին Մէջ (Պէյրութ, 2011)

42. Իսկահատեան, Յարութիւն. Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան. Գիրք Գ. (Պէյրութ, 2011)

43. Յակոբեան, Ժագ. Յաւերժօրէն Քոյդ ... (Պէյրութ, 2011)

44. Հատտէճեան, Ռոպէր. Յուշատետր 68. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հատոր Ժ. (Իսթանպուլ, 2012)

45. Հատտէճեան, Ռոպէր. Պտոյտ Մը Հայոց Լեզուի Բառարանին Մէջ. Հատոր Ա. (Իսթանպուլ, 2012)

46. Իսկահատեան, Յարութիւն. Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան. Գիրք Դ. (Պէյրութ, 2012)

47. Հատտէճեան, Ռոպէր. Պտոյտ Մը Հայոց Լեզուի Բառարանին Մէջ. Հատոր Բ. (Իսթանպուլ, 2013)

48. Մսըրլեան, Ձաւէն. Մամուլէն Փրցուած Էջեր (մամուլի տակ)

49. Յարութիւնեան Արմէն. Նամակներ Պէյրութէն. Հատոր Գ. (մամուլի տակ)